

VÁLTOZÓ VILÁG, VÁLTOZÓ VILÁGGAZDASÁGTAN

*A Világgazdasági Intézet
70 éves fennállása alkalmából*

Szerkesztette:
Almadi Sejla – Kollai István

Budapesti Corvinus Egyetem

VÁLTOZÓ VILÁG, VÁLTOZÓ VILÁGGAZDASÁGTAN

*A Világgazdasági Intézet
70 éves fennállása alkalmából*

Szerkesztette:
Almadi Sejla – Kollai István

VÁLTOZÓ VILÁG, VÁLTOZÓ VILÁGGAZDASÁGTAN

*A Világgazdasági Intézet
70 éves fennállása alkalmából*

Szerkesztette:

Almadi Sejla – Kollai István

Budapesti Corvinus Egyetem, 2019

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

Világgazdasági Intézet

Cím: 1093 Budapest, Közraktár utca 4–6.

Postacím: 1828 Budapest, 5. Pf.:489.

www.uni-corvinus.hu/fooldal/egyetemunkrol/tanszekek/vilaggazdasagi-tanszek/

Felelős szerkesztők: Almadi Sejla és Kollai István

Felelős kiadó: Budapesti Corvinus Egyetem

Szerkesztette, tördelte és borítót készíttette: Almadi Sejla

Copyright © Budapesti Corvinus Egyetem,

Világgazdasági Intézet, 2019

I. rész © Budapesti Corvinus Egyetem,

Világgazdasági Intézet, 2018–2019

II. rész © Idézett szerzők, a hivatkozott műveket a szerzők
beleegyezésével és eredeti megjelenésük szerint közöljük, 2019

III. rész © Idézett szerzők, a hivatkozott műveket a szerzők
beleegyezésével és eredeti megjelenésük szerint közöljük, 2019

IV. rész © Idézett szerzők, 2019

V. rész © Budapesti Corvinus Egyetem,

Világgazdasági Intézet, 2019

Budapest, 2019.

ISBN 978-963-503-807-7 (Nyomtatott)

ISBN 978-963-503-808-4 (Online)

TARTALOM

Előszó	11
--------	----

I. INTERJÚK A VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET MUNKATÁRSAIVAL (2018–2019)

<i>Urbánné Mező Julianna</i> ■ Interjú Simai Mihállyal	15
<i>Benczes István</i> ■ Interjú Szentes Tamással	27
<i>Benczes István - Kollai István</i> ■ Interjú Palánkai Tiborral	45
<i>Tétényi András</i> ■ Interjú Magas Istvánval	73
<i>Almádi Sejla</i> ■ Interjú Gál Péterrel	81
<i>Burucs Judit</i> ■ Interjú Blahó Andrással	95
<i>Miklós Gábor</i> ■ Interjú Surányi Sándorral	101
<i>Tankovszky Oleg</i> ■ Interjú Kengyel Ákossal – In memoriam Lányiné Garai Katalin	107
<i>Kollai István</i> ■ Interjú Kalotay Kálmánnal	119

II. VILÁGGAZDASÁGTAN OKTATÁSA ÉS KUTATÁSA

<i>Palánkai Tibor – Simai Mihály – Szentes Tamás</i> ■ A Világgazdaságtan helye a Corvinuson	129
---	-----

<i>Palánkai Tibor</i> ■ A tudásalapú társadalmak korának dilemmái – kérdések és válaszok	137
<i>Simai Mihály</i> ■ A társadalomtudományok, a társadalmi innovációk és a felsőoktatás	153
<i>Szentes Tamás</i> ■ A közgazdaságtan oktatása: avagy mit, miből és hogyan (ne) tanítsunk?	167
<i>Szentes Tamás</i> ■ Tények, adatok és mutatószámok felhasználásának anomáliái	207
<i>Szentes Tamás</i> ■ A tudományos kutatás és oktatás néhány követelménye és tanulsága	221
<i>Benczes István</i> ■ Szempontok a hazai nemzetközi kapcsolatok doktori képzés versenyképessé tételéhez	237
<i>Benczes István</i> ■ A Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola Világgazdasági alprogramja helyzetéről	259

III. VILÁGGAZDASÁGI DILEMMÁK ÉS FOLYAMATOK

<i>Gál Péter</i> ■ Monetáris és növekedési kérdőjelek	269
<i>Magas István</i> ■ Tíz évvel a világ gazdasági válság után	293
<i>Palánkai Tibor</i> ■ Thomas Piketty: A tőke a 21. században	319
<i>Simai Mihály</i> ■ Gondolatok a közgazdász szakma jövőjéről	339
<i>Surányi Sándor</i> ■ A globalizálódás hatása és ellentmondásai	347
<i>Szentes Tamás</i> ■ Nyílt vagy rejtett ideológiák	363

IV. KORRAJZOK

Korrajzok ■ <i>Simai Mihály</i> tollából (1998)	385
Korrajzok ■ <i>Szentes Tamás</i> tollából (1995–2005)	397

V. A VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET MUNKATÁRSAI

A Világgazdasági Intézet munkatársai
(1949-től napjainkig)

427

ELŐSZÓ

„Változó világ, változó világgazdaságtan” – e könyvet, amelyet a kedves Olvasó most kezében tart, vagy éppen e-book formájában tekint meg, születésnap ajándéknak szántuk a Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Intézetének 70 éves fennállása alkalmából. Nagy szeretettel ajánlom e gyűjteményes kötetet az intézet és az egyetem volt és jelenlegi kollégái, valamint a gazdaságtudományok iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára. Akikhez ez a kötet most eljut, örök problémákra és kérdésekre találnak régi-új válaszokat mindazon korábbi és frissebb írásokból merítve, amelyeket a Világgazdasági Intézet munkatársai alkottak.

2019-ben ünnepelte a Budapesti Corvinus Egyetem (és jogelődjei) fennállásának 70. évfordulóját, és mint a „Közgáz” egyik legkorábban alapított tanszéke vagy intézete, a Világgazdasági Intézet is a 70. születésnapját ünnepelte idén. E kettős évforduló apropójából készült e tanulmánykötet, amelyet az intézet lelkes kollektívája rakott össze friss interjúkból, illetve korábbi írásokból, amelyek egyként reflektálnak alma materünk és a felsőoktatás reformjára, a társadalomtudományokat és különösen a világgazdaságtant mint diszciplínát ért kihívásokra, valamint mindazon globális folyamatokra és problémákra, amelyek ma is foglalkoztatják közösségünket.

Az intézet megalakulása óta egyszerre több tudományágban is képviseltette magát a hazai és a nemzetközi tudományos térben. Ilyen például a nemzetközi gazdaságtan, a fejlődésgazdaságtan, az integráció-elméletek, a nemzetközi pénzügyek, a transznacionális vállalatok gazdaságtana, a technológiai és innovációs kihívások vagy a globalizáció. Ennek megfelelően az írások tematikája is sokszínű. Helyet kaptak továbbá olyan visszaemlékezések és korabeli egyetemszervezési vitairatok is, ún. kor-

rajzok, amelyek szerkesztett formában eddig még nem jelentek meg – így ezek közösségünk és a téma iránt fogékony olvasók számára is különleges értékkel bírnak.

Örömmel tölt el, hogy intézetünk idősebb és fiatalabb kollégáinak közös erőfeszítése eredményeként olyan időtálló termékkel sikerült előállnunk, amelyet a következő kerek évfordulón is haszonnal forgathatunk majd mindannyian.

Benczes István,
Intézetvezető

Budapest, 2019. március 20.

I. RÉSZ:

Interjúk a Világgazdasági Intézet munkatársaival (2018–2019)

URBÁNNÉ MEZŐ JULIANNA

INTERJÚ SIMAI MIHÁLYAL (2019)

Urbánné Mező Julianna: Kedves tanár úr, mikor csatlakozott a Világgazdasági Intézethez vagy Tanszékhez?

Simai Mihály: 1952-ben, az egyetem elvégzése után kerültem a Nemzeti Gazdasági és Politikai Ismeretek Tanszékre, akkor még úgy hívták ezt a tanszékot, amiből mára a Világgazdasági Intézet lett. Szóval meghívtak erre a tanszékra tanársegédnek, és azóta, bár több fázisban, de végig itt dolgoztam, ide kötődtem úgy, hogy közben elmentem az ENSZ-be, elmentem az Akadémia Világgazdasági Kutatóintézetébe, amelynek igazgatóhelyettese, majd igazgatója voltam. De, mint úgynevezett mellékfoglalkozású professzor, mindig megmaradtam ennek az egyetemnek a munkatársának, és idővel kineveztek egyetemi tanárnak. Úgyhogy gyakorlatilag a nyugdíjazásomig ezt csináltam, és most is itt vagyok ebben a – most már – intézetben. Én ma már nem csak ennek az intézetnek, hanem az egyetemnek is a legrégibb munkatársa vagyok. Senki más nincs az egyetemen azok közül, akik 1952-ben csatlakoztak az akkori Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemhez.

UMJ: Akkortájt milyen volt itt az egyetemen dolgozni, és milyen társasági élet jellemezte a tanszékot?

SM: Először is, milyen volt a tanítás? Ez a leglényegesebb. Az órák látogatása kötelező volt. Minden előadást megelőzően volt katalógus, tehát ellenőrizték a jelenlétet. Ha valaki nem volt jelen, az súlyos gondokat okozhatott, akár az ösztöndíjával kapcsolatban is. A hallgatók csoportokra voltak osztva, ezeket szemináriumoknak neveztük. Ezek egyrészt kis hallgatói kollektívák voltak, másrészt pedig több tárgy szemináriumok keretében folyt. Tehát ezek a szemináriumok egyben oktatási egysége-

ket is jelentettek; a számvitelt, a statisztikát, az összes technikai tárgyat például ezek keretében tanultuk. A szemináriumoknak volt egy hallgatói vezetője, aki a szemináriumi csoportból került ki, és természetesen, a tanárok közül is kijelöltek valakit a tanszékek, aki a szemináriummal foglalkozott. A vizsgáztatás is úgy folyt, hogy a szemináriumon belül jelentkeztünk a különféle tárgyakból vizsgákra. Írásbeli vizsgák csak a technikai tárgyakból voltak, tehát számvitelből és statisztikából. Minden más vizsga szóbeli volt. Időnként dolgozatokat is kellett írni, de nem ez volt a jellemző.

Ami az egyetemi élet másik oldalát illeti, túl a tanuláson, a szórakozás. Először is igen aktív sportélet folyt az egyetemen.

UMJ: Ön is sportolt?

SM: Nemcsak sportoltam, hanem a vezetője, az elnöke voltam az egyetemi hegymászó és síszakosztálynak. Részt vettünk versenyeken, sőt, első osztályú sportolókká minősítettek bennünket. Volt az egyetemnek egy Bibic nevű csónakháza is, ahol talán nyolc vagy tíz csónak tartozott hozzánk, amik az oktatók, a személyzet és a hallgatók rendelkezésére álltak. Rövid ideig, de volt a hallgatóknak egy üdülője is, de ezt egy év után elvették. Ami a sportolási lehetőségeket illeti, Budán volt a Budapesti Egyetemi Atlétikai Clubnak, a BEAC-nak egy pályája és ezt a pályát is lehetett használni. Az egyetemnek nem lehetett tornaterme, mert a technikai lehetőségek nagyon rosszak voltak. De a BEAC pályát lehetett használni, ahol sok testnevelési és sportesemény zajlott.

Emellett nagyon aktív kultúrélete is volt az egyetemnek. Működött egy kultúrosztály az Egyetemi Ifjúsági Szervezetben belül, volt színjátszó csoport, kitűnő népi tánccsoport és zenekar. A népi tánccsoport országos hírű volt. Voltak közös színház- és mozilátogatások. Kedvezményeket kapott az egyetem hallgatósága színházakba és mozikba. Az egyetem első évtizedét körülbelül ez jellemezte.

Emellett zajlott a politikai élet is. A Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége, a MEFESZ, mint ifjúsági szervezet, politikai csoportokat szervezett, ami megegyezett – praktikusán – a szemináriumokkal. Ennek lényege az volt, hogy egyrészt beszélgetések folytak politikai kérdésekről, másrészt pedig a politikai csoportok vezetőitől elvárta az egyetemi párt és a MEFESZ szervezet – amiből később DISZ (Dolgozó Ifjúság Szö-

vetsége) lett –, hogy rendszeresen készítsenek jelentéseket az adott hallgatói csoport politikai magatartásáról. Tehát nyomon követték, hogy ki hogyan politizál.

Körülbelül ezt tudom az akkori életről elmondani, de ez fokozatosan változott. Ez a kezdetekre volt jellemző. Az első nagy változás a Nagy Imre kormánnyal jött, amikor a politikai témák jelentősége számottevően csökkent. Majd a forradalom is egy nagyon komoly változást hozott itt. Ez az egyetem hivatalosan marxistának volt minősítve, de meghatározó fontosságú volt az, hogy ennek az egyetemnek tanára volt Nagy Imre. Ő agrárközgazdaságtant tanított, engem is tanított. Tehát mi figyelemmel kísértük az ő működését, szereplését. Azokban a politikai vitákban, amelyek lényegében a forradalom előkészítését jelentették, az egyetemi hallgatók egy része is részt vett, illetve az oktatók közül is nagyon sokan. Mi részt vettünk a nagy tüntetésben, ami október 23-án zajlott. A mi egyetemünk hallgatói és oktatói semmiféle fegyveres harcban vagy ilyesmiben nem vettek részt. De egyértelmű volt, hogy a döntő többség támogatta azokat a gondolatokat, amelyek Nagy Imre szerepével kapcsolatban megfogalmazódtak.

UMJ: Egy kicsit személyesebb kérdés. Melyik volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet vezetett? Vagy volt-e esetleg egy olyan alkalom, előadás, amely valamiért nagyon különleges volt Önnek?

SM: A tárgyunkból, ami minden hallgató számára kötelező volt, tömegelőadások voltak. Voltak itt olyan évfolyamok, amelyeknek a létszáma több száz volt, tehát a legnagyobb teremben tartottuk az előadásokat. Ez úgy zajlott, hogy minden tanszék minden munkatársának volt egy témája. Az én témáim az Egyesült Nemzetek Szervezete, az Egyesült Államok, valamint a fasizmus és a nemzetiszocializmus voltak. Én ezekben a témákban tartottam előadásokat. Az előadásokat hosszú időn keresztül szóról szóra le kellett írni. Ez úgy történt, hogy mi leírtuk az előadást, átadtuk a tanszékvezetőnek, ő elolvasta, és vagy ő olvasta föl a hallgatóknak, vagy nekünk volt lehetőségünk arra, hogy felolvassuk. Változtatni nem lehetett rajta. Ez a rendszer elég hosszú ideig tartott. Ez azt is jelentette – és ez egy nagyon érdekes lehetőség volt –, hogy az, aki ezt az előadást az adott témakörben tartotta, annak a témának komoly szakértőjévé vált. Hiszen el kellett olvasni egy nagyon jelentős szakirodalmat.

Nekem semmi nem maradt fenn azokból az előadásokból, amelyeket én tartottam és le kellett írni, csak egyetlenegy, amit a faszizmusról tartottam. Amikor ezt megtaláltam, begépeltem és föltettem az internetre, jellemezni azt a helyzetet, hogy milyen volt egy előadás akkoriban. Ez is véletlenül maradt fent. Ugye, ezek a tanszékek költöztek össze-vissza, és az egyik íróasztalom legalsó fakkjában találtam meg ezt az anyagot olyan jó tíz éve. A tanszék egy ideig a református gimnázium épületében működött, és azt hiszem, hogy akkor került elő, amikor átköltöztünk onnan.

Hadd ejtsek itt szót az egyik legemlékezetesebb élményemről. Ha a hallgatók ilyen nagy tömegben járnak az órákra, akkor ez mindig úgy alakul, hogy mondjuk, az első öt-tíz sor figyel és jegyzetel. A következő sorok a következő szemináriumra vagy valami másra készülnek. S vannak, akik a legtetején ülnek. Azok is beülnek az adott órára – hiszen jelen kell lenniük, mert katalógus van –, de közben valamivel szórakoztatják magukat. Nem volt ritka dolog, hogy ott fönt, a széksorok legtetején – amit nem lehetett áttekinteni, mert messze volt –, kártyáztak. És amikor egyszer éppen valami érdekes témáról tartottam előadást, egyszerre csak valaki fölkiált: „Marha!”. Megálltam és kérdezem, hogy „Mi van?”. Azt mondja erre a hallgató, hogy „Nem magának mondtuk tanár úr, hanem képzelje el, elfogták a piros hetesét!”. Ultiztak. Ez volt az egyik legemlékezetesebb élményem az általam tartott előadásokkal kapcsolatban.

UMJ: Mit gondol, miben (volt) rendhagyó a Világgazdasági Intézet tevékenysége?

SM: Miután ez egy világgazdasági intézet, és a világgazdaság egy változó dolog, az egyik kulcskérdés az, hogy hogyan tudja az intézet követni a maga előadásaival és tananyagaival azokat az átalakulásokat, amelyek a világgazdaságban történnek. Most milyen nagy változások zajlanak a világgazdaságban? Egy ilyen például a kereskedelmi háború. Három évvel ezelőtt erről nem volt szó. Másik például a technikai és információs forradalom, amit röviden digitalizációnak szoktak nevezni. Ez minden területére hat a világgazdaságnak. Az egyik kulcsfontosságú kérdés az, hogy ezeket miként lehet úgy beépíteni a tanszék oktatási tevékenységébe, hogy a hallgatók a legfrissebb információkhoz jussanak hozzá, és ne lerágott csontokon rágódjanak. Ez nem könnyű.

UMJ: *Ön úgy ítéli meg, hogy jelenleg az intézet kielégítően teljesít ebben?*

SM: A törekvések megvannak rá. Hogy aztán miként teljesít, azt a hallgatók mondják meg, hiszen rajtuk csattan az ostor. És a hallgatók közül sokan azért odafigyelnek arra, hogy mi történik a világban. Mondjuk nem nagy tömeg, de olyan harminc százaléuk nyomon követi a változásokat. A döntő többséget viszont ezek a kérdések nem nagyon foglalkoztatják – nekem ez a benyomásom.

UMJ: *Nem tartja azt furcsának, hogy a hallgatók egy nemzetközi gazdaság és gazdálkodás szakon nem érdeklődnek ezek iránt a folyamatok iránt?*

SM: Nézze, én már olyan öreg vagyok, hogy én már semmin sem csodálkozom. Azonkívül nekem is vannak unokáim, akik ugyan már túlvannak az egyetemen, de ők is átmentek mint hallgatók mindezekben. A helyzet az, hogy miután tanítottam nagyon sok külföldi egyetemen, ennek következtében pontosan tudom azt, hogy rendszerint a hallgatóknak közel egyharmada vagy negyven százaléka az, aki ténylegesen érdeklődő. Van egy másik negyven százalék, akiket csak a diploma megszerzése izgat, a többi nem. A kisujjukat sem mozdítják azért, hogy megnézzék, hogy milyen átalakulások vannak a szakterületükön. És van egy közbenső társaság, akik hol odafigyelnek, hol nem.

UMJ: *Ebben lát különbséget a magyar és a külföldi hallgatók között?*

SM: Egyeteme válogatja. Tanítottam az amerikai hadsereg katonai akadémiaján. Ott a hallgatók rákényszerültek, hogy nagyon odafigyeljenek azokra a kérdésekre, amikről tanulni kell, mert nagyon komoly és rendszeres számonkérés várta őket. De ahol ilyen rendszeres számonkérés nincs, ott is sokszor hasonló fegyelmezettséggel lehet találkozni. Voltak az egyetemek közül, ahol tanítottam, kiemelkedő jelentőségűek, Amerikában, Washingtonban például a George Washington Egyetem. Ott a hallgatók – azon a szinten, ahol én tanítottam, vagyis a mesterszak utolsó szakaszában – valamely professzorhoz kapcsolódtak, aki egyben az ő segítőjük is volt. Abban a csoportban, ahol én tanítottam, négy professzor foglalkozott a hallgatókkal, és az adott professzor úgy is számon kérte a hallgatók tevékenységét, hogy rendszeresen beszámoltatta a társaságot a kötelező szakirodalom elolvasásáról. Tehát meg is beszélte velük az iro-

dalmat, nem csak odaadta nekik, hogy készüljenek fel belőle. Tanítottam azonban olyan egyetemen is, ahol a dolog nagyon lazán ment.

UMJ: Le lehet vonni azt a következtetést, hogy itt sem valamilyen belső motiváció ösztönözte a hallgatókat, hanem inkább a rendszeres számonkérés?

SM: Itt adva van még egy probléma. Ha az ember mesterszakon tanít, főleg annak a vége felé, akkor már a hallgatók döntő többsége arra készül, hogy dolgozzon. Van, aki már állásban is van. Ennek következtében ott, a munkahelyen is elvárják tőle a teljesítményt. Szóval ez egy bonyolult kérdés.

Van viszont egy nagyon komoly problémám az itteni hallgatósággal. Még pedig az, hogy itt, a Világgaazdasági Intézetben Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás mesterszakot visziunk. És én mint közgazdász, de mint olyasvalaki is, aki azért a világot ismeri, alapvető fontosságúnak tartom, hogy aki magára közgazdászként tekint, és ilyen jellegű diplomát kap, egy pár témát nagyon jól ismerjen. Egy: a közgazdasági elméletek történetét; kettő: a világgaazdaság történetét; három: a számvitelt, négy: a statisztikát. Aki ezeket nem ismeri, azt én nem tekintem közgazdásznak. Az kap egy diplomát, aztán à Dieu! A minap tartott Martonyi János volt külügyminiszter egy kitűnő világgaazdasági előadást a Nemzeti Közszołgálati Egyetemen. Igazándiból, ha én ennek az egyetemnek mesterszakos hallgatója lennék, nagy érdeklődéssel elmennék rá. Mégis senki, sem ebből az intézetből, sem máshonnan nem vett részt rajta. A Nemzeti Közszołgálati Egyetemről részt vettek, meg máshonnan is sokan voltak, de innen senki. Tehát, ha nincsen belső érdeklődés, akkor ezen nem lehet segíteni.

UMJ? Másrészt lehet, hogy túl sok információ éri a fiatalokat, például nem is tudnak arról, hogy van egy ilyen rendezvény.

SM: Én tudom, de az embereket rengeteg információ éri naponta. Én már öreg fejjel kellett, hogy megtanuljam a modern információelméletet. E nélkül tanítani sem lehet. A dolog lényege az, hogy minden embernek megvan egy úgynevezett infoszféraja, tehát egy olyan közeg, amelyben információk érik az adott embert, vagy ő informál másokat. Ezen az infoszféraán belül engem például naponta ér tízezer egységnyi, tízezer fajta információ. Mennyit veszek én ebből észre? Ennek körülbelül hetven

százaléka leperreg, körülbelül harminc százalékát észreveszem. Mennyire figyelek oda? Ennek körülbelül a felére. És mennyit jegyzek meg ebből, hogy számomra fontos? Embere és témája válogatja, de nagyon kevés. Az információelméletnek, az infoszférának egyik alapfeltétele, hogy az ember legyen annak tudatában, hogy számára melyek a fontos információk. És van az információknak az egyén számára egy fontosság szerinti hierarchiája. Feltétlenül odafigyelek, hogy ha valamelyik családtaggal valami zűr történik. Vagy ha közeli ismerőssémmel vagy barátommal kapcsolatban valami negatív információ érkezik – erre általában odafigyelek. Ezeknek az aránya azonban általában nagyon kicsi. Azzal is tisztában kell lenni, hogy számomra mely információk fontosak. Hova menjek el? Milyen előadásra menjek el? Nem megyek el olyan előadásra, ahol a Fülöp-szigetek külügyminisztere tart előadást a világpolitika időszzerű kérdéseiről. Mit érdekel engem a Fülöp-szigeteki külügyminiszter véleménye? Nem megyek, észre sem veszem. De elmegyek egy Martonnyi előadásra, mert tudom, hogy ő külügyminiszter volt, és olyan témát választott, ami nagyon modern, a mai világkereskedelem helyzete és a geopolitika összefüggése. Mind a kettőben óriási változások mennek végbe, így erre, mint közgazdász, feltétlenül oda kell, hogy figyeljek. Itt az egyetemen aztán vannak olyanok is, akik azt sem tudják, hogy az adott félévben miből kell vizsgáznuk. Csak az utolsó pillanatban veszik észre, hogy jaj, ezek vannak!

A hallgatóság egyébként mindig változik. Rengeteget változik, egyrészt attól függően, hogy milyen középiskolából jöttek. A mesterszakon pedig ez azzal függ össze, hogy ki milyen alapképzést kapott. És itt nagy szerepet játszik az, hogy óriásiak a különbségek az alapképzés színvonalában és jellegében. Nagyon jelentős különbségek adódnak a családi háttérrel illetően is, hogy a családban mi az érdeklődés. Az információelméletnek ez egy nagyon lényeges eleme, hogy az információk hány százaléka jön a családból. De nem ma, hanem az ember egyéves korától kezdve a családtól jött információk hogyan épülnek fel benne. Ez egy nagyon izgalmas kérdés. Ha csak arról van szó, hogy otthon veszekednek, akkor csak ezt jegyzi meg. Előfordult itt velem, hogy egyik vizsgázótól megkérdeztem: „Mondja, egy ilyen témát nem szoktak otthon a családdal beszélgetni?” Erre ő azt mondta: „Kivel? Ahhoz ezek hülyék!” Hát ilyen is van.

UMJ: *Mit gondol arról, hogy a magyarországi felsőoktatási intézmények között milyen helyet foglal el a Világgazdasági Intézet képzése?*

SM: Nagyon sok helyen folyik Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás képzés. Ez az intézmény a jobbak között van, az itt folyó munkát színvonalasnak, értelmesnek, jónak tartom. Ezzel együtt nem biztos, hogy minden olyan kérdéssel kellő mértékben foglalkozik, ami az adott témakörben fontos. Például hosszú ideje bírálom az egyetemet és benne a mi intézetünket is azért, mert az innovatív fejlődéssel, a technikai fejlődés problematikájával, igazándiból a világgazdasági verseny problematikájával és ennek átfogó összefüggéseivel nem kellő mértékben foglalkoznak. Megjelennek itt-ott, de nem annyira, amennyire a hallgatóknak manapság erre szükségük lenne. Megérttem, hogy ehhez szakemberek is kellenének. És ahhoz, hogy valaki ezt szakszerűen oktassa, ahhoz saját magának is meg kellene mindezt tanulnia. De van a régi mondásban sok igazság, hogy a jó pap holtig tanul.

A római katolikus egyháznak is vannak érdekes eseményei. Az 1962-ben kezdődött II. Vatikáni Zsinat egy nagyon fontos tétele: fel kell készülni arra, hogy az a hatalmas tudományos és technikai átalakulás, ami a világban zajlik, hogyan hat vissza a katolikus vallásra és egyházra. Miért kell erre az egyháznak felkészülnie? Mert nagyon sok változás az istenhittel kapcsolatban olyan dolgokhoz kapcsolódik, amelyekkel összefüggésben óriási változások történtek. Erdő Péter bíboros, aki ugyancsak megértette ennek a fontosságát, az egyik előadásában, amit éppen a Magyar ENSZ Társaság keretében tartott, arról beszélt, hogy Isten a világmindenséget teremtette meg, úgy ahogy van, de a világmindenség keretében szabad kezét adott minden változásnak, ami történik, beleértve az embert is és az emberi megismerés folyamatát is: a megismerés – miután a világmindenségről van szó – az ember számára folyamatosan nyitott lehetőség. Ez a hozzáállás megfelel a II. Vatikáni Zsinat megállapításának: ha a világ további és mélyebb megismerése nyitott, akkor nincsenek az egyház alapvető tanításait érintő tabukérdések. Ez önmagában véve is egy nagyon érdekes téma.

UMJ: *Milyennek látja a Világgazdasági Intézet helyzetét a nemzetközi versenyben? Mennyire ítéli versenyképesnek az intézetet?*

SM: Nemzetközi szinten különféle iskolák dominálják a közgazdasági képzést, beleértve a nemzetközi képzést is. Manapság még rendkívül erős a neoklasszikus iskola, amely mindent a piac szempontjából tanít, és ahol az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz” dominál a pénzpiacokon és mindeütt. Aztán vannak olyan helyek, amelyek az intézményekkel foglalkoznak, az úgynevezett institutionális közgazdaságtannal – ezek az intézmények szerepét emelik ki mindenben. Vannak olyan iskolák, egyetemek is, ahol olyan témákkal foglalkoznak, amelyek viszont vállalati szempontból lényegesek, a vállalati menedzsment kérdésköréből nézik a világgazdasági kérdéseket is. És vannak szelektív helyek, ahol mindegyikből szednek össze valamit.

Azt gondolom, ma nagyon színvonalasan lehet oktatni a neoklasszikus, neoliberális elméletek alapján is, beleértve azt, hogy mindennek milyen határai vannak, meddig működőképesek, milyen feltételek mellett vezethetnek válságokhoz. Az intézményi közgazdaságtan is nagyon érdekes dolgokat tanít. Én azt tartom elfogadhatónak, amelyik a gazdaságot és a gazdasági folyamatokat a társadalomba ágyazva tanítja. Polányi Károly elmélete szerint a gazdaság a társadalomba ágyazódva fejlődik. A társadalom pedig sok mindenből áll össze: vannak az emberi magatartások, van a politika, a technikai fejlődés, és van sok minden más is. Tehát a gazdaságot ebben az összefüggő keretben kell tanítani. Ezen az egyetemen valamikor így tanítottuk, de bejött ez a neoklasszikus-neoliberális iskola, ami manapság itt még nagyon erősen képviselve van.

A nemzetközi mezőnyben egyébként minden irányzatot meg lehet találni. Én a „polányisták” híve vagyok: amikor Kanadában tanítottam, éppen a Concordia Egyetem Polányi Intézetében ebben a szellemben adtam elő a világgazdaságot, azt, hogy hogyan ágyazódik be a világgazdaság a világpolitikába, meg a globális technikai fejlődésbe. Nálunk ezt nem lehet tanítani, nem is tanítom.

UMJ: *Ezek fényében mit gondol, milyen irányba kellene elmozdulnia az intézetnek a jövőben?*

SM: Bajza Józsefnek van egy verse: „Múltadban nincs öröm, // Jövődben nincs remény, // Hanyatló szép hazám! // Miattad vérzem én.”

Azt nem mondhatom el, hogy múltadban nincs öröm, de nagyon kérdéses, hogy azok a változások, amik itt az egyetemen történni fognak,

hogyan érintik ennek az intézetnek a helyzetét. Ezt én nem tudom megmondani. Ha mohamedán lennék, akkor azt mondanám, hogy ezt csak Allah tudja, mert Allah mindent tud, így erre esetleg választ adhat. De nem tudom. Nagyon szeretném, ha ez az intézet és az a szak, amit ez az intézet vezet, nemcsak fennmaradna, hanem erősödne, jobb lenne, modernebb lenne. És erre is megvan a lehetőség. De megvan a lehetőség arra is, hogy az új felállásban azt mondják, hogy ezek a kérdések bennünket nem érdekelnek, csak az érdekel, hogy a MOL vagy valamilyen más vállalat számára milyen embereket gyártsunk. Ez is érdekes, csak ha egy vállalati szakember kockázatelemzéssel foglalkozik (és ez nagyon divatos a nemzetközi mezőnyben), neki átfogó szakmai ismeretekkel kell rendelkeznie rengeteg mindenről: politikáról, makrogazdaságról, társadalmi problémákról, stb. Hiszen egy vállalat számára a kockázat forrásai nagyon sokrétűek, és ezeket rangsorolni lehet és kell.

De nem tudom, hogy mit hoz a jövő ennek az egyetemnek. Most döntötték el, hogy megszületik az alapítvány, hogy megkapja az egyetem a MOL és a Richter részvényeinek állami tulajdonban lévő tíz százalékát. Hogy ez sok vagy kevés? Azt hiszem, hogy nagyon kevés. Ha csak ebből akarják ezt az egyetemet finanszírozni, az nem vezet sehova. Mert egy alapítványnak nem a tőke értékéből kell kiindulni, hanem a hozamából. Ez a két részvényt pakett lehet, mondjuk 380 milliárd forint. De hogy ennek mekkora az évi hozama, ebből mekkora pénz vész el az adminisztrációba meg ide-oda, és mekkora jut az egyetemnek, végül azt hogyan osztják el, az egy izgalmas kérdés. Az alapítványra az jellemző, hogy ha mondjuk a hozamok esetleg csökkennek, vagy esetleg éppen veszteségei vannak az adott vállalatnak, akkor nem szabad eladni a részvényeket, hogy abból fedezzék, azt meg kell tartani. Úgyhogy még ilyen nehézségekkel, kihívásokkal is szembenézhet az egyetem, de akik az egyetemi átalakítást csinálják, azoknak halvány gőzük nincs arról, hogy hogy működik nyugaton például egy nyugdíjalap.

UMJ: Arról mit gondol, hogy ez az átalakulás valószínűleg a költségtérítési hallgatók arányának növelését fogja hozni?

SM: Nem tudom, hogy az egyetemek közötti verseny hogyan alakul. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen is működik ilyen Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás szak. A Pázmány Péter Katolikus

Egyetemen is létezik egy ilyen tárgy, hogy Nemzetközi gazdaság és gazdaságkódás, illetve Debrecenben is. Ha például egy hallgató könnyebben jut ösztöndíjhoz vagy költségtérítéshez, mondjuk, a Műszaki Egyetemen, akkor oda fog menni és nem a Corvinusra. Lehet, hogy a Corvinusnak elkopnak a hallgatói. Vagy olyan hallgatók jönnek ide, akiknek a szülei nagyon jómódúak, és vidáman ki tudják fizetni mindazt, sőt, még többet is, mint amit itt ki kell fizetni a hallgatóknak. De arra véleményem szerint nem lehet számítani, hogy ide még nagyobb tömegben jönnek majd külföldiek.

BENCZES ISTVÁN

INTERJÚ SZENTES TAMÁSSAL (2019)

Benczes István: Kedves Tamás! Ahogyan az önéletrajzodból is kiderül, 1962-től a korhatár eléréseig csaknem folyamatosan – kétszer 4 évet leszámítva – egyetemünknek és tanszékünknek (vagyis intézetünk elődjének) főállású munkaviszonyban álló oktatója voltál, sőt, egy ideig tanszékvezetője is, nyugdíjazásod óta pedig professor emeritusa. Figyelembe véve ezt a több évtizedes szoros kapcsolódást és azt, hogy több külföldi egyetemen is oktattál (4 éven át a Dar es Salaami Egyetem közgazdászképzését irányítva, két ízben vendégprofesszorként a kaliforniai UCLA-n, és számos nyugat-európai egyetemen, illetve kutatóintézetben meghívottként előadásokat tartva), elsősorban arról szeretnék kérdezni, hogy miként látod az összehasonlítások fényében egyetemünk, illetve tanszékünk/intézetünk helyzetét.

Szentes Tamás: Mielőtt ennek az összetett kérdésnek egy-egy vonatkozására megpróbálnék röviden válaszolni, korrigálnom kell a munkaviszonyom tartamára vonatkozó megjegyzést, ugyanis főállású munkaviszonyom akkor is megmaradt, amikor négy évig külföldön oktattam, egyetemünktől fizetés nélküli szabadságot, sőt munkámhoz támogatást is kapva, és akkor is, amikor a Társadalomtudományi Intézetben csak egyetemi munkaviszonyom fenntartásának feltételével vállaltam a tudományos igazgatói megbízatást. Tanszékünkkel egyébként már 1962 előtt is kapcsolatban voltam (1955–56-ban a Rajk-perben életfogytiglanra ítélt, majd később rehabilitációja után tanszékünkre került Ádám György által a tudományos-technológiai forradalom kutatására szervezett kis munkaközösség tagjaként, 1961-ben pedig félállású oktatóként). Egyébként pedig nem rajtam múlt, hogy szándékom és egyik tanárom, Mátyás Antal kezdeményezése ellenére nem lettem már egyetemi tanulmányaim befe-

jezését követően, vagyis 1955-től kezdve az egyetemen oktatója az elmélet-történeti tanszéken.

BI: Mi akadályozta ezt meg, és végül is hogyan kerültél vissza, ezúttal tanszékünkre, mint oktató?

SzT: Az a bizottság, amely akkoriban még az állásokat a friss diplomások között elosztotta, akadályozta azt meg azáltal, hogy engem politikailag megbízhatatlannak tartva az ifjúság oktatására és tudományos munkára alkalmatlannak minősített. Végül is Mátyás Antal és Erdős Tibor szerzett nekem (szerkesztői) állást a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál, aminek köszönhetően szoros kapcsolatban maradhattam a tudományos és egyetemi körökkel. Tanszékünkre szinte csak egy véletlennek köszönhetően kerültem, amennyiben a KJK irodalmi vezetője jóindulatból, hogy '56-os „bűnömet” (már amiről ő tudott) jóvátehessem, rám bízta a nagy tekintélynek örvendő veterán kommunista Haász Árpád professzor félkész állapotban lévő kéziratának nyomdakész állapotba hozását. Ez néhez, elhúzódó munkát igényelt, minthogy Haász professzor inkább a német nyelvben volt perfekt, és ráadásul (kissé már szenilisen) rendre átírta, nem lévén megelégedve, az előző napon titkárnőjének lediktált szövegeket, vagy azokat szemétkosárba dobta, amelyeket onnan kellett kimenteni. (Egy ízben még azt a gyógyszer receptet is készült kijavítani, amely aláírására várt.) De olykor nem volt megelégedve azokkal a statisztikai adatokkal sem, amelyeket a tanszéki munkatársak gyűjtöttek össze kéziratához, és ilyenkor arra utasította őket, hogy keressenek tovább, amíg csak nem találják az ő vagy a hivatalos ideológia megállapítását alátámasztó adatokat. (Egyik példa volt erre a munkásosztálynak a nyugati országokban való „abszolút elnyomódására” vonatkozó tétel remélt igazolása, hiába jegyeztem meg, hogy az nem Marx tétele, sőt, ellentétes annak felfogásával.) Végül is, némi engedményekkel, az általam javított kézirat számára is elfogadható volt, és nagy örömeire könyv lett belőle. Haász professzor háláját nemcsak egy ma is meglévő és működőképes Doxa órával hálálta meg, amelynek elfogadását a KJK vezetője engedélyezte, hanem azzal is, hogy amikor a tanszék egyik oktatója a Külügyminisztériumba került át, annak adjunktusi státuszát nekem ajánlotta fel. Ennek persze az is előzménye volt, hogy az ő könyvét követő tanszéki tanulmánykötetben az Afrikával foglalkozó fejezet megírására (az azzal

megbízott görög kolléga késlekedése, egyéb elfoglaltsága és nyelvi nehézségei miatt) engem kért fel, tudván, hogy szerkesztői munkám mellett kutatói érdeklődésem Afrika felé fordult.

BI: Egyik '56-os „bűnödet” említetted. Mi volt az, és milyen egyéb, nem ismert „bűneid” voltak akkor?

SzT: A KJK irodalmi vezetője, vagyis a főnököm csak arról tudott, hogy a forradalom alatt a kiadónál megválasztott háromtagú munkástanács vezetőségének egyik tagja voltam. Ez jelentéktelen volt más '56-os ún. „ellenforradalmi” tevékenységemhez képest. Egyebek között ugyanis mint a Petőfi Kör egyik aktivistája részt vettem az október 23-i tüntetés lebonyolításának szervezésében (ezt a PK-nak a felvonulás élén haladó „hangos kocsijáról” készült, TV-ben gyakran látható fotó is mutatja), a forradalom első fázisában pedig az említett Ádám György vezette Forradalmi Értelmiségi Bizottság kéttagú delegációjának tagjaként, Nagy Balázsnak, a PK egyik vezetőségi tagjának kíséretében, a tűz alatt tartott Corvin-Közbe mentünk azzal a megbízással, hogy Nagy Imre tájékoztatása céljából megtudjuk a felkelők, vagyis a harcoló forradalmárok céljait azok vezetőjétől, Iván-Kovács Lászlótól. Jelentésünket azután a FÉB egyik professzor tagja továbbította Nagy Imrének, az akkor már kormányfőnek. A forradalom átmeneti győzelmének napjaiban a PK vezetőjének, Tánczos Gábornak megbízásából szerepem volt az annak párttá szerveződését célzó, vagyis a Magyar Ifjúság Pártja alakuló ülésén, és megfogalmaztam annak rövid programját. (Az, hogy ebből nem lett külön per, bár az „ellenforradalomról” kiadott Fehér Könyvben szó esik róla, bizonyára annak tudható be, hogy a programban a nagyvállalatoknak és bankoknak, igaz, munkástanácsok kezelésében, köztulajdonban maradása szerepel, nem pedig privatizációja, és a nagybirtokok visszaállítása helyett a földet művelő tulajdonosok önkéntes szövetkezése stb. – ami megfelelt nemcsak a PK elveinek, hanem a forradalom központjában Iván-Kovács Lászlótól kapott válasznak is. Ő ugyanis Nagy Balázsnak arra a kérdésére, hogy a nagyvállalatok magánkézbe és a földek nagybirtokosoknak való visszaadását tartják-e kívánatosnak, mérgesen úgy reagált, hogy talán feltételezzük az ott látott munkásifjakról és egyetemistákról életük kockáztatását Weiss Manfréd és mások vagy a nagybirtokos arisztokrácia visszatéréséért?! Ma már persze 1956 történelemhamisító átértékelése szinte általá-

nossá vált, és a Petőfi Körről, a forradalom szellemi előkészítőjéről sem ildomos szót ejteni.) Én a forradalom leverését követően még hónapokig részt vettem illegális tevékenységben, röpcédulák terjesztésében, sőt, készítésében is. Ezekről szerencsére, illetve a később letartóztatott és elítélt Ádám Györgynek, valamint az általa megkért más letartóztatott társaknak köszönhetően, akik a kihallgatások során nem árultak el, a belügyi szervek nem szereztek tudomást, és vélhetően az az egyetemi professzor, BT, sem tudott (vagy jóindulatú volt), akiről a rendszerváltás után kiderült, hogy 3/3-as ügynökként rólam is jelentgetett. Így végül is megúsztam a következményeket.

BI: Mi volt az, ami leginkább felkeltette érdeklődésedet az afrikai kontinens, illetve annak gondjai, problémái iránt?

SzT: Előzményekként említem, hogy már gimnáziumi diákként is érdekelték a társadalmi problémák, viszonyok, rendszerek és fejlődési utak. Amikor még az orvosi egyetem első évfolyamának voltam hallgatója, vagyis az 1951/52. tanévben, a téli szünet alatt már írtam is – persze, csak a magam és barátaim számára – egy kis tanulmányt, illetve esszét a gyűlölt sztálini szovjet rendszerről, amely hazánkban is létrejött. E rendszert – furcsa paradoxonként Marx A tőke című fő műve első kötetének elolvasása nyomán – egy olyan államkapitalista rendszernek minősítettem, amelyben az értéktöbbletet, sőt, a terméktöbbletet a diktatórikus állam erőszakkal kisajátítja és egy új osztályt alkotó hívei között újra elosztja. Megjegyzem, e meghatározás lényegét a későbbiekben is csak annyiban módosítottam, immár publikálva is, hogy e rendszer a fejlettebb tőkés országoktól elzárkózva, illetve azokkal konfrontálódva tartósan és a társadalmi élet minden szférájára kiterjedően militarizált.

A gyarmati uralom alól felszabaduló afrikai országok irányába forduló érdeklődésemet egyrészt az magyarázza, hogy ott valami új kezdődött, többnyire nem kapitalista fejlődési út megválasztásával, egyes esetekben „szocialista”, de nem szovjet mintájú társadalmi berendezkedés céljával, másrészt pedig az, hogy a sztálini rendszer, illetve általában a „létező szocializmusnak” nevezett rendszerek valódi természetéről, okairól és következményeiről a rendszerváltás előtt legfeljebb csak „virágnyelven”, illetve irrelevánsnak deklarált analógiákban lehetett írni és publikálni,

mint amilyen volt a marxi „ázsiai termelési mód” vagy éppen a függetlenné vált afrikai országokban kialakult államkapitalista rendszer.

BI: Több helyütt is arról írsz, hogy az Afrikában szerzett tapasztalatok, az ott végzett oktatói és kutatói munka rendkívül fontos szerepet játszottak pályád és különösen oktatói-kutatói szemléleted, felfogásod alakulásában...

SzT: Az afrikai tapasztalatok részben csak megerősítették, de részben formálták is, illetve kiegészítették a tudományos kutatás és oktatás vonatkozásában vallott felfogásomat, amely szerint alapvető követelmény a történeti megközelítésnek, vagyis a történelmi előzmények felvázolásának, továbbá a holisztikus látásmódnak és dialektikának, vagyis a szélesebb összefüggések, a részek és az egész közötti kölcsönhatások, az ok és okozat felcserélődése figyelembevételének, valamint a kritikai szemléletnek az együttes alkalmazása. E nélkül ugyanis könnyen eshetünk a túlzott leegyszerűsítések és egyoldalú általánosítások, valóságtól elvonatkoztató absztrakt modellek és mindenkor, illetve mindenhol érvényesnek hitt elméleti tételek, afféle „örök igazságok” vagy éppen a különféle ideológiák csapdájába. Meggyőződésemmé vált, hogy csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akad akár csak egyetlen olyan elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. Az elméletek lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki bármely elmélettől a teljes igazság felrészletét, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve politika közvetlen formálására való alkalmasságát várja el! (Mint ahogy az is, aki bizonyos konkrét társadalmi gyakorlat kudarcából valamely általános elmélet „bukására” következtet.) Következésképpen, az egyetemi oktatásban az elméleti tételeket, fogalmakat és módszereket mindig kritikailag, leegyszerűsítő előfeltevéseikkel, alkalmazhatóságuk korlátjaival együtt kell tanítani és ennek megfelelően számon kérni a hallgatóktól.

Ami közelebbről a saját ott végzett tudományos munkámat illeti, annak (néhány egyetemi jegyzet megírásán túl) az első angol nyelvű könyvem (*The Political Economy of Underdevelopment*) volt a legjelentősebb eredménye. Ennek zömét Dar es Salaamban írtam (bár egyes részeinek előzményei már megjelentek a Bognár József vezetésével és részvételemmel előbb tanszékünkön megalakult afro-ázsiai kutató csoportnak, illetve az abból létrejött akadémiai Afro-Ázsiai Kutató Központnak a kiadványaiban).

Könyvem nem várt sikerének (10 nyelven, 11 országban, 1986-ig összesen 16 kiadásban való megjelenésének) köszönhettem nevem nemzetközileg ismertté válását, nemzetközi baráti kapcsolataim zömét és külföldről jött sorozatos meghívásaimat. Így az ENSZ több intézményének (ILO, UNCTAD, UNU, UNDP, UNIDO, UNRISD) különféle szakértői, tanácsadó, kutatásszervező, konferencia-előkészítő stb. bizottságaiban tagként és több nemzetközi tudományos társaság (közgazdasági, politikatudományi, béke- és konfliktuskutató, történész, fejlődéskutató társaság), továbbá a Third World Forum, a South Commission, az IFDA, a Delphi Forum, az Ecoforum, stb. rendezvényein előadóként, illetve szerzőként, továbbá számos külföldi egyetemen és kutatóintézetben meghívott előadóként való szerepléseimet, valamint néhány tudományos folyóirat szerkesztő, illetve tanácsadó bizottságaiban való tagságomat.

Bár utazásaimhoz a kiutazási engedélyt többnyire az Afro-Ázsiai Kutató Intézet, illetve annak utódja, a VKI intézte, általában ismertté vált a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemhez tartozásom is, ami talán ez utóbbi hírnevét is valamelyest gyarapíthatta. Ugyanakkor nagy hállával tartozom mind egyetemünk, mind a VKI akkori vezetésének azért, hogy az adott politikai körülmények között egyáltalán lehetővé tették számomra a meghívások, illetve felkérések elfogadását. Kivételt csak két eset jelentett: Az egyik a Brandt Bizottság egyik rendezvényére kapott meghívás volt, a másik az UNCTAD egyik korábbi főtitkárának, Gamani Coreának a Prominens személyek bizottsága ülése után személyesen tett ajánlata, hogy (magas ENSZ-tisztviselői státuszban és fizetéssel) legyek a személyes tanácsadója. Ez utóbbira persze örömmel mondtam igenlő választ, bár megvalósulása esetén fel kellett volna adnom hosszú időre a hazai tudományos és oktatói közéletben való részvételemet, és aligha értem volna el akadémiakussá való megválasztásomat. A genfi nagykövet ugyan örömmel fogadta vonatkozó tájékoztatásomat, és a külügy illetékes fősztályvezetője is támogatta volna az ügyet, végül is a BM-nek a magyar ENSZ-tisztviselők ellenőrzését végző ügynöke megvétózta azt.

BI: Mi volt ennek indoklása, illetve oka?

SzT: A hivatalos indoklást ugyan nem ismerem, az okát viszont nagyon is valószínűsíthetem abban, hogy a nemzetközi baráti kapcsolataim főként olyanokhoz fűződtek (mint pl. Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Jan

Pronk, Louis Emmerij, Mark Nerfin, André Gunder Frank, Gerry Helleiner, Sir Richard Jolly, Carlos Fortin, Ibrahim Sabdi Abdallah, hogy csak néhány legismertebbet említsek közülük), akik a nagytőke által uralt nyugati kapitalizmusból és a kommunista pártállam által uralt szovjettípusú rendszerekből egyaránt kiábrándulva így vagy úgy reményeket fűztek valamilyen „harmadik rendszer” kifejlesztésének lehetőségéhez vagy legalábbis a fennálló rendszerek radikális reformokkal való szocializálásához, illetve demokratizálódásához és egy valóban új világgazdasági rend létrehozásához.

BI: Miben állt az említett „harmadik rendszer” lényege, illetve mennyire volt reális annak létrehozása, a fennálló rendszerek demokratikus megreformálása?

SzT: A „harmadik rendszer” lényege (amelyet Mark Nerfin, az IFDA elnöke folyóiratcikkének címe, nevezetesen a „Neither Prince, Nor Merchant; Citizen...” fejezett ki legrövidebben) az lenne, hogy sem a központi hatalom, az állam, sem a piac, illetve a tőke nem uralkodhatna a társadalom fölött. Ezek csak szolgálnák azt, amely mindkettőtől független, demokratikusan működő civil szervezetei (NGO-k) által felügyelné, ellenőrizné mindkét előbit. Ezzel a koncepcióval én nagyon is egyetértettem, és egyetérték ma is, ahogy ez több publikációból is kiderül. Hiszen nyilvánvaló, hogy a társadalomnak szüksége van mind az államra, mind a piacra, de ha azok működése, hatalma, illetve befolyása túlnő saját funkciójuk normális határain, az súlyos következményekhez vezet a társadalom számára. Megvalósulásának (legalábbis a közeljövőben) a realitását illetően azonban ma abban látom a kétségeket támasztó problémát, hogy az NGO-k nagy része nagyon is függő viszonyban van az őket szponzoráló állam vagy a nagytőke irányában.

Ami a fennálló rendszerek demokratikus reformok útján való átalakítását illeti, annak lehetőségét (noha az amerikai New Deal, majd a nyugat-európai jóléti állam, illetve „szociális piacgazdaság” létrejötte már bizonyította) csak azok tagadják, miként ezt a „reformszocializmus”, illetve a hatvanas évektől hazánkban megindult reformfolyamatok megítélésében tapasztalhatjuk, akik ideológiai, illetve purista szemlélettel vizsgálják és értelmezik a rendszereket. Vagyis fekete-fehér alapon, és úgy, mintha a társadalmi rendszerek voltaképpen a társadalomtól, független entitások

lennének, afféle kész termékek, és nem magának a társadalomnak a termékei, amely nemcsak létrehozta, hanem át is alakíthatja azokat.

Pályafutásom során egyre határozottabban léptem fel az ideológiák, mindenfajta ideológia ellen, vagyis nemcsak a nyílt politikai ideológiák, hanem az olyan rejtett ideológiák ellen is, mint amilyenek a látszólag tárgyilagos, de a valóságtól elvonatkoztató, azt tetszetős modellekben megszépítő elméletek, egyes standard tankönyvekben található tételek. Egyébként felfogásom szerint minden elmélet ideológiává korcsosul, mihelyt azt az igazság kizárólagos hordozójává kiáltják ki. Ezért is tartom oly fontosnak, mint már említettem, a történeti, holisztikus és dialektikus szemlélet mellett a minden irányban kritikait, beleértve nemcsak az elméletek és módszerek kritikai értelmezését és kezelését, hanem a gyakorlatnak, a fennálló viszonyoknak, a politikai és gazdasági döntéseknek is pártpolitikai szempontoktól független, változtatásokra serkentő bírálatát. A társadalomtudomány egyik legfőbb funkciója éppen ez a kritika, amely akkor is konstruktív, ha nem határozza meg a politika teendőit, de a lehetséges alternatívák felvázolása mellett ezeknek ellentétes, a megválasztott szempont vagy érdek szerint kedvező, míg más szempont, illetve érdek szerint kedvezőtlen hatásaira is utal. Hiszen nemigen vannak kizárólagosan jó vagy rossz megoldások a gyakorlatban.

BI: A válaszok és különösen nemzetközi tapasztalataid, illetve az azonosított társadalmi kihívások, problémák fényében – visszatérve a bevezetőben megfogalmazott kérdéshez – hogyan ítéled meg az egyetemünkön és azon belül intézetünkben folyó oktatás mai tartalmát és színvonalát a korábbi évtizedekéhez képest?

SzT: Az oktatás mai tartalma és színvonala szinte össze sem hasonlítható az én egyetemi tanulmányaim idején tapasztaltakkal. Akkoriban a tárgyak zömének oktatási és követelmény-színvonala még egy rangos gimnáziumét sem érte el. Mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az orvosi egyetem első évének végén a kitűnő eredménnyel letett szigorlatok és vizsgák után, vagyis 1952 nyári hónapjai alatt (melyekből egy a kötelező katonai szolgálattal telt el) könnyedén fel tudtam készülni a közgáz első évfolyamának fő tárgyaiból az új tanév kezdetekor letett vizsgákra, és a közvetlenül másodévre kerülésem feltételéül megszabott minimum 3.7, vagyis jó átlagot még akkor is elértem volna, ha az utolsó vizsgám netán elégtelen. (Igaz, a kapitalizmus politikai gazdaságtana vizsgájához nagy előnyt je-

lentett Marx fő művének ismerete.) Az ezt követő három évben szerzett tapasztalataim is meglehetősen lesújtó véleményt formáltak bennem az egyetemünkön folyó oktatás színvonaláról, és ez vonatkozik intézetünk elődjéére is. Az előadások többnyire írott szövegek felolvasását jelentették, ami az orvosegyetemen tapasztaltak, különösen Straub F. Brúnó professzor élvezetes, mindig újat is mondó szabad előadásai után kiábrándító meglepetést okozott. Azt mondhatom, és ezt többször is nyíltan kijelentettem, hogy voltaképpen csak a Mátyás Antal által oktatott elmélettörténet és az annak a csoportnak, amelybe szerencsémre beosztottak, ugyancsak általa oktatott „Tőke” szeminárium volt az, amiért végül is érdemes volt az orvosi egyetemről átjönnöm a közgazra. Ezekből, illetve ezek oktatójától tanultam meg azt, hogy minden elméleti tétel vagy modell esetében ismerni (és tanítani) kell azok leegyszerűsítő, érvényességüket korlátozó premisszáit, és mindegyiket kritikailag kell értelmezni (és magyarázni). Ezen felül, Mátyás Antalnak a tőkeszemináriumon Marx művének némely részénél tett finom, gyakran csak hangsúlybeli jelzései vagy kérdő mondatként hangzó megjegyzései hívták fel figyelmemet az abban is fellelhető fogyatékoságokra, a szigorú logikájában található lazaságokra és repedésekre, vagyis általában arra, hogy ezt a művet, illetve elméletet is kritikával kell olvasni (és, ha lehet, oktatni is).

Az akkori előadások színvonalával kapcsolatban eszembe jutott egy kis diáksínyünk. Az elmélettörténeti tárgy kapcsán Mátyás Antal ösztönzésére néhányan a klasszikusok eredeti szövegeit is olvastunk. Adam Smith egyik írásában keményen bírálta az előadások felolvasás-formáját, ebből következő unalmas és fölösleges mivoltát és ugyanakkor meghallgatásuk kötelező jellegét és ellenőrzését. Mivel ez pontosan illett akkoriban egyetemünk legtöbb előadására és az előadásokon való kötelező megjelenés szigorú ellenőrzésére, egyik csoporttársunknak az az ötlete támadt, hogy Adam Smith e szövegét használjuk fel (ha jól emlékszem: egy kis színpadi jelenetben valamelyik ünnep kapcsán, vagy az egyetemi lap egy cikkében) a szerző megnevezése nélkül. Erre sor is került, nem kis botrányt, illetve derűtséget okozva.

A hatvanas években, amikor végre egyetemünk oktatója lettem, már lényegesen jobb volt az oktatási programok tartalma és színvonala. Új tárgyak jelentek meg a matematikai módszertan és a szakágazatok területén (egyesekeket már a Kiadóban szerkesztőként megismerhettem), javult általában a tárgyak tartalma és az előadások színvonala is, bár az előadások

nagy része még mindig leírt szövegek felolvasása volt, és vezető oktatók között alig akadt a megfelelő tudományos fokozattal bíró. (Voltaképpen ez utóbbinak köszönhettem, hogy egyetemi tanári kinevezésemre, nyolc évvel a külföldi után, de végül is sor került, miután a pártbizottság újabb vétőjét az akkori rektor azzal szerelte le, hogy egy már akadémiai doktórátussal bíró oktatónak a professzori kinevezését megakadályozni akkor, amikor még kandidátusi fokozattal sem bíró professzorok is vannak, viszsza, sőt, súlyos hiba lenne.)

A későbbiekben több reformra is sor került, melyek közül én különösen örültem a multidiszciplináris „alternatív blokkok” bevezetésének a hetvenes években, amely azonban sajnos csak rövid életű eredmény volt. Örültem a hallgatói önkormányzat létrejöttének és általában az oktatás, tanszékek, tárgyak és előadók hallgatói véleményezése intézményesülésének, bár az előbbi működésében a valós képviselet iránt indokolt kétségeim támadtak, az utóbbi esetében pedig a felelőtlenség lehetőségét és megnyilvánulásait kifogásoltam.

A rendszerváltás utáni reformokról vegyes véleményem van. Ezek pozitív vagy negatív vonásairól annak idején több feljegyzésben írtam vagy felszólalást tettem, így többek között a kari struktúrát és a karok elnevezését, egyes tanszékek kari besorolását illetően. Fontos fejlemény volt a szociológia és a politikatudomány oktatásának intézményesülése és a társadalomtudományi kar megjelenése, de kifogásoltam a közgazdaságtudomány elkülönítését a társadalomtudománytól, és nem tartottam indokoltnak a volt politikai gazdaságtan tanszékének szétparcellázását több különálló tanszékre, és helytelenítettem a gazdálkodási kar tanszékeinek és tanszéki csoportjainak szinte gombamódra szaporodását. Miközben túlságosan is sok tárgy és tanszék jött létre, átfedéseket okozva, amin a későbbi intézetesítés sem igen segített, ugyanakkor fontos tárgyak szűntek meg vagy szorultak háttérbe. Már a külker. tanszék felszámolása (a mi tanszékünkkel való összevonás helyett) sem volt szerencsés lépés. Súlyos hiba volt az elmélettörténet tárgy kötelező jellegének (a tőlem kért és a rektor által helyeselt szakvélemény ellenére történt) megszüntetése, és még súlyosabb lett volna magának a tanszéknek a tervezett felszámolása, amit Zalai Ernővel közös fellépésünk nyomán sikerült meggátolni. Ma is felháborítóan tartom viszont azt, hogy a tárgy és tanszék első oktatójának, Mátyás Antalnak a nemzetközileg is szinte egyedülálló és széles körben ismert (angolul, sőt, kínaiul is kiadott) műve, amelyből már a

rendszerátalakítás előtt közgazdász-generációk tanulhatták a modern nyugati közgazdaságtan elméleteit és módszertanát, végleg ki lett iktatva a tananyagból, sőt, a kötelező olvasmányok köréből is.

Az egyetemi integráció kikényszerített voltát ugyan kifogásoltam, de szükséges megoldásként a Műegyetemmel való integráció mellett érveltem, mint pl. a BESZ konferenciáján Michelberger Pállal, a Műegyetem rektorával egyetértésben. Az egymást követő technológiai forradalmak korában egy ilyen integráció jobban szolgált volna a közgazdászok képzését, mint az Államigazgatási Főiskolával vagy pláne a Kertészettel való integráció.

Nagyon helyeseltam az angol nyelvű oktatási program megindulását az ISC létrejöttével, és kezdettől fogva több tárgyat is oktattam ott – mindaddig, amíg más professzortársammal együtt adott szakvéleményünk ellenére azt a Gazdálkodási Kar alá nem rendelték a korábbi vezetés elmozdításával.

Fontos előrelépésnek tekintem a doktori programok, illetve iskolák létrehozását, és a Doktori Tanácsban támogattam annak vezetője által a követelmények pontosításának szorgalmazását. Örültem a multidiszciplináris programok, illetve iskolák lehetőségének, és nagyon is hibáztatom az ilyenek akkreditációs korlátozását.

Ami az egyetemi oktatás mai, minden korábbinál kétségtelenül gazdagabb tartalmát illeti, vannak persze hiányérzeteim is:

Amennyiben én azt (persze, csak a korábban is meglévő diszciplínák esetében) általában, sőt, egyáltalán meg tudom ítélni korlátozott ismereteim alapján, és ezért nem szeretnék általánosítani még saját intézetünk vonatkozásában sem, legfeljebb azt a benyomásomat jelezhetem, hogy nemigen érvényesül kellően és általában, vagyis minden tárgy oktatásában az a kritikai és holisztikus szemlélet, amelyet a fennálló viszonyok és problémák tudományos elemzése és a vonatkozó szakirodalom megfelelő kezelése különösen megkíván. Mondhatnám úgy is, hogy jó néhány tárgy oktatásában inkább a kész ismeretek átadása folyik a nélkül, hogy kételkedésre és gondolkodásra, a problémák sokoldalú értelmezésére, a megoldásoknak is többféle, nemcsak pozitív, hanem negatív hatásainak is a megfigyelésére készítetnék a hallgatókat. Attól tartok, hogy olyan kérdések, mint az előbbieken tárgyaltak, nemigen kerülnek szóba, és a mai, illetve a közelmúltban létező társadalmi rendszerek történeti, kritikai és holisz-

tikus elemzése helyett azok többnyire mint adottságok kezeltetnek, vagy az említett ideológiai-purista értelmezésben.

Úgy tűnik, hogy számos, a valóságban nagyon is fontos, időszerű téma, illetve gyakorlati probléma nem kap kellő figyelmet és megfelelő helyet (legfeljebb egyes, szűk értelemben vett szaktárgyakon belül, holott összefüggnek más tárgyak témakörével is), sem pedig interdiszciplináris elemzést. Egyebek között ilyen pl. a globalizáció és a globális válságok széles körű problematikája, a gyors technológiai fejlődés sokféle ellentétes hatása és társadalmi kontrolljának a hiánya, különösen az információs és kommunikációs technika egyre kiterjedtebb alkalmazásából, annak előnyei mellett fakadó gazdasági, szociális, politikai, kulturális, biztonsági és nemzetközi veszélyek növekedése, a nemzetközi intézmények kifogásolható struktúrája és működése, a különféle demonstrációs hatásoknak országokon belül és között is nemcsak technikai vonatkozásban, hanem az életmód és fogyasztás terén is fokozódó érvényesülése, továbbá az állam és a piac funkcióinak és viszonyának változása, a képviselői demokrácia meglehetősen általános torzulása (a pártlistákra szavazás, a finanszírozás szerepe, a szponzorok befolyása, a politikai és gazdasági elit közötti összefonódások stb. folytán), a piac működésének a gazdaságon kívüli szférákra (kultúra, művészet, tudomány, oktatás, sport) való kiterjedése, az állam, illetve a nagytőke növekvő befolyása és ellenőrző szerepe a magánszférában, valamint a bankok domináns, a gazdaság élet szolgáltatása helyett azt mindinkább uraló szerepe és eredeti jövedelemforrásukon már messze túlterjedő profitszerzése, a piaci szereplők tájékozottsága közötti növekvő szakadék, a szolgáltató vállalatok gyakran változtatott szerződési feltételeinek szinte áttekinthetetlen, nagytőkével is nehezen vagy csak interneten olvasható publikálása, a félrevezető áruházi „akcióknak” és banki hitelfeltételeknek, illetve általában az elburjánzó agresszív reklámoknak a fogyasztói magatartásra gyakorolt hatása, az alvállalkozói hálózatok áttekinthetetlensége, a korrupció különféle formáinak és új szférákban való megjelenése, stb. Bocsánatot kérek kivételek esetében az érintettektől.

Ez a hiányérzet részben tanszékünk/intézetünk programjaira is vonatkozhat, amennyiben a felsoroltak némelyike világgazdasági vagy fejlődésgazdasági vonatkozású is.

BI: *És hogyan ítéled meg – fogalmazzunk úgy, történelmi távlatokba helyezve – a Világgazdasági Intézet oktatási programjainak alakulását, fejlődését?*

SzT: A fejlődés korántsem egyenletes folyamatában talán indokolt megkülönböztetni néhány „mértékhelyet”. Szerintem ilyen volt Haász professzor említett könyvének megjelenésével, illetve azt követően a tananyag nyomtatott formában történt kiadása (előbb még „Korunk kapitalizmusa”, majd később már a hivatalos ideológiával ellentétesen értelmezhető, ti. csak egyetlen világgazdaságra utaló) „Korunk Világgazdasága” címmel, többkötetes tankönyvként, majd sorozatban mindinkább bővített tartalommal. Bár ebben a tankönyvben még túltengtek a csupán tájékoztató statisztikai adatok és a leíró részek, már megjelentek tudományos jellegű írások is, mint pl. a világgazdaság fejlődéstörténetét, illetve strukturális változásait magyarázó, a tudományos-technikai forradalom hatásairól (sajnos, meglehetősen egyoldalúan) szóló, a nemzetközi tőkeáramlásokkal foglalkozó stb. fejezetek, valamint a nyugat-európai regionális integráció és a fejlődő országok gazdasági elmaradottsága témájában elméleti, sőt, elméletkritikai és módszertani fejezetek is. (Bár külön kötet foglalkozott a fejlett tőkés országokkal, és egy másik a „harmadik világ” nagyobb régióival, illetve országaival, a tankönyvnek nem jelent meg külön kötete a „szocialista” országokról. Ezekről csak jegyzetek voltak.) A tematika gazdagodása és a tudományos írások gyarapodása ellenére megjegyzendő azonban, hogy egyfelől a tananyag zömének leíró, mondhatni „elbeszélő” jellege, másfelől a túlságosan is sok statisztikai adat (amelyek állandó felfrissítést kívántak, de mire a kötetek újabb és újabb kiadása megjelent, már régen elavultak), a vizsgáztatást és osztályozást meglehetősen bizonytalan alapokra helyezte. Az a vizsgázó, aki a leíró részekből kapott kérdést, könnyen szerzett jó jegyet, akitől viszont statisztikai adatokat kértek számon, el is bukhatott (hacsak nem kreált maga hihető adatokat, meglepve a vizsgáztatót). Emlékezetem szerint előfordult, hogy egy elsőéves hallgató, aki elvétette a szobaszámot, majdnem átment az akkoriban csak felsőéveseknek oktatott tárgyunk vizsgáján, de szerencsére a jegy beírása előtt a vizsgáztató rájött a tévedésre. Nem csoda, hogy a hallgatók körében akkoriban nem volt jó híre a tantárgynak.

Fontos mérföldkőnek tekintem, bár nem a fő tárgy vonatkozásában és nem is a tanszék egészét érintően, egyrészt a hatvanas évek közepén Bogárnár József által a már említett afro-ázsiai kutatócsoportnak tanszékünkre

telepítését, amelyből hamarosan az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központja nőtt ki, másrészt a hetvenes években az ugyancsak említett alternatív blokkok bevezetését az egyetemen, aminek köszönhetően először intézményesült hazánkban a több nyugat-európai országban már elterjedt és a Dar es Salaami Egyetemen is létrehozott „Fejlődés-tanulmányok” (Development Studies) multidiszciplináris kurzusa. Ez akkor annyira népszerű volt a hallgatók körében, hogy korlátozni kellett a felvehető számát. Ehhez kapcsolódott az azonos néven és félig-meddig szamizdat jelleggel, sokszorosított formában és sorozatban megjelent kiadványunk, amely az általam megszervezett Fejlődés-tanulmányok blokk két legaktívabb hallgatójának (Miszlivetz Ferencnek és Béládi Lászlónak) kezdeményezésére és áldozatos szerkesztői munkájával, diáktársaik bevonásával készült Marton Imre professzor és az én felelősségünk mellett. Ez olyan külföldi irodalomhoz juttatta hallgatóinkat (kezdetben a többnyire külföldi barátaimtól kapott cikkek, tanulmányok vagy általam behozott könyvek, konferencia-közlemények, később mindinkább a szerkesztők által beszerzettek lefordításával), amelyhez a költségek vagy jó néhány résznek, fejezetnek a tartalma, illetve azok szerzői miatt másként nem juthattak volna. A tanszék és tananyagának fejlődéstörténetében a legfontosabb mérföldkő azonban az volt szerintem, amikor (Palánkai Tibor tanszékvezetése idején) a világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjait némi előzmények után fő tárgyként és az alapképzésben is „nemzetközi gazdaságtan” címmel oktatni kezdtük, valamint külön tárgyként az „integráció gazdaságtanát” is. Előzményként nemcsak e tárgyak egyes részeinek szórványos megjelenése jelentette a korábbi tankönyveinkben, majd az alapismeretek vázlatos oktatása az előző tanszékvezető által számomra a felső évfolyamon megengedett, mindössze heti egy előadás keretében, hanem az elhatározást döntően meghatározó ama teszt, amelyet a tanszékvezető egyetértésével az utolsóéves hallgatóinkkal írtam. Mégpedig a szakirodalomban, tankönyveinkben és a gyakorlatban is használt, különösen a nemzetközi szervezetek gazdasági jelentéseiben és statisztikaiban is rendszeresen megjelenő fontos fogalmakról és alapvető számítási módszerekről, amelyeknek ismerete az alsó évfolyamokon oktatott alapozó tárgyakból következően feltételezett volt. Mint kiderült, tévesen. A tesztek több, mint kétharmada elégtelen osztályzatot érdemelt volna, de mert figyelembe vettük az alapozó tárgyak hiányosságait is, mentségül a hallgatók számára, csak kb. egyharmada kapott elégtelent. Elképesztő volt

az, hogy a hallgatók zöme nem tudta mi a különbség a GDP és a GNP vagy pláne ezek, illetve a GNI és az NMP között, sőt, a hitel, a kölcsön és a (nemzetközi) segély között, sem pedig a „működő tőke” és a közvetlen beruházási tőke között, a profit és a kamat között, nem volt tisztában a portfólió-beruházás fogalmával, sem a külkereskedelmi cserearányok, a termelékenység, a komparatív előny, stb. számításával. A lesújtó eredmény hatására és a tanszékvezető határozott fellépésére a tanszéki kollektíva végül is egyetértett az alapozó képzésben való szerepvállalással.

Ennek nyomán a tanszékvezető felkérésére részletes tematikát készítettem egy tanszéki, kollektív munkában megírandó és nemcsak az alsó, hanem a felső évfolyamokon, sőt, a doktori képzésben is használható tankönyvhöz. A tematikát kétszer is tanszéki értekezleten vitattuk meg, az ott elhangzott javaslatokat újra és újra figyelembe vettem, de a tankönyv megírásában való részvételre egyetlen kollégám sem vállalkozott. Így végül is az nem lett kollektív produktum, legalábbis első kiadásában, amelyet „A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai” címmel én írtam meg. (Ez 1995-ben a könyvkiállításon „Az év szakkönyve” címet nyerte el.) Az újabb, immár kétkötetes könyv második kötete végre kollektív munka eredménye lett, nívódíjban is részesült, sőt, több más felsőoktatási intézmény használta fel tananyagként vagy saját jegyzete forrásként szerte az országban.

Nagy csapást jelentett azonban pár évvel később nemcsak e sikeres tankönyv, hanem a tanszék számára is az, hogy a nemzetközi gazdaságtan alapozó tárgy oktatását elvették tőlünk a Közgazdasági Karon, átruházva azt a Makrogazdasági Tanszékra – az „open macro-economics” külföldi példája nyomán, mely elnevezés eleve félrevezető (mintha létezne teljesen zárt nemzetgazdaság is a globalizálódó világgazdaságban). Mindez a szóban forgó tanszék új vezetőjének követelésére történt annak ellenére, hogy e tanszék még csak nem is létezett akkor, amikor a Világgazdasági tanszéken már a tárgy intézményesítése előtt az említett előzményekként annak főbb elméleti és módszertani alapjait már régóta oktattam. Ráadásul tankönyvünk helyébe egy olyan, az alapozó képzésben teljesen használhatatlan amerikai tankönyv magyarra lefordított szövegét vezették be kötelező tananyagként, amelyből éppen azok az ismeretek hiányoznak (és ezt dokumentáltam is), amelyek szükségességéről az említett teszt révén meggyőződtem. Mivel a felháborító változás a Rektor jóváhagyásával történt, tiltakozásul közöltem, hogy a történetek miatt nyugdíjba

vonulva már a korhatár elérése előtt felmondom munkaviszonyomat. Ezt követően professor emeritusként már csak az ISC angol nyelvű oktatásában vettem részt annak említett átszervezéséig, valamint annak a doktori iskolának a működésében és oktatásában, amelynek megalakulásakor első elnöke voltam, de itt is csak addig, amíg nem került sor kettéosztására.

Ez utóbbinak, vagyis a „Nemzetközi kapcsolatok” doktori iskolának a létrejötté, amely a Nemzetközi tanszék tőlünk átkerült vezetőjének, Rostoványi Zsoltnak a kezdeményezésére és szervezésében történt, ugyancsak fontos mérföldkőnek tekinthető tanszékünk történetében is, minthogy annak oktatási programjában és működtetésében társtanszékként kezdetől fogva részt véve ily módon a doktori képzésnek is egyik bázisává vált tanszékünk. Emellett és részben előzményként említhető tanszékünknek az ugyancsak Rostoványi Zsolt által, elsősorban a diplomataképzés céljából létrehozott BIGIS programjában való sikeres részvétele is. (A BIGIS egyik végzett hallgatója, aki az ENSZ egyik osztályára került, elmondta nekem, hogy kifejezetten előnyben van más országokból jött kollégáival szemben, mivel ő a BIGIS-ben nemcsak nemzetközi jogot, hanem nemzetközi gazdaságtant is tanult.) Sajnálatos, hogy a BIGIS és ezzel a nálunk folyó diplomataképzés is megszűnt.

BI: Az intézet által jelenleg kínált programokkal mennyire lehetünk elégedettek?

SzT: Az intézet mesterszakos programjának átnézése során örömmel nyugtáztam a nemzetközi gazdaságtan és a fejlődéstan, vagyis e két annak idején általam kezdeményezett és oktatott tárgy kurzusainak megfelelő szerepét és tematikáját (és persze, egyik-másik könyvem megtisztelő felhasználását is), de úgy érzem, hogy a világrendszer-szemléletnek jobban kellene érvényesülnie mindkettőben. A „nemzetközi” gazdaságtan hagyományos (és eleve pontatlan) elnevezése ellenére, a világgazdaságtan, vagyis a világgazdaság mint szerves rendszer tanulmányozása szélesebb körű tematikájához igazodva nagyobb súlyt kellene adni a globalizáció problematikájának, a centrum-periféria viszonyoknak, a technológiai fejlődés kettős hatásainak, és általában a konvencionális „stock and flow approach” szükséges kiegészítéseként a „relation approach”-nak, vagyis a világgazdaságban is kialakult, több szinten is megnyilvánuló, többnyire egyenlőtlen partnerek közötti viszonyok, különféle formákban létező

interdependenciák és azok összefüggése és hatása vizsgálatának. A Fejlődés gazdaságtana (ugyancsak hagyományos és félrevezető) elnevezését helyes lenne legalább alcímként „Fejlődéstanulmányok” megjelöléssel kiegészíteni, de ami fontosabb: általános társadalomtudományi fejlődés-tanként értelmezni és már nem leszűkíteni az ún. fejlődő országokra. Hiányolom – legalábbis a közölt tematikában – a minden ország fejlődésében vagy lemaradásában szerepet játszó két legfontosabb tényezőnek, illetve körülménynek az elemzésére utalást, nevezetesen a már említett különféle „külső” interdependenciák világgazdasági hálózatában lévő helyzet alakulásának, valamint a „belső” integráció vagy dezintegráció állapotának, a gazdaság input-output kapcsolatai és a társadalom kohéziós vagy széthúzó erői formálódásában, illetve erősségében kifejeződő megnyilvánulásainak tárgyalását.

Nagyon örülök annak, hogy Czakó Erzsébet és Nemzetközi vállalat-gazdaságtan c. tárgya is bekerült az intézet programjába. Azt viszont hiányolom, hogy egyik tárgyunknál sem szerepel a „nemzeti versenyképesség” témaköre (mégpedig abban a kritikai felfogásban, amely a versenyképesség elterjedt, nagyon is leegyszerűsítő és vállalatorientált mérését illetően is a tanszéki „tudományos iskola” kétkötetes könyvében kifejezésre jutott). Hiányolom a globalizáció különféle elméleti értelmezéseinek, magyarázatainak és ellentmondásos hatásainak részletes kritikai vizsgálatát, valamint a ma sokat vitatott és szélsőséges nézeteket gerjesztő nemzetközi migráció fontos témájának hangsúlyos szerepeltetését is valamelyik tárgyban – az Integráció gazdaságtana tárgyán kívül is. Egyébként pedig (és nem saját szerzői érdekből vagy hiúságból jegyzem meg, hiszen egyik-másik könyvem szerepel a kötelező vagy ajánlott irodalomban), hogy a jelek szerint több minden a korábbi tanszéki produktumokból némileg feledésbe ment aktualitása ellenére is. Ilyen a természeti környezet és klíma változásának gazdaságtani, illetve társadalomtudományi tárgyalása is, holott ennek is van figyelemre méltó előzménye tanszékünkön, éppúgy, mint a „fenntartható fejlődés” multidiszciplináris témájának.

BI: Zárásként, mint gyakorló intézetvezető, azt szeretném még megkérdezni tőled, hogy véleményed szerint mi az, ami egy tanszék életében, működésében igazán fontos a kollektíva tagjainak együttműködése erősítése szempontjából, amire vezetőként esetleg te magad is törekedtél?

SzT: Természetesen az egyéni érdeklődések, ambíciók és „komparatív előnyök” alapján, illetve figyelembevételével kialakuló munkamegosztás szervezését, az egymás munkájáról és eredményeiről való tájékozódást, a kollektívát érintő kérdésekben a demokratikus döntéshozatalt, stb., ami mind közhelyként hangzik. De mindezeken felül a „kollektív bölcsesség” gyarapítása és talán a politika felé üzenet formálása céljából még azt is, amire én csak kísérletet tettem, végül is kudarcot vallva. Nevezetesen egy olyan „staff seminar” rendszeres megtartását, mint amilyen a Dar es Salaami Egyetemen működött oly módon, hogy kollektíve megvitattunk egy-egy fontos és aktuális, szakterületünket érintő témát bevezető előadás vagy kutatási jelentés alapján (ráadásul más tanszékek munkatársainak is a részvételével), és a vita eredményét figyelembe vettük az oktatásban, de olykor eljuttattuk a kormányzat felé, még ha bíráló volt is az.

Kudarcomat talán nemcsak erőfeszítéseim gyengesége és akadémiai elfoglaltságom magyarázta, hanem a munkatársak érdektelensége vagy túlzott óraterhelése is, illetve az a túlzott önállóságra törekvés még a legfiatalabbak körében is, amely a közös felelősség ellenére valamilyen, akár átfedést jelentő „saját” tárgy oktatására törekvésben nyilvánult meg, ami-re persze az előírt oktatási normák is készítették.

Szeretném remélni, hogy az Intézet mai vezetésének sikerül e téren is eredményt elérni (még ha a politika felé közölhető üzenet, sőt, még a tanszékek, illetve intézetek közötti viták tekintetében aligha várható is az, de legalábbis) az Intézeten belüli rendszeres vitákat illetően. Igaz, a munkatársak oktatási túlterheltsége aligha kisebb, mint korábban. Ráadásul, a PhD, illetve az akadémiai doktorátus megszerzése (a formális követelményekre helyeződött hangsúly és az értékelésben eluralkodó mennyiségi szemlélet, valamint az MTMT adatforrásainak és adatkezelésének fogyatékoságai miatt, nem is szólva a megnövekedett költségekről) egyre nehezebbé és mind több időt kívánóvá vált, a pályázatokkal kapcsolatos feladatok pedig eleve elvonnak az érdemi munkától.

BENCZES ISTVÁN – KOLLAI ISTVÁN

INTERJÚ PALÁNKAI TIBORRAL (2018)

Benczes István és Kollai István: Palánkai Tibor, akadémikus, a Világgazdasági Intézet professor emeritusa, 2018. március 1-jén ünnepelte 80. születésnapját. Ebből az alkalomból készítettünk vele interjút. Kedves Tibor, mit adott neked a szülőfölded, Jakabszállás? Milyen közeg volt az, ahonnan elindultál?

Palánkai Tibor: Jakabszállás máig sokat jelent számomra, életre szóló útravalót kaptam tőle. Egy fantasztikus közösség, ahol mindenfajta emberek élnek, ahol a sokszínűség egyfajta toleranciával, összetartással és konok kitartással kapcsolódik össze. A falu történetéből erre számos példát lehetne hozni, de hadd mondjak el egyet, éppenséggel a kritikus történelmi időkből.

Az apámat 1943-ban vitték el katonának. Majd 10 hónapot töltött a Pripjaty mocsarakban, Csernobil közelében. Amikor megindult az orosz offenzíva, a katlanból senki nem jött ki élve. A szerencsés véletlennek köszönhetően csak néhányan menekültek meg, köztük az apám is. Az alatt az idő alatt, amíg az apám elvolt, 1943-tól 1944 májusáig, egy Hacker Lenke nevű zsidó tanítónő helyettesítette. Tekintettel az akkori törvényekre és politikai helyzetre, nem volt igazán szokványos történet. Különösen nem egy katolikus egyházi iskolában. A dolog a papon múlt, s természetesen a feletteseinek is rá kellett bólintani. Egy olyan időben, amikor a zsidók bűjtatása is kockázatos cselekedetnek számított, Jakabszálláson alkalmaztak közülük egyet. Méghozzá pedagógusként, még ha ez egy eldugott tanyasi iskolában is történt. Sajnos a történetnek nincsen happy endje. Májusban, miután bejöttek a németek, vége lett a tanításnak. Lenke pedig boldogan hazament a szüleihez, ahonnan aztán deportálták. Ha ott marad velünk, akkor azt gondolom, életben maradt volna.

Ami fontos, ezért a faluban senki nem jelentett fel senkit. A csendőr is kussolt, mert ha a pap és a tanító úr azt mondta, akkor az úgy volt. Van persze ebben némi negatív töltet is. Ez egy olyan közösség, ami – mondjuk úgy – „könnyen elfogad maga fölé felsőbbbségeket”. Akkoriban egy falusi tanító vagy egy pap abszolút autoritás volt.

Jakabszálláson nem voltak nyilasok, lényegében nem volt nyilas rendszer sem. Az oroszok október 29-én jöttek be, azaz október 15-höz képest (a nyilas hatalomátvétel – a szerk.) két héten belül a falu már orosz megszállás alatt állt. Ez az országrész kimaradt azokból a szörnyűségekből, ami azután Budapesten meg egyebütt ez követően még bőven megtörténtek.

Nekem még annyi maradt, hogy szeptember elején hatévesként elkezdtem az első osztályt. Néhány hétre nagyapám tanítványa lettem. Aztán hosszabb szünet következett, de édesapám gondoskodott róla, hogy ne veszítsek évet. Egy pedagógus gyereknek talán lehet ennyi előnye. Tanított a zavaros időkben is, és én sikerrel tudtam a vizsgákat letenni.

A falu története később is különleges maradt. A szocializmust is furcsán élte meg: a szocializmusban vált tőkés faluvá.

BI & KI: Édesapád kisgazda volt egyébként?

PT: Nem, ő parasztpárti volt, tipikus néptanító. A falu nagy része egy földesúré volt, 1945-ben elsőik között osztották szét a földjét. Apám nagy lelkesen maga is részt vett benne, de mivel az érintett tisztességes úri ember volt, mindez minden konfliktus nélkül történt. A történelmi tettet méltósággal hajtották végre, s ebben apám is szerepet játszott. A faluban kis paraszti gazdaságok jöttek létre.

Apám számára, kisparaszti származására való tekintettel is, ez az 1945-ös földosztás és az új demokratikus rendszer tényleg fölszabadulás volt. Bár mindig a „fölszabadulás” kifejezést használta, ami egyértelműen kifejezte az orosz megszállással kapcsolatos véleményét. Akkor a kimenele nem volt ismert, tudjuk, később mi lett belőle.

Aztán jött pár év, amikor téjeszesítettek. A rossz minőségű homokos földeken és tőkehiány mellett ennek katasztrofális következményei lettek. A szegénység folytatódott, talán mondhatjuk, a falu ténylegesen „szétment”. A fordulatot 1956 hozta. A falubeliek a földjeiket visszaszerzték, s lassan a piacra termelés is meglendült. Amikor a '60-as években

újra téteszesítettek, akkor már szakszövetkezeteket is létre hoztak. Ez azt jelentette, hogy sok szempontból gyakorlatilag nyugati mintájú szövetkezeti rendszert alakítottak ki. Azzal, hogy kedvező feltételek mellett jutottak beruházási hitelekhez, s a szövetkezet segített a termékek biztonságos piacra vitelében. A korábbi önellátó szemléletet feladták, és a falu talajviszonyainak megfelelően elkezdtek őszibarackot, szamócat, málnát és barackot termelni.

Az eredménye az lett, hogy a '70-es évek végén nekem már volt olyan osztálytársam, akinek két autója volt. Egy autó, ami hordta a terményt, meg húzta a trágyás utánfutót, és volt egy másik autó, amivel vasárnap mentek a templomba.

Jakabszállás a '70-es, '80-as években a csúcson volt. Gazdag faluvá vált. Fantasztikus fejlődés következett be, a falu polgárosodott.

BI & KI: Polgárosodott is, vagy csak úgy gazdagodott?

PT: Polgárosodott, hogyne, ez nagyon lényeges dolog volt, hogy a parasztemberek polgárosodni kezdtek. Nekem természetes volt, hogy a gyerekeimet igyekszem egyetemre küldeni. Ők is ugyanezt tették.

BI & KI: '56-ban még nem Budapesten voltál, ugye? Akkor még középiskolás voltál, igaz?

PT: '56-ban érettségiztem.

BI & KI: Mennyire érintette a forradalom a közösségedet? Volt ennek ott bármilyen lenyomata?

PT: A történet jellemző, talán kicsit vicces is. A dolog azzal kezdődött, hogy rögtön az elején elmenekült az oda telepített párttitkár. Jakabszálláson is megalakult a Nemzeti Bizottság, és a tanácselnököt elküldték. Körülbelül ennyi történt. Egy puskalövés is eldőrdült, mert a mezőőr részeg volt, vitatkozott valakivel, hadonászni kezdett a puskájával, és az elsült.

A nagy dolgok az országban történtek, onnan távolról pedig úgy tűnt, hogy a zúrók ellenére a kibontakozás felé haladnak. Az apám ugyan ott volt a Nemzeti Bizottság megalakulásakor, de miután a dolgok mentek a maguk útján, hazament és folytatta a tanítást. A tanmenetet teljesíteni kell, s a gyerekeket nem szabad megrövidíteni. A felső-jakabi tanyasi

iskolában az 1956-os forradalom úgy múlt el, hogy egyetlen tanítási óra sem maradt el. Az emberek a földeken végezték az őszi mezőgazdasági munkákat.

Ennek később meghatározó jelentősége volt az életem szempontjából. Mint kiderült, Édesapám káderlapjára az került rá, hogy „nem vett részt az ellenforradalmi eseményekben, végig tanította” ezeket a napokat. Amikor megkaptam a Ford-ösztöndíjat 1966-ban, valaki mellékesen meg is jegyezte, hogy a „maga apukája jól viselkedett 1956-ban”. Ezen mi jót derültünk édesapámmal, esze ágában sem volt jól viselkedni.

BI & KI: Te ekkoriban, 1956-ban kerülsz fel Budapestre, eljössz abból a közösségből, ami gyakorlatilag meghatározta a mindennapjaidat. Nem volt nagyon sötét és rideg, elidegenítő a budapesti közeg?

PT: A történet hosszabb. Miután '56-ban leérettségiztem, elmentem villanyszerelő-ipari tanulónak – elektrotechnikusnak – Kecskemétre. Kecskeméten a Kinizsi Konzervgyárban egy villanyszerelő műhelybe kerültem inasnak, gyakornoknak és ipari tanuló iskolába kezdtem el járni.

BI & KI: A Te döntésed volt?

PT: Igen, az én döntésem volt. Valójában orvosi egyetemre jelentkeztem, csak éppen nem vettek fel, hiába volt kitűnő érettségi bizonyítványom. Dúlt a származás szerinti megkülönböztetés, egy falusi néptanítót is „értelmiséginek” bélyegeztek. Tényleg az volt. A többi már nem számított. A parasztszármazású osztálytársam simán jutott be négyes érettségivel az orvosi egyetemre.

Miután kiderült, hogy néhány évet esetleg ki kell hagynom (apukám egyik kollegájának a fiát harmadszorra vették fel az orvosira, már saját jogán, mint munkás származásút), mentem el Kecskemétre dolgozni, úgy, hogy közben valami használható szakmát is szerezzek.

'56-ot voltaképpen Kecskeméten egy gyárban éltem át, akkori narratíva szerint mondhatnám, a munkásosztály környezetében. Mindez egy munkás közösségben tényleg fantasztikus tapasztalat volt. A főnököm egy '19-es kommunista volt. Olyan '19-es kommunista, aki azt mondta, hogy gyerekek, a számlámra egy láda pezsgőt fogunk bontani akkor, amikor kimegy az utolsó orosz Magyarországról. Senkinek nem jutott eszébe

'56-ban, hogy bántsa őt, becsületes ember volt és a keze tiszta. Rendesen utálta Rákosit meg a szovjeteket.

1956-ot tehát egy ilyen környezetben éltem meg. 18 éves fiatalemberként, aki már felnőttként érti meg, mi történik körülötte, de még tele van gyerekes lelkesedéssel és naivitással. Kicsit visszahúzódozó gyerek voltam, ezért az eseményeknek inkább résztvevője, mint szervezője voltam. Nem hagytam ki egyetlen nagygyűlést vagy tüntetést sem, s természetesen lelkesen sztrájkoltam a többiekkel.

Talán az jelentett egyetlen kivételt, hogy azokban a már zavaros hetekben valahogyan megválasztottak a szakmunkás iskola DISZ-titkárának. Aztán a forradalom első napjaiban megjött a „12 pont” a Szegedi Egyetemről. Elkezdtek körözni a kecskeméti iskolákban, majd egy találkozón azt, mint a forradalom követeléseit elfogadtuk. Úgy döntöttünk, hogy a programot bevisszük és átadjuk a városi pártbizottságnak.

A pártbizottság Kecskemét főterén volt. Az ablaka alatt volt a szovjet emlékmű, amit éppen akkor döntöttek le egy traktor segítségével. Talán ennek a kis háttérjátéknak nagy szerepe volt abban, hogy a pártbizottsági emberek nagyon udvarian és segítőkészen fogadtak bennünket. Kaptunk pogácsát és bambit, s közölték, hogy a 12 ponttal teljes mértékben egyetértenek. Amikor mondtuk, hogy ezt ki is kell nyomtatni, átszóltak a Petőfi Nyomdába, hogy nyomtassák ki, és azután ezeket, mint röplapokat szétszórhatjuk.

Az élményeket hosszú lenne sorolni. Lenn a téren megjelent egy magyar tank. Egy százados ült a tetején, s próbálta az embereket győzködni, hogy menjenek haza. De az emberek őt győzték meg: „te is magyar gyerek vagy, csak nem fordulsz a sajátjaiddal szembe!”. Alig egy óra alatt a Magyar Néphadsereg századosa átalakult szabadságharcossá! Ez számomra döbbenetes élmény volt. Átvette a vezetést, s élen a tankkal mentünk a börtönhöz, hogy a rabokat kiszabadítsuk. Más kérdés, hogy nem csak a politikaiak kerültek szabadlábra, hanem néhány kemény köztörvényes is fegyverekhez jutott. Ebből aztán később kisebb csetepaté – fosztogatás – is származott. Mi történt a századossal később, nem tudom. Volt rá esély, hogy rosszul végezte.

Főként később heves viták tárgya lett, hogy mi volt 1956: forradalom vagy ellenforradalom? Mint a társadalom- és politikatudományok ismerői, tudjuk, hogy egyik sem. A forradalom ugyanis alapvető, minőségi változásokat feltételez a társadalmi viszonyokban, a formáció valameny-

nyi elemében. Ilyenről nem volt szó, nem volt szó a programokban és a politikai követelések között sem. Tulajdonképpen nem körvonalazódott, milyen társadalmat, milyen demokráciát akarunk. A sztálinista diktatúrát és a szovjeturalmat utasítottuk el egyértelműen, de nem derült ki, hogy kapitalizmust akartunk volna. Olyan kardinális kérdés, mint a privatizáció 1956-ban még csak említésre sem került. Amikor előjöttek a régi pártok, akkor természetesen a Petőfi körüli vitákhoz – megreformált szocializmus – képest számos új téma került napirendre, de a magánosítás és a kapitalizmus visszaállítása, legalábbis egyelőre, nem merült föl. A narratíva viszont a mai napig megmaradt. Minden évben a „forradalom” évfordulóját ünnepeljük.

A gyárban rengeteg szociális követelés került elő, de közöttük rendszert érintő kérdések nem voltak. Föl sem merült, hogy Platternek, a volt tulajdonosnak vissza kellene adni a gyárat. Leginkább olyanok hangzottak el, hogy nincs szappan és meleg víz, amikor vége van a műszaknak, vagy jobb felszerelés kellene az orvosi rendelőbe.

Ebben az időben egyik villanyszerelő társammal albérletben laktam Kecskeméten. A gyári étterem ezekben a napokban nem működött és a boltok is zárva voltak. Éhesek voltunk, úgyhogy – talán október 26-27-e körül lehetett – kimentünk, hogy próbáljunk valami ennivalót szerezni magunknak. Nem volt rádiónk, és újsághoz sem jutottunk. Az eseményekről nem tudtunk semmit. Nem tudtunk arról sem, hogy éppen kijárási tilalom volt.

Mentünk az utcán, és egyszer csak megjelent egy katonai teherautó. Ellőttek a fejünk felett néhányat, bevittek valamilyen parancsnokságra és a falhoz állítottak. Ott állunk legalább fél órát föltartott kézzel a falnál. Hogy a kihallgató százados ki volt, nem tudom. Minden esetre pufajka volt rajta, de ez nem jelentett semmit. A hűvös őszi napokon mindenkin pufajka volt, katonai helyőrségeiken, a nemzetőrökön, majd később a karhatalmisták is pufajkát viseltek. Hogy ezek a pufajkások éppen hol tartottak, nem lehetett tudni.

Mint kiderült, fegyvert kerestek. Fegyver nálunk nem volt, ezért a dolog gyorsan megoldódott. Viszont a zsebünk tele volt a röplapokkal, viszonylag hatalmas mennyiségben. Kérdezte, hogy hát ezek, hogy kerülnek ide? Mondtam, hogy érdekel, gyűjtöm. Kicsit ironikusan kioktatott, hogy tudom-e, hogy ennyit egy példányból nem szoktak eltenni. Elvette és azt mondta: „húzzatok el srácok, nem akarok veletek még egyszer ta-

lálkozni!”. Hát ezzel mi is így voltunk... Annyit tudtunk csak meg, hogy megsértettük a kijárási tilalmat. Tulajdonképpen ez volt a hatalommal az én '56-os közvetlen összeütközésem.

A forradalom utolsó napjaiban otthon voltam. Az az igazság, hogy itt a Közgázon is pénteken, november 2-án, a hallgatók hazamentek. Nem volt tanítás, nem volt menza, és éhesek voltak a diákok. Amikor november 4-én bejöttek a szovjet csapatok, akkor a diákokthonok nagyrészt üresek voltak. Így aztán Pesten, a november 4-i szovjet inváziónak gyakorlatilag nem voltak egyetemista áldozatai. Talán prózai, de nagyon valószínűnek tűnik, hogy több száz életet mentett meg az, hogy éhesek voltunk. Nem nehéz elképzelni, mi van, ha a kollégiumok tele vannak hallgatókkal, s közben még bizonyára fegyverek is vannak kéznél. A hétvégére én is hazamentem. Anyukám féltő szülői ösztönét sejteti, üzenete, hogy kedvenc ételemet fogja főzni.

Később tudtam meg, a Veres Pálné utcai kollégiumban legalábbis a csoporttársaink közül egyedül M. Sanyi maradt itt. Árva gyerek volt, nem volt hova mennie.

BI & KI: Ismerjük egyébként?

PT: Ő már régen meghalt. M. Sándornak hívták, később csoporttársam lett, és a kollégiumban egy szobában laktunk. Amikor a szovjet csapatok elfoglalták a várost, ő ezeket az órákat átaludta. Úgy tűnt, hogy minden rendben ment, és ezt a pesti éjszakában meg is ünnepelte. Még az invázió előtt került ágyba, mire felébredt, már kész tény volt.

'58 tavaszán aztán valaki följelentette, hogy lőtt az oroszokra. Ez ekkor nagyon kemény dolog volt. Sanyit ugyan nem tartóztatták le, de volt egy vizsgálata. Az derült ki, hogy nem voltak fegyverek – pedig voltak, de eltűntették őket. Nem találtak kilövést sem. Úgyhogy Sanyival kapcsolatban ejtették a vádat. De jelzi, hogy akár komolyan bajba is kerülhetett volna.

BI & KI: Ha így bevonódtál az '56-os eseményekbe, miként fogadtad a szovjetek bevonulásának hírét?

PT: Az első reakcióm borzasztó volt. Sokkszerű. Az életem egyik legrosszabb napja: szürkesség, reménytelenül szakadó esővel. Mondták a rádióban, hogy a magyar kormány kérésére az oroszok „megsegítenek ben-

nünket”, s elhangzott Kádár János és Münnich Ferenc szörnyű beszéde. Csak a hivatalos Kossuth Rádió hírei jutottak el hozzánk, vagyis nem tudtunk semmit.

Mit lehet ilyenkor mondani és tenni? Például azt, hogy „innen el kell menni”. Kézenfekvő, hogy például oda, ahol lehetőségem nyílik arra, hogy egyetemre járjak. Megkérdeztem a barátomat meg egy kislányt is, hogy nem csatlakoznának-e hozzám. Azt mondták, hogy ők nem jönnek. Így aztán eldőlt, hogy én sem megyek. Aztán mire esetleg újra fölmerült volna ez a kérdés, már lezárták a határokat.

BI & KI: Egyébként beszéltél erről az opcióról otthon a szüleiddel, ők tudtak erről?

PT: Persze, megbeszéltem velük. „A patkányok menekülnek először a süllyedő hajóról” – ez volt apám első tömör véleménye és megjegyzése. Ez erős az elmenekültekkel szemben, vagy akiket fölakasztottak volna, de kifejezett egy vélekedést és életfilozófiát, amit az apám is vallott. Ha tenni akarsz valamit a hazádért és a szeretteidért, a hajón ott kell lenni, és aztán rajtad múlik, hogy a tetteidért a lelkiismeretteddel hogyan tudsz majd elszámolni.

BI & KI: A forradalom után visszamentél dolgozni?

PT: Persze, visszamentem dolgozni. De '56 történetének nagyon lényeges része csak ezután következett. A fegyveres felkelést november 4-e után gyakorlatilag rövid idő alatt leverték, de a forradalmat nem. Felvettük ugyan formálisan a munkát, de rögtön elkezdtünk sztrájkolni és folytatódtak a tüntetések. Voltak napok, amikor úgy sztrájkoltunk, hogy be sem mentünk, vagy bementünk, de aztán kisebb nagyobb gyűléseken tiltakoztunk, követeltük az oroszok kivonulását. Különösen irritáló volt, hogy a gyár közelében volt egy ellenőrző pont, ahol az orosz katonák mindenkit igazoltattak.

December elején aztán a forradalom leverésében drámai fordulat történt...

BI & KI: A sortüzekre gondolsz?

PT: Így van. Volt először október végén a mosonmagyaróvári, ami teljesen más volt, mint amik ezután következtek. A háttérükről viták foly-

nak, de nagy valószínűséggel arról volt szó, hogy lejárt az a türelmi idő, amit Kádár János kapott, vagy szabott magának, hogy a kisgazdákcal és másokkal összehozzon egy olyan koalíciós kormányt, ami a szovjet beavatkozást szalonképpessé tenné. Nagy Imre lemondásával és megnyerésével kapcsolatos erőfeszítései is kudarcot vallottak. Közben a tüntetések egyre nagyobb erővel folytatódtak. Mindez körülbelül december elejére nyilvánvalóvá vált, s született meg az a brutális döntés, hogy a dolognak véget kell vetni, még annak árán is, hogy a tömegbe lőnek. Hogy a döntést Pesten vagy Moszkvában hozták-e meg, eredményét illetően, nincsen jelentősége.

Ha jól emlékszem, december első napjaiban egy nagy tüntetés volt Kecskemét központjában. Én orosz gimnáziumban érettségiztem, és az irodalom mellett tanultam oroszul fizikát, matematikát, biológiát és történelmet, tehát beszéltem a nyelvet. Így tudtam beszélni orosz tisztekkel, akiket körülvettünk a város központjában. Vissza tudom igazolni azt, hogy ők azt sem tudták, hogy hol voltak, vagy mi történt körülöttük. Neki azt mondták, hogy itt egy fasiszta beavatkozás történt, s ők nekünk segíteni jöttek. Nagyobb sikerrel nem jártunk, hogy meggyőzzük őket az ellenkezőjéről.

Világossá vált, hogy az orosz csapatok kivonása valóban megtörtént. Kivonultak a bent lévő csapatok, ám helyettük teljesen új csapatokat vezényeltek ide. Már az elején bebizonyosodott, hogy az itt lévő oroszokban nem lehet teljesen megbízni. Kecskemét például nagy katonai támaszpont volt. Az orosz tiszteket beszállásolták a polgári lakásokhoz vagy házakba, nem volt más választás, be kellett őket fogadni. Ennek senki sem örült, de némi szerencsével is járt. Ezeknél a családoknál volt borjúhús, narancs, banán meg minden más olyasmi, amiről mi csak hallomásból tudtunk. Persze, nagy csencselés ment.

A gimnáziumunk egy olyan épületben volt, aminek a másik szárnyában az itt állomásozó orosz tisztek gyerekeinek tízosztályos orosz iskolát hoztak létre. Az udvart nem választották szét, s ez a szünetekben jó alkalmat adott a nyelv gyakorlására is. Személyes kapcsolatokra nem volt lehetőség, így aztán csak távszerelmek szövődhettek. Naponta fociztunk, röplabdáztunk és gyakran összeverekedtünk. A tanárok ebből kezdetben kényszeredetten politikai ügyet csináltak. Aztán hónapok után rájöttek, hogy el kell felejtetni, inkább nem kell vele foglalkozni. Talán nem szorul magyarázatra, hogy a régiek helyett új megszállókra volt szükség...

Visszatérve a sortüzekre: számomra utólag derült ki, hogy a következő napokban már minden bizonnyal Kecskeméten is lőttek volna, mint ahogy ez Salgótarjánban vagy Miskolcon meg is történt. El is indultunk a gyárból a városba tüntetni, de amikor a tömeg eljutott a városközpont határáig, ott teherautók álltak, és akik odaértek, közülük többeket fölraktak az autókra. Mi a barátommal ezt körülbelül 100 méterről már megláttuk és gyorsan elhagytuk a helyszínt. Később voltak olyan hírek, hogy többek Oroszországban kötöttek ki, de ez nem igazolódott be. Számomra a forradalommal kapcsolatos tevékenységek ezzel befejeződtek. Sokan nem voltak ilyen szerencsések. A megtorlás újabb szakasza kezdődött, ami december közepétől január közepéig tartott. Ebben az időben tömegek kerültek börtönökbe vagy internáló táborokba. Néhány kiváló tanárunknak is ez lett sorsa, s szerencsések voltak azok, akiket csak valamelyik tanyasi iskolába száműztek tanítóként.

Ezután számomra is – az egyetemeken is ez volt a helyzet – hosszabb karácsonyi szünet kezdődött. Valószínűleg nem minden megfontolás nélkül. A diákságot így tartották távol. A „normális” munkamenetbe januártól térünk vissza. Számomra azután a folytatás kedvező fordulatot vett.

A gyárban dolgozott egy fiú, aki a Közgázra felvételizett, de őt sem vették fel. Egyik nap mesélte, hogy kapott egy levelet az egyetemtől, hogy jelentkezzen, mivel sokan disszidáltak. Őt behívták, s állítólag lehetett az elemtek helyére jelentkezni. Javasolta, hogy próbáljam meg én is, és megadta az egyetem címét.

Ezután írtam a kis kezemmel egy levelet, hogy én mindig közgazdász szerettem volna lenni, és mellé tettem a kitűnő érettségimet. Majd ezután el is felejtettem az egészet. A levelet valamikor decemberben írtam, majd a választ január végén kaptam meg. Ebben az állt, hogy február 13-án jelentkezsek a Dimitrov tér 8. első emelet 31-es szobájában, és iratkozzak be az Általános Közgazdasági Kar elméleti szakára. Így lettem közgazdász.

BI & KI: És milyen volt az első találkozásod Budapesttel, immár egyetemistaként?

PT: Először is fogalmam sem volt arról, hogy hol van ez az épület, ahol be kell iratkozzom. Falusiként, kecskemétiként korábban talán összesen kétszer jártam Pesten. A nagynénémnél szálltam meg, akinek a férje a Nehézipari Minisztérium Nyomda igazgatója volt és járt neki egy Pobjeda. Ez

akkortájt nagy szó volt, magánautók még nem igen voltak. A beiratkozás napján először bementünk vele a minisztériumba, majd a sofőrnek meghagyta, hogy hozzon el ide a Közgázra. Úgyhogy én ide az első utamat elégánsan Pobjedával tettem meg. Az Egyetem előtt egyetlen autó sem parkolt, emlékezetem szerint volt ott még talán egy másik Pobjeda, ami valószínűleg a rektoré volt. Az épület már akkor lenyűgözött. Bejöttem és beiratkoztam. Így kezdődött.

A közeli Veres Pálné Kollégiumban kaptam szállást, ami nagy szerencsének bizonyult, hiszen sétáló távolságra voltam az egyetemtől. Egy nyolcágyas szobába költöztem, még másik két új hallgatóval együtt. A többiek már szeptember óta itt tanultak, de nem voltunk hátrányban, hisz az ős számukra is elment a tüntetésekkel. Az órák egy része elmaradt, és senki nem vizsgázott. Így aztán a két félév összesen 12 vizsgáját június-júliusban kellett letenni. Volt lehetőség még szeptemberben is vizsgázni, szeptember végéig nekem még két vizsgát kellett letennem.

A szobában fantasztikus társaság jött össze. Olyan közösség, ami későbbi életem szempontjából is meghatározó lett. Máig tartó barátságok születtek, már legalábbis azok között, akik még életben vannak. Már kezdetben óriási vitákat folytattunk, például arról, hogy ami történt, ellenforradalom vagy forradalom volt-e?

BI & KI: Voltak besúgóók a szobában?

PT: Persze, volt, aki jelentett. (Ő ment el a végzés után nem sokkal elsőként közülünk.) Ez onnan derült ki, hogy én nem adtam föl az orvosit, és a tavasz folyamán beadtam a jelentkezésemet a budapesti orvosi egyetemre. Aztán sikeres fölvételi vizsgát tettem. A felvételi bizottság elnöke azzal búcsúzott tőlem, hogy „no akkor, kolléga, szeptemberben találkozunk”. Aztán kaptam egy levelet, hogy „helyhiány miatt” nem tudnak felvenni. Csak évekkel később tudtam meg az orvosi egyetem KISZ csatornáin keresztül egy kecskeméti kapcsolat segítségével, hogy mi volt a magyarázat. Miután véleményt kértek, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem KISZ Bizottságától olyan választ kaptak, hogy politikailag zavaros nézeteim vannak, s felvételemet nem ajánlják. A forrás aligha volt kétséges. Kaptam ugyan egy ajánlatot, hogy a dolgot helyrehozzák, de már nem tartottam igényt rá. Úgy döntöttem, maradok közgazdásznak. Nem tudom, mi lett volna, ha..., de azt hiszem, nem hoztam rossz döntést.

Visszatérve a szobára, ez a közösség nagy húzóerő volt számomra, nagy volt a versenyszellem. Az számított, hogy ötösre vizsgázzunk, miközben ez nem zárta ki, hogy egyes hétvégeken alaposan felöntsünk a garatra. A kislányokról sem feledkeztünk meg. Egyiküknek, miután a vizsgáit csakúgy félkézből tette le ötösre, nagy szerepe volt abban, hogy elkezdtem hajtani. Blamázs volt, hogy én csak 3-asra vagy 4-esre vizsgázom. Az első évben nem törődtem különösebben a jegyeimmel, de aztán belejöttem. Jöttek a jelesek és aztán végül vörös diplomát kaptam.

BI & KI: És a vilgazdosokkal mikor kerültek kapcsolatba? Hogyan történt ez?

PT: A Világgazdaságtan Tanszékkal valamikor harmadéves koromban kerültem kapcsolatba a TDK révén. Írtam egy TDK-t a Világgazdasági, pontosabban akkor még Nemzetközi Gazdasági és Politikai Kapcsolatok Tanszékre. Aztán amikor végeztem 1960-ban, ajánlatot kaptam egy gyakornoki állásra. A feladatom az volt, hogy dolgozzak az akkori tanszékvezető, Haász Árpád mellett. Csak később derült ki, hogy nem egyszerű dologra vállalkoztam. Haász Árpád egyebek mellett valóságos biológiai csoda volt, mert amikor én idekerültem, talán már a hatodik szélütésnél tartott, szinte évente volt egy szélütése. Köztudott, hogy az emberek egyharmada az első szélütés után meghal, a második egyharmada a második után és aztán a harmadikat követőt már nagyon kevesen élik túl. Ő – ennek ellenére – nagy művet akart írni, és ehhez szüksége volt egy bedolgozóra. Mint megtudtam, előzőleg minden évben felvettek egy gyakornokot, aki aztán egy évnél tovább nem bírta, és elment. Sokszor szombaton meg vasárnap is be kellett jönnöm és a rendelkezésére kellett állnom, vagy sokszor egyszerűen csak a közelben kellett lenni, mert neki hátha szüksége lesz rám.

A többéves sorozatot én törtem meg. Részben természetemnél fogva – nem könnyen adtam fel, ha valamibe belekezdtem. Másrészt, kölcsönösen megkedveltük egymást. Jóindulatú ember volt, s nekem is sok mindenben segített. Arra is rájöttem, hogy nagyon sokat tanulhatok mellette. Sokszor állt elő szokatlan kérdéssel, amivel alapos utána járásra kényszerített. Többnyire nem éreztem úgy, hogy az időmet fecsérelném, s tudatosan törekedtem arra, hogy ne ez történjen.

BI & KI: Ezek szerint nem is volt igazán kérdés, hogy végzés után maradsz a tanszéken?

PT: A tanszék amúgy nagyon összetartó közösség volt. Többnyire dél körül mentünk el ebédelni, majd utána egy órás kávézás következett, ahol együtt volt az egész társaság. Fantasztikus volt, rengeteg információt lehetett begyűjteni és elcserélni, s elméleti kérdések sorát vitattunk meg. Én ebből nagyon sokat tanultam, számomra fontos szellemi műhely volt.

BI & KI: Tehát ez azt jelenti, hogy ti hétfőtől péntekig rendszeren bejártatok a munkahelyetekre...

PT: Igen, így van, sőt kezdetben még szombaton is. A tanszéken kellemes, baráti légkör uralkodott. Hetente kétszer jártunk le a tornaterembe focizni. Általában megvertük az edző egyetemi csapatokat, mert nem mertek ütközni velünk. Olyanok, mint Kőmíves Imre vagy Orosz Árpád kicsit túlsúlyosak voltak, s a közelharcban még jól játszó gyerekeknek sem volt sok esélyük. Egyébként többeknél a cél éppen a túlsúly csökkentése volt, de meglehetősen mérsékelt sikerrel. A rituálé általában azzal végződött, hogy miután a meccset követően lezuhanyoztunk, átmentünk a csarnokba, és az egészet nagy adag sült kolbásszal és sörral vezettük le. Az ott-honi mérlegelést mindenki titokban tartotta. Én is a kisebb súlycsoportba tartoztam, s foci közben gyakran szereztem kisebb-nagyobb sérüléseket. Amikor sántikálva mentem haza, a feleségemtől alapos fejmosást kaptam, hogy „Miért kell...?”. De mindez hozzátartozott a tanszéki léthez.

BI & KI: Aztán jött 1966 és a Ford-ösztöndíj az Egyesült Államokban. Akkor nem jött elő az az ötlet újfent, hogy esetleg az USA-ban maradnátok? Nyilvánvalóan megismertél egy olyan közeget, amely merőben más volt, mint itthon.

PT: Az volt a lényeg, hogy a Ford Alapítvány kifejezett kérése volt, hogy senki ne pályázzon erre az ösztöndíjra, ha disszidálni akarna. Vagyis nem csak magyar elvárás volt, hanem ez amerikai részről is megfogalmazódott. S ezt mindenki be is tartotta. Természetesen, ha valaki disszidálni akart, ezt nehéz volt megakadályozni. Ha várt néhány évet, akkor már az amerikaiak sem törődtek a dologgal.

S volt még egy apróság. A Ford-ösztöndíjat úgy konstruálták meg, hogy a feleségedet is magaddal vihetted akár az egész egy évre, de leg-

alább 5 hónapra. Fizették az útiköltséget, plusz pénzt kaptál, és számára az országon belül is külön utazási keretet adtak. Gyereket viszont nem vihettél magaddal. Nekünk például az ötéves kislányunkat kellett itthon hagyni. A feleségek többsége így volt, ami nem volt könnyű dolog. Nekünk különösen nem volt könnyű, mert nem voltak nagyszülők, akikre rá lehetett volna bízni. Apám halálos beteg volt, és a szüleim vidéken éltek. Feleségemnek nem voltak szülei, így a kislányunkat a feleségem nagynénjére kellett bízni. Ez nagyon kemény része volt az egész történetnek.

BI & KI: A kiválasztásban szempont volt, hogy családostok legyetek, egyfajta biztosítékot adva arra, hogy nem disszidáltok?

PT: Igen, így volt. De az érvek teljesen racionálisak voltak. A cél a nyugodt kutató munka biztosítása volt. Nem vitatható, hogy a feleség jelenléte ehhez mindenképpen hozzájárult. Viszont a gyerekekre gondok eltéríthetnek tőle.

BI & KI: Igen, de azért tíz hónap az USA-ban...

PT: Amerika hatalmas élmény volt valamennyiünk számára. Ám a '60-as évek Amerikája egészen más volt, mint a mostani Amerika. Akkor ott (1966–67) gyakorlatilag polgárháború folyt, és hatalmas volt a szegénység is. Azt a szegénységet, amit én itthon korábban Jakabszálláson láttam, azt sokszor hatványozva láttam viszont Bostonban vagy New Yorkban. Mindenesetre, amikor 1979-ben legközelebb visszamentem, akkor azt mondtam, ez egy más Amerika, ez nem az az Amerika, ami 12 évvel ezelőtt volt. Amerika dinamizmusa és vitalitása mindig lenyűgöző volt számomra.

BI & KI: A keleti parton voltál?

PT: Az egy év nagyobb része esett Bostonra és New Yorkra, de négy hónapot töltöttem a kaliforniai egyetemen, Berkeley-ben is. Bostonban amúgy egy szállodában laktam, alig néhány száz méterre Roxburytól, a város szegénynegyedétől. Az egyik mellbevágó szörnyű kontraszt volt, amit nehéz volt feldolgozni. Bizonyos mértékig itthon is szegénység volt, de ez a kontraszt nem volt ilyen látványos. Másrészt, ez kábítószeres szegénység volt, vagyis a jelentős részük gyakorlatilag az állatok szintjén élt. Európában is lehetett szörnyű szegénységet látni, de ezeknek az em-

bereknek a többsége megőrizte emberi méltóságát. Legalábbis valamilyest. Persze, ha ott maradok, engem nem fenyegetett volna ilyen sors. Sok más tényező is volt, ami nem motivált különösebben a disszidálásra. Amerikát csodáltam és megszerettem, de ha már disszidálás, akkor sokkal inkább európai országot választottam volna. Érdekes módon európai identitásom azokban az években tudatosodott bennem.

BI & KI: Érdekes, amit mondasz, mert az általad festett kép többnyire nincsen benne az USA-narratívában.

PT: Amikor 1956. november 4-én a szovjetek leverték a forradalmat, nemcsak a szabadságunkat vették el, hanem a reményünket is. Én otthon a szüleimtől mindig azt hallottam, hogy ez az egész abnormális, és már nem tarthat sokáig. A háború után a békeszerződés kapcsán reménykedtek a szovjetek kivonulásában, majd 1955-ben az osztrák békeszerződéssel ezek a vérmes remények újraéledtek. November 4-e sokkja számomra is az volt, a remény meghalt, és nem volt esély arra, hogy ez megváltozzon. Nagy irodalma van annak, hogy ez az apátia milyen szerepet játszott a kádári konszolidációban.

Volt ennek a konszolidációnak egy másik tényezője is. Ez pedig az 1960-as évektől a reformok elindítása volt. A kádári propaganda kezdetől sikerrel sugallta, hogy csak két tabut (a kommunista párt vezető szerepe és a szovjet-magyar barátság) kell tiszteletben tartani, és 1956 összes többi követelését meg lehet valósítani. Tény, hogy az 1960-as évek reformlépései messze túl is mentek azon, amit 1956-ban követeltek. Persze soha nem voltak illúzióink arról, hogy ez normális és a tényleges szocializmus nem lehet szabadság és demokrácia nélkül, amelynek a két tabu teljes mértékben ellentmondott. De hogy lehet jobb társadalmat csinálni, és ebben kötelességünk maximálisan közreműködni, az nem volt kétséges számunkra: egyrészt, távolról sem mindegy, hogyan élünk, másrészt pedig az életviszony javítása a demokrácia esélyeit is növeli. A „békés versenyben” kezdettől kételkedtünk, de hogy több tekintetben is akár lehet jobb, mint ami Amerikában van, azt sem lehet teljes mértékben kizárni. A magyar értelmiség körében sokan gondolkodtak így, én teljes mértékben osztottam Csányi Vili barátom aranymondását, miszerint a régióink azért fantasztikus, mert minden lehetséges, még akár jó is.

Más kérdés, hogy csak 1987–1988-ra vált teljesen egyértelművé sokunk számára, hogy ez az itteni rendszer nem reformálható, sőt nem is fönntartható, és rendszerváltást kell csinálni. Ha normálisan működő piacot akarunk létrehozni, nem csak a két tabut kell a sutba dobni, hanem egy harmadikat is, ez pedig a „társadalmi tulajdon” elsőbbsége. Nincs piaci reform magánosítás nélkül. Ez már az 1989–90 utáni történet.

BI & KI: Volt személyiségformáló jelentősége ilyen szempontból Amerikának? Gondolom azt nem lehet elkerülni.

PT: Az élet akkor Amerikában tényleg hallatlanul érdekes volt. Akkor Amerika forrongott, nagy változások voltak folyamatban. A történetek sorát sorolhatnám, amelyek életre szóló élményeket hagytak bennem. Egyszer például Martin Luther King tartott előadást a San Franciscó-i nagy parkban. Mindenki áhítattal hallgatta. Én ugyan nem mertem látványosan nagyon a közelébe menni, de úgy 20-30 méterre megközelítettem. Leültem a fűre, aztán mindig egy kicsit közelebb másztam hozzá négykézláb... Hallatlanul impresszív személyiség volt. Igaz, néhány hónap múlva lepuffantották, de hatását az egész amerikai történelemre már nem tudták semmissé tenni. A háborúellenes tüntetéseket inkább csak távolról néztük, nem mentünk a sűrűjébe, nehogy emiatt a hatóságokkal konfliktusba kerüljünk.

Az út szakmai hozadékáról még hosszabban lehetne beszélni. Kiemelkedett ilyen szempontból az a félév, amit az MIT-n Charles Kindleberger Nemzetközi gazdaságtan (International Economics) szemi náriumán töltöttem. De számos nagy névvel folytattam a konzultációkat, s magam is számos előadást tartottam. Természetesen elsősorban a magyarországi reformokról, amelyek akkor igen nagy érdeklődéssel találkoztak.

BI & KI: Charles Kindleberger tanítványa voltál?

PT: Igen, és nagyon jó barátságba kerültünk. Rengeteget tanultam tőle, nagyon érdekes ember volt. Tulajdonképpen akkor elég jól beledolgoztam magam az integráció témájába. Az ösztöndíjas témám a nemzetközi pénzügyek voltak, de különös hangsúllyal az európai monetáris integráció lehetőségeire. Kindlebergernél akkoriban aligha volt jobb választás Amerikában.

BI & KI: Kindlebergert érdekelte Magyarország?

PT: Nem igazán érdekelte. Akkor már megindultak a nemzetközi pénzügyi rendszer válságának a hullámverései, őt leginkább ezek foglalkoztatták. Különösen begyében volt Jacques Rueff, francia professzor kollégája, aki Charles de Gaulle pénzügyi tanácsadójaként szerinte ismét kártékony tanácsokat adott a kormányának. Rueff az 1960-as években az aransztenderdre való visszatérést javasolta, s kritizálta a dollár nemzetközi tartalék szerepét. Szerinte Rueffet Nürnbergben a nációkkal együtt bíróság elé kellett volna állítani, mert már az 1930-as években hasonló tanácsaival hozzájárult a világválsághoz és egyúttal Hitler hatalomra jutásához. Nagyon színes fickó volt, én nagyon kedveltem.

BI & KI: Aztán hazatérése után hogyan kezdte az integráció témakörével foglalkozni?

PT: Az integrációs témát Simai Misitől már 1965-től átvettem, s az előadásokat a témában már én tartottam. Komolyabban a Ford-ösztöndíj kapcsán kezdtem el a monetáris integrációval foglalkozni. Az első publikációm, mint egyetemi jegyzet, a témában 1968-ban került kiadásra.

A minapi ünnepi konferencián (Palánkai Tibor köszöntése a Közgazdaságtudományok 80. születésnapja alkalmából – a szerk.) hangzott el, hogy nevemhez fűződik a mikro- és makró-integráció fogalmának a bevezetése. A publikációimban a fogalom először valamikor 1972-ben jelent meg. A kérdésnek csak az utóbbi időben jártam utána, s az derült ki, hogy a két fogalmat ezzel a megkülönböztetéssel az integráció-elméletben valóban én használtam először. A vállalati és a nemzetgazdasági integráció már forgalomban voltak, de a mikro- és makró-integráció terminológiát nem volt előttem, aki leírta volna.

Ha nagyozolni akarnék, a kérdésnek van tudománytörténeti összefüggése is, amiről úgy gondolom, nem érdektelen szólni. Egyszerűen arról van szó, hogy milyen szerepe van a kutatásban az oktatásnak. A rövid válasz: „nagy”. Ezt több évtizedes tapasztalatom igazolja. Mi egyetemi oktatók ugyanis előnyben vagyunk az olyan kutatókkal szemben, akik nem jutnak katedrához. Az előadás vagy a szeminárium kitűnő teszter a problémák megvitatásához, bizonyos tételek vagy gondolatok visszajelzéséhez. Sokszor csak bedobsz egy témát, s már a hallgató szemén

vagy arcán látod, hogy érdemes róla beszélni és gondolkodni, vagy gyorsan el kell felejtetni az egészet.

Ez történt a mikro- és makró-integráció ügyében is. Elkezdtünk a problémáról beszélgetni, aztán egyszer csak megneveztük. Hiszen nincsen szó Nobel-díjas gondolatról, egyszerűen egy folyamatnak vagy jelenségnek kellett nevet adni. Ez történt. Aztán, hogy ezt pontosan ki adta és ki mondta ki először, már feledésbe merült. A terminológia, azt hiszem, így jött elő, majd aztán elkezdtem róla publikálni.

BI & KI: Most ugye '72-ről van szó, akkor ez nyugat-európai tapasztalataidból is formálódik?

PT: Részben igen, de az 1970-es évektől fontos fordulat történik. Gyakorlatilag ez időtől ugyanis megjelenik a „szocialista integráció” terminológiája. Ez nagyon fontos új fejlemény az egész integráció-elmélet szempontjából.

Amikor 1957-ben az EGK megalakult, a keleti blokkban ellenséges lépésnek tartották, a hivatalos szovjet álláspont az volt, hogy „aláássa az európai biztonságot, az európai együttműködést”. Az EGK-t valamiféle „imperialista összeesküvésnek” tartották. Elméleti fordulatot 1962-ben az IMEMO tézisek jelentették, még pedig három szóban: „integráció objektív törvényszerűség”. Vagyis nem valami politikai összeesküvés vagy cselszövés, hanem a tudomány által tanulmányozandó téma. Ám a politika a kérdést nem emésztette meg gyorsan. Kitartottak mellette, hogy az integráció tőkés gazdasági jelenség, és mint olyan, hogy szocialista integráció nem létezik.

A fordulat végül 1969-ben történt, amikor elfogadták a KGST ún. Komplex Programját, amivel a KGST-t gyakorlatilag kereskedelmi szervezetből integrációs szervezetté próbálták átalakítani.

Érdekeselek egyébként azok a párhuzamok, amelyek a kelet- és a nyugat-európai gazdasági együttműködésben és így az integrációban is jól tetten érhetőek. Azt is lehet mondani, gyakorlatilag visszatérően mindig válaszoltunk azokra a fejleményekre, amik Nyugat-Európában történtek. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa 1949-ben alakult meg, gyakorlatilag, mint a neve is utal rá, „segély” szervezetként, még hozzá alig tagadható módon reakcióként a Marshall-tervre. A Marshall-tervben mi is részt vehettünk volna, mint ahogy ez szóba is került. De részvéte-

lünket Sztálin letiltotta, mert ezzel „imperialista befolyás” alá kerültünk volna. Miközben Samu bácsinak (Uncle Sam) volt pénze bőven, hogy Nyugat-Európát megsegítse, Joe bácsi (Joszip Sztálin) nem volt hasonló helyzetben. Jött tehát a mókás „kölcsonös segítségnyújtás”, amivel nem sokra mentünk. Ha valaki gödörben van (Nyugat-Európa), jól jön, ha valaki (USA) fentről képes kihúzni. Itt velünk együtt a Szovjetunió is benne volt a gödörben, így azután a vállalkozás, még ha a szovjetek véletlenül akarták is volna, akkor sem kecsegtetett sikerrel.

A KGST az 1960-as évek elején alakult át együttműködési (kereskedelmi) szervezetté (tervkoordináció és pénzügyi együttműködés), nem kis mértékben válaszul a vámunó sikerére. Aztán jött az 1960-as évek vége, a Werner-terv, vagyis a monetáris unió terve, amikor egyértelművé vált, hogy Nyugat-Európa sikeresen ment előre az integrálódás útján. A KGST is meghirdette a maga integrációs programját.

Elindult egy érdekes vita arról, hogy milyen is legyen a szocialista integráció. Nagyon sok érdekes és jó tanulmány született, aminek alapján nem teljesen indokolatlan egyfajta kelet-európai marxista integráció-elméletről beszélni. Úgy gondolom, hogy kár lenne, ha ez a feledésbe merülne. Egyébként egy EU-s szerzőktől származó közös könyv már szóba is került néhány éve, vagyis hogy többen álljunk össze, és írjuk meg. De egyelőre nem jött össze. Lehet, hogy egyszer neki vágok és megírom.

Egyébként a politikai vitáktól függetlenül már az 1960-as évek közepétől a kelet-európai országokban komoly integrációs kutatások indultak. Kezdetben a csehek jártak az élen, de a prágai közgazdasági egyetem integrációs csoportját 1968 után szétverték. Akiből nem raktáros lett, azok elmentek nyugatra. Sajnos az egyik ilyen barátom (Morkovkin) már nem élte meg a prágai rendszerváltást. Számos integrációs szakértő nőtt fel Lengyelországban, de tucatnyi komoly kutatója volt a témának a moszkvai IMEMO-ban is.

A kutatási együttműködés keretét az 1970-es évektől az ún. akadémiai „probléma bizottságok” adták. A Tanszék a „szocialista országok akadémiai közötti” ún. Modern Kapitalizmus Kutatás Probléma Bizottságában vett részt, aminek elnöke Nyilas József volt, a Tanszék korábbi vezetője. Ennek lettem én a titkára, aminek keretében számos konferencián vettünk részt, szerveztünk s készítettünk közös kiadású köteteket. Még az 1970-es évek végén a Bizottság keretében megalakult a tőkés integráció munkacsoport, aminek az 1970-es évek végétől egészen 1990-ig, a megszűnéséig

először magyar, majd nemzetközi elnöke voltam. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy aki a régióban integrációval foglalkozott, azzal közvetlenül is kapcsolatba és ismeretségbe kerültem.

BI & KI: Ezek a felkérések és megbízatások relatíve fiatalon értek.

PT: Igen, ez az életem 35 és 50 év közötti időszakát jelentette. Hozzáteszem, fő témám mindig a tőkés integráció volt, s a KGST-integrációval csak érintőlegesen foglalkoztam. Nem voltam és nem is akartam a KGST-integráció szakértője lenni. Leginkább, mert nem volt integráció, s sajnos nagyon hamar kiderült, hogy az ehhez szükséges reformoknak nagyon kicsi az esélye. A hivatalos álláspont szerint ez az integráció „tervgazdasági integráció” volt, ami azt jelentette, hogy a piaci koordinációnak az a korlátozott szintje sem jöhetett szóba, amit a magyar gazdasági reform megvalósított.

És itt kell visszatérnünk a mikro- és a makrószintű integráció kérdéséhez. A tőkés piacgazdaságban a kettő, a transznacionális vállalati, valamint az ún. „állammonopolkapitalista” (a marxista irodalom akkori zsargonja szerinti regulációs makró keretek) struktúrák markánsan elkülönültek egymástól, ami nem zárta ki, hogy szerves kölcsönhatásban és egységben voltak. Ezt a kétszintűséget a magyar piaci reformok sem zárták ki, s a gondolatlanul többen is szimpatizáltak. A bürokratikus és központosított tervkoordináció hívei ezt mereven elutasították.

BI & KI: Csakhogy értsük, a szocialista rendszerben egyáltalán miként értelmezhető a mikrointegráció?

PT: A magyar reform egyik kulcskérdése a vállalati önállóság volt, vagyis a tervezést decentralizáltuk a vállalati szintre, miközben a vállalatok közötti kapcsolatokban növekvő szerepet kapott a piaci koordináció. A vállalati önállóságból következik, hogy az integrációnak ők is legitim szereplői. A mikro-integráció, tehát mint vállalatok közötti közvetlen együttműködés, mint közös vállalatok létrehozás és működtetése az általános integrációs folyamatnak a szocialista országokban is szerves része kellene, hogy legyen.

BI & KI: Akkor kvázi egy kelet-európai multinacionális vállalati struktúra alapjait fogalmaztad meg?

PT: Valami ilyesmit, igen, de ez igazából ennyire nem körvonalazódott. Megmaradt elméleti szinten, a gyakorlati politika ezt mereven elutasította, ennek organikus, alulról fejlődő vállalati kapcsolatok lehetősége alapján lett volna értelme. Magyar részről ugyan a kérdés eljutott a tudományos vita szintjéig, de tovább nem volt esélye. Valamelyik szovjet folyóiratban nézeteimet meg is bírálták, de nem tulajdonítottam neki jelentőséget. Érdekes lenne utána nézni, hiszen hivatkozási listámnak akár gyöngyszeme is lehetne, de időt kellene szakítani rá.

Még a kérdéssel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy később a fogalmat próbáltam finomítani és pontosabban definiálni. Ezek szerint az egyszerű „vállalati” és „nemzetgazdasági” integrációval szemben a mikro-integráció olyan közösségi kapcsolódás, ami közvetlen (naturális) tevékenységi cserén alapul. A makró-integrációt ettől a közvetett csere különbözteti meg. A kapcsolatokat a piac, vagyis a pénz közvetíti, a koordináció és az optimalizáció alapját a piac képezi. A mikro-integráció tipikus közösségi kerete a család, vagy a termelés közvetlen szervezeti formái, mint műhelyek vagy üzemek lehetnek, de ilyen egy focicsapat vagy egy zenekar is. Ebbe a keretbe a TNC-ék, s különösen a transznacionális vállalati hálózatok nem férnek bele. A közvetlen koordináció és optimalizáció ezen a szinten már a piaci kapcsolatok bonyolult hálózatával keveredik. Egy írásomban ezért javasolom a mezzó-integráció fogalmának a bevezetését. (Már leírtam, de még nem publikáltam.) A transznacionális vállalatiak mellett felmerül a globális városi hálózatoknak az ide sorolása is. Erről érdekes lenne vitatkozni.

BI & KI: És Nyugat-Európában a magyar tudományos köröket és különösen Téged hogyan fogadtak?

PT: Személyes kapcsolataim az 1980-as évekre már igen jelentősek voltak. Más volt a helyzet az EK-val, különösen „hivatalos szinten”. Az egész mögött az ún. kölcsönös el nem ismerés („non-recognition”) politikája húzódott meg. Ennek volt egy diplomáciai és egy kereskedelempolitikai része. Eszerint a Szovjetunió – az általános politikai és diplomáciai történeti gyakorlatával szemben – Brüsszelt, illetve a Bizottságot nem volt hajlandó elismerni.

A történet az 1960-as években kezdődött, amikor az Európai Gazdasági Közösséggel, aztán pedig az Európai Közösségekkel az országok sorra

létesített diplomáciai kapcsolatot. A kérdéssel Hruscsov is foglalkozott, egyes információk szerint állítólag Brüsszelben már keresték a leendő nagykövetség épületét. Egy tervezett kutatás keretében jómagam is próbáltam tájékozódni, van-e erre információ, milyen ingatlancégekkel tárgyaltak vagy van-e valami hasonló nyom. A lényeg, hogy végül nem lett pályázat belőle. Hruscsovot 1964. október 15-én eltávolították a vezető funkcióiból, s Brezsnyev jött a helyére. Brezsnyev egyebek mellett az európai integrációhoz való viszonyban radikális fordulatot hajtott végre. A kapcsolat „normalizálása” kérdését levették a napirendről, s a már említett non-recognition politikája vált általános irányvonallá.

Ez azért volt érdekes, mert története során a Szovjetunió a legsötétebb diktatúrákkal is hajlandó volt diplomáciai kapcsolatokat létesíteni, egyszerűen azért, mert úgy tartották, hogy mindenfajta külső kapcsolat erősíti a rendszer legitimációját. Az EK-val nem ez történt, és nem volt hajlandó elismerni. Erre feltehetően a legfőbb magyarázat, ami az irodalomban is visszaköszön, hogy a Szovjetunió a kétpólusú világrendszerben volt érdekelt, ezt igyekezett fenntartani, s nem kívánta, hogy ebbe a struktúrába az EK „harmadik erőként” belépjen.

Az „el nem ismerés” másik dimenziója a kereskedelempolitika volt. Az 1960-as években, gyakorlatilag az 1970-es évek elejére, lejártak azok a bilaterális szerződések, amelyeket többek között Magyarország is az 1940-es évektől Franciaországgal, az NSZK-val és a többi EK országgal kötött, és amelyek szabályozták a kereskedelmi kapcsolatainkat. Amikor a vámunió 1968-ban létrejött, a közös külkereskedelmi politika logikája és szabályai alapján ezek a szerződések érvényüket veszítették, és nekünk a Bizottsággal kellett volna újra szerződést kötnünk. A Szovjetunió viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Bizottsággal nem tárgyal, a Bizottság az ő számára nem is létezik, és ezért vele nem kívánunk kereskedelmi szerződéseket kötni. Tetszett vagy nem, nekünk ezt követnünk kellett.

A fent említett politikai megfontolásokon túl, a dologban némi logika is volt. Eddig a kereskedelmünket országok közötti kétoldalú alkudozások alapján alakítottuk. Most viszont Brüsszellel kellett volna tárgyalnunk, ami azt jelentette, hogy a ringben más súlycsoportos ellenféllel kerültünk szembe. Felmerültek a félelmek, hogy a konvoj-elmélet fog érvényesülni, vagyis a sebességet a leglassabban haladó résztvevő fogja meghatározni. Más kérdés, hogy utólag egyértelmű, az aggodalmak alaptalanok voltak.

Az integráció az előre haladást nem, hogy nem lassította, hanem azzal, hogy az együttműködés pályáját kiszélesítette, felgyorsította.

A kialakult helyzetet akkor sajnos tudomásul kellett venni. Szerencsére a józan ész győzött. Új szerződéseket ugyan nem kötöttünk, de továbbra is úgy jártunk el, mintha ezek a szerződések még érvényben lennének. Ez valójában nem volt más, mint valamiféle gentlemen's agreement, egy sajátos ex-lex állapot, ami tulajdonképpen egészen az 1980-as évek végéig tartott. Természetesen informális, nem hivatalos és személyes kapcsolatok az EK intézményekkel is széles körben voltak, s ezeket Magyarország különösen aktívan használta ki. A nem hivatalos kapcsolattartás ilyen szofisztikált elemét jelentették például az ún. Önkéntes Kereskedelmi Korlátozások (VTR, azaz a Voluntary Trade Restrictions). Ezek főként bizonyos termékcsoportokra (acél, textil vagy birkahús) vonatkoztak. Többnyire részei voltak a kereskedelmi szerződéseknek, meghatározták és korlátozták, hogy adott termékből mennyi vihető be és milyen körülmények mellett. Ezek gyakorlatilag mennyiségi kvóták voltak.

Mivel kereskedelmi szerződést nem kötöttünk, fennállhatott a veszélye, hogy ezek a termékeink teljesen kiszorulnak az érintett piacokról. Viszont lehetőségünk volt, hogy egyoldalúan deklaráljuk, hogy az adott termékekből mennyit kívánunk bevenni. A VTR erről szólt. Természetesen ezeket a kvótákat informálisan a kölcsönös érdekek és jóindulat jegyében előzetesen egyeztettük. Jó játék volt, jól működött.

A kölcsönös el nem ismerés ügyében áttörés Brezsnjev halálával következett be. A magyar diplomácia rögtön aktivizálódott, s az EK-val megkezdődtek a tapogatózások egy lehetséges kereskedelmi szerződés megkötéséről. Az Európai Parlament erről végül 1986-ban döntött, aminek az eredményeként Magyarországgal a szocialista országok közül elsőként az EK ún. Kereskedelmi és Együttműködési Szerződést (Trade and Corporation Agreement) kötött, s aminek az aláírására 1988 szeptemberében került sor.

A Szerződés gyakorlatilag a diszkriminatív elbánás feloldását és a GATT elbánás (a legnagyobb kedvezmény elve) korlátozás nélküli alkalmazását jelentette. Magyarország 1973-ban írt alá egy olyan GATT megállapodást, ami bizonyos korlátozások mellett az országot a reformok alapján piacgazdaságnak ismerte el. Ez egyedülálló volt a szocialista országok vonatkozásában. Az EK ezt a szerződést elfogadta, de csak némi megszorítások mellett, ami azt jelentette, hogy a fennmaradó tervgazdasági

rendszer kereskedelemtorzító hatásait bizonyos kvóták (mintegy 2000 termékre) alkalmazásával ellensúlyozta. Ez jelentős lépés volt a kapcsolatok normalizálása szempontjából. A Szerződés ezeknek a kvótáknak az eltörlését irányozta elő, s teljes diszkriminációmentes elbánást biztosított.

A Szerződés ötéves átmeneti időszakot szabott meg, amit aztán az események elsodortak. 1989-ban a PHARE keretében a pénzügyi támogatásokon túl a preferenciális elbánás (GSP) keretébe kerültünk, majd 1992-től Magyarország szabadkereskedelmi társulásra lépett az EU-val. Ez gazdasági kapcsolatrendszerünket radikálisan átalakította, s mint erre az integrációs profil kutatásaimmal rámutattam, Magyarország rövid idő alatt az EU-n belül „a magasan integrált országok” (első 10) kategóriájába került.

Visszatérve a személyes kapcsolataimra... Az 1980-as évekre ezek a nyugati országokkal is kiterjedtté váltak. Az el nem ismerés keretei korlátozták az ilyen formális kapcsolatokat is korlátozták. Egyszer-kétszer jutottam a Bizottság által szervezett konferenciákra, de formálisan meghívást nem kaphattam, s utamat nem finanszírozhatták. Ez nem akadályozott jó személyes kapcsolatokban, amelyek révén például az 1970-es évektől az összes hivatalos anyagot megkaptam, naponta jött a posta, különböző bizottsági anyagokkal.

Az 1980-as évekre olyan neves személyekkel kerültem ismeretségbe, s esetenként baráti kapcsolatba, mint az angol John Pinder, Roy Pryce, Geoffry Denton vagy Stuart Holland. De említhetem az olasz Dario Velo vagy Guido Montáni professzort, akinek a meghívására 1988-ban a Páviai Egyetemen kurzust tartottam a KGST-ről. Érdekes módon akkor még nem zártuk ki, hogy radikális reformokkal életet lehet lehelni a szervezetbe. Aztán az események mindent elsodortak. Talán még említést kell tennem Marcel van Herpen holland professzorról, akivel a 1980-as évek végén több fordulóban is szerveztünk holland–magyar csereprogramot (a pénzt ő szerezte), aminek keretében 10-10 holland és magyar hallgató vehetett részt. Ő 10 holland hallgatót hozott Budapestre, akik előadásokat kaptak a KGST-ről (s mindegyiknek kiselőadást is kellett tartania), míg én 10 magyar hallgatót vittem Amszterdamba és Maastrichtba EK-ás témákkal. Nem kis élmény volt, amikor a brüsszeli intézményeket egy napos kirándulás keretében körbejártuk.

Az áttörés persze 1990 után jött. Részei lettünk az ECSA-nak (European Community Studies Association), ami ma is a legfontosabb EU kutatókat és oktatókat tömörítő nemzetközi szervezet. Néhány éven belül meg-

alakítottuk a magyar ECSA-t (HECSA), aminek Mádl Ferencsel először társelnöke, majd éveken keresztül elnöke voltam. Most már a Tempus keretében (az Erasmus elődje) EU finanszírozásban utaztathattunk hallgatókat, részemről olyan helyekre, mint Milánó, Róma vagy Tesszalóniki. Elsők között hívtak meg bennünket az 1990-ben induló Jean Monnet programba. 1994-ben az első 10 Jean Monnet professzor között voltam a régióból (6 lengyel és 4 magyar részesült benne). Talán még a listán meg kell említeni a brugesi College of Europe-t, aminek 1994 és 2004 között 10 évig voltam az oktatója. Valamint a Jean Monnet-díjat, amit elsőként kaptam meg 2011-ben a régióból.

BI & KI: Az 1980-as évek végén, az 1988–89-es szerződéseken egyébként érződött, hogy vannak olyan területek, amelyeket védeni kíván Európa többi államával szemben az Európai Közösség? Az agrárium, cukor, acélipar akkor már egyértelműen ilyen védett területek voltak.

PT: Előre szeretném bocsátani, hogy a magyar átalakulás és európai integráció sikertörténet volt, s minden vita ellenére ma is az. Ilyen volt a privatizáció is. A magyar szerkezeti sokkterápiás piaci integrációt utólag is jó döntésnek tartom, szemben például a kuponos privatizációk különféle változataival. Ennek ellenére az ún. posztkommunista költségvetési csapdába („post-communist fiscal trap”, G. Kolodko) Magyarország is belekerült. Az 1990-es kiegyensúlyozott költségvetés már 1991-ben 5%-os deficitbe fordult (adóbevételek zuhanása és a termelési támogatások növekedése miatt), amit aztán az 1994-es 8% feletti hiányszintről csak a Bokros csomaggal lehetett rendbe tenni. Egyetlen vitatéma, aminek van alapja, az néhány mezőgazdasági termék feldolgozó ágazat (köztük olyan hagyományos állami monopoltermék, mint a dohány, az alkohol vagy a cukor) privatizációja volt, de itt is inkább a kapcsolódó agrár-kereskedelepitolitika problematikájáról volt szó.

Egészében el lehet (kell) mondani, hogy a közös agrárpolitikának a magyar mezőgazdaságra katasztrofális következményei voltak. Még hozzá valamennyi fázisában. Kezdődött a KAP 1960-as évektől történő bevezetésével, majd az EK kibővítésével (görög piacok elvesztése), ami a magyar mezőgazdaság számos ágazatára (például a szarvasmarha-tenyésztés) drámai következményei voltak. Az 1970-es és 1980-as években

a magyar mezőgazdaság azonban még a következményeket a keleti piacokon kompenzálni tudta.

BI & KI: Nem is voltak érdemi magyar lobbizások?

PT: Próbálkoztunk, de reménytelen volt. Az agrárvédelmet az EU tabuként kezelte, s igazából a mezőgazdaság sohasem volt tárgyalási alap egyetlen társulási szerződés esetében sem. Ez így volt a kelet-európai országok vonatkozásában is. Az EK/EU tagságunkkal szembeni fenntartások – mint ezt a szakirodalomban is lehet olvasni – egyebek mellett azon a félelmen alapultak, hogy a mezőgazdaságuk számára mi veszélyt jelentünk. Ez aztán már a társulási tárgyalásainkat is meghatározta. Amit én utólag is elhibáztottnak tartok, hogy a társulások kapcsán, miközben mi gyakorlatilag kinyitottuk a piacunkat az ő termékeik számára, addig cserébe meglehetősen szerény agrárpiaci koncessziókat kaptunk. Ennek meg is lett a következménye...

BI & KI: Született a részletekről akkoriban bármifajta költség-haszonelemzés, vagy inkább csak örültünk, hogy egyáltalán integrálódhatunk?

PT: Azt hiszem, az utóbbiról volt szó. A társulási és csatlakozási folyamatnak volt egy eufórikus hangulata: végre nyitunk, végre piacgazdaság lehetünk és „visszatérünk Európába”. Miközben az EU mindvégig keményen védte kereskedelmi érdekeit, mi kicsit az érzelmeink rabjává váltunk. Volt egy bizonyítási kényszer is, hogy a „kommunista múlttal” végleg szakítani akarunk. Utólag persze könnyű okosnak lenni, de a kor általános hangulatától akkor nehéz lett volna elszakadni.

A dolognak drámai következményei lettek, és a magyar mezőgazdaság vesszőfutása nem fejeződött be, sőt inkább folytatódott. 1990 után nem csak a keleti piacokat veszítettük el, hanem a hazai piacainkon is vereségeket szenvedtünk. Kompenzációra pedig ezúttal nem volt lehetőség. Nyugat-Európának esze ágában sem volt, hogy ilyet adjon. Ennek éppen a fordítottja történt. A nyugat-európai agrárium jól kiépített ipari, infrastrukturális, valamint a közös agrárpolitika intézményes háttérével egyszerűen letarolta a közép és kelet-európai piacokat. Egyes EU-s adatok szerint, az 1990 évek elején, ha a közös agrárpolitika által nyújtott támogatások szintjét 100%-nak vesszük, akkor Magyarországé 20% körül

volt. A magasan támogatott nyugati termékekkel szemben nem csak a kelet-európai piacokról szorultunk ki, hanem a sajátjainkat is elvesztettük.

A Kecskeméti Konzervgyár, ahol én 1956–57-ben dolgoztam, a környék őszibarack, barack, eper és más gyümölcsének a feldolgozásával foglalkozott. 1992 után a Kecskeméti Konzervgyár átállt az olcsóbb olasz és görög őszibarackra, hiszen azt a szubvenciók miatt a hazaihoz képest egyharmad áron meg lehetett venni. Pedig tudjuk, hogy a mérsékelt égövi őszibarack sokkal jobb és finomabb, mint a szubtrópusi – egyszerűen a kedvezőbb cukor és savképződés következtében. A természeti előnyt a piac egyszerűen felülírta. A szovjet piac elvesztése miatt először az almákat kellett kivágni, most az őszibarack fák következtek.

Csak utóiratként jegyzem meg, hogy a hátrányaink az EU csatlakozással sem szűntek meg. Kétségtelen, hogy fokozatosan mi is részeivé váltunk az EU támogatási rendszerének. A bőven áramló támogatások többnyire olyan zsebekben landolnak, ahonnan azok nem versenyképes kapacitások kiépítésébe konvertálódnak.

A történet vége nem teljesen minősíthető tragédiának. Nincsenek ugyan arra adataim, hogy szűkebb pátriámban mennyire sikerült a gyümölcstermesztés kapacitásait visszaépíteni. De a régió újra virágzik. Ma Jakabszállás és környéke a magyar spárgaexport egyik hazai bástyája. De sikertermék a juh és a bárány, s van néhány termelő, aki a kóser birka exportjára állt rá. S nem is akármilyen színvonalon. Nemrégiben kocsikáztunk végig a „pusztát” átszelő a dűlőkön. Olyan farmokat láttam, amilyent utoljára Amerikában, John Deer traktorral, terepjáróval, parabola antennával, törpe-vízművel és Audival az udvarában.

BI & KI: Visszatértünk tehát Jakabszállásra, ahonnan elindultunk. Jól értjük, hogy Jakabszállás egy olyan mezőgazdasági centrummá vált, ami saját üzleti tranzakciókat folytat?

PT: Nem csak mezőgazdasági centrum: most már repülőgépgyára is van. Kis vállalat, ami tavaly két olyan műrepülőgépet gyártott (Bessenyei Péter világbajnok műrepülő közreműködésével), ami másutt nincsen. Jakabszállásnak tehát ma már ipara is van. Repülőtere már az 1990-es évek óta létezik, a mintegy 100 repülőtér között olyan, aminek saját légi irányítása is van. Jakabszállás sosem volt a történelem fősodrában, mégis, minden kor rajta hagyta a maga keze nyomát. Így lett a mélyszegezénységgel

is sújtott agrárvidékből sikeresen téeszésített térség, majd háztájiban gazdagodó „kétautós” családok faluja. Mára pedig leginkább „globalizált” falunak nevezném, exportra menő bárány és birkahússal, a spárgával és a repülőterén a saját kisrepülőgépével kelet felé átutazó német, osztrák vagy francia üzletemberekkel.

Édesapám tanítóként az 1970-es években megírta a falu történetét, amiben még ma is vannak homályos foltok. Az utóbbi időben gondolkodom azon, ha sikerül időt szorítanom rá, én a falu legújabb történetét írnám meg. Nem teljesen esik távol attól, amivel az utóbbi években foglalkozom, nevezetesen a globális integráció feldolgozásától. A globális integráció egyik hordozói az ún. „globális városok”, amelyek közül néhány száz (Londontól és Tokiótól Budapestig és Varsóig) a globális GDP nagyobbik felét adja. Mint az ENSZ 2015-ös World City jelentése megállapítja: a megavárosok, nem pedig a nemzetek jelentik a világ uralkodó és tartós társadalmi szerkezetét. A világ 600 legnagyobb városa adja a globális GDP 60%-át! Értelemszerűen adódik, hogy érdekes lenne a „globalizált falvak” szerepét is feldolgozni. A „globális falu” („global village”), mint kifejezés már foglalt, olyan média-terminológia, ami szerint a világunk olyanná vált, mint egy falu... A „globalizált falu” viszont olyan kis, vidéki hely, ami fekvése és mérete ellenére benne van a globális vérkeringésben.

TÉTÉNYI ANDRÁS

INTERJÚ MAGAS ISTVÁNNAL (2019)

Tétényi András: Magas István, a Világgazdasági Intézet vagy Tanszék korábbi vezetője, és oktatója immár 43 éve. Egyetemi pályafutása mellett komoly nemzetközi sikereket is elkönnyelhetett a sportok terén. Tanár úr, mikor és miért csatlakozott a Világgazdasági Intézethez (Tanszékhez)? És milyen volt a fogadtatása?

Magas István: A tanszék egyidős a 70 éves NATO-val, de sokáig, a vasfüggöny leomlásáig, a másik oldalán műveltük a tudományt (magához az Észak-atlanti Szerződés Szervezethez 1997-ben csatlakozott Magyarország). Számomra minden szempontból izgalmas, tanulságos és termékeny volt a vasfüggönyön innen és túl eltöltött időszak is. Jómagam 1976-ban csatlakoztam a modern Világgazdasági Tanszékhez: az akkori világ gazdasági és világpolitikai folyamatokat már inkább a détente jellemezte, a hidegháború fagyos és ellenséges évtizedei után langyosabb szelek fújdogáltak, a piaci, a polgári, és az akkoriban fősodró nyugati gondolatok mind nagyobb erővel kopogtattak. Az Atlanti összefogás erős volt, az Európai Unió egy erős taggal, az Egyesült Királysággal bővült 1973-ban. Az enyhüléssel együtt járó pozitív nyugati folyamatok a tanszék oktatási anyagaiban is – tárgyyszerűen és sordinóban – de rendre megjelentek.

A diplomám megszerzését követően Tóth Tamás, a Külkereskedelmi Tanszék akkori vezetőjének ajánlására vettek fel a Világgazdasági Tanszékre tudományos segédmunkatársi pozícióra. Azt ma sem tudom pontosan, mivel ajánlott tudományos pályára, nézeteim ugyanis nagyon kiforratlanok voltak, és jószerivel még „hivatásosan” sportoltam is (1977-ben még felnőtt EB-t nyertem egy vizes sportban), ez ma szinte elképzelhetetlen! Egy bizonyos: nem idegenkedtem a precíz, akkortájt gyakran „sterilnek” nevezett, modellszerű gondolkodástól... Talán érdemes tudni, hogy magának az ajánlónak, Tóth tanár úrnak, az akkoriban még

hipermodernnek számító, modern angolszász üzleti szemlélete volt, és személyes amerikai tapasztalatokkal bírt, ez abban az időben egészen rendkívüli volt. Az ideológiailag még erősen determinált egyetemi közegben gondolatai kifejezetten üdítőül hatottak, és a hallgatóság körében nagy sikert arattak. Ő tanította először a mágikus 4P-t PPPP, vagyis azt, hogy product, pricing, promotion, packaging. Ez ma marketing közhelynek számít, bevezető szinten is, na de akkor... kisebb forradalom volt. És ki merné vitatni a csomagolás fontosságát akár a tudományban is? Velem együtt, ugyanebben az évben, még Rostoványi Zsolt, a BCE korábbi rektora lett (segéd)munkatársa, tagja a Nyilas József által vezetett tanszéknek. A Világgazdasági Tanszéket az 1970-es években már kifejezetten nyugatias szemlélet jellemezte, amihez hozzájárulhatott az is, hogy a nemzetközileg is igen nagy tekintélynek örvendő Berend T. Iván volt akkoriban a rektor. A tanszéknek mai szóval némi versenyelőnyt biztosított akkoriban, hogy hozzáférése volt a nemzetközi sajtótükörhöz, a feltűnően mélyzöld színű „MTI Bizalmashoz” is, vagyis eljutottak hozzánk az egyébként Magyarországon nem nyilvános külföldi sajtóhírek is. Ezek nélkül – nagyon nehézkes és lassú folyóirat- és könyvellátás volt jellemző – bizony nagyon nehéz lett volna a világ működéséről átfogó képet kapni, illetve magas színvonalon kutatni és persze „hitelesen” oktatni. Mai fejjel ezt talán megérteni is nehéz, pedig évtizedeken át szinte természetessé vált, hogy az akadémiai szabadság a társadalomtudományokban bizony nagyon szűk mezsgyére volt beszorítva, és állandóan éber szemek figyelték a nyomtatásban megjelent munkákat. Az előadások és szemináriumok viszont jóval szabadabb szellemben szárnyalhattak, feltéve, hogy a tabu témákat, pl. a párt vezető erejét és a Szovjetunó szerepét nem érintették.

TA: Milyen szellemi és társasági élet jellemezte akkor az intézetet (tanszéket)?

MI: A Világgazdasági Tanszék munkája az 1970-es években léptékében más volt, mint napjainkban: az újonnan felvett, fiatal, pályakezdő kollégáknak egy, maximum két szemináriumot kellett oktatniuk, viszont sokkal többet kellett kötelezően olvasni, mennyiségben a mai állapotokhoz képest talán többet és alaposabban (nem volt internet, híráradat és cikkdömping, csendes könyvtár volt, ahol információgyűjtés mellett például folyóiratcikkeket írtunk, persze randevúzni is lehetett, a könyvtár tanulá-

si-hálózati központ volt). A „Közgáz könyvtárába némi késéssel, de szerencsére jártak a jelentősebb külföldi szakfolyóiratok, ezért volt lehetőség felkészülni a cikkek megírására. Viszont az akkori szabály az volt, hogy nem lehetett kivinni a könyvtárból a külföldi folyóiratokat, illetve nem lehetett szovjetelleneset írni vagy olyat, ami a Párt kizárólagosságát megkérdőjelezte volna. Egyensúlyozni kellett szavakkal éppúgy, mint a fő konklúzióval. Az első jelentősebb folyóiratcikkeim az Iparpolitikai szemlében, majd 1984-ben a Valóságban jelentek meg, ezek közül egy ideológiailag „merészebb”: „Rendszerelmélet és világgazdaság: Kísérlet a tőkés világgazdaság változásainak, válságának rendszerelméleti magyarázatára” címmel. A később ismertté vált, korai szeminarista tanítványaim között megtalálható volt Szanyi Tibor vagy Princz Gábor is.

Az 1970-es években a Világgazdasági Tanszék élete, mondjuk így, átlagosan volt mozgalmas, néha persze, intellektuálisan kifejezetten pezsgőnek mutatkozott, de a korabeli és habitusbeli különbségek dacára a pártállami években is egy nagyon jó szellemű, kollegiális és összetartó közösség volt. Az elvárások is nagyok voltak, sokat és jó minőségben kellett publikálni, noha a vezető külföldi lapokban való publikáció – ma talán nehezen érthető okokból – nem is volt alapelvárás. Különleges mozzanat volt, amikor egy kisebb saját könyvtárral is rendelkezett a tanszék, és az egyetem, sőt, a külvilág is úgy tekintett a tanszékre, mint amelynek irigyelt, a nyugatra nagyobb ablakot nyitó státusza és elismert nemzetközi rangja van. Ez részben amiatt is alakult így, mert számos olyan vezető munkatárssal rendelkezett a tanszék, akik már fiatalon a szakma csúcsán álltak, erejük teljében voltak, és lehetőségük volt külföldön tapasztalatot szerezni, ilyenek például Simai Mihály és Szentés Tamás. Mindketten nagyon termékeny tudósok lettek már az 1970-es években. De a vezető oktatók között Palánkai Tibor és témája, a nyugat-európai integráció is mindig zsúfolt előadásokat vonzott. A szenior oktatók a vasfüggönyön túli tapasztalataikat mindig meg tudták osztani azokkal, akiknek nem volt lehetőségük külföldre utazni.

A tanszék ugyanakkor több okból is kvázi monopolhelyzetben volt, hiszen a politika számára olyan érzékeny nemzetközi témákra összpontosított, amelyekben egyszerre voltak jelen bonyolult gazdasági és geopolitikai folyamatok, valamint hiperszenzitívnek számító diplomáciai ismeretek – nos ezekkel az országban viszonylag kevés kutatóhelyen és egyetemen foglalkoztak. Később, a globális és nemzetközi gazdasági té-

májú kutatások gyorsan és igen nagymértékben kitágultak, egy jelentős részüket „átvették” a nemzetközi üzleti tudományok, egy másik szeletet a politikatudományok, egy harmadikat pedig a geopolitika. A világgazdasági kérdések feltárásában az egyetemi és kutatói világ ehhez, a vasfüggönyön inneni állapothoz képest tehát nagyon nagyot változott, sok azonos témakörben versengő intézet és diszciplína született. Azonban az információszerzés lehetőségei is kitágultak, az elektronikus publikációs terek és média megjelenés felületei. Ez persze, egyúttal azt is jelenti, hogy mind nehezebb eldönteni, mi az igazán minőségi, tudományos közlés.

TA: Milyen gazdasági és politikai környezetben működött akkor az intézet (tanszék)?

MI: Talán a korábbiakból is kitűnik, hogy a Világgazdasági Tanszék egy sajátos helyzetben működött az 1970-es évek végén és az 1980-as években, a tárgyilagosság akkor is szerethető volt, bár nem tagadható, hogy nyelvileg némi nemű „csomagolásra” volt szükség ahhoz, hogy a szocialista tábor egyébként finoman elismerten elmaradó/lemaradó gazdasági teljesítménye mégse halványuljon teljesen el. Úgy kellett megértetni a diákokkal, hogy hogyan működik például a KGST (illetve hogyan nem működik), hogy igazából nem állt rendelkezésre sem a megfelelő módszertani ismeret, sem pedig a kontextuális tudás. Illetve, természetesen a szocialista integrációs mechanizmust és hatékonysági deficitet olyan formában kellett leírni, hogy magát a rendszert azért ne kritizálja az oktató. Igazi „kötéltáncnak” vagy mai divatos kifejezéssel „great balancing act”-nak nevezném. Igen nehéz volt klasszikus elvek alapján megértetni például, hogy miért kellett a KGST közösségnek éppen Bulgáriában rádiót gyártani és onnan ellátni a tagországokat. Konkrét pártinstrukcióit ugyan nem kaptak az oktató kollégák – jómagam szinte soha – arról, hogy mit lehet és mit nem lehet mondani, de hát mégis csak a vasfüggöny mögött voltunk. Szomorú emlékek voltak bőven (és a Filozófia Tanszéken pl. nagyobb sérelmek is estek). Ezért mindenki óvatosan fogalmazott és némi öncenzúrát is alkalmazott, mert pontosan nem lehetett tudni, hogy hol vannak az ideológiának vakon elkötelezett fülek.

TA: Mi volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet oktatott és miért?

MI: Az egyik legemlékezetesebb kurzusom 1983 környékén volt, amikor amerikai diákok érkeztek a Közgázra, és kurzust kellett nekik tartani kelet-nyugati kereskedelemről. Ez nagyon izgalmas és persze ideológiailag érzékeny téma volt. Akkoriban nem volt szabad átjárás Hegyeshalomnál, egyenruhás szűrős szemek figyeltek minden csomagot, a zöld Fa szappant is Bécsben lehetett venni és persze csak limitált mennyiségben... Európában az egyes országok között nem a szabadkereskedelem volt a jellemző, hanem inkább az, hogy hol és milyen vámokkal vagy embargóval kellett szembenézni. A nyugati diákokkal meg kellett értetni, hogy a vasfüggönyön innen ez egy másik világ, és persze nem is volt könnyű oktatni úgy, hogy az ember nem ismerte a hallgatók múltját, ismeretanyagát, illetve nem is volt meg a közös szakmai nyelv. Talán nem mondtam nekik abszolút blödségeket, mert ahonnan jöttek, nos, oda meghívtak vendégoktatónak. Ez akkoriban kifejezetten kuriózum volt, és nagyon is engedélyköteles.

TA: *Mikor és merre tanított az Amerikai Egyesült Államokban?*

MI: 1984 őszén mentem ki az Amerikai Egyesült Államokba oktatni. 1984–1985 között a Connecticuti Egyetemen tanítottam összehasonlító gazdaságtant, kelet-nyugati kereskedelmet. Ezt követően 1985–1987 között az oregoni Willamette Egyetemen tanítottam környezetgazdaságtant, mikroökonómiát és makroökonómiát. Majd ezt követően kerültem át Texasba, Lubbockba, a Texas Tech Egyetemre, ahol haladó mikroökonómiát is kellett oktatnom. Ez utóbbi tárgy bizony nem kis erőfeszítésembe került, de fiatalon az ember bírja, és nem válogat. Amikor először elkezdtem kint tanítani nagyon nagy volt a kultúrsokk. Minden más volt, láttam, hogy nincs kolbászból a kerítés, de azt is, hogy nagyon sok helyen kerítés sincs!, tehát feltehetőleg van ereje és tisztelete a magántulajdonnak. A magyar viszonyokhoz képest egy rögtön szembetűnő tényező volt, hogy az amerikai diákok (a gyengébbek is) már akkoriban sokkal inkább szolgáltatóként tekintettek az egyetemre, semmint egy önkéntes és komoly tanulási folyamatra vagy néha-néha serkentően intellektuális kihívásra. Emiatt sokkal iparszerűbb és néha bántóan monoton volt az oktatás környezete. Ez persze, részben érthető is, hiszen az európai egyetemi hagyományok kevesebb diák mélyebb vagy elitebb oktatását jelentették sokáig, és ez változott meg mostanra itt is a tömegigények irányába. Mégis ebben

a másik, a maga nemében rendhagyó finanszírozású közegben, hiszen az USA-ban már az 1980-as években is eléggé magas tandíjak voltak, az elvárások az oktatás hasznossága és megtérülése tekintetében is különlegesek voltak. Pusztán emiatt is, de más okokból egyaránt, egyáltalán nem volt könnyű beilleszkednem, ráadásul az amerikai kollégák inkább azokat a tárgyakat kínálták nekem, amelyeket senki sem szeretett volna tanítani, és nem azokat, amelyekben adott esetben komparatív előnyöm lett volna. Ez az előny egyébként csak ritkán érvényesült.

TA: Mit gondol, régebben miben volt rendhagyó a Világgazdasági Tanszék tevékenysége? Miben alkotott maradandót a tanszék?

MI: A rendszerváltás kellős közepén, nem, legyünk pontosak, inkább az elején, hiszen 1992-ben tértem haza Magyarországra, ebben az időszakban minden forrongott. Nagy tervek és felbuzdulás volt tapasztalható az oktatásban is. A Világgazdasági Tanszék korábban szerzett előnye még jó ideig megvolt a hasonló profilú más tanszékekkel szemben, de ahogyan a világ kinyílt, és az oktatás rohamtempóban nemzetköziesedett, úgy vékonyodott ez a kezdeti vezető pozíció. Amiben sokáig különlegeset és maradandót tudott alkotni a tanszék, az az volt, hogy a legkritikusabb időkben is hamarabb értette meg a nyugati gazdasági és politikai folyamatokat, a rendre frissített elemzéseket pedig hamar be tudta építeni a tananyagokba, és így korszerű tudott maradni az európai integráció, a fejlődésgazdaságtan és a globális folyamatok területein egyaránt. De az 1990-es években, pontosan a rendszerváltás következtében a sok helyen elindult hasonló képzések és persze a beömlő nyugati tankönyvek miatt is, ez az előny folyamatosan tovább morzsolódott. További hátrányt jelentett már az 1990-es években is, hogy az egyetemi karrier folyamatosan veszítette el mind az intellektuális, mind pedig az anyagi presztízsét, emiatt a legjobb képességű diákok nem maradtak kutatni/oktatni, gyorsan elvitte őket az üzleti szektor, majd a kormányhivatalok, mert azok is sokkal jobban fizettek. Sajnos, ez a bérelszívó vagy inkább -kiszorító hatás a 2010-es évekre sem változott meg: ameddig a bérek ennyire alacsonyak, különösen a kezdő oktatók esetében, addig nem is mutatkozik arra reális lehetőség, hogy a ténylegesen elkötelezetteken és megszállottakon kívül az egyetem sok embert tudna vonzani kezdő oktatónak-kutatónak.

TA: Milyennek látja a mostani Világgazdasági Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem helyzetét az oktatásban kialakult hazai és nemzetközi versenyhelyzetben? Milyenek a mostani hallgatók?

MI: A jövő számos kockázatot rejt a Világgazdasági Tanszék jövőjével kapcsolatban, de a veszélyeket lehetőségként is meg lehet élni. Az immáron intézetté avanzsált tanszéknek változatlanul jelentős előnye más tanszékekkel szemben az, hogy az itt levő hallgatók a mindenkori kormányzat, a vállalatok és a nemzetközi szervezetek által alkotott politikákról egységes keretrendszerbe foglalva hallhatnak, és véleményem szerint jelentős globális ügyekről csak így van értelme beszélni. Összefogja a vállalatok, a nemzeti kormányok és a globális intézmények gondolkodását úgy, hogy azzal a tudással végül problémákat lehessen megoldani – mert az élet valójában problémamegoldások hosszú sorozatából áll.

Az egyetemnek ugyancsak fel kell ismernie, hogy a mostani hallgatók mások, mint a korábbiak voltak, de ez részben annak is a következménye, hogy átalakult a világ. Sokkal jelentősebb a megfelelni vágyás, a jó karrier iránti vágy, semmint az intellektuális igény. Viszont nagy probléma, hogyha valaki a tudásszerzésnek a természet által kitüntetett idején, vagyis a legfogékonyabb egyetemi diák korban nem ért meg egy kérdést a maga komplexitásában az egyetem falain belül, és csak sekélyes ismeretekkel ruházza fel magát, annak a megértésre később talán már soha nem lesz erre lehetősége. Az egyetemi oktatásnak ez a kitüntetett jellege, szerencsére, nem változott. De persze, tudom, ezt nem mindenki látja így.

TA: Mit gondol, hogy milyen irányba (pl. kutatás, oktatás, közösségi élet stb.) kellene elmozdulnia az intézetnek és miért?

MI: A Világgazdasági Intézet jövőjét, kutatási profil tekintetében, leginkább szerintem az fogja meghatározni, hogy képes lesz-e néhány, a mostaninál kevesebb, de olyan felfutó területet találni, amelyhez az intézet munkatársai értenek viszonylag a legjobban, tudomásul véve, hogy ez a tudás jobbára nemzetközi hálózati összefogásban érvényesül. Nem kell mindenhez érteni, de amihez értünk, ott ne legyen sok hazai versenytársa az intézetnek. A meglévő, fő kompetenciák mellett (mint pl. az integráció vagy fejlődésgazdaságtan) ilyen felfutó, új területek lehetnek az átalakuló és megújuló nemzetközi kereskedelempolitikák és a nemzetközi adózta-

tás, a „global commons” (klíma, víz, ritkafémek) kérdései és esetleg egy speciális Ázsia (Kína) szakértés megerősödése.

ALMADI SEJLA

INTERJÚ GÁL PÉTERREL (2019)

Almadi Sejla: Gál Péter az az ember, aki hisz abban, hogy az előzmények nagyban meghatározzák a történeteket, hogy a múlt és a környezet megfelelő értékelése nélkül értelmezhetetlen a jelen és nem, vagy csak nagy „hibaszázalékkal” alakítható a jövő és abban, hogy a családjá és környezete története és cselekményei befolyásolták azt, hogy ő mivé vált és válik. Meghatározónak tartja, hogy megértse a folyamatokat, összefüggéseket. És nem csak maga igyekszik megérteni a történetek okait, lehetséges következményeit, de néha szenvedélyesen igyekszik másokkal is megértetni, hogy szerinte mi miért történik. Őszinte, nyitott ember és tanító (bár nem igazán tanárnak tartja magát), aki mindig megmondja a véleményét – a jót és a rosszat is. Ezért, vannak, akik kevésbé szeretik, viszont sokan szakmailag és emberileg is éppen emiatt a tulajdonsága miatt tartják értékes embernek. Tanár úr, mikor és miért csatlakozott a Világgazdasági Intézethez (Tanszékhez)? És milyen volt a fogadtatása?

Gál Péter: Gyerekkoromban, de még egyetemi tanulmányaim alatt sem gondoltam soha arra, hogy tanítani fogok... az persze tény, ha jobban visszagondolok, hogy volt bennem egyfajta belső ösztönzés az általam megértetett, vagy érteni vélt dolgok másokkal való elfogadtatására. A gimnáziumban előfordultak olyan tantárgyak, témák, amelyeket nagyon megértettem vagy átéreztem, és azoknak, akik nem értették, borzasztó nagy vehemenciával próbáltam elmagyarázni. Ezek inkább témakörök és nem is annyira egy-egy konkrét diszciplína voltak már akkor sem, hanem sokkal inkább a különböző ismeretek közötti összefüggések, a szintetizálásból levonható következtetések. Így aztán a történelem, a filozófia, a gazdaság, vagy a modern drámairodalom, a filmművészet egyaránt az érdeklődésem középpontjában álltak, és a gimnáziumi évek éjszakába nyúló beszélgetéseinek fókuszában voltak. És már akkor is nehezen viseltem,

hogy esetleg mások miért nem értik, látják azokat az oksági kapcsolatokat, amik nekem – lehet, hogy hibásan –, de evidensnek tűntek. Hasonlóan, az egyetemen is ilyen nagy vehemenciával magyaráztam néha első évesként a negyed- és ötödéveseknek, a megértetés vágyával: 'Hogy lehet ezt nem érteni?' – kérdeztem annyiszor.

De a végső döntés ettől független volt. A tanári pályát nem terveztem, a háborús időszak tragikus történései miatt szűk család azt hiszem, hogy igazából jogásznak szánt, hiszen apai ágon inkább a jogi, anyai ágon pedig az orvosi szakma volt a járatos. (Édesanyám nénje volt az első olyan dunántúli orvos, aki nőként már magyar egyetemen szerezhethetett diplomát). Ez utóbbi esetében azonban hamar kiderült, evidencia, hogy számomra szóba sem jöhet. Szombathelyen születtem, a korábban említett gimnáziumot is ott végeztem, bár a családom nem odavalósi volt, szüleim a háború után kerültek a városba. Középiskolába a '60-as évek végén jártam, amikor nagy szellemi pörgés jellemezte Magyarországot, élénk volt a szellemi élet, és sokan hittek a változásban. Hasonlóan másokhoz, én is úgy gondoltam, és ma is úgy gondolom, hogy akkor elindult valamilyen visszafordíthatatlan változás. A családban és gimnazistaként pedig ebbe nőttem bele.

Az iskolánk lehet, hogy lexikális követelmények szempontjából nem volt a „csúcs”, de nagyon liberális, nagyon nyitott szemléletű volt, egyfajta szellemi műhelyként működött, az osztályunk pedig tele volt különböző érdeklődésű tehetséges emberrel (akik közül nem egy nagyon eredményes, akár világhírű ma a maga szakterületén), így aztán tényleg ezek a gimnáziumi évek szinte egyetemi előkészítőt jelentettek, amely igazi gondolkodásra ösztökölte a hallgatókat. Az akkor bevezetett filozófia órákat például alig vártam, tele voltak ütközéssel és vitákkal, amelyeket nagyon élveztem. Mindeközben a testvérem már a Közgázon tanult, és amikor hazajött, mindig az egyetemi szellemi életről mesélt meg a budapesti kultúráról, amely virágzott, az irodalmi és zenei estékről. Úgyhogy amikor a továbbtanulást fontolgattam, egyszerűen feltettem magamnak a kérdést: 'Magoljak jogot?' –, dehogy, inkább a Közgázt és annak szellemi életét, sokszínűségét és a már akkor is tág lehetőségeit választottam.

Az egyetemen már az első évtől kezdve lubickoltam azokban a tantárgyakban, amelyek a közgazdaságtan, a gazdaság és a társadalom összefüggéseiről tanítottak, arról, hogy mikor és miért érnek össze a folyamatok. Amikor én kezdtem az egyetemet, az volt a Közgáznak talán az

első igazi nagy modernizálási reformkorszaka, ami a tartalmat is és a működési kereteket, struktúrát is alapvetően átalakította. Akkoriban új rendszer lépett érvénybe Szabó Kálmán, az akkori rektor vezetése alatt, az a rendszer, amely lehetőséget adott a hallgatóknak arra, hogy maguk válasszák ki egy, illetve két év után azt a specializációt, amit szeretnének tanulni, és nem előre, hanem már az egyetemen belül, részben saját érdeklődésüknek, eredményeiknek megfelelően. Ez már egy többlépcsős képzés volt. Ekkor tehát, a Szabó-féle reformidőszak alatt az első évben mindenki számára egységes alapképzés volt, a második évtől kellett szakot választani, és akkortól már bizonyos, mindenki számára kötelező tárgyak mellett (mint pl. a matematika, statisztika, közgazdasági elméletek története, gazdaságtörténet – de jó és fontos is volt Berend T. Ivánnal és Pach Zsigmond Pállal) sok eltérő szaktárgyunk is volt. A harmadik évtől pedig további specializálódásra volt lehetőség. Nekem a külkereskedelmi szakon belül elvileg három irányba: Nemzetközi gazdaságpolitika és pénzügyre, Külkereskedelmi technikára vagy Nemzetközi kapcsolatokra. Nekem egyértelmű volt, hogy a három közül a Nemzetközi gazdaságpolitika és pénzügy szakirány érdekelt a leginkább. Viszont pont ez úgymond technikai okok miatt nem indult el abban az évben, és engem így a Külkereskedelmi technika specializációra akartak irányítani. Hát, ennek következtében kerültem én arra a specializációra, ami pedig eszembe sem jutott, az úgymond „elit” Nemzetközi kapcsolatokra. Az igazságéretemet annyira bántotta, hogy önhibámon kívül kerülök valami olyanra, amit én nem akartam, hogy addig mentem, míg végül a rektornál kötöttem ki, és a „maradékból” magam választhattam. Így lettem „nemzetközis”, mert bár kevésbé volt szimpatikus, ez számított a legelőkelőbb szakiránynak az egyetemen. Azóta sem bántam meg. A szintetizáló, az összefüggésekre koncentráló látásmódomat mindaz, amit csak ott tudtam megtanulni, nagyban elősegítette. Itt tanultam többek között Nemzetközi jogot Bokorné Szegő Hannától, Nemzetközi diplomáciatörténetet Haraszti Györgytől, Magyar diplomáciatörténetet Juhász Gyulától. Nagy nevek, a szó valódi értelmében! Tény viszont, hogy a gyakorlatiasabb órákból kevesebb jutott, mint például amilyen a Számvitel is, de nagyon széles szemléletet kaptunk.

Na és hát persze „A” Világgazdaságtan. Ebből mindenkinek az egyetemen egy vagy két félévet kellett kötelezően teljesíteni (nekünk hármat) és szigorlatot kellett belőle tenni. Érdekes és rettentő jó volt, mert a világ-

gazdaság, a nemzetközi gazdaság folyamatairól és összefüggéseiről szólt, az akkor még elég erősen zárt magyar gazdaságban, miközben az egyes országokról modell értékű gazdaságokról, nemzetközi elméletekről kifejezetten nagytudású, már akkor nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező tudósok, oktatók tartottak órákat, sokszor számunkra akkor szinte elérhetetlennek tűnő országokról, térségekről, és valóban univerzális fontosságú makrogazdasági összefüggésekről. Egy akkor már az ENSZ-ben több éve kutató Simai Mihály, a már előtte több éve Tanzániában oktató Szent Tamás vagy az Indiát, Etiópiát megjárta Surányi Sándor és mások úgy mutatták be az USA vagy mondjuk India modell értékű gazdaságát, úgy értékelték a legfontosabb nemzetközi elméleteket, fejlődésgazdaságtani folyamatokat, hogy közben ezekről személyes tapasztalataik is voltak. Ez akkoriban számomra maga volt a non plusz ultra az egyetemen: szintetizálta az ismereteket, az összefüggéseket történeti és rendszerszemléleti alapokra helyezte, kvázi az összehasonlító gazdaságtan alapjait is adta, és következtetéseket vont le. És ez azoknak, akik Nemzetközi kapcsolatokra jártak részletes szigorlati alaptárgy volt.

Amikor szigorlatoztam az egyetemi éveim végén, Szőke Magdolna volt a vizsgáztató, Simai Mihály pedig az elnök. Simai 44 éves volt ekkor, számomra mégis a szakma egyik csúcsa, a nagy „öreg”, aki már akkor lenyűgözött tudásával és a folyamatok közötti kapcsolatok értékelési képességével, nála írtam a szakdolgozatomat is a nyugat-németországi technikai fejlődés összefüggéseiről, hatásairól. A vizsga végén hallottam, ahogyan a Szőke Magdolna azt kérdezi Simaitól, hogy ’Tanár úr, megvan, ugye?’. Simai pedig a védés után azt kérdezte tőlem, hogy ’Nem akar itt maradni a Világ gazdasági Tanszéken?’. Ekkor két álláslehetőség jött szóba, mint nemzetközisnek: az egyik a diplomácia, ezt magamban eleve kizártam az akkori körülmények között, a másik a Magyar Rádiónál felajánlott külpolitikai szerkesztői pozíció, amire tulajdonképpen már igent mondtam. Mégis, amikor Simai tanár úr feltette ezt a kérdést, amire abszolút nem számítottam, és mint mondtam, soha nem gondoltam, hogy úgymond tanár leszek, gondolkodás nélkül rávágtam rá, hogy maradok.

AS: Milyen szellemi és társasági élet jellemezte akkor az intézetet (tanszéket)?

GP: Egy szóval tudok válaszolni: zseniális, intellektuálisan és emberileg egyaránt. A tanszéken dolgozott akkor Kollár Zoltán (aki azóta viszony-

lag fiatalon meghalt, nagyon tehetséges, jól képzett Latin-Amerika kutató és fejlődésgazdaságtannal foglalkozó tudós volt), a már akkor „nagy öreg”, pedig még kifejezetten fiatalok voltak, Simai és Szentes, a már akkor az európai integráció szakértőjének számító Palánkai Tibor, Surányi Sándor, Kubik István, a kvázi kezdő Blahó András, Benedeczki János és az akkori tanszékvezető Nyilas József, aki igaz kicsit stílusában kevésbé volt nyitott és közvetlen, de demokratikusan és jól vezette ezt a sok nagy embert magában foglaló tanszéket. Én gyakornokként kerültem be ebbe a társaságba, amelyik szakmailag és emberileg egyaránt azonnal egyenrangú partnerként fogadott. És bár kezdő voltam, azonnal komoly oktatási és kutatási feladatokat kaptam, mindenben részt vehettem, sőt, részt kellett vennem, minden feladatból kivehettem a részem, nagyszerű emberi kapcsolatok is kialakultak, miközben a készülő tanulmányokban már egyenrangúnak tekintett munkatársként működhettem közre. Remek volt a hangulat, nagy volt a közösségi élet is. (Kollár Zoli pl. miközben azonnal komoly oktatási feladatokat adott, hétfévente óriási bridzspartikon volt szenvedélyes ellenfelem.)

Érdemes szólni néhány szót erről a gyakornoki pozícióról is, ami ugyancsak a tanszék egyik úttörő kezdeményezése volt, és kicsit a jelenlegi PhD képzéshez hasonló módon működött, miközben akkoriban a doktori fokozat megszerzése nálunk még nem kapcsolta össze a kutatást és az oktatást. A konstrukcióban egy vállalat finanszírozta néhány éven át egy-egy kezdő kutató-oktató egyetemi státuszát, akik a tanszéken részt vettek annak munkájában, és ahhoz kapcsolódva közben elkészítették doktori értekezésüket. Így írtam meg én is a tanszéki munka mellett a doktori disszertációm, amelyet a két év után védtem meg, közben pedig végig oktattam.

Ebben is úttörő volt tehát a tanszék, hiszen ez a pozíció nem csak a vállalat és az egyetem közötti együttműködést, hanem az egyetem számára az utánpótlást egyaránt biztosította. És ebből a „bázisból” meríthetett utánpótlást a tanszék, így lett én előttem a tanszék tagja Blahó András, illetve az utánam következő évben Magas István is. Nagyon nyitott légkör volt a tanszéken. A tanszéki kollektíva valóban egy team volt, remek volt az együttműködés szinte mindenkiel. És hát meg kell említeni Az akkori titkárnőnk Szép Klárikát, aki sajnos már nincs köztünk. Ő egy kis túlzással egy „csoda” volt, maga a jóság, nélküle azt hiszem nem lett volna olyan sikeres és jó a tanszék, és hát némi büszkeséggel mondom,

felettem különösen „anyáskodott”. Simai Misi pedig nem csak szakmai mentorom volt, hanem a tanáromból a legjobb kollégámmá, majd kollégából az egyik legjobb is barátommá vált. Palánkai Tibivel hetente „haknizni” jártunk, továbbképzéseken tanítottunk minisztériumi és vállalati embereknek, hiszen ezeken lehetett jól keresni. Surányi Sanyival bár közös szakmai pontok nem voltak, többször meghívott a családjához. Egy szó, mint száz, nagy közösségi és szakmai élet volt a tanszéken, ezek az emberek pedig egyenlőnek tekintettek, és egyengették az utamat. Közös kutatásaink voltak, közös projektek, a kollégák szinte mindenkit bevontak ezekbe, a nemzetközi projektekbe is.

AS: Milyen gazdasági és politikai környezetben működött akkor az intézet (tanszék)?

GP: Természetesen olyanban, ami abban az időben volt. De, ha arra gondol, voltak-e „direktívák”, mit kell, vagy mit lehet tanítani, a hallgatókkal megbeszélni, azt kell, hogy mondjam, nem. Vagy én legalábbis nem találkoztam ilyenekkel. A tanszéki belső légkör nagyon demokratikus volt, de az egyetemi is nyitott volt. Azt, hogy ki mit kutat, mi a specializációja, közösen döntöttük el, és mindenki az érdeklődésének megfelelően alakította. Az volt a jellemző, hogy a munkatársak általában egy generális elméleti kérdéskörrel és egy régióval vagy országgal, amely gazdaságfejlődési szempontból volt releváns, illetve tipikus, foglalkoztak behatóan, és az oktatási tevékenységük is erre koncentrált. És nem tapasztaltam szerencsére, hogy a véleményem megírása, elmondása miatt bármikor hátrány ért volna. Pedig hát akkoriban sem rejtettem véka alá a gondolataimat. És inkább később tudatosult csak bennem is, hogy bizony ezek esetleg nem voltak veszélytelenek, és időnként szerencsére hozzájárultak ahhoz, hogy a hallgatók a nemzetközi trendek megértése révén jobban átlássák a hazai viszonyok negatívumait vagy zsákutcás jellegét. Mostanában örülök, amikor egy-egy volt hallgatóm (például egyik kedvenc kollégám lánya) azt emlegeti fel, hogy például a KGST-ről „te miket mertél mondani, mi ezekre tényleg nem gondoltunk, nem tudtuk”. Szóval mondtuk, írtuk, amit a kutatásainkból, nemzetközi tapasztalatainkból leszűrünk. Persze tudtuk, hogy vannak az egyetemen is olyanok, akik figyelik a tevékenységünket, néha sejtettük is, hogy konkrétan kik, de én abban az időben amikor már ott dolgoztam ennek konkrét, direkt

megnyilvánulását már nem éreztem. Talán egy esetben volt konkrét következménye, amikor a „jelek” alapján úgy döntöttem, hogy magamtól lemondok egy akkoriban – is – nagyon nagy erkölcsi és anyagi presztízsű Humboldt ösztöndíjról...

AS: Mit gondol, miben volt rendhagyó a Világgazdasági Intézet (Tanszék) tevékenysége? Miben alkotott maradandót az intézet (tanszék)?

GP: A tanszék most hetvenéves. Amikor már én tanultam, és persze később is, egy nagyon kiforrott kutatási és oktatási profilja volt, amely önzonosságot és azonosíthatóságot adott a tanszéknek az egyetem falain kívül is. Ez, mint már mondtam, egyrészt átfogó volt, másrészt kombinálta az elméleti és az alkalmazott közgazdasági elemzéseket és összefüggéseket. A világgazdaság egy rendkívül komplex és szerteágazó rendszer, ami a mikro- és makrogazdasági folyamatokat, a teljesen eltérő gazdasági szereplőket valamilyen módon és mértékig mindig is integrálja. Ehhez kellene mechanizmusok, szabályozók, és jól vagy rosszul, de működnek, hatnak az automatizmusok révén is. Ezért nagyon sokféle ismeret és azok szintetizálása szükséges a folyamatok átlátásához és a hatások, következmények értékeléséhez. Ezért sok tudományos területtel van kapcsolódásunk, és ezeket mindig is igyekeztünk több-kevesebb sikerrel, de alkalmazni az oktatásban, kutatásban. Mondjuk az én egyik kedvenc kutatási területem, a technológia fejlődés világgazdasági hatásai nem érthetők egy csomó makro- és mikrogazdasági összefüggés megértése nélkül.

Visszatérve a tanszék „identitására”, ennek volt kvázi formalizált oldala is, például a kb. 5 évente megjelenő Korunk Világgazdasága című könyvsorozat, amely három részből állt: (1) általános elméleti összefüggések, amely egy szakmai minőségi anyag volt; (2) a tőkés országok gazdasága, és (3) a fejlődő országok kötet, amelyek a kvázi modellértékű országok gazdasági fejlődését, helyét, gazdaságpolitikáját egyaránt részletesen elemezte. Jellemző ezek minőségére, hogy én például ebben az osztrák gazdasági modellről írtam anyagot, amit aztán a bécsi egyetemen le is fordítottak németre és sok éven át tartottam náluk a második világháború után osztrák gazdaság és gazdaságpolitika jellemzőiről kurzusokat.

Nekem egyébként, mint mondtam, már hallgató korom óta eredendően a műszaki és technológiai fejlődés és a világgazdasági összefüggések volt az egyik szakterületem, aminek tulajdonképpen igazából ugyancsak

a mi tanszékünk volt az úttörője hazánkban. A kiváló Ádám György, majd Nyilas, Simai és aztán én foglalkoztunk ennek a ma már szinte evidensnek tekinthető hatásrendszerével itthon elsőként. Akkoriban Schumpeter nem tartozott a nálunk ismert közgazdászok közé. Aztán ebből szinte következett a transznacionális vállalatok helyének, tevékenységének, nemzetközi hatásainak elemzése, amivel szintén Ádám György meg Simai, elméleti vonatkozásokban pedig Szentes, szóval alapvetően a mi tanszékünk tagjai kezdtek nálunk először foglalkozni. De még nemzetközileg is viszonylag ritkaságszámba ment ennek egyetemi oktatása, és a nyolcvanas évek végén Simai Misivel önállóan tárgyat, tárgyakat alakítottunk ki a transznacionális vállalatok stratégiájáról. Ekkor még önálló tárgyként ismereteim szerint a világon sehol, vagy nagyon kevés helyen tanítottak erről, tudtommal csak a milánói Bocconin. Ma már nem csak nálunk az egyetemen, de mindenütt a komoly egyetemeken tárgyak specializálódnak a témára.

Igazság szerint a Világgazdasági Tanszék portfóliója nagyon szerteágazó volt, mi is kellett, hogy felhasználjuk más tárgyak ismereteit, aztán a gazdasági nyitás, a rendszerváltás utáni egyetemi profilátalakításokat követően természetesen több tanszék is kezdett a mi korábbi „portfóliónkból” átvenni témákat, témaköröket a sajátjukba beépíteni. Ez részben természetes folyamat volt, részben viszont a tanszék akkori érdekérvényesítő képessége sem volt talán kellően erős ahhoz, hogy bizonyos témákat, amikben mi nem csak úttörők, de igazán jók is voltunk, sikerült volna nálunk tartani. De közben természetes is, hogy a globalizáció miatt szinte minden gazdasági tudományági területnek vannak nemzetközi gazdasági vonatkozásai. Mindenesetre ennek következmény lett egy kisebb tanszéki diszciplináris „identitászavar”, ami után ismét bizonyítani kellett, hogy miért is fontos és jelentős a tanszék. Néha, illetve néhányan úgy éreztük, hogy hagytunk átvenni témákat és tárgyakat, amikhez mi értettünk a legjobban, ez okozott sokáig hullámvölgyet és tanszéki identitászavart. Mindez nagyjából a '90-es évek közepén kezdődött, de nem csak a rendszerváltás miatt, csak talán nem voltunk eléggé előrelátók. Úgy érzem, hogy ezen most szakmailag és emberileg egyaránt túljutottunk.

Egyébként persze, a rendszerváltás után jó helyzetben voltunk, hiszen úgymond ismert emberek voltunk. Aki akkor, de még akár ma is a szakmában meghatározó, tudományos intézményeknél, vállalatoknál, politikában, szinte mindenki járt ide. Ehhez hozzájárult az is, hogy volt a

tanszéknek egy posztgraduális képzése, ugyancsak a hetvenes évek elejétől, a Nemzetközi gazdasági kapcsolatok szakos szakközgazdász képzés, amit ugyancsak Simai Mihály alakított ki, majd később én, illetve vele vezettem. Ez rendkívül népszerű volt más területeken dolgozó közgazdászok, de műszakiak, vállalati és bankvezetők, újságírók között is. És a rendszerváltás idején meg azt követően, miután nagyon sok meghatározó személy tanult nálunk, sokan kerestek bennünket tanácsadóként, elemzőként vagy állásajánlatokkal. Talán kicsit túl sok lehetőséget is kaptak a kollégák, amivel végül éltek is. Az egyik akkoriban alakult kereskedelmi bank engem is hívott vezérigazgatói pozícióba, '89-től. Végül nem mentem, a tanszék vonzereje nagyobb volt. Én is viszont sok helyen voltam tanácsadó, stratégiai konzultáns, érdekes, elsősorban nagy bankoknál. A kutatási területeim meg talán a szakmai habitusom is olyanok, hogy fontosnak tartom a kétirányú visszacsatolásokat és az alkalmazott közgazdasági kutatásokat. Úgy gondolom, nem lehet jól oktatni anélkül, hogy az ember az ismereteit nem próbálja ki a gyakorlati életben, és fordítva, nem lehet ezen verifikációk nélkül jól oktatni, kutatni. Nem tartanám jónak, ha az a bon mot vonatkozna rám, hogy „aki tudja csinálja, aki nem, tanítja”. Ebből a szempontból szerencsés voltam, mert talán szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy néhány valóban sikeres gazdasági életben végzett munka vagy hosszabb tevékenység volt az életemben az elmúlt évtizedekben. Ezek közül én kiemelkedőnek tartom azt a nyolc évet, amit a Magyar Fejlesztési Bank stratégiai igazgatójaként, vezető közgazdászként végeztem 2002 és 2010 között. 2002-ben a bankot az én elemzésem és nagyrészt az általam készített stratégia alapján alakítottuk át egy, ahogy neveztem „klasszikus értelemben vett fejlesztési bankká”, amely ötvözte a gazdaságpolitikai jellegű fejlesztési funkciókat a piaci alapú működéssel. Ezt a stratégiát a piac, a gazdaságpolitika és a nemzetközi szakmai élet egyaránt nagyon sikeresnek tartotta, két év után ezzel vált az MFB az Európai Közöségi Bankok Szervezete vezetőjévé, a stratégiát adaptálta később több újonnan alapuló közép-kelet-európai fejlesztési bank, a vezetésemmel készült elemzéseket használták a hazai bankok, kutatóintézetek, gazdaságpolitikusok éppúgy, mint a nemzetközi szervezetek és külföldi bankok vezetői. Szóval próbáltam az egyetemi tevékenység eredményeit hasznosítani az alkalmazott kutatásokban is. És ebben a világgazdaságtan, mint szintetizáló tudományterület nagy segítségemre volt.

És hát itt kell megemlíteni azt, amit én talán valóban komoly szakmai sikernek tartok, a Fejlesztés és Finanszírozás és a Development and Finance című angol és magyar negyedéves közgazdasági szakfolyóirat kiadását. Ez a lap tartalmában valóban ötvözte az elméleti és gyakorlati kutatásokat, rövid idő alatt ismert és használt lett szakmai körökben itthon és külföldön egyaránt, bekerült az Amerikai Kongresszusi Könyvtár gyűjteményébe, a neve „márka” lett. Több sztorim is kötődik hozzá, hogy amikor találkoztam valamelyik nemzetközi szervezet vagy nagybank vezetőjével, és bemutatkoztam, a partnerem azt válaszolta, „ja akkor már tudom ki Ön, a Development and Finance kiadója, főszerkesztője”. Ez sokszor igazolta vissza a munkám eredményét és azt a szemléletet, amit elsajátítottam a Világgazdasági Tanszéken.

Nagyon fontosak a nemzetközi tapasztalatok is, amire ma már szinte minden hallgatónak lehetősége van. Korábban, ez talán nekünk egy kicsit könnyebben, gyakrabban adatott meg, mint az egyetem sok munkatársának Végül is, ezek a nemzetközi projektek, külföldi előadások ugyancsak az ismereteink verifikálását és visszaigazolását erősítik, az ismeretek kipróbálása meghatározó, hiszen a társadalomtudomány nem működik visszacsatolás nélkül. És ezekből jönnek az új megközelítések, az új tudományos ismeretek és irányok. És megint visszatérve az MFB-re, amikor 2007-ben készítettünk egy nagy tanulmányt arról, hogy a világgazdaság és annak szereplői a folyamatok alapján nagy változás előtt állnak, és erre ennek alapján három scenáriót dolgoztunk ki a válságra. Azok, akikhez eljutott, vészjóslásnak tekintették, de mint később kiderült, mindhárom inkább optimista volt. Az elméleti, egyetemi kutatásaink alapján tudtuk értékelni a helyzetet, utána viszont csak az fejlesztéspolitikai és banki gyakorlat révén voltunk képesek azt verifikálni. Sajnos, szerintem a társadalomtudományok területén itthon továbbra sem épült ki a tudomány és a vállalati vagy inkább felhasználói kör közötti szoros kapcsolat. Ez külföldön sokkal hatékonyabban működik, ami nem azt jelenti, hogy a vállalati szféra határozza meg a kutatások irányát. Inkább szervesen felhasználja az eredményeket.

Egy szó mint száz, a Világgazdasági Tanszék, vagy ahogyan ma hívják, Intézet jó márka, és olyannal rendelkezik, amire komoly szükség van: nagy tapasztalatokkal, szintetizáló kutatásokkal, remek oktatókkal, kutatókkal. Az egy más kérdés, hogy ezeket folyamatosan kell alakítani a változások függvényében. De hát, mondjuk, a Philips sem gyártja ugyanazt,

mint ötven vagy száz évvel ezelőtt, az újdonságokat viszont csak a történetére ráépítve tudja hatékonyan alkalmazni, ekképpen a márkanévet megtartja, amellyel aztán könnyen azonosul a fogyasztó. Ez itt elsősorban a hallgatókra értetendő, de ugyanígy ide tartozik a politikai és gazdasági környezet is, akik már ismerik ezt a márkát, és számolhattak vele az elmúlt évtizedek során.

AS: Ezek fényében, mit gondol, hogy milyen irányba (pl. kutatás, oktatás, közösségi élet stb.) kellene elmozdulnia az intézetnek és miért?

GP: Azt hiszem, fő vonalaiban ismét jó úton van az intézet, bár talán vannak olyan súlypontok, amikben túlzottan és indokolatlanul próbáltunk a vélt vagy valós hallgatói és környezeti elvárásokhoz alkalmazkodni, és vannak olyan területek, amikben nem élünk kellően a rendelkezésünkre álló tematikai és emberi erősségeinkkel. Néhány témát, ami igazán a profilunk lenne, elhagyjuk, vagy nem kellő súllyal tudunk velük foglalkozni; kevesebb összefüggés van, és több lexikális ismeret. Tulajdonképpen itt is érvényesül az, ami az egész egyetemre és a háromszintű képzésre vonatkozik, vagyis hogy az oktatásban idő szinte csak az elméletekre vagy a lexikális ismeretekre jut, és így az egyetemi oktatás lényege, az önálló gondolkodásra ösztönzés, a nézetek ütköztetése, a folyamatok összevetése és a szabad gondolkodás elmarad, vagy visszaszorul. Ez szerintem nagyon komoly hiba, miközben a hallgatók a korábbinál lényegesen több lexikális ismerettel rendelkeznek.

AS: Milyennek látja az akkori és a mostani egyetemi hallgatókat mint egyéneket és közösséget?

GP: Hát ez mindig nagyon szubjektív. Azt hiszem, hogy mindig vannak érdeklődő hallgatók, és olyanok is, akik csak egy papírt akarnak szerezni. De azért úgy érzem, hogy most relatíve differenciáltabb, régebben viszont homogénebb volt a hallgatók közössége. Korábban az ismeretek is homogénebbek voltak, amikre alapozni lehetett. Ma más a rendszer, eltolódott a tömegoktatás irányába, a homogenizálhatóbb lexikai ismeretek irányába. Ami nem lenne baj, ha kapcsolódna a valóban klasszikus egyetemi funkcióhoz, az önálló véleményalkotási, értékelési készség megköveteléséhez. Ma több írásbeli dolgozat van, míg régebben a szóbeli vizsgáknál jobban rá lehetett világítani az összefüggésekre. Sőt, akkor az

érdeklődő hallgatók is jobban oda mertek jönni hozzánk. Most talán a hallgatók nagyobb részének csak a papír kell, az oktatást annak alapján értékelik sokan, milyen papírral és milyen számmal mehetnek be mondjuk egy multihoz. Ami lehet, hogy régen ugyanígy volt, csak a hallgatók kisebb része volt így vele. De persze ma is nagyon sok remek, nagyon érdeklődő diákunk van. Úgy látom, hogy a közgazdasági területeken a három szintű, a bachelor, a mester és a doktori képzés, nem megfelelően épül egymásra. És nagyon nehéz is megoldani, hogy rendszerszinten is kapcsolódjanak egymáshoz. A rendszer jellemzőiből adódóan nem is tudnak kellően egymásra adódni. Nagyon eltérő ismereti háttérű, érdeklődésű hallgató van, főleg a mesterképzésen, és így nagyon nehéz a strukturális és oktatási optimumot megtalálni. A mesterképzés rendelkezik talán a legheterogénebb hallgatói közösséggel, ami miatt nehéz jól csinálni, hiszen van, akinek alapismereteket kell elmagyarázni, van, akinek pedig már nagyon profi tudást kellene átadnunk.

AS: Mi volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet oktatott és miért?

GP: Hú, ez megint nehéz kérdés. A „kedvencek” továbbra is mindazok, ami a technikai fejlődés világgazdasági, de mondhatjuk, gazdasági következményeivel foglalkoznak. Úgy érzem, ezeknek a folyamatoknak az oktatásban való megjelenése még mindig nem a fontosságuknak megfelelően érvényesül. Hiszen ezekből a kutatásokból jött a gazdaság mezoszintjének, a nemzetközi vállalatoknak az elemzése éppúgy, mint a globalizációs folyamat következményeivel vagy a gazdaságpolitikai összehasonlításokkal vagy akár a pénzügyi szektor szerepének, struktúrájának, stratégiájának átrendeződéseivel foglalkozó témák. A legnagyobb mérföldkövet talán a transznacionális vállalatok gazdaságtana jelentette, az, hogy elindulhatott és végül meghonosult ez a tantárgy itthon, sőt, hogy az egész térségben nálunk volt először ilyen – bár igazán a korábban említett Bocconiról terjedt el. Hogy mindez megvalósulhasson, sokszor egyeztettünk a kollégákkal, és átbeszéltük a dolgot. A tárgy a mezoszférával foglalkozik, azzal, hogy mindenre egy egység részeként kell tekinteni, ekképpen a vállalat, az egyén és a gazdaságpolitika összefüggéseit kell keresni. És persze, ma már a mi egyetemünkön is számtalan tanszék oktatja ennek különböző vonatkozásait.

Amire viszont talán büszke is vagyok, az egyrészt a Fejlesztés és Finanszírozás/Development and Finance folyóirat. Ez teljesen saját innováció volt, saját ötlet, szerkezet, tematikai megközelítés, és talán ritkán fordul elő, hogy az ember egy ilyen projektet mindenben úgy valósíthat meg, ahogyan elképzei azt, és sikeres is lesz. A másik, amit megemlítek egy kitüntetéshez kapcsolódik, a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztí keresztjével kapcsolatos. Nem tudtam, hogy meg fogom kapni, majd egyszer csak kaptam egy levelet, hogy átvenném-e. Csatolva volt egy indoklás – nem tudom, ki írta –, de úgy éreztem, hogy ezért csinálom, amit csinálok, és ami a következő volt: „A globális folyamat mikro- és makrogazdasági összefüggéseire és következményeire koncentráló tudományos, oktatási és elemzési munkássága elismeréseként”. Azaz volt, akinek átjött, amit a tevékenységgemmel mondani akartam. És bár akkor éppen az indoklás miatt nagyon büszke voltam, később másodszor is az lettem a kereszttel kapcsolatban, amikor visszaadtam, és azt mondtam, hogy nem szeretnék egy klubban lenni azokkal, akik pont, hogy ez ellen agítálnak, és szítják az ellentéteket. Ezután pedig Radnóti Tolerancia Díjat kaptam.

BURUCS JUDIT

INTERJÚ BLAHÓ ANDRÁSSAL (2019)

Burucs Judit: Kedves tanár úr, mikor és miért csatlakozott a Világgazdasági Intézethez (Tanszékhez)? És milyen volt a fogadtatása?

Blahó András: Kétszer lettem a Világgazdasági Tanszék tagja. Először 1970-ben, amikor a Nemzetközi Kapcsolatok szak diplomája után szerettem volna tanársegédként bekerülni ide. Szabó Kálmán, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem akkori rektora jelentős személyi állomány-bővítést elhatározva, mintegy 70 évfolyamtársamat vette fel tanársegédként. Ezt az én esetemben az egyetemi KISZ Bizottság nem támogatta. Így – Kozma Ferenc tanárunk javaslatára – a Minisztertanács Nemzetközi Kapcsolatok Titkársága (vezetője Szita János volt) alkalmazott úgy, hogy a Technical Engineering and Scientific Cooperation (TESCO) állományába vett. A TESCO Magyarország más országok közötti tudományos és gazdasági kapcsolatok ápolására alapított kormányintézmény volt. A fizetést tehát onnan kaptam, eközben viszont dolgozhattam gyakornokként – a tanszéken is. A tanszék mindig is frissítette állományát ilyen módon, a TESCO ösztöndíjak révén.

Másodszor pedig 1972. szeptember 1-jével lettem teljes jogú tanszéki tag. Támogatóim Kozma Ferenc és dr. Jávör Ervin, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese (akkori szakszeminárium vezetőm) voltak. A két év gyakornoki tevékenység alatt végig éreztem a tanszéki munkatársak befogadását, segítségét és támogatását. Jellemzőnek tartom a következő esetet: az 1970-es évek elejének jogi rendelkezései szerint a társasházak építése támogatható volt a munkahely által. 1973-ban egyetemi kollégáimmal eldöntöttük, hogy társasház építésébe kezdünk. Összesen tizenketten társultunk, építkezési telket kerestünk és találtunk, OTP hitelért folyamodtunk és kaptunk, az egyetem pedig munkahelyi kölcsönrel se-

gített. A kivitelezés „házilagos” volt, azaz amit csak lehetett, saját magunk végeztünk. A hiánygazdálkodás miatt azonban fürdőkád hiány (is) volt. Erről beszélgetve a tanszék adminisztrátora, Szép Antalné Fábián Klára javasolta, hogy beszéljek Simai Mihállyal. Miután ez megtörtént, ő felhívta az egyik egyetemi évfolyamtársát a kádgyárban, és egy hét múlva mind a 12 lakásba megérkezett a fürdőkád! A ház még ma is áll.

BJ: Milyen szellemi és társasági élet jellemezte akkor az intézetet (tanszéket)?

BA: Ami engem megfogott, és ami miatt ide szerettem volna jönni, az a szakmai (szellemi) tevékenység igényessége volt. A tanszéknek korábban elég rossz híre volt a hallgatók körében – „Népszabadság Tanszéknek” hívták sokan –, a szétdarabolt, jobbára országokra korlátozott világgazdasági elemzések miatt. Ez változott meg a 70-es évek elején, amikor lényeges alapkutatások indultak be. Simai Mihály a világgazdaság szerkezeti változásait, Szentés Tamás az elmaradottság és fejlődés/fejlesztés kérdéseit, Palánkai Tibor az akkor még nem nagyon kutatott európai integrációs folyamatokat vizsgálta. Ezek alapján terjedt ki a tanszék publikációs tevékenysége is. A háromkötetes „Korunk világgazdasága” köteteken túl egyéni opusok is megszülettek, s lettek a hazai és nemzetközi kutatások ösztönzői. Szoros volt a személyi és szellemi kapcsolat is az MTA Afro-ázsiai Kutatóközpontjával (később Világgazdasági Intézet), ahol Simai Mihály (később az intézet igazgatója is volt) s Szentés Tamás vezetői kutatásokat irányítottak. Az ilyen kutatásokban mi, tanszéki tagok is részt vehettünk, részt vállaltunk. Ez – a nem elhanyagolható anyagi juttatás mellett – lehetőséget adott szakmai látóköri és személyes kapcsolataink bővítésére.

BJ: Milyen gazdasági és politikai környezetben működött akkor az intézet (tanszék)?

BA: A kérdés nehezen értelmezhető: mit is értünk gazdasági és politikai környezetben? A felsőoktatás általános helyzetéhez hasonlóan a tanszék forrásait, lehetőségeit is természetesen, az általános jogi szabályozás jelölte ki. Egy lényeges szempontot viszont szükségesnek tartok megemlíteni. Azt, hogy az Új Gazdasági Mechanizmus (UGM – 1968) kidolgozásában a tanszék vezető oktatói kiemelkedő szerepet játszottak. Ennek fontos eleme volt a nyitás, a nemzetközi – és ezzel világgazdasági – nyitás ösz-

tönzése. Jelentős tanszéki s más intézményekkel együtt végzett kutatások indultak be, növelve a tanszék szellemi kisugárzását s ezzel elismertségét is. Bizonyosan ennek is köszönhető, hogy oktatóink némelyike vezető kari és egyetemi tisztségeket is kapott és vállalt el.

BJ: Tehát lehet azt mondani, hogy a politika „hallgatott” az oktatás és tudomány embereire?

BA: Oktatóink, kutatóink több országos gazdaság- és tudománypolitikai grémium tagjai voltak, lehettek. Az UGM ezt eleve ösztönözte. Az már más kérdés, hogy a tudományos tanácsok megvalósításából mi és mennyi lett.

BJ: Mi volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet oktatott és miért?

BA: Tanszéki munkám során tettem, amit a többiek is: gyakorlatilag mindenki tanított mindent, jobbra a „Világgazdaságtan” tárgy keretében. Csak a 70-es években indult el egy határozott specializáció elméleti kutatásokra s az ezzel összefüggő oktatásra. Szakdolgozatom révén rám a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) világgazdasági összefüggéseinek kutatása és oktatása hárult. Ehhez nyújtott nagy segítséget a Korma Ferenc által a Világgazdasági Intézetben folytatott alapkutatás, amelyben a KGST-tagországok külkereskedelmi összefonódását vizsgáltuk mátrix rendszer segítségével. A dolog pikantériájához hozzá tartozik, hogy a KGST-együttműködés nemzetközi statisztikájának két „kiadása” volt. Egy – zöld színű borítóval – a nyilvánosság számára, a másik – piros borítóval – a titkosított, ami valószínűleg a tényleges adatokat tartalmazta. Ez utóbbihoz csak a kutatóhelyen, fegyveres őrk jelenlétében férhettem vagy férhettünk hozzá... Amikor 1982-ben az ENSZ Nemzetköz Gazdasági és Társadalmi Ügyek főosztályára kerültem közgazdasági tisztviselőként, és a KGST-együttműködéssel foglalkoztam, ennek nagy hasznát vettem. Különösen akkor, amikor nyugaton beindult a „kiszámolódsdi”, hogy vajon mi lehetett a tényleges anyagi tartalma a szovjet kapcsolatoknak (M. Marrese – J. Vanous kutatás).

Konkrét tárgyat nehéz megneveznem, hisz a több évtized alatt eltérő dolgokat tanítottam. Szívesen emlékszem az alapkutatásaimra épülő „Transznacionális vállalatok a világ gazdaságban” speciális kollégiumra, amiből a kandidátusi értekezésemet írtam, s e címmel jelent meg köte-

tem is a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál (1980). Kiemelném még az ENSZ-munkám alatt kidolgozott „Nemzetközi szervezetek és intézmények” tárgyat. De örömmel vállaltam Szentés Tamás kérésére a tanszékhez kapcsolódó doktori programban a „Kutatásmódszertan” tárgy kidolgozását és oktatását. Nemzetközi tapasztalataim ösztökéltek arra, hogy a nemzetközi kommunikáció elemeit is bevigyem az oktatásba. Így készült el a „Nemzetközi tárgyalások” című tárgy és kötet. Térjünk a tárgyra! – a budapesti Aula Kiadónál, amely több kiadást megélt.

BJ: Igen, a Térjünk a tárgyra! Későbbi évtizedekben is tankönyve maradt a Corvinus Egyetem – különböző egyetemi nevek alatt diplomát szerző – diákjainak. Érdekes, hogy az ENSZ-nél töltött munka más „világgazdász” esetében, Simai Mihályéban is meghatározó tapasztalatot jelentett. Ő könyvet is írt a kint töltött évekről. Megtudhatnánk részleteket az itteni munkáról? És egyáltalán, hogy milyen volt az USA-ban életet élni a vasfüggönyön túlról érkezettként?

BA: Az ENSZ-beli közgazdasági tisztviselői munka valóban érdekes és érdemes volt. Először is közölték velem, hogy a közép-európai országok elemzése mellett Kína is hozzám tartozik majd. El is kezdtem tanulni a kínai nyelvet. Magyarként igenis jó volt az ENSZ-ben, a korábbi magyar ENSZ tisztviselők emlékezete pozitív volt rólunk. Magánéletünk pedig illeszkedett a hely szokásaihoz: gyerekeink – harmadik fiúunk New Yorkban született – amerikai iskolákba jártak, lányunk az ENSZ UNIS nevű iskoláját preferálta. Az általános tapasztalat szerint a New York-iak el-, de nem befogadják az idegeneket. Ez nem volt bántó, hisz a hivatalos magyar kiküldöttek – misszió, főkonzulátus, kereskedelmi- és turizmus kirendeltségek – révén bőven adódott alkalom a társasági együttlétre. Pleasantville-ben (Westchester County) lakva már más volt a helyzet, itt – bár próbáltuk – már nem volt könnyű a beilleszkedés.

BJ: Mit gondol, miben volt rendhagyó a Világgazdasági Intézet (Tanszék) tevékenysége? Miben alkotott maradandót az intézet (tanszék)?

BA: Már egyetemista koromban megfogott a Világgazdaságtan tárgy lényege, a nemzetközi gazdasági folyamatok elméleti és gyakorlati megközelítése. Tanszéki munkatársként is ezt, mármint a nemzetközi, globális megközelítést tartottam kiemelkedőnek. Míg társtanszékeken nagyon is magyar szempontokra koncentráltak, s csak vontatottan indult el a nem-

zetközi kitekintés, a Világgazdasági Tanszéken – persze, ez a diszciplína lényegéből fakadt – eleve a gazdasági folyamatok belső és külső – ekként kell jellemeznem – dialektikájával foglalkozott minden munkatárs. Ez a nyelvtudás fokozott ismeretét és használatát is jelentette. Ennek fontosságát bizonyítja az, hogy gyakornoki bekerülésemkor, kollégákkal beszélgetve Simai Mihály rákérdezett a nyelvtudásomra is. „Német és orosz felsőfokú vizsgával diplomáztam” – feleltem neki. „Szép-szép, de a világgazdasági kutatások zöme angol nyelven folyik. Meg kell(ene) tanulnia!” – mondta erre ő. Az egyetem szervezett a friss gyakornokoknak, tanársegédeknek egy angol tanfolyamot azzal a kikötéssel, hogy 9 hónap alatt állami nyelvvizsgával kell rendelkezniük. Sokan, köztük én is, így szerezték meg a nyelvvizsgájukat.

A másik jellegzetes vonásnak azt láttam, hogy az idősebb kollégák nemzetközi szakmai kapcsolataik révén támogatták a fiatalabbak nemzetközi kapcsolatait. Előbb konferenciák, majd tartós kiküldetések révén. Kifejezett tanszéki „háttérrel” voltam rövidebb-hosszabb ideig Salzburgban (Salzburg Seminar in American Studies), a Sussex Universityn, Moszkvában (Lomonoszov Egyetem és MESZI), Berlinben (IPW) és másutt. Ilyen támogatással vehettem részt az American–Hungarian Roundtable Conference sorozatban is.

BJ: Milyennek látja a mostani Világgazdasági Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem helyzetét az oktatásban kialakult hazai és nemzetközi versenyhelyzetben?

BA: A világgazdasági kutatások hazai intézményeinek (Szeged, Debrecen, Sopron, Miskolc, Pécs) létrejöttében a Világgazdasági Tanszék lényegi segítséget nyújtott. Semmi féle szakmai féltékenység, elzárkózás nem volt tapasztalható, s meglátásom szerint ez ma is így van. Egyértelmű, hogy a diszciplína helye a lényegesen megváltozott nemzetközi gazdasági és politikai helyzetben – hogy mást ne mondjunk, a rendszerváltozás és az EU-csatlakozás fényében. Jó látni, hogy a tanszék – most már intézet – tudományos kutatási eredményei révén hagyományosan szerves része a nemzetközi kutatásoknak és oktatási kapcsolatoknak.

Ami pedig a kérdés második felét illeti, már nem aktív tanárként illetlen lenne a Corvinus Egyetem helyzetét elemezni a nemzetközi versenyhelyzetben, ezért ezt mellőzöm.

BJ: Milyennek látja az akkori és a mostani egyetemi hallgatókat mint egyéneket és közösséget?

BA: Tanári pályám elején, ami az 1970-es évekre tehető, lényegesnek láttam a közösségi és csoportos kapcsolatok erősségét. Fokozott volt – no, nem mindenkinél! – a szakmai igényesség és kíváncsiság. Pályám végén a széttöredezettséget, a gyorsan terjedő individualizmust, a közösségi diáklét elsorvadását tapasztaltam. Ennek persze, egyik lényeges oka a nagyon felduzzasztott hallgatói létszám is.

BJ: Érdekes összhang ez sajnos, a professzorok visszaemlékezéseiben, hogy a diáklét lanyhulását és általában a hallgatói érdeklődés gyengülését regisztrálják. Talán nem csak a létszám növekedése miatt van ez így, hanem mert rengetegen a munka mellett tanulnak, így elvész az egyetemre járás öröme és a belső érdeklődés egy része is. Ezek fényében, mit gondol, hogy milyen irányba (pl. kutatás, oktatás, közösségi élet stb.) kellene elmozdulnia az intézetnek és miért?

BA: Régi felvetés, a megoldás is régi, mégpedig hogy a hallgatók helyzetének ösztöndíjas (vagy hitelezéssel történő) rendezése – természetesen, erős feltételekkel – talán megoldás lehet. Az is tény viszont, hogy ki és fel kell találni az internetes világhoz illeszkedő egyetemi oktatási formákat.

BJ: Mit gondol, ma miben és hogyan tudna az intézet maradandót alkotni?

BA: A maradandóságot majd az utókor dönti el. Ez sosem volt, s nem is lehet elhatározás vagy vágyak függvénye. „Jót, s jól...” – írhatnám a költővel, s valóban ebben áll a nagy titok.

MIKLÓS GÁBOR

INTERJÚ SURÁNYI SÁNDORRAL (2019)

Miklós Gábor: Tanár úr, mikor és miért csatlakozott a Világgazdasági Intézethez (Tanszékhez)? És milyen volt a fogadtatása?

Surányi Sándor: a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen végeztem pénzügy szakon. Az egyetem után a Szövetkezeti Kutató Intézethez kerültem, és elsősorban a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának kibontakozási folyamatait, formáit és elméleti kérdéseit kutattam. Ezalatt az időszak alatt többször jártam Indiában, megismertem az országnak szinte minden szegletét, Madrastól a Himalájáig, a keleti Kalkuttától Delhin és Újdelhin át a nyugati Bombayig.

Majd a hatvanas évek második felében az MTA Afro-Ázsiai Kutató Intézetének munkatársa lettem. Itt ismerkedtem meg a Világgazdasági Tanszékhez kötődő neves személyiségekkel, és kerültem munkakapcsolatba a kutatóintézet vezetőjével, Bognár Józseffel is, aki kezdeményezte és vezette az eleinte csak csoportként működő intézményt, és nagy súlyt helyezett erre a viszonylag új tudományterületre. Ezzel lényegében a VKI kibontakozásának folyamatát indította el. Neki köszönhető, hogy egyre intenzívebb kapcsolat jött létre az MTA Afro-Ázsiai Kutató Intézete és a Közgazdaságtudományi Egyetem Világgazdasági Tanszéke között. Szintén ezeknek a kapcsolatoknak köszönhető, hogy a hetvenes évek elejétől az egyetem Világgazdasági Tanszékére kerültem, majd a nyolcvanas években közel 10 évet töltöttem Etiópiában, ahol kétszer 4 évig tanítottam a fővárosban, az Addisz-Abebai Egyetem Társadalomtudományi Karán. Itt nyílt lehetőségem először arra, hogy egy nyugati mintára szervezett oktatási rendszerbe beilleszkedhessek. Nagyon érdekes volt találkozni mindezzel és az oktatásban alkalmazni a nyugati világ (elsősorban angolszász) tudományterületéről érkezett forrásanyagokat, tankönyveket,

és természetesen, az ottani professzorokkal és tudósokkal megismerkedni. Az egyetem könyvtára (J.F. Kennedy Library) lehetőséget adott arra, hogy a világgazdaságot az addigiakhoz képest újabb szempontok alapján is megismerhessem, beleértve a fejlődő országok modernizálódásának lehetőségeit és kínálózó módózatait is. Mind a mai napig nagyon szívesen emlékszem vissza ezekre az időkre.

MG: Milyen szellemi és társasági élet jellemezte akkor az intézetet (tanszéket)?

SS: Hubai Miklós íróra nagyon szívesen gondolok vissza, akivel Indiában többször is volt alkalmam találkozni és a helyi viszonyokról eszmét cserélni. Mind a tanszéki, mind pedig a külföldi munkavégzések kapcsán nagyon nagy szeretettel gondolok a Világgazdasági Tanszéken dolgozó munkatársak kollegialitására, támogatói hozzáállására és segítőkészségére, bármikor, amikor csak szükség volt rá. Ha bármilyen probléma adódott, akkor bizton számíthattam a tanszéki kollégákra.

MG: Melyik és milyen volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet oktatott és miért?

SS: Etiópiában egészen más tárgyakat kellett tanítani, mint Magyarországon, más volt az érdeklődés fókusza is. Többek között eleinte az iparosításról és ipargazdaságtanról kellett előadásokat tartani, ami nem tartozott az itthoni munkaterületemhez. Ugyanakkor kiemelkedő volt a költségvetési és pénzügyi kérdésekről szóló kurzusom is. Szentés Tamásra szintén nagy hálával gondolok vissza, mert sokat segített ebben az időben, sok forrásanyagot biztosított és küldött el nekem azért, hogy fel tudjak készülni ezekre az előadásokra.

Magyarországon elsősorban Világgazdaságtant oktattam, illetve annak keretében a globális erőforrások, a világnépeség, a világélelmzés és a fejlődés fenntarthatóságának a kérdéseivel foglalkoztam. Mint ahogy a Világgazdasági Tanszék egésze, én is fontosnak éreztem, és mind a mai napig fontosnak érzem, hogy a világgazdasági folyamatokat, illetve azok kölcsönhatásait komplex rendszerként, mintegy élő organizmusként elemezzük. Ez a neoklasszikus makroökonómiai szemlélethez képest komplexebb megközelítést jelent. A világgazdaság ebben a megközelítésben több, mint a nemzetgazdasági tevékenységek pusztá összegződése. Önálló törvényszerűségei vannak, amelybe a nemzetgazdaságok csak folyamatos alkalmazkodás révén kapcsolódhatnak be előnyösen. A ko-

rábbi érában a tanszéken voltak olyan különböző országtanulmányok is, amelyeknek keretében egyes, kiemelt fontosságú országokkal foglalkoztunk, mint például Indiával, Fekete-Afrikával, USA-val vagy több nyugat-európai országgal. Bár ez a kurzus idővel kikopott a Világgazdasági Tanszék profiljából, tanulságos az egyes országok fejlődési módozatainak elemzése, ezért igencsak érdemes vele foglalkozni. Az európai integráció és általában az integráció kérdéseivel foglalkozó tanulmányok Palánkai Tibornak köszönhetően értek el magas színvonalat a tanszéken.

Anekdoták szintjén meg kell említeni, hogy korábban volt egy kurzus Világgazdasági Földrajz címmel egy másik tanszéken. Ennek a kurzusnak a tematikája természetesen eltért a Világgazdaságtan tárgytól, még ha bizonyos területeken voltak is érintkezési pontok. Az egyik hallgató felületesen tájékozódott és nem a neki megfelelő helyre jött el vizsgázni. Így hiába kérdezgettem őt Világgazdaságtanból, a hallgató csak a Világgazdasági Földrajz című tárgy némileg ide vonatkozó témáival válaszolt. Azután mégiscsak kiderült a tévedés, hiszen a vizsgája így nem volt sikeres.

MG: Mit gondol, miben volt rendhagyó a Világgazdasági Intézet (Tanszék) tevékenysége? Miben alkotott maradandót az Intézet (Tanszék)?

SS: Hosszú ideig tanítottam Antwerpenben is, és itt már egyértelműen kikristályosodott, hogy milyen nagy szükség van arra, hogy a nemzetközi gazdaságtan (international economics) eredményeinek felhasználásával a világgazdaságot egyfajta egységes egészként kezeljük. A világgazdasági összefüggések megértéséhez nem nélkülözhetők a nemzetközi gazdaságtan vizsgálatai és eredményei, hisz csak így közelíthetők meg a világgazdaságban rejlő problémák és feszültségforrások. A különböző országok világgazdasági helyzetének megítélése és az ezzel kapcsolatos kritikus és elemző szemléletmód, a gazdasági események és a nehézségek megismerése előre vetítik az adott ország várható jövőbeni viselkedésének irányát, azt, hogy hogyan reagálnak az országok válsághelyzetben vagy aszimmetrikus sokkok idején; vagy hogy miért reagálnak másképpen a különböző erőforrás-piacok a különböző berendezkedésű országokban (pl. munkaerőpiac, tőkepiac, árupiac; USA-ban, Oroszországban, Németországban, skandináv államokban, stb.).

MG: Milyennek látja a mostani Világgazdasági Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem helyzetét az oktatásban kialakult hazai és nemzetközi versenyhelyzetben?

SS: A Világgazdasági Intézet által feltárt és oktatott ismeretek nélkülözhetetlenek, fontos ugyanakkor, hogy mindez továbbra is kritikai gondolkodásmódra neveljen bennünket, és lássuk a világgazdasági folyamatok ok-okozati összefüggéseit vagy akár hosszabb távon kialakuló feszültségeit. Hiába hívták hajdan Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek az egyetemet, a falai között az akkor feltétlenül szükséges marxista nézetek oktatásán kívül egyre hangsúlyosabbá vált annak a szemléletmódnak a bemutatása és elsajátítása, amely már a '70-es és '80-as években is hozzásegített minket a közgazdaságtan megfelelő értelmezéséhez. Vallom, hogy jó gazdasági döntéseket csak széleskörű és megbízható információk alapján, a kritikai hozzáállásunkat erősítve tudunk megtenni. Hangsúlyozom, hogy a fentieken túl a gazdasági folyamatok iránti közérdeklődés, azoknak a lakosság többsége általi követése és a realitások megértése is feltétlenül szükséges a jó gazdasági döntések meghozatalához és megvalósulásához. Ahhoz, hogy ne politikai sztereotípiákban gondolkozzunk, ezek a képességek elengedhetetlenek lennének. A népességnek nem elhanyagolható része nem foglalkozik a gazdasági döntések következményeivel. Például az európai integráció mélyítése még egyáltalán nem biztos, hogy elvezet az Európai Egyesült Államok kialakulásához, sőt, nézeteim szerint nem is feltétlenül szükséges, hogy az egyfajta amerikai mintára jöjjön létre. Nem szükségszerűen az az integráció mélyítésének egyetlen módja.

MG: Milyennek látja az akkori és mostani egyetemi hallgatókat mint egyéneket és közösséget?

SS: A közgazdasági és pénzügyi gondolkodás minden korban elengedhetetlen követelmény. Nagy kérdés ugyanis, hogy mit lehet kezdeni a szűkös erőforrások kiaknázásával, és hogy hogyan lehet azt a legcélszerűbben megvalósítani. Ezeket az ismereteket már az általános iskolás korban alapszinten kéne tanítani, megértetni a diákokkal. Úgy tapasztaltam, hogy ez sem a korábbi, sem a mostani érában nem kapott vagy kap elég hangsúlyt. Tapasztalatom szerint az emberek többségének nagyon kevés fogalma van a közgazdaságról, a világgazdaságról, a gazdasági döntések

szükséges irányáról, illetve azok közép és hosszú távú következményeiről.

MG: Ezek fényében mit gondol, hogy milyen irányba (pl. kutatás, oktatás, közösségi élet stb.) kellene elmozdulnia az intézetnek és miért?

SS: A korábban elmondottak fényében a kritikai gondolkodásmód és az elemzőképesség elengedhetetlen a közgazdászok számára, ezek alapvető ismérveknek tekinthetők. Fontosnak tartom továbbá azt is, hogy a XXI. századi kapitalista berendezkedésű országokban valamilyen formában pénzügyileg (költség oldalról) is értékelésre kerüljenek a fenntarthatósággal kapcsolatos tételek (társadalmi és környezeti fenntarthatóság egyaránt fontos). A globalizáció haszonélvezői és vesztesei között szükséges lesz egy redisztribúciós folyamatot kezdeményezni a súlyosabb társadalmi feszültségek elkerülése érdekében, és a mai jövedelempolarizációval szemben. Hangsúlyoznám mind a hallgatók, mind a tanárok számára, hogy a gazdagabb ország szuverenitása mindig megalapozottabb, ennek forrása pedig korunkban nem elsősorban a természeti kincs, hanem a tudás és a szakismeret. A perifériára sodródás legbiztosabb módja, ha ezt elhanyagolják. Minden ország rugalmas döntéshozatalra, a világgazdasághoz való alkalmazkodásra kényszerül. Egy szegényebb, fejlődő ország felzárkózására is számos példa van az elmondottak figyelembe vételével. De ha akár már egy közepes fejlődést elért ország is elmulasztja az oktatás és a kutatás saját adottságainak megfelelő szelektív fejlesztését, folyamatosan veszít a tényleges szuverenitásából és egyre előnytelenebb világgazdasági helyzetbe sodródik. Jószerivel kulturális identitását sem tudja anyagiak hiányában támogatni és őrizni.

MG: Mit gondol, ma miben és hogyan tudna az intézet maradandót alkotni?

SS: Az intézetnek fontos továbbra is hangsúlyoznia a fenntarthatóság követelményének való megfelelés kérdéskörében folytatott kutatást. Ez egyre fontosabb sorskérdés egyénileg, nemzetállami szinten és természetesen, globális szinten is. Fontos a fejlődés versus növekedés kérdésköre, illetve a kettő közötti összefüggés. A minőség (a fejlődés) esetében nincs felső határ, míg a mennyiségi növekedés esetében más a helyzet. Mindenképpen szükségesnek tartom, hogy nagyobb hangsúlyt helyezzünk a népesedés/túlnépesedés, illetve az alternatív erőforrások problémájá-

ra, sőt, a környezettudatos gondolkodásmód elterjedésére és alapvetővé válására. A jelenlegi folyamatok zsákutcába visznek, nem fenntarthatók. Elég csak arra gondolni, hogy az édesapám 99 éves élete során, tehát 1908 és 2007 között a globális népesség megháromszorozódott (2 milliárdról 6 milliárd fölé emelkedett). Mivel ez egy exponenciális folyamat, ezért nem fenntartható. Az intézet számos egyéb világgazdasági (pénzügyi, gazdaságpolitikai, stb.) kérdéssel párhuzamosan ezekre a problémákra is fel tudja ma hívni a figyelmet, és ezekkel a gondolatokkal tud hosszú távon is hozzájárulni a közgazdasági gondolkodás előremeneteléséhez és a fenntartható fejlődés mind alapvetőbb elvének elterjesztéséhez.

TANKOVSZKY OLEG

INTERJÚ KENGYEL ÁKOSSAL

– IN MEMORIAM LÁNYINÉ GARAI KATALIN

(2019)

Tankovszky Oleg: Mikor és miért csatlakozott a Világgazdasági Intézethez (Tanszékhez)? Milyen volt a fogadtatása?

Kengyel Ákos: 1993 szeptemberében vettek fel a Világgazdasági Tanszék-re tanársegédnek. A tanszékre kerülésem előtörténeteként talán érdemes felidézni, hogy a tanszék az 1988/89-es tanévben indult úgynevezett reformévfolyam hallgatói számára az 1991/1992-es tanévtől kezdődően hirdette meg első alkalommal az „Európa szakirányt”. Talán ma már sokan nem tudják, hogy ebben az időszakban nem szakokra, karokra vették fel a hallgatókat, hanem az ötéves képzés első három évének általános közgazdasági képzése után kellett egy fő- és egy mellékszakirányt választani. Ilyen fokú választási szabadság azóta sem volt egyetlen konstrukcióban sem az egyetemen. Így lettem egyike azon diákoknak, akik a Világ-gazdasági Tanszék által indított komplex európai integrációs szakirányra jelentkeztek (másik szakirányom a „menedzsment” volt).

A szakirányon körülbelül tizenöten voltunk és nagyon lelkesen hallgattuk többek között Palánkai Tibor, Lányiné Garai Katalin, Gál Péter, Gazdag Ferenc, egy angol vendégtanár és az ELTE jogi kar oktatóinak egy-egy tárgyát. Palánkai Tibornál írtam a szakdolgozatomat, ami az Európai Közösségek (EK) és Magyarország között megkötött társulási megállapodás kereskedelmi és kereskedelempolitikai hatásairól szólt. A téma mondanom sem kell, hogy igazán új és aktuális kérdéskörrel foglalkozott, amiről még addig nem készült diplomamunka. A szakdolgozatom végleges változatának elolvasása után, 1993 áprilisában Tibor behívott a tanszékvezetői szobájába és kérdezte, hogy van-e már álláselképzelésem,

mert itt lenne egy lehetőség. Mondtam, hogy még konkrétan nem kezdtem utánanézni, de mindenképpen az EK és Magyarország kapcsolatával szeretnék foglalkozni, valószínűleg adott minisztériumban (akkoriban a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumában működött az Európai Ügyek Hivatala, ahová szerettem volna bekerülni). Elmondta, hogy nagyon jónak tartja a szakdolgozatomat és bár tudja, hogy az egyetem nem tud fizetésben versenyezni más állásokkal, de ritkán adódik szabad státusz, ezért érdemes megfontolnom az ajánlatot. Persze váratlanul ért ez a felkérés. Végül arra jutottam, hogy megpróbálom, aztán majd kialakul, hogy mennyire tetszik meg az oktatói-kutatói munka. Úgy éreztem, hogy – mivel szeretek írni, és azzal foglalkozhatok, ami igazán érdekel – meg kell próbálnom.

A fogadtatásom kapcsán igazából az jelentett a tanszék számára is új helyzetet, hogy gyakorlatilag majdnem egy generáció óta senkit sem vettek fel oda. Én lettem az egyetlen fiatal. Ugye akkoriban még nem voltak a tanszéken nyüzsgő PhD hallgatók – a doktori programok éppen akkortól, 1993 őszétől indultak el, de ez is kis létszámú hallgatót jelentett, és akkoriban nem járt a tanszéki életbe való bekapcsolódással. Különbösen a tanársegédi állás mellett én is elkezdtem a Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Programot.

A fogadtatás körülményeiről sok vicces epizódot tudnék felidézni. Minden úgy kezdődött, hogy az első munkanapomra érkezve kiderült, hogy senki nem gondolkozott még el azon, hogy hol is fogok ülni, hol legyen a szobám. Azután végül az akkori tanszéki könyvtárossal és Garai Katalin kolléganőmmel (aki nagyon sokra tartotta „munkásságomat” a szakdolgozatom alapján) elkezdtük a tanszék egy elhunyt munkatársának íróasztalát kipakolni és felszabadítani nekem a helyet, hogy Katival egy szobában legyek. Egyébként Katival élete végéig szorosan együttműködtünk a tanszéki munka során.

A másik érdekes epizód az volt, amikor Tibor az első napokban a tanszéki ebédelés közben a velünk tartó Szentes Tamásnak odaszólt, hogy különben ismer-e engem. Tamás mondta, hogy nem. Ekkor Tibor bemutatót, hogy én vagyok az újonnan felvett kolléga. Ebből érezkeltem, hogy talán csak az „európások” tudtak igazán a felvételemről. Egy harmadik érdekes jelenetet is hadd idézzek fel: úgy a harmadik-negyedik munkanapom lehetett, amikor Garai Kati azt mondta, hogy Ákos ide nem kell bejönni mindennap, ezt nem várja el tőled senki. Nyugodtan menjél a

könyvtárba, kutassál, dolgozz otthon. Ebben sok igazság volt persze, de azért mégis számomra érdekes volt ez a felvetés, mert akkoriban a „nagy öregek” jellemzően bent ültek az irodájukban és ott dolgoztak. Ne feledjük, hogy még az internet és e-mail időszak előtt jártunk.

A fogadtatásról szakmai szempontból talán annyit érdemes még elmondani, hogy Tibor rögtön megbízott egy angolul megírt 20-25 oldalas tanulmányának lefordításával. Talán így tesztelte, hogy milyen az angoltudásom, illetve így tudott rögtön egy kis keresetkiegészítést adni. Emellett bevont egy Tempus Programba, aminek keretében aztán Paviába, Athénba, majd Rómába mehettem előadásokat tartani. A Paviai Egyetemen két egymást követő tanévben is egy-egy hónapot tölthettem kutatással, az oda fél évre kiutazó Európa szakirányosok „kísérőtanáraként”. A tanszéken folyó oktatási tevékenységbe fokozatosan kapcsolódtam be egy-egy órával. Az első önálló tárgyam az EK és Közép-Európa szeminárium volt; illetve a BIGIS (a Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék által létrehozott Budapest Institute for Graduate International and Diplomatic Studies) kaposvári kihelyezett képzésében Palánkai Tibor helyett én oktathattam az európai integráció gazdaságtana kurzust. Tibor az ISC (az egyetemen akkor működő angol nyelvű nemzetközi oktatási központ) keretében tartott tárgyába is bevont. Az volt a jó érzés – és ez végigkísérte kapcsolatunkat –, hogy fél szavakból is megértettük egymást, elég volt, ha egy fogalmat, illetve témát mondott, és tudta, hogy tudom, hogy mi-nek kell benne lennie abban a másfél órás előadásban.

TO: Említette Lányiné Garai Katalint, aki ma már nem lehet közöttünk. Tudna a Vele való kapcsolatáról mesélni? Milyennek ismerte meg emberként és oktató-kutatóként?

KÁ: A hozzá kapcsolódó emlékeim az 1991–2001 közötti időszakot – utólag sajnos, azt kell mondanunk, hogy életének utolsó 10 évét – ölelik át. Ennek első két tanévét még diákként, az utolsó nyolcat pedig kollégaként éltem meg. Fő kutatási témája a pénzügyi integráció volt, amin belül kiváltképp a Gazdasági és Monetáris Unió programját megelőző időszak (az Európai Monetáris Rendszer) alapos ismerője volt. Ebben a Nancyban folytatott kutatómunkája nagy szerepet játszott. Értőn elemezte a monetáris együttműködés mélyítéséhez kapcsolódó francia és

német hozzáállás mozgatórugóit. Kandidátusi értekezését is ebben a témakörben készítette el.

Aki ismerte, tudja, hogy nagyon szeretett beszélgetni, minden friss gazdasági és politikai hírt meg akart vitatni azonnal. A rohanó világban erre egyre kevésbé volt már sokakban fogadókészség, így valóban mi – azzal, hogy egy tanszéki szobában voltunk és közös volt a tudományos érdeklődési körünk – tudtunk a legtöbbet beszélgetni egymással. Az Európa szakirány óráihoz kapcsolódóan Kati tanításhoz és hallgatókhoz való hozzáállását szeretném felidézni. Sokszor órát tartani is úgy jött be, hogy kommentálta az európai integrációval kapcsolatos legfrissebb híreket. Mivel valóban történelmi időket éltünk – hiszen napról napra meghatározó dokumentumok születtek az integráció kapcsán –, számos alkalommal a faxon kapott legfrissebb információkat is megosztotta a hallgatókkal. Ne feledjük, akkor még nem volt internet! Ehhez jó kapcsolatok, minisztériumi források kellettek. Ilyen konkrét élményem volt az, amikor diáktársaimmal együtt első kézből hallhattuk a Maastrichti Szerződés fő pontjainak összefoglalását vagy a magyar társulási megállapodás fő pontjait az aláírás után néhány órával. De többször hozott be napilapokból statisztikákat, grafikonokat frissiben megvitatni. Akkoriban nem volt még PowerPoint vázlat és projektor, a tanári egyéniség és a személyes hitelesség számított igazán.

A diákévek utáni időszak emlékei még erősebbek emberileg, mert azt kell, hogy mondjam, hogy igazából Kati volt Palánkai Tibor mellett az egyetlen, csakis az EU-val foglalkozó tanszéki kolléga és így óhatatlanul – Tibor sok elfoglaltsága mellett, majd pedig rektorsága idején még inkább – egyre több feladat jutott nekünk. Együtt indítottunk tárgyakat, mentünk konferenciákra, védésekre, közös kutatásokban vettünk részt – egyszer pedig még közös szakmai útra is mehettünk az Európai Monetáris Intézetbe. Ő mutatott be sokaknak, régi egykori kollégáinak, akik idővel már az én régi ismerőseimmé váltak. A már futó Európa szakirány tárgyain túl mi vezettük be az „Európai integráció” című tárgyat az egyetemen, amely először tette lehetővé, hogy a harmadik évfolyamos hallgatók választható tárgyként integrációs tárgyat vehessenek fel tömegesen. A későbbiekben ez a tárgy vált az újabb egyetemi reformok során az első évesek számára kötelezővé. Ezt Kati már nem érthette meg. Nem is tudom, mit szólt volna hozzá, amikor azt akkor úgy gondoltuk, hogy egy 120–150 fős nagyelődás létszáma is sok, és nehezen kezelhető vizsgáztatás szempontjából ez a

tömeg. Később, a bolognai BA képzésben ebből évi 800–1000 hallgató lett két félévre elosztva... De együtt vezettük be a posztgraduális mérnök-jogász-orvos-közgazdász képzésben résztvevő hallgatóknak az „Európai integráció – Magyarország és az EU” című tárgyat is, amely az egyetlen európai integrációval foglalkozó tárgy volt ebben a képzésben. Ehhez kapcsolódóan egyetemi jegyzetet is írtunk közösen. Nagyon jó volt együtt dolgozni és együtt gondolkodni vele.

TO: Milyen szellemi és társasági élet jellemezte csatlakozásakor az intézetet (tanszéket)?

KÁ: A szellemi élet kapcsán talán leginkább azt tudnám kiemelni, hogy itt az ember egy olyan közösségbe került, ahol „igazi” egyetemi tanárok voltak. Ez alatt azt értem, hogy természetes volt, hogy mindenki folyamatosan dolgozott valamilyen anyagon, pályázott, kutatott, tankönyvet írt, konferenciákon adott elő, utazott. Magától értetődő volt, hogy vezető szellemi műhelyként az oktatói tevékenység mellett alapvető feladat az is, hogy a saját területünk szakkönyvét, tankönyvét megírjuk. Az 1990-es években ez kiváltképp fontos volt Magyarország európai integrációja kapcsán. Palánkai Tibor vezetésével OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap, ma Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok), NKFP (Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program), Tempus, PHARE (Poland–Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy) és Jean Monnet pályázatot adott be a tanszék, amelyekhez kapcsolódóan műhelytanulmányok és kötetek készültek, konferenciákat rendeztünk, illetve új oktatási programstruktúra alakult ki, tananyag- és tantárgyfejlesztés zajlott. Az 1990-es évek és a 2000-es évek elejének fő témaköre az európai gazdaságba való integrálódás és az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatának, feltételrendszerének elemzése lett.

A tanszék szellemi életének elismerését fémjelezte, hogy a három akadémikus (Simai Mihály, Szentés Tamás és Palánkai Tibor) egy tanszéken belüli jelenléte rendkívüli presztízst kölcsönzött a Világgazdaság Tanszéknek. Kis adalék, de talán a társasági élettel kapcsolatban megemlíthető, hogy a tanszéki karácsonyi értekezletet követő beszélgetéseken mindig tiszteletét tették az egyetem vezetőségének képviselői (rektor vagy rektorhelyettes, a kar dékánja). A társasági élet ugyanakkor ekkoriban

már nem volt olyan pezsgő, mint amilyennek számomra a korábbi évtizedekből származó történetekből tűnt.

Még egy emlékezetes „eseménysorozatra” hadd utaljak. Amikor valamelyik akadémikus betöltötte a 70. születésnapját, akkor a tanszék mindig ünnepi tanulmánykötetet készített, és az Akadémián méltó körülmények között megrendezett ünnepi üléssel és az azt követő fogadással köszöntötte nagyjait. Jó volt ilyenkor látni és érezni azt a tisztelettel és barátsággal jellemezhető összetartozást, ami a szélesebb szakmai közösség és az ünnepelt akadémikus között megnyilvánult.

TO: Milyen gazdasági, politikai és oktatási környezetben működött akkor a tanszék?

KÁ: Az 1990-es éveket a rendszerváltás nyomán kialakult új helyzet határozta meg. Ez egy világgazdasági folyamatokkal foglalkozó tanszék számára különösképpen meghatározó jelentőséggel bíró, új gazdasági és politikai környezetet jelentett, hiszen elkezdődött a magyar gazdaság orientációváltása, ha úgy tetszik reintegrálódása az európai gazdaságba. Tulajdonképpen Magyarország számára a világgazdasági alkalmazkodás és a globalizációs folyamatokban való részvétel mindenekelőtt az európai gazdaságba való szerves integrálódást jelentette (és jelenti napjainkban is). Nem véletlen, hogy ezekben az években a tanszék feladatai, oktatási és kutatási teendői rendkívüli módon erősödtek. A kis Európa szakirányból lett egy 20–25 fős Európa főszakirány és egyes években 100–120 fős Európa mellékszakirány, majd egy újabb egyetemi reform nyomán elindult az új „Európai integráció és világgazdasági alkalmazkodás” szakirány magyarul, angolul, nappali és levelezős képzésben is. A téma iránti hallgatói érdeklődés rendkívüli volt.

A 2000-es évek azonban fokozatos változásokat hoztak. A kezdeti eufória kezdett mérséklődni, a hallgatók rájöttek, hogy azért nem mindenki mehet rögtön „Brüsszelbe” dolgozni. Az euroszkeptizmus is terjedőben volt, így már ez a fajta népszerűsége az európai integrációs képzésnek csökkent. Ugyanakkor a nemzetközi gazdasági folyamatok iránti érdeklődés természetesen folyamatosan fennmaradt a hallgatók részéről. Az európai integrációs szakirányú képzés helyzetének sajnos a bolognai rendszerű oktatási szerkezetre való áttérés sem kedvezett. Ugyanis a létrejövő Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás mesterszakra jelentkező hallgató-

kat kezdettől fogva jobban vonzotta az újonnan létrehozott „Nemzetközi gazdasági elemző” szakirány. Az új képzési struktúrában a szak másik szakiránya, az „Európai integrációs” szakirány az előírt minimum 20 fős létszámelőírás miatt több évfolyamon már nem is tudott elindulni, annak főbb tárgyait már csak választható kurzusokként tudtuk meghirdetni. Ezek persze futottak magyarul és angolul is, de kezdett véget érni egy történet: a komplex európai integrációs szakirány működése.

TO: Mi volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet oktatott és miért? Illetve milyen pillanatok és események maradtak meg örök emlékeknek?

KÁ: A kurzusok közül egyrészt nagyon emlékezetes a BIGIS kaposvári képzésében való részvétel, mert amellet, hogy itt adtam át először azokat az ismereteket, amelyeket az Európa szakirányon megtanulhattam, volt egy váratlan következménye is az ottani oktatói tevékenységemnek. Ugyanis Blahó András is tartott egy kurzust a programban, majd ezt követően visszatért dolgozni az ENSZ-be, a kaposvári évfolyamnak pedig felvetette, hogyha a repülőutat megszervezik, akkor ő elintézi a New York-i magyar ENSZ-képviselőnél a szállást és megszervez egy hivatalos ENSZ-látogatással, szakmai előadásokkal és egyetemlátogatásokkal megvalósuló tanulmányutat. Ezt az „ajánlatot” a hallgatók komolyan vették: volt két Malévos is a csoportban, így a kedvezményes jegyet meg tudták szervezni. Nekem is szóltak. Végül – mivel a BIGIS-ben oktató más kolléga nem akart menni – egyben „hivatalosan” is engem kértek meg a „kísérőtanári” feladat ellátására. Így 1996-ban életemben először eljuthattam Amerikába.

Különben a legemlékezetesebb kurzusok mindig azok voltak, amelyeket a saját kutatási eredményeimre alapozva indítottam el. Ilyen volt az európai integráció regionális kérdései, később az EU regionális politikája címen futó kurzus. Ezzel a témakörrel – amely az EU-n belüli fejlettségi különbségekkel és a felzárkózást elősegítő transzfermechanizmus működésével és a támogatások hatásaival foglalkozott – igazából új kutatási és oktatási irányt hoztam a Világgazdasági Tanszék tevékenységébe. Az ehhez kapcsolódó könyveim, cikkeim az ország felsőoktatási intézményeiben folyó európai tanulmányok és regionális gazdaságtani képzésekben széleskörűen használt, részben hiánypótló tananyagá váltak.

És – ha már eseményt is megemlíthetek – hadd idézzem fel azokat a pillanatok, amelyeket az európai integrációval foglalkozó kiemelkedő oktatói és kutatói munkásságot elismerő Jean Monnet Programnak köszönhetek, amely úton Palánkai Tibor indított el. 1994 tavaszán az ő ösztönzésére adtam be a Jean Monnet Program keretében akkor még létező doktori ösztöndíjra pályázatot és ennek elnyerésével elindult egy olyan több évtizedes „történet”, ami ehhez a programhoz köt. A Jean Monnet doktori ösztöndíjnak köszönhetően három éven át egy-egy hónapot tölthettem rangos európai egyetemeken európai integrációs kutatóhelyein. Az ezt követő évtizedekben három kurzusommal nyertem el a program támogatását, majd 2014-től létrehozhattam a Jean Monnet Chairt. Most ennek tartalmáról nem is beszélnék, csak arra utalnék, hogy a gyakorlatban a programba való bekapcsolódás következtében már 1994 őszén a magyar Jean Monnet-professzorokkal egyetlen Jean Monnet doktori ösztöndíjas-ként együtt ülhettem Brüsszelben a magyar „Jean Monnet-soknak” rendezett találkozón, majd egy évtizeddel később már minden évben meghívást kaptam a több, mint 70 országból érkező Jean Monnet-professzorok éves brüsszeli konferenciájára. Ezt azért is mesélem el, mert sokszor itt találkoztunk össze a szakterület magyar kollégáival és a legjobb beszélgetésekre is ekkor kerülhetett sor. Ezen mindig viccelődtünk is, hogy Brüsszelbe kell ahhoz elmenni, hogy találkozzunk az európai integrációval foglalkozó magyar kollégákkal. Tiborral is ezek a legfőbb emlékezetes pillanataim, illetve ezzel párhuzamosan a Lisszaboni Civil Fórum workshopjain és konferenciáin való részvétel Lisszabonban, Augsburgban, a Hohenheimi Egyetemen vagy Barcelonában (de ez már egy másik, újabb történet lenne).

TO: Mit gondol, miben volt rendhagyó a Világgazdasági Tanszék tevékenysége? Miben alkotott maradandót?

KÁ: Már korábban is utaltam rá, hogy a tanszék abban a két évtizedben, amit ott tölthettem, véleményem szerint a legjelentősebbet Palánkai Tibor szellemi irányításával az európai integrációba való bekapcsolódás és sikeres részvétel folyamatának és feltételrendszerének, hatásainak vizsgálata terén tette le a szakmai közösség asztalára. Az integrációérettség feltételrendszerének komplex elemzése nemzetközi szinten is új eredménynek számított. Természetesen a tanszék többi kutatási területén is, vagyis a

nagy, világgazdasági témák terén is folyamatosan egyedülállót alkotott, gondolok ez alatt a világgazdaságtan, a fejlődésgazdaságtan, a globalizációs folyamatok, a transznacionális vállalatok, a nemzetközi tőkeáramlás vagy éppen a nemzetközi pénzügyek témaköreiben született tudományos eredményekre és publikációkra. Ezek a területek eltérő súllyal, de mindig kiemelkedő színvonalon jelentek meg a tudományos közéletben és formálták az egyes területek hazai és több esetben nemzetközi szakmai közéletének gondolkodását és további kutatási irányait is. Talán azt is megjegyezném, hogy ha az oktatási profilban fokozatosan vissza is szorult az európai integrációs képzés, a kutatásban továbbra is nagyon erősen megjelent az európai integrációhoz kapcsolódó témakörök elemzése – elég csak az euró-zóna „válságával” foglalkozó és az európai gazdasági kormányzás kereteinek reformjára irányuló kutatásokra gondolni.

TO: Milyennek látja a mostani Világgazdasági Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem helyzetét az oktatásban kialakult hazai és nemzetközi versenyhelyzetben?

KÁ: A Nemzetközi gazdaság mesterszak magyar és angol nyelven is azt gondolom, hogy az intézet hagyományaihoz, rangjához méltó módon vezető szerepet játszik a hazai közgazdászképzés ezen területén. Illetve a Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolán belül is a Világgazdasági program egyedülálló igényeket tud kielégíteni. A szakon belüli tárgyszerkezet és szakiránykínálat jelenlegi változásait nem ismerem – úgy tudom, hogy a nemzetközi pénzügyek témaköre vonzza manapság leginkább a hallgatókat. A nemzetközi versenyhelyzetben az oktatott tárgykínálatban és tartalomban minden bizonnyal a mi szélesebb térségünkről lenne érdemes minél mélyebben és minél többet mondani. Valószínűsíthetően a külföldi hallgatókat ez érdekli a leginkább, ezért jönnek ide.

TO: Milyennek látja az akkori és a mostani egyetemi hallgatókat mint egyéneket és közösséget?

KÁ: A hallgatók hozzáállása szerintem nagyon sokat nem változott, persze most már azt mindenképpen elvárják, hogy a mai információs technológia alkalmazásával készüljenek jól tanulható előadásvázlatok. Illetve természetesen a tömegesedés nem tett jót az oktatásnak, és hát sokszor az

sem, hogy a hallgatók még nem tudják igazán, hogy mi is érdekli őket, mit akarnak valójában kezdeni az itt elsajátítható ismeretekkel a pályájuk során. Különben általában kétféle jellemzőt tapasztalok: az egyik a képzési szinttel összefüggő hozzáállásra, motiváltságra, a másik, sajnos, a külföldi és a hazai diákok közötti eltérő attitűdre vonatkozik. Tehát az egyik az, hogy minél tapasztaltabbak a hallgatók – az alapszaktól a mesterképzésen át a posztgraduális (másoddiplomás) képzésig, illetve a doktori program felé haladva –, annál inkább tudják mihez kötni a tárgyalt ismereteket, és egyre inkább nő az érdeklődésük. Ezt az alapján mondhatom, hogy például az egyetemi alapképzés keretében egy kötelezően választható blokk nagy létszámú tárgyát, a nem szakirányú érdeklődésű hallgatók, csak egy teljesítendő feladatnak tartják, és az óra látogatását sem tekintik fontosnak. Egy kisebb közösségben – mondjuk egy mester-szak szakiránytárgyánál – viszont már megvalósítható a hallgatók bevonása, csoportos prezentációk készítése, megvitatása, házi dolgozatok íratása. Itt már a csapatszellem is jól tud működni.

A másik érdekes tapasztalatom az, hogy ugyanazt a tartalmat egyetemünkön angol nyelvű képzésben és nagyrészt külföldi diákoknak (részben Erasmusos cserediákoknak) előadva, vagy még inkább külföldi egyetemen oktatva, sokkal nagyobb a hallgatói érdeklődés és a kurzus végén a hallgatók még külön meg is köszönik az órákon átadott ismereteket. Ez utóbbit arra a már több, mint egy évtizedes tapasztalatomra alapozva mondhatom, hogy 2007 óta évente tartok egy teljes kurzust a Bolognai Egyetemen az EU kohéziós politikájáról, illetve 2008 óta a bécsi közgázon (a WU-n) két évente tanítom az Európai gazdasági integráció – az EU közös politikái c. kurzust. Sokszor az amerikai diákok a leghálásabbak, de olyan is megtörtént, amikor nyugat-európai diák mondta azt, hogy neki ezért a kurzusért érdemes volt az adott félévre Bécsbe jönnie. Mondanom se kell, hogy ennél nagyobb elismerés nem is kell egy oktatónak.

TO: Ezek fényében, mit gondol, hogy milyen irányba (pl. kutatás, oktatás, közösségi élet stb.) kellene elmozdulnia az intézetnek és miért?

KÁ: Én azt hiszem, hogy az intézetnek a nemzetközi gazdasági munkamegosztás és a világgazdaságban zajló folyamatok minél alaposabb megértését elősegítendő, feltétlenül indokolt lenne valamennyi képzés keretében jelen lennie legalább egy nagy alaptárggyal. A másik irány ter-

mészetesen a most is jól működő irány: a mester- és doktori képzésben való részvétel. A tartalom kapcsán én fontosnak tartanám annak markáns megjelenítését, hogy Magyarország és a tágabb régióknak számára a világ-gazdaságba való bekapcsolódás és sikeres helytállás alapja az európai integrációban való részvételünk. Akárhogyan is változnak a világgazdasági erőközpontok pozíciói, és természetesen fontos a keleti vagy a déli nyitás, azt látnunk kell, hogy a fő partnereink az Európai Unió tagországai. Tehát nekünk az EU belső piacán kell tudnunk sikeresen helytállni – lényegében kissé leegyszerűsítve: a globalizációs folyamatokba való sikeres bekapcsolódás számunkra az európai integráción keresztül valósul meg. Én erre nagyobb hangsúlyt fektetnék a tárgykínálatban és az egyes kurzusok tartalmában is.

TO: Mit gondol, ma miben és hogyan tudna az intézet maradandót alkotni?

KÁ: Folytatva az előbbi gondolatokat, szerintem a hagyományos területein továbbra is kimagaslót kell alkotnia az intézetnek. Ez véleményem szerint a nemzetközi gazdaságtan és a fejlődésgazdaságtan elméleti kereteinek oktatásán alapulva, a centrum-periféria viszony, a világ-gazdasági folyamatok és erőcentrumok helyzetének elemzését, a globalizáció jelenségének és folyamatainak minél alaposabb kutatását jelenti. Én az intézet talán legfontosabb feladatának a globális gazdasági folyamatok mozgatórugóinak (szereplőinek és kormányzásának) elemzését, a fejlődés, felzárkózás/lemaradás kérdéskörének kutatását tartanám, ami a versenyképesség értelmezésének alapos kutatását is jelentené mind globális, mind európai uniós vonatkozásban. Mindezt Magyarország számára hasznosítható tanulságok megfogalmazásával összekapcsolva, kiemelten pedig az európai kontextus figyelembevételével kellene végezni.

TO: Végül engedjen meg egy személyes kérdést. Beszélgetésünk alapján érzékelhetően sok pozitív emlék köti a Világgazdasági Tanszékhez és szeretett is ott dolgozni, akkor miért hagyta el a tanszéket 2013-ban?

KÁ: Igen, valóban 2013 szeptemberétől az egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetében folytatom oktatói-kutatói munkámat. Ennek a változásnak a körülményeiről és lebonyolításáról nem szívesen beszélnék, talán annyit elárulhatok, hogy nem én akartam a tanszékről eljönni, azt a Közgazdaságtudományi Kar dékáni hivatalában döntötték el: az egyete-

men előírt általános megtakarítás miatt egy docensi fizetést kellett megspórolni a tanszéken... A teljesítmény nem számított, a döntés személyes kapcsolatokon és benyomásokon alapult. Hiába voltam a szakterületemen a hazai és a nemzetközi szakmai közösség ismert és elismert tagja, száznál több tudományos publikáció sokszor idézett szerzője, a Jean Monnet-professzori cím többszöri birtokosa, külföldi konferenciák résztvevője, külföldi rangos egyetemek állandó vendégtagja. Ez nem számított, semmilyen szakmai indoklást nem kaptam senkitől. A döntés mögött sajnos személyi motivációk is voltak, tárgyaimat mások szerették volna átvenni.

Az akkori rektor, Rostoványi Zsolt döntése nyomán átkerültem a Nemzetközi Tanulmányok Intézetbe. Valójában rá kellett jönnöm, hogy az a fajta komplex Európa szakirány, amelyet annak idején a Világgazdasági Tanszék indított el és mára már eltűnt, a mostani képzési struktúrában a Nemzetközi tanulmányok szak keretében tud életképesen működni. Az alapszakon mintegy 90, a mesterszakon pedig 20–25 hallgató választja évente az európai integrációs szakirányt, az angol BA programon pedig 40–45 hallgató jár az Európai integrációs szakirányra. Ezekben a programokban több tárgyat is tanítok, illetve folytatom a régi G Karos alaptárgyam (a félévente 300 fős kerettel futó Európai uniós ismeretek előadás) és az EU fejlesztési forrásaival foglalkozó posztgraduális kurzusom oktatását is. A doktori képzésben is mindig betelik a 10 főben maximált „Cohesion and Catching up within the European Union” kurzusom. Nem panaszkodhatok, hiszen oktatói-kutatói munkásságom elismeréseként 2014-ben elnyertem az Európai Bizottság támogatását a Jean Monnet Chair létrehozására, azt követően habilitáltam és 2018. szeptember 1-től megkaptam egyetemi tanári kinevezésemet. Mindez a sors fintorának köszönhetően ugyan a Corvinus Egyetemen, de már nem a Világgazdasági Intézet keretén belül válhatott valóra.

KOLLAI ISTVÁN

INTERJÚ KALOTAY KÁLMÁNNAL (2019)

Kollai István: Kedves tanár úr, mikor és miért csatlakozott a Világgazdasági Intézethez (Tanszékhez)? És milyen volt a fogadtatása?

Kalotay Kálmán: 1983. február 1-jén, három nappal az egyetemi diplomám megvédése előtt már a tanszék dolgozója voltam. Forma szerint 1998 végéig maradtam az egyetem, illetve a tanszék alkalmazottjaként, bár 1990 júniusától kezdve fizetés nélküli szabadságon voltam, és valóban az ENSZ-nél dolgoztam (erről részletesen majd később). Jogviszonyom hivatalosan 1999. január 1-jével szűnt meg. Közben 1987–1988-ban 11 hónapig Mexikóban voltam ösztöndíjjal. Így összesen „nettó” hat évet és öt hónapot töltöttem a tanszéken.

A tanszékre több dolog is vonzott. Egyrészt érdekelt a fő kutatási téma: milyen a minket körülvevő világgazdaság, amelybe előbb-utóbb mi is szervesen beépülünk. Másrészt vonzott a szabad életforma, a kötetlen munkaidő, a szellemi szabadság, még akkor is, ha ehhez alacsony fizetés társult. Harmadrészt szerettem tanítani, és a tanítás körülményei jobbak voltak, mint manapság: kisebb, homogénebb csoportokkal, kevés leterheltséggel. És tanítani nemcsak Budapesten lehetett, hanem a vidéki kihelyezett tagozatokon, mivel akkoriban közgazdasági kar csak Pécsen volt. Így járhattam Szegedre éveken keresztül levelezőket tanítani, akik persze mind idősebbek és tapasztaltabbak voltak, mint én. Érdekes, hogy ez akkor sem engem nem zavart, sem a tanítványaimat. A tanszék szellemi környezete is vonzó volt, erről majd az interjú folyamán még később is szívesen ejtek néhány szót.

Munkába állásom elején a fogadtatás igen jó volt. A tanszéknek szüksége volt fiatalokra és a fiatalok friss nézőpontjára is. Egy ideig tanszéki

titkár is voltam (az oktatók időbeosztása volt az egyik feladatom), és az egyetem TDK titkára is voltam.

KI: Milyen szellemi és társasági élet jellemezte akkor az intézetet (tanszéket)?

KK: A tanszéken sok szakmailag és emberileg is értékes ember dolgozott. Hárman voltak olyanok, akik a nemzetközi szakmai életben is komoly szerepet játszottak: Simai Mihály akadémikus, aki akkor már az MTA Világgazdasági Kutató Intézet igazgatója volt, de nálunk is tartott órákat a világgazdaság és az ENSZ aktuális kérdéseiről, Szentés Tamás, a világgazdasági elméletek szakértője, és Palánkai Tibor, az integráció és a jövőbeli EU elemzője. De ne felejtsük el a többieket sem (remélem, hogy az emlékezetem nem ejt ki senkit; ha igen elnézését kérem). A tanszék „öregjei”-nek számított Nyilas József, aki, ha emlékezetem nem csal, a legelején a tanszéket vezette, és a háromkötetes „Korunk Világgazdaságá”-t szerkesztette, és Gyenge Zoltán. A tanszéken oktatott Surányi Sándor és Gál Péter (Péter alakja az örök cigarettával a szájában mindig előttem van), egy ideig Rostoványi Zsolt és a sajnos korán elhunyt felesége – a tanszék oktatói diszkrét távolságból figyelték az udvarlást, az egész annyira szép és romantikus volt –, valamint témavezetőm, Kollár Zoltán és az Amerikából frissen visszatért Magas István, aki akkor még híresebb volt vízilabdás sikereiről, mint a nemzetközi pénzügyi elemzésekről, továbbá, a szigorú vizsgáztatásairól híres Petrasovits Anna, aki 1990-ben megpróbálta – sikertelenül – feltámasztani a Szociáldemokrata Pártot, majd eltűnt a közéletből, de a tanszékről is. Állítólag most is vállalkozó valahol. A néhai Kollár Zoltánról, a témavezetőmről külön is meg kell emlékezmem. Voltak olyanok, akik nem tartották igazán nagy Latin-Amerika elemzőnek és spanyol tudását is bírálták. Azért az elemzései egyáltalán nem voltak rosszak, és én rengeteget köszönhetek neki. Mindig kiállt mellettem, elviselte mániáimat és időnkénti lusta periódusaimat is. Szó nélkül elfogadta, amikor témát akartam váltani. Így utólag szeretném köszönetemet kifejezni.

Azután ott voltak a fiatalok, akik közül végül senki sem maradt a tanszéken, mint ahogy én sem. De ezt nem lehetett előre sejteni. A hangulat jó volt közöttünk, különösen a közös szobában. Ha emlékezetem nem csal, csak a legidősebb, Gelényi Csaba, a jelenlegi Buenos Aires-i nagykövet rendelkezett saját szobával. A többiek mind a könyvtárban ültünk,

ami persze tovább erősítette a társas életünket. Ott volt Csata Sándor, aki később informatikai vállalkozó lett, Kiss Balázs, akinek már diákkorában könyve jelent meg a világgazdasági elméletekről, és aki mégis inkább politikatudományra váltott, valamint a nemrég fiatalon elhunyt Kormos Miklós, aki nagy bankár lett.

Ne feledkezzünk meg Klárikáról és Riáról, a két titkárnőről, valamint Éváról, a tanszéki könyvtárosról. Mind a hárman nagyszerű, kedves és művelt emberek voltak. Nekem csak jó emlékeim vannak róluk.

Ha a tanszék megjelenik lelki szemeim előtt, akkor mindig a Kinizsi utca – Zsil utca sarkán álló épületet látom, pedig azt a rendszerváltás után vissza kellett adni a református egyháznak. Valahogy az az épület derűsebb, naposabb volt, mint a főépület, és az sem volt elhanyagolandó szempont, hogy közvetlenül mellette, a Zsil utcában volt az egyetem könyvtár.

Mivel a fizetés nem volt magas, állandóan szükségünk volt kiegészítő kereseti lehetőségekre. Ilyenek volta az OTKA pályázatok, amelyeket elsősorban Kollár Zoltán szerzett számunkra. Ezek legalább kapcsolódtak a kutatási témáinkhoz. E mellett Palánkai Tibor anyagainak angolra fordításával is tudtam plusz pénzt keresni. Ez úgy nézett ki, hogy napközben Tibor megszerkesztette és Klárikának lediktálta az anyagot, én este átvettem, az éjszaka folyamán kézzel lefordítottam (számítógépem még sokáig nem volt), reggel bevittem az anyagot a tanszékre, ahol Klárika legépelte azt, remélve, hogy kellően olvasható a kézírásom, és én siettem haza aludni. Akkor még voltam annyira fiatal, hogy a szervezetem bírta ezt, és már csak azért kellett izgulni, hogy aznap délelőtt ne kelljen szemináriumot tartanom, legfeljebb csak délután vagy másnap. Természetesen, Tibor mindig átnézte és finomította a majd nem kész fordításokat. (Nem az angoljával volt gond, hanem az ideje hiányzott hozzá.)

A legjobb anekdotám abból a korszakból feleségem világ-gazdaságtan vizsgájához kapcsolódik. 1985 őszén nősültem és feleségem annyiaval volt fiatalabb nálam, hogy még az egyetemre járt, és vizsgáznia kellett világ-gazdaságtanból (1986 júniusában). Klárikával, a legtapasztaltabb titkárnővel hosszan rágódtunk azon, hogyan lehetne kizárni mindenfajta protekciót. Azt, hogy meg nősültem, mindenki tudta a tanszéken, és a többségük személyesen is találkozott már Évával. Ekkor ugrott be Klárikának, hogy Palánkai Tibor, a tanszékvezető volt az egyik kivétel. Ráadásul a feleségem házasságkötés után is megtartott leánykori nevét, ezért a

családnév nem mondhatott semmit annak, aki nem ismerte őt alaposan. Ezután már csak be kellett osztani Évát Tiborhoz, és mindenki mást meg kellett kérni, hogy tartsa a száját. És a dolog működött. Én jó tanárként felkészítettem Évát, ő jó diákként mindent szépen megtanult, és Tibor jó vizsgáztatóként alaposan kikérdezte őt. Miután a válaszok is jók voltak, jó szívvel beírta az indexbe a jelest. Számára csak akkor derült ki, hogy kinek adott ötöst, amikor én az ajtó előtt vártam a vizsgázót, és Klárka is nagyon mosolygott. Azt hiszem, ő is úgy gondolta, jobb, hogy a dolgok így alakultak, és senki nem kért tőle semmilyen protekciót. Ez egyben azt is mutatja, hogy milyen magas volta tanszék erkölcsi szintje akkor is.

KI: Milyen gazdasági és politikai környezetben működött akkor az intézet (tanszék)?

KK: Ne feledjük el, hogy a nyolcvanas években Magyarország még zárt, de nyitásban levő társadalom volt. Ahogy az első pont alatt említettem, nagyon érdekelt bennünket, hogy milyen a minket körülvevő világgazdaság, amelybe előbb-utóbb mi is beépülünk. Azt megértettük, hogy a szocialista rendszernek előbb-utóbb vége lesz, bár azt nem tudtuk, mikor és hogyan. Azt se felejtjük el, hogy az egy internet nélküli korszak volt, ezért a „Korunk világgazdasága” olyan alapismereteket is adott (kellett, hogy adjon), amelyeket ma már a világhálóról letölthetünk, vagy személyesen megtapasztalhatunk. Abban az időben a halandó magyar turista három évenként utazhatott Bécsbe, persze, csak akkor, ha kapott útlevelet. És nem volt Erasmus. Egyedül az AIESEC létezett, amelyet az egyetem igyekezett maximálisan kihasználni (egyetemistaként én is voltam AIESEC-es).

Mindemellett Magyarország, mint a tábor legliberálisabb tagja, vonzó volt a nyugati látogatók számára, ami megkönnyítette a világgal való kapcsolattartást. Így kerülhettem 1986 nyarán Oszlóba a tanszék képviselőjében békekutatást (peace research) tanulni.

A tanszék oktatói többségükben többé-kevésbé marxisták voltak és az MSZMP tagjai, legalábbis forma szerint, de nem voltak doktrinerek, a praktikus megoldásokat (egyaránt) keresték a magyar problémákra, és a sztálini utat mindenképpen elutasították. Szentés Tamás anyagaiban a marxi elmélet fontos helyet töltött be, mások anyagaiban inkább csak felszínes referencia volt. A fiatalok számára az MSZMP-tagság többé-ke-

vésbé ajánlott volt, de nem kötelező. Én például sosem léptem be, és csak Gyenge Zoltán emlegette néhanapján, hogy szükség lenne rám a pártban.

Az én személyes történetem egyébként az ENSZ-be való jelentkezésemén keresztül kötődött a tanszék rendszerváltás körüli átalakulásához. Azt tudni kell, hogy 1988-ig magyar csak egyféleképpen juthatott az ENSZ-be: a Külügyminisztériumon keresztül. Az idők változását jelezte, hogy 1989-ben a magyar kormány tudtommal először a története folyamán elfogadta, hogy az ENSZ maga rendezzen felvételi vizsgát Budapesten, és maga döntse el a saját kritériumai alapján, hogy kit vegyen fel. Bora Gyula, az egyetemünk akkori rektorhelyettese rögtön riasztotta az összes szóba jöhető fiataalt, hogy adják be a pályázatukat, és mutassák meg a külügyeseknek, hogy nem rosszabbak náluk. A Világgazdasági Tanszék vezetése rögtön kapcsolt, és könnyen meggyőződött arról, hogy jelentkeznek. A többi már történelem. Az írásbeli és szóbeli alapján az ENSZ egy kutatóintézeti dolgozót, egy újságíró és egy egyetemi dolgozót vett fel, a Külügyből pedig senkit. Az a bizonyos egyetemi ember én voltam. Persze, amikor 1990-ben megjött a konkrét állásajánlat, nem gondoltam, hogy utána 29 évvel is ott fogok dolgozni, és ezzel a világgazdasági tanszéki pályafutásom véget ér. Sokkal inkább számítottam egy pár éves tapasztalatszerzésre. A dolgok azonban másképp alakultak.

KI: *Mi volt a legemlékezetesebb kurzus, amelyet oktatott és miért?*

KK: Mindig is a Világgazdaságtan szemináriumait szerettem a legjobban, akár Budapesten, akár Szegeden. Szerettem a kisebb csoportos oktatást, a diákokkal folytatott közvetlen dialógust. Engem nem csak az érdekelt, hogy ki milyen tényt tanul meg, hanem az is, hogy ki mennyire tanul meg gondolkodni és kérdéseket feltenni.

A legemlékezetesebb előadásomat Tatabányán tartottam nagyjából a berlini fal lebontása tájékán. Arról beszéltem, hogy a külgazdasági környezetünk meg fog változni, ismét a németek lesznek a fő külgazdasági partnereink, nem pedig Szovjetunió, az intézményes kapcsolatok is szorosabbá válnak majd, magántulajdon lesz és kapitalizmus, de hogy ezen utóbbi hogyan fog kinézni, még nem tudhatjuk. A hallgatóság először nagyon meglepetten hallgatta ezeket a dolgokat, de aztán kérdéseket tettek fel arról, hogy hogyan is néz majd ki ez az új világ, és én bevallhatom, hogy sok részlet számomra sem világos. Például próbáltuk kitalálni,

hogy lesz-e munkanélküliség. A többség úgy gondolta, hogy valamennyi lesz, de remélte, hogy nem sok. Valószínűleg túlságosan lebecsültük az átalakulás társadalmi költségét, pedig a tanszék kutatói ismerték a valós nyugati kapitalizmus működését.

KI: Mit gondol, miben volt rendhagyó a Világgazdasági Intézet (Tanszék) tevékenysége? Miben alkotott maradandót az intézet (tanszék)?

KK: A Világgazdaságtant nem mindenütt tanítják külön tantárgyként. Ennek egyik oka az, hogy a téma eredendően interdiszciplináris. Van benne elmélet és „gyakorlat”, közgazdaságtan, gazdálkodás, valamennyi politikatudomány is. Ráadásul a tananyagnak állandóan követnie kell a legfrissebb fejleményeket. Ezt a tanszék az én időmben is elég jól kezelte, és úgy hallom, hogy ma is ez a helyzet.

KI: Milyennek látja a mostani Világgazdasági Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem helyzetét az oktatásban kialakult hazai és nemzetközi versenyhelyzetben?

KK: Előre kell bocsátanom, hogy külföldről nézve a tanszék és az egyetem tevékenységének csak az angolul megírt és publikált része létezik. Ez persze lehet, hogy igazságtalan azokkal szemben, akik csak magyarul alkottak nagyot, de tény. Hiszen ugyanez áll a világ összes olyan egyetemére, amely nem száz százalékban tanít vagy képez angolul.

Mindezt előre bocsátva szerintem a Corvinus és a tanszék valahol a regionális középmezőnyben lehet. Itthon mindenképpen a helyi tanszékeknel előrébb tart, és nagyjából a cseh vagy lengyel egyetemekkel/tanszékekkel összehasonlítható. Innen a világ élvonalába ugrás igen nagy erőfeszítést igényelne.

Ne feledjük el, hogy a jelenlegi társadalmi-politikai környezet nem kedvez annak, hogy a tanszék versenyhelyzete erősödjön. Magyarország ma még egy nagyjából nyílt társadalom, de a bezárulás irányába halad. Tessék csak elképzelni, mit gondolna az a nemzetközileg elismert külföldi szakember, akit ide akarnánk csábítani. Most egyelőre tegyük félre azt a kérdést, hogy mennyivel kellene a béreket emelni, és ha csak a külföldi szakértőket fizetnék meg jól, akkor ez milyen feszültségeket teremtene a tanszéken vagy az egyetemen belül. Egyszerűen lehetetlen lesz nemzetközileg elismert szakemberek toborozni, hiába a jó bérek, ha azok azt

látják, hogy a kormány egzecírozza a CEU-t és az akadémiai kutatóintézeteket, meg azt, hogy a társadalmi nemek kutatását nem szakmai, hanem politikai alapon számolták fel. Nagy az esélye annak, hogy a helyi sértettek között a nemzetközileg elismert szakemberek ismerősei vagy barátai lennének. Ezzel persze, nem azt akarom mondani, hogy a CEU-s és akadémiai intézeti oktatók minden egyes mondatával egyet kellene érteni, csak azt, hogy az oktatókat hagyni kell oktatni, a kutatókat pedig kutatni, és a nézetkülönbségeket szakmai fórumokon kell kezelni. Ráadásul azt is meg kell kérdezni, hogy mennyire stabil a Corvinus mögötti állami kiállítás. Amikor még más volt a rektor és Marx szobra állt az aulában, a kormány az egyetem felszámolásában és feldarabolásában gondolkodott. Mi lesz, ha a politika megint változik?

KI: Az egyetem utáni élete során mennyiben, és hol hasznosultak a korábban tanultak, kutatottak?

KK: Az ENSZ-beli munkámban nagy hasznát vettem a tanszéken szerzett közismereteknek, könnyebben el tudtam igazodni a világ ügyeiben, mint a kollégák többsége. Ráadásul a tanszéki tapasztalataimnak köszönhetően válhattam az oktatás és előadás szakértőjévé az UNCTAD-ban. Huszonhat regionális UNCTAD kurzusban játszottam vezető szerepet, az UNCTAD Virtuális Intézetének keretében harminckétszer tanítottam, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) torinói oktatóközpontjában négyszer, a genfi ENSZ-központ információs főosztályának szervezésében hússzor, továbbá, ENSZ-esként tanítottam Lappeenrantában, Turku-ban (Finnország) és Bucaramangában (Kolumbia) is, stb.

KI: Ezek fényében, mit gondol, hogy milyen irányba (pl. kutatás, oktatás, közösségi élet stb.) kellene elmozdulnia az intézetnek és miért?

KK: A tanszéknek részben „think tank”-ké kellene válnia. Ehhez meg kellene találni azt, hogy a kormányzatokon kívül kik lehetnek a tanácsadás célpontjai, például pártok, civil szervezetek, stb. Ez persze, nem jelentené az oktatási feladatok feladását. Ha a Corvinus nemcsak „business school”-lá válik, hanem a közgazdasági kar is erős marad, a tanszék komoly közismereti feladatokat láthat el. Nemcsak a jövő diplomátáit és közgazdáit taníthatja, hanem a jövő üzletembereit is. Valószínűleg a jövőben is szükség lesz iskolateremtő szakemberekre, úgy ahogy Szent-

Tamás és Palánkai Tibor volt az én időmben. (Simai Mihályt csak azért említettem itt csak zárójelben, mert az ő iskolateremtése akkor már inkább az MTA Világgazdasági Intézethez kapcsolódott.) Egyben a tanszéknek a korábbiaknál is erősebben kellene vinnie a „kompetíció”-t, vagyis a lehetséges konkurenciával való együttműködést, beleértve a külföldi vetélytársakat és az MTA Világgazdasági Intézetét is. Ezen utóbbival bizonyos munkamegosztás is lehetséges, hiszen ők sokkal kevésbé folytatnak oktató tevékenységet.

KI: Mit gondol, ma miben és hogyan tudna az intézet maradandót alkotni?

KK: Ez a legnehezebb kérdés, ha tekintetbe vesszük a hazai és nemzetközi konkurenciát. A témakeresésben az adhat támpontot, hogy a világgazdaság a liberális rend gyengülésével úgy néz ki, hogy tartósan más, protekcionista pályára áll át. Hogy ez az „új világ” pontosan merre halad, nem tudhatjuk. Erre vagy történelmi párhuzamokat kell vonni (a régebbi populista és protekcionista korszakok összehasonlításával) vagy pedig a kulcsországok átváltozásait kell elemezni. Emellett nyakunkon a negyedik ipari forradalom, amely látszólag nagyrészt ipargazdasági, mikrogazdasági kérdés, de egyben világgazdaság szerkezetét is átformálja. Ezt egyaránt kutatni kell. Persze, a tanszék ezeket a kérdéseket nem magányos farkasként kell, hogy kutassa, hanem a nemzetközi szakmai hálózat szerves részeként.

II. RÉSZ:

Világgazdaságtan oktatása és kutatása

PALÁNKAI TIBOR – SIMAI MIHÁLY – SZENTES TAMÁS

A VILÁGGAZDASÁGTAN HELYE A CORVINUSON¹

Többször felmerült már az az elképzelés, hogy a Világgazdasági Tanszék, amely a Budapesti Corvinus Egyetemen jelenleg a Közgazdaságtudományi Karhoz tartozik, átkerüljön a Társadalomtudományi Karra. Bármilyen, erre vonatkozó döntés csak hosszú és megfontolt gondolkodás után születhet, és ehhez a folyamathoz szeretne a Köz-Gazdaság hozzájárulni. Felkértük a tanszék három akadémikus professzorát, Palánkai Tibort, Simai Mihályt, és Szentes Tamást, hogy fejtsek ki véleményüket.

Palánkai Tibor

Abból indulok ki, hogy a Pesti Campus tudományági struktúrája változatlan. Ennek megfelelően a gazdálkodás- és a közgazdaságtudomány, a nemzetközi tanulmányok, a politikatudomány és a szociológia területén folytatjuk oktatási és kutatási tevékenységünket. A világgazdaságtan a közgazdaság-tudományhoz tartozik, s a tanszéken a nemzetközi gazdasági kapcsolatok mesterképzése végén a hallgatók közgazdászdiplomát kapnak, pontosabban kell, hogy kapjanak. A jelenlegi kari struktúrában ezért a tanszéket a Közgazdaságtudományi Karhoz kell besorolni.

Egyetértek viszont azzal, hogy a jelenlegi finanszírozás és szervezeti felépítés rossz, s lényeges változásokat kellene végrehajtani.

1. Az alapvető problémákat a jelenlegi pénzügyi-finanszírozási rendszer okozza. Ebből komoly károk és veszteségek származnak. A jelenlegi

¹ A cikk megjelent: Palánkai Tibor, Simai Mihály & Szentes Tamás. 2014. A Világgazdaságtan helye a Corvinuson. *Köz-gazdaság*, 1: 55–60.

rendszert eleve úgy „komponáltuk meg”, hogy a Közgazdasági és a Társadalomtudományi Kar veszteséges lehet, s eredményük nem a „gazdálkodásukon” múlik. Így aztán meglehetősen abszurd, mondhatjuk akár, hogy nevetséges, hogy időről időre szégyenpadra kerülnek, mert csak veszteséget termelnek. Másrészt, a kari pénzügyi önállóságon nyugvó jelenlegi finanszírozási struktúra nem kedvez a „karközi” áttanításnak vagy programoknak, amiből minőségromlás, duplikálódások (oktatási és szervezeti) és veszteségek származnak. Káros az egész képzésnek és az intézménynek. Ezen mindenképpen változtatni kellene. Én a campusfinanszírozásjavaslatát támogatom, vagyis lenne egy pesti, társadalomtudományi és egy budai pénzügyi egység.

2. A pénzügyi centralizáció nem vonná meg, sőt akár erősíthetné a gazdálkodási önállóságot és felelősséget. Erre egy intézeti struktúra kialakítását tartanám talán a legjobbnak, de sokféle megoldás lehetséges (a jelenlegi kar-tanszék szerkezet is alap lehet). Ez decentralizált felelősséget és érdekeltséget jelentene a pénzügyi és létszámgazdálkodásban, a pályázati és kutatási tevékenységben, vagy akár a szponzori pénzek bevonásában. Nagyon fontos lenne, hogy megszabaduljunk a „saját kis szemétdomb” szemléletétől és az intézetek érdekeltek legyenek a más intézetekkel (tanszékekkel) való oktatási és kutatási együttműködésben. Lehet, hogy naivitás, de a gazdálkodási ésszerűség arról szólhatna, hogy olcsóbb egy másik intézet kurzusát megvenni, mint saját státuszokat összekaparni. Ezt önmagában a központosított pénzgazdálkodás is megoldhatná. Szükség lenne egy finanszírozási és gazdálkodási szabályzat kidolgozására.

3. A kari struktúra átalakítására is több lehetőség van. A pénzügyi centralizáció és gazdálkodási decentralizáció a karokat eleve tudományági oktatási és kutatásszervezési egységekké alakítaná át. Fennmaradhat a jelenlegi szerkezet is, de átalakulhatnánk két karúvá: Gazdaságtudományi Karrá, valamint Nemzetközi tanulmányok, Politikatudomány és Szociológia Karrá (a jelenlegi „társadalomtudományi” elnevezés erőltetett és félrevezető, nem félnék a tudományágak felsorolásától). A fejlécek és a pecsétek legfeljebb kissé hosszabbak lennének. Vagy a pesti campuson egyetlen kar lenne, s azt nevezhetnénk „társadalomtudományinak”, de ez több szempontból (marketing) kérdéses lehetne. Én a kétkarúságot tartanám szerencsésebb változtatásnak.

4. A Világgazdasági Tanszék jövőjét mindenképpen a közgazdasági képzésben képelném el, ami nem zárja ki, hogy többszálú kapcsolódása

alapján ne alkosson intézetet a nemzetközi tanulmányokkal. Ez lehetne a jelenlegi kari struktúra mellett egy karközi intézet (nagyon sok előnye lenne), s ugyanakkor a belső gazdálkodási önállósága lehetne bizonyos vonatkozásokban osztott.

A tanszék belső kérdéseivel nem foglalkozom. Nyilvánvaló, hogy például tantárgyi struktúrájával vannak gondok, s a képzés tartalmát is célszerű lenne a jövőre áttekinteni. Azt mindenképpen hangsúlyozni szeretném, hogy a tanszék ügyének érdemi megoldása nem lehetséges a finanszírozási és a szervezeti rendszer átalakítása nélkül.

Simai Mihály

1. A világgazdaságtan mint elméleti és konkrét folyamatokkal foglalkozó diszciplína, valamint a hozzá kapcsolódó szaktárgyak a közgazdaság-tudomány szerves részét képezik. A tanszéknek, mint az adott tudományos diszciplína hagyományos és nemzetközileg elfogadott egyetemi bázisának a Közgazdaságtudományi Karon van a helye. Igaz, hogy a tudományos „hierarchiában” a közgazdaság-tudomány is társadalomtudomány, de ez tulajdonképpen az egyetemen oktatott tárgyak túlnyomó többségére igaz.

2. A Világgazdasági Tanszék egy viszonylag fontos és a hazai pályán elismert szak gazdája a mesterképzésben. Ha ez a szak elszakadna a közgazdasági tudományoktól és átmenne a Társadalomtudományi Karra, szakmai háttere olyan általános környezetbe mosódna, amelyben elvesztené szakmai hitelét és vonzerejét.

3. Egyetértek azzal, hogy az egyetemen célszerű lenne racionalizálni a bachelor (B) szint és a master (M) szint viszonyát, például áthozni a Nemzetközi gazdálkodás B szakot a Közgazdaságtudományi Karra és így összehangolhatóvá tenni az oktatást a két szint között. Jelenleg ugyanis maximális a zűrzavar, a felesleges átfedések nyomán.

4. Irracionális megközelítésnek tartom azt, hogy a doktori iskola megfontolásaiból és szervezetéből kiindulva születessen döntés a tanszék és a szak helyzetéről. A „bottom-up” ez esetben még célszerűbb a „top-down”-nal szemben.

Az operatív nemzetközi politikai oktatás és az ehhez kötődő doktori program centruma lassan átvándorol a Nemzeti Közzolgálati Egyetemre, ahol ennek kiépítése megkezdődött.

Szentes Tamás

Arra a megtisztelő felkérésben megfogalmazott kérdésre, hogy miként vélekednék a Világgazdasági Tanszéknek a Társadalomtudományi Karhoz történő esetleges átsorolásáról, aligha tudok könnyen és határozottan választ adni. Ennek oka az, hogy az ilyen ügyekben hozott döntések

- nemcsak az illető tanszék, annak munkatársai és tantárgyai sorsát befolyásolják, hanem mindkét kar összetételét és nagyságát is megváltoztatják, sőt
- magát az egyetem kari struktúráját, költségvetési szerkezetét stb. is, és
- nem utolsósorban mindig és óhatatlanul érintenek személyes ambíciókat és érdekeket, valamint kollegiális viszonyokat is. A kérdésre adható válaszhoz figyelembe kellene venni továbbá az „opportunity cost” nagyságát mindegyik fél szempontjából, más szóval át kellene gondolni, hogy
- mennyit nyerne, és mennyit veszítene a Világgazdaságtan Tanszék akkor, ha a másik karhoz kerülne, illetve ha maradna a jelenleginél, valamint azt is, hogy
- mennyit nyerne, és mennyit veszítene a Társadalomtudományi és a Közgazdaságtudományi Kar az egyik, illetve a másik esetben.

Mindez tehát alapos mérlegelést igényel, amihez nekem, a két kar belső viszonyait kevésbé ismerő nyugdíjas professzornak nincs elegendő tájékozottságom. Ezért nagyon általános megfontolásokra tudok csak hagyatkozni.

1. Közismert, hogy a közgazdaságtudományt nem kevésbé tekintem társadalomtudománynak, mint például a szociológiát vagy a politológiát. Ezért mindig is hibásnak tartottam (az elmúlt évek, illetve évtizedek során számos felszólalásban és feljegyzésben kifogásoltam is) azt a kari struktúrát, amely elválasztja egymástól a közgazdaságtudományt és más társadalomtudományi diszciplínákat. (Az egyetem oktatási programjáról, kari és tárgyi struktúrájáról az egymást követő rektorok, illetve oktatási rektorhelyettesek számára írt feljegyzéseim egy kisebb könyvet is kitennének.)

Természetesen nem könnyű egy minden szempontból, így nemcsak a társadalomtudományi diszciplínák összetartozása és ugyanakkor az

azokat művelő tanszékeknek szükség szerint különböző karokhoz való megfelelő besorolása, valamint a Gazdálkodástudományi Kar tárgyaitól és tanszékeitől való ésszerű elválasztása szempontjából, hanem a hallgatói, valamint az oktatói létszámnak és a pénzforrásoknak az arányosabb megoszlása szempontjából is tökéletes vagy legalábbis elfogadható megoldást találni.

Mindebből az következik, hogy a felvetett kérdés kapcsán indokolt lenne átgondolni a kari struktúra egészét, mielőtt bármilyen, akár pró, akár kontra döntés születne a feltett kérdésben.

2. A Világgazdasági Tanszéknek a Társadalomtudományi Karhoz való átkerülése mellett persze jó néhány érv sorakoztatható fel. Így mindenekelőtt az, hogy

- a világgazdaság viszonyainak és folyamatainak, különösen újabb kori felgyorsult fejleményeinek tudományos elemzése és a világ-gazdaságtan tárgy oktatása (azon belül főként a globalizációval, a regionális integrációval, a fejlődéssel, a multikkal, a nemzetközi gazdasági rend intézményeivel stb. foglalkozó tárgyak oktatása) holisztikus társadalomtudományi és világrendszer-szemléletet kíván, továbbá az, hogy
- hagyományosan szoros együttműködés köti össze e tanszéket a Társadalomtudományi Kar régóta működő nemzetközi tanszékével, mai nevén a Nemzetközi Tanulmányok Intézetével, ami egyebek között kifejeződik
- a „Nemzetközi kapcsolatok” doktori iskolának kezdettől fogva közös működtetésében,
- a „Nemzetközi gazdálkodás” mesterképzési programban való együttműködésben, valamint abban, hogy
- a Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok akadémiai tudományos bizottsága létrehozatalában és működésében e két tanszék tagjainak meghatározó a szerepe stb.

3. Megjegyzendő az is, részben a fenti érvek megerősítéseként, részben azok kiegészítéseként, részben viszont némileg más összefüggésbe helyezésüket sugallva, hogy:

- A nemzetközi vonatkozású, illetve nemzetközi tanulmányokat képviselő tárgyak és tanszékek vagy tanszéki csoportok egyetlen nagyobb egységbe integrálását már évtizedekkel ezelőtt is javasoltuk.

Éspedig először úgy – még a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején –, hogy a Nemzetközi Tanszék, a Világgazdasági Tanszék, a Külkereskedelmi Tanszék, sőt az akkor még létező Politikai gazdaságtan Tanszéken belül a nemzetközi gazdaságtan oktatására frissen létrejött kis csoport is egy nagy intézetbe, a Nemzetközi Tanulmányok Intézetébe vagy akár egy új karba, a Nemzetközi Tanulmányok Karába tömörüljön. Később – Chikán Attila rektorsága idején – már kiterjedt tárgyalások is folytak egy konkrét előterjesztés alapján (amelyet Palánkai Tibor és én készítettünk) a Nemzetközi Tanszéknek, a Világgazdasági Tanszéknek és a volt Külkereskedelmi Tanszék maradványaként, illetve az új Európa tanulmányok egyik bázisaként működő részlegnek egyetlen intézetbe tömörítéséről.

- Az említett javaslatok, előterjesztések és tárgyalások azonban nemcsak azért vallottak kudarcot, mert a közvetlenül érintettek körében is személyes érdekekbe ütköztek, hanem mert a kari struktúra megváltoztatása (sőt egy nagy és befolyásos intézet létrehozása maga is) az érintettek körén kívül is ellenállást váltott ki.
- Nem mellékes körülmény az sem, hogy a holisztikus társadalomtudományi szemlélet alkalmazása és a nemzetközi összefüggéseknek legalábbis a figyelembevétel a Közgazdaságtudományi Kar (sőt a Gazdálkodástudományi Kar) néhány más tárgya, illetve tanszéke esetében is szükséges és joggal elvárt követelmény.
- Figyelembe kell persze azt is venni, hogy a Világgazdasági Tanszéket a Nemzetközi Tanulmányok Intézetén kívül a Társadalomtudományi Kar más tanszékeihez jóval kevesebb szál fűzi, mint a Közgazdaságtudományi Kar tanszékeihez (sőt, a Gazdálkodástudományi Kar némely tanszékéhez is), és az oktatott tárgyak közötti kapcsolat sem olyan közvetlen.
- Nyilvánvalóan az is figyelembe veendő, hogy a Világgazdasági Tanszék jelentős részvételével (sőt, részben vezető szerepével) folyó képzési programok, mind a „Nemzetközi gazdálkodás alapképzés”, mind pedig és különösen a „Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás mesterképzés” elnevezésű programok közgazdaságtudományi diplomát adó programok.
- Ugyanakkor ezekben a programokban – igen helyesen – a karok határait átszelő, mindhárom karhoz tartozó tanszékek közötti együtt-

működés valósul meg, amelynek fenntartása némileg enyhítheti a kari struktúra esetleges megváltoztatásával szemben mutatkozó ellenállást, illetve ellenérzéseket.

- Nem kevésbé fontos körülmény, hogy a kisebb (ma már nagy számú) tanszékek és oktatási csoportok intézetekbe szerveződése (egyes esetekben szinte kari nagyságú egységek kialakulása) valamelyest mérsékli a karok (legalábbis nagyságuk és összetételük szempontjából vett) jelentőségét.

4. Aligha hagyható figyelmen kívül az, hogy a hallgatói létszámnak és a pénzforrásoknak a karok közötti megoszlása, valamint az adminisztráció kari szervezete a Világgazdasági Tanszék másik Karhoz kerülése esetén hogyan változna, és a változás miként érintené a megmaradt Közgazdaságtudományi Kart (és – durván fogalmazva – a karok között „erőviszonyokat” is). Más szóval, milyen aránytalanságok mutatkoznának, illetve növekednének a karok között, és milyen érdekek szólnának a szóban forgó változás ellen.

5. Végül, de nem utolsósorban a kari struktúra egy olyan átalakítása is megfontolandó, amely nemcsak a Világgazdasági Tanszéknek, hanem a Közgazdaságtudományi Kar több tanszékének is a Társadalomtudományi Karba való átsorolását jelentené, és a jelenlegi három helyett kettőre csökkentené a volt közgazdaságtudományi egyetem karainak számát. Más szóval, csak két nagy kar maradna, éspedig a Gazdálkodástudományi és a Társadalomtudományi Kar.

- Ennek a megoldásnak számos előnye lenne, mint például az elméleti és módszertani alapozás megerősítése, magasabb szintre emelése, a szélesebb látókörnek és a holisztikus szemléletnek az érvényesítése, továbbá a nemzeti és a globális keretek közötti folyamatok összefüggéseire koncentráció stb.
- Másfelől viszont azzal a hátránnyal is járna, hogy még inkább megbontaná a gazdaságtudománynak a hagyományos egységét, aligha nem gyengítené a gazdálkodástudományi tárgyak nemzetgazdasági és ma már nélkülözhetetlen nemzetközi aspektusait.
- Ez a megoldás azt a kérdést is felvetné, hogy milyen diplomát adjon, illetve adhat a két kar, és persze érintené a Corvinus Egyetem egészének struktúráját, képviseleti rendszerét, döntéshozatali me-

chanizmusát, adminisztrációs szerkezetét stb. (és az erőviszonyokat is).

Esetleges megvalósítása nyilván csak fokozatosan és az érintettek egyetértése mellett (vagyis előzetes „közvélemény-kutatás” után) és átmenetileg a meglévő funkciók és adminisztrációk fenntartásával képzelhető el, nem is szólva a felső jóváhagyásról.

PALÁNKAI TIBOR

A TUDÁSALAPÚ TÁRSADALMAK KORÁNAK DILEMMÁI – KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK¹

Interjú Palánkai Tibor közgazdász egyetemi tanárral, a Corvinus Egyetem Európai Tanulmányi és Oktatási Központjának igazgatójával

Az európai folyamatokkal foglalkozó neves közgazdász szerint a tudás alapú társadalomban jelentősen megnő a tudomány s ezzel együtt a teljesítmény értéke. Az interjúban általa is meglehetősen eretneknek nevezett nézeteket fogalmaz meg a tehetségesek és a leszakadók együttnevelésével kapcsolatban. Úgy véli, olyan differenciált oktatásra van szükség, amelyben mindenki a legjobban képes befutni a fejlődési pályáját. Véleménye szerint az oktatásnak nem a szűk munkaerő-piaci szükségletekre kell kényszerítenie, hanem minél szélesebben kiművelt emberfőket kell kibocsátania.

Tóth Teréz: Az Ön szerkesztésében hamarosan megjelenik egy könyv, amely a tudás alapú társadalmak koráról, egy új korszak kihívásairól szól. Hallhatnánk többet a kutatási irányokról, a fő gondolatokról elsősorban azokban a kérdésekben, amelyek az oktatást is érintik?

Palánkai Tibor: A könyv tematikája jól illeszkedik ebbe a témakörbe, igaz, az oktatás csak egyik fejezete. Ugyanakkor a tanulmányok gondolatmenete számos más összefüggésben is kapcsolódik az oktatás problematiká-

¹ A cikk megjelent: Tóth Teréz. 2006. A tudás alapú társadalmak korának dilemmái – kérdések és válaszok. Interjú Palánkai Tibor közgazdász egyetemi tanárral, a Corvinus Egyetem Európai Tanulmányi és Oktatási Központjának igazgatójával. *Új Pedagógiai Szemle*, 12. szám.

jához. A könyv címe: A kataklizmák csapdája, vagy elkerülhetők-e a kataklizmák? (A tudás alapú információs társadalom kihívásai). Kiindulási pontunk a következő: globális szinten minőségi fordulat következett be az emberiség történetében, az utóbbi harminc-negyven évben korszakváltás zajlott le. Ha nem helyesen reagálunk erre, a belőle következő kihívásokból kataklizmák keletkezhetnek: társadalmi összeütközések, forradalmak, háborúk, környezeti katasztrófák és így tovább. A folyamatok elemzésén túl azt vizsgáljuk, elkerülhetők-e ezek a kataklizmák.

TT: Civilizációk közötti konfliktusokról van szó?

PT: Az elemzésnek ez csak az egyik dimenziója. A könyv kerete a következő: az emberiség története számos szempontból korszakolható. Vannak nagy sorsfordító változások, amelyek hosszabb távon új irányt adnak a történelemnek, és amelyek eredményeként a társadalmak minőségileg egészen mássá válnak. E változások sajátja, hogy érintik a társadalmi-gazdasági struktúra valamennyi szegmensét, a társadalmi formáció valamennyi összetevőjét. Most is ilyen nagy ívű történelmi átalakulás korában élünk. A társadalmi formáció különböző elemeinek a válsága vagy átalakítása érinti a technostruktúrákat, s felveti a társadalmi vagy politikai berendezkedés átalakulását. Az egyes fejezetekben vizsgáljuk a társadalmi és gazdasági szerkezetek változását, a társadalmi viszonyok és az intézmények fejlődését, egymással szemben kialakuló viszonylatait, hatalmi struktúráit, valamint az embert hiedelmeivel, tudásával, kultúrájával, magatartási és erkölcsi normáival együtt. A technostruktúrák vonatkozásában ma a számítástechnika, az információs és kommunikációs technikák korát éljük. Ezzel szoros összefüggésben átalakult a gazdaság szerkezete, amelyben a szolgáltatások váltak domináns ágazattá. Ezt nevezik posztindusztriális társadalomnak. A társadalmi közösségsszerveződések fejlődését illetően napjainkban az integrációk regionális és globális szinten valósulnak meg. A nemzetállamok szerepének a megváltozását sokan posztnemzeti fejlődésként határozzák meg. A különböző tanulmányokban megvizsgáljuk, hogy a fenti folyamatoknak milyen hatásuk van az államokra, a kormányokra, az önkormányzatokra, az oktatásra, az egészségügyre. Miközben az új helyzetet elemezzük, megnézzük, milyen új válaszok szükségesek a gazdaságpolitikában, a biztonságpolitikában,

az egészségügyben és az oktatásban. A változások egyik kiindulópontja a tudás alapú társadalom.

TT: Hogyan definiálható a tudás alapú társadalom?

PT: A tudás alapú társadalomnak vagy gazdaságnak nagyon sokféle megközelítése és értelmezése alakult ki, de igazán pontos definíciója nincs. Értelmezhető a technika és a tudomány újfajta viszonyaként, hiszen az elmúlt évtizedekben elsősorban a fizika és a biológia területén olyan tudományos forradalom zajlott le, amelynek következtében a nagy technikai felfedezésekkel szemben a hangsúly átbillent a tudomány fontosságára (géntechnológia, nukleáris energia). A tudás alapú társadalom jelenthet termékstruktúra-váltást: bizonyos csúcstechnikai termékekben igen nagy a tudástartalom aránya. A klasszikus termelési tényezők (tőke, munkaerő, föld) mellett egyre inkább a tudás kerül előtérbe, és válik döntő termelési tényezővé. Az oktatás jelentőségének növekedése eredményeképpen a tudás közkinccsé válik, az egész társadalom tudásszintje növekszik, és fontos, hogy növekedjen.

A tudás alapú társadalom értelmezésében fontosnak tartom, hogy a vállalatirányítás vagy a kormányzás is egyre inkább tudományos alapokra helyeződik. Az utóbbi időszak fejleményei is felvetik, hogy a politikát ki kellene vonni a kormányzásból. A kormányzásnak szigorú szakmai, szakpolitikai szabályai vannak, s a gazdaságot és a társadalmat nem lenne szabad kiszolgáltatni alkalmatlan, felkészületlen és felelőtlen politikusok kényének és kedvének. Ez természetesen a demokratikus struktúrák teljesen újfajta értelmezését igényelné. A klasszikus, még az osztálytársadalmak idején szerveződött politikai pártok válságban vannak, manapság a pártdemokráciák válságát éljük, és ebből egyelőre nem látjuk a kiutat. A politika és a szakszerű kormányzás szétválasztása természetesen új intézményeket igényelne, ezzel összefüggésben még csak kezdetleges elképzelések láttak napvilágot (ilyen irányba mutatnak a központi bank függetlenségére vagy a költségvetési tanács felállítására vonatkozó törekvések, javaslatok). Tulajdonképpen az elmúlt időszak átalakulási folyamatának fő feladata lett volna a gazdaságpolitika és a szociálpolitika szétválasztása (például súlyos veszteségek forrása, az érintettek számára is, a gázárak szociális alapon való meghatározása). Hosszabb távon a szak-kormányzás és a politika elválasztásának feladata lehetne a közszolgálat-

tások leválasztása a versenyképességről, mégpedig mind makro-, mind mikrogazdasági szinten (például a társadalombiztosítás nagy részének a kivétele a központi költségvetésből s levétele a vállalatok válláról). A társadalom és a gazdaság menedzselése, a közigazgatás és az önkormányzatosság szintén szétválasztható lenne. Fontos irány lenne a civil társadalom és a civil demokrácia kiépülése, bár ez egyelőre, különösen Magyarországon, nagyon csökevényes. Biztató, hogy Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban elkezdődött az önszerveződés útján létrejött civil társadalmak kialakulása. Mindezek természetesen az állam szerepének és funkcióinak radikális átértékelését követelnék meg.

TT: Elsősorban milyen értékek mentén zajlik a társadalom szerveződése?

PT: A tudás alapú társadalom nagy hiányossága, hogy sok szempontból még saját megértéséig sem jutott el. Az új, globalizálódó korszaknak ugyanis még nincs releváns filozófiája, ha úgy tetszik, nem történt meg a felvilágosodása. Nincsenek nagy eszmerendszerek, amelyek ezt megfogalmaznák, leképeznék. És nincs olyan értékrend sem, amelynek alapján ezek a társadalmak szerveződhetnének. A klasszikus felvilágosodás értékrendje válságba került, és világossá vált, hogy a mai korszak körülményeinek és követelményeinek megfelelően jelentését át kell értékelni. A szabadság, egyenlőség és testvériség a 19. és 20. századi nagy társadalmi és politikai mozgalmak jelszava volt, s nagyban befolyásolta az emberiség történelmének a menetét. A mai korszakváltás ideológiai alapjául és a társadalmi-politikai cselekvés iránytűjeként azonban már csak újraértelmezésben használható. Úgy gondolom, a felvilágosodás nagy eszmei győzelme az, hogy a szabadság és demokrácia eszméi határozzák meg az európai integrálódás alapvető értékrendjét. Kétségtelen, a globális gazdaság is a gazdasági szabadság elveire épül, más kérdés, hogy ebben a vonatkozásban már komoly fenntartások vannak. Ez már a globális kormányzás kereteit feszegeti, hiszen nemcsak a korlátozatlan „szabadság” szociális következményeivel van baj, hanem hogy veszélyeztetheti a gazdaság hatékony és normális működését is (a pénzügyi piacok hektikus működése).

Komoly kérdések merülnek fel az egyenlőséggel kapcsolatban. Az elmúlt évtizedek társadalmi és politikai demokratizálódása nagy előrelépést jelentett a politikai és jogi egyenlőség irányába. Az európai társa-

dalmak a jogi egyenlőtlenségek felszámolásának utóvédharcait vívják, gondolok a másság, a homoszexuálisok jogainak, a nők egyenjogúságának elismertetésére. A felvilágosodás korának egyik nagy törekvése, hogy a súlyos jogi, társadalmi és politikai egyenlőtlenségeket megkérdőjelezze és korrigálja, jelentős részben teljesült. Másként merül fel a gazdasági és szociális egyenlőség kérdése. A kommunisztikus kísérletek kudarca arra utal, hogy ennek leegyszerűsített és végletesen értelmezett megközelítése nem elfogadható, s ebben a vonatkozásban az egyenlőség fogalmát át kell értékelnünk. A gazdaságnak és a társadalomnak nem kiküszöbölhető, sőt nem is kiküszöbölendő elemei az egyenlőtlenségek, sok szempontból éppen a haladás hajtóerői. Nem problémamentes a testvériség eszméjének értelmezése sem. Európa elkötelezte magát a társadalmi kohézió és a szolidaritás mellett, s ezzel nagy lépést tett a testvériség gyakorlati megvalósítása felé. Az Európai Unió nemcsak az egyes nemzetállamok szintjén, hanem nemzetközi szinten is felvállalja a szolidaritás elvét, és kiépíti annak intézményeit. A szolidaritás és a kohézió az adott gazdasági és társadalmi rendszer biztonságát és stabilitását szolgálja. Globális méretekben azonban még hiányzik a szolidaritás melletti kiállás. Az éhezőknek ugyan adományokat gyűjtenek, a kétségbeejtő helyzetbe kerülőknek (pl. menekültek) segélyeket osztanak. A probléma azonban szélesebb, hiszen a gazdag és a szegény országok, a gazdagok és a szegények közötti szakadék növekszik, s egész népcsoportok kerülnek reménytelen helyzetbe akár hosszabb távra is. Kiszolgáltatott és reménytelen helyzetüket aztán nem nehéz különböző vallási ideológiákba „csomagolni”, aminek következtében gyakran civilizációs vagy vallási konfliktus hordozóiként jelennek meg. Úgy gondolom, hogy a következő évtizedekben a globális szolidaritás kérdése aligha kerülhető meg. A világméretű konfliktusok veszélye csak így küzdhető le, s a terrorizmus elleni harc is csak így lehet eredményes.

TT: Mégis, amikor az európai alkotmányozási folyamat zajlott, komoly konfliktusba torkollott a preambulum megfogalmazása, mivel közös örökségként a zsidó-keresztény kultúrkörre akartak hivatkozni. Nem lehetett elfogadtatni, és párázs vita folyt ideológiai, ha úgy tetszik vallási kérdésekben.

PT: Bizonyos körök különösen erőltették ezt, véleményem szerint szerencsétlen módon. Sokan joggal vetették fel, hogy az európaiság, az európai

eszme visszanyúlik az ókori, mediterrán (görög-római, bizonyos értelemben az egyiptomi) civilizációk hagyományaihoz. Azonkívül az iszlám ugyanúgy az európai civilizáció része, s nemcsak most, hanem történelmileg is az volt. Az Ibériai-félszigeten közel 500 évig Európa legfejlettebb kultúrája virágzott. Amikor mi itt Európában sötét középkort emlegetünk, Andalúziában fejlett civilizáció létezett. Az elmúlt évtizedekben pedig az iszlám Európa második legnagyobb vallásává vált. Egyébként a zsidó, a keresztény és az iszlám vallásnak mint ún. ábrahámi vallásnak közös gyökerei vannak. Tehát visszatérve a preambulumhoz, ha már a vallásokat be akartuk volna venni (nem vagyok meggyőződve, hogy szerencsés lett volna), akkor az iszlámot mindenképpen meg kellett volna említeni. Nem beszélve arról, ha Törökország is az EU tagja lesz, akkor egy muzulmán vallású állam válik „Európa” részévé. De gondolhatunk a Balkánra is, ahol az iszlám kultúra szintén erőtejesen jelen van (bár emiatt háborúztak), s amely országok potenciálisan tagjai az Európai Uniónak.

Valamit még fontosnak tartok külön megemlíteni. S ez a felvilágosodás! A felvilágosodás Európa egyedülállóan hatalmas kulturális és szellemi öröksége, s az Európai Unió szerveződésének és értékrendjének fundamentumát képezi. Vagyis, ha Európa kulturális gyökereit akarjuk megfogalmazni, akkor nem elég csak a zsidó-keresztény kultúrkörre hivatkozni. Joggal szavaztak ellene azok, akik ezt kevésnek tartották, s azok is, akik az egész nem ítélték kívánatosnak.

TT: Említette az értékoáltságot, hogy nincs olyan filozófiai eszmerendszer, amely alapján a tudás alapú társadalom megfogalmazhatná a céljait. Ön hogyan látja, milyen fogódzók mentén formálódják az oktatás, a tudásátadás új paradigmája szemben az elmúlt század klasszikus humán és természettudományi műveltség-geszményével? Milyen összefüggésrendszerbe állítaná az oktatás, a tudás, a társadalom és a gazdaság kérdéseit?

PT: Az oktatás demokratizálódik, valamennyi szinten, a felsőoktatás szintjén is univerzálissá válik, s a társadalom egyes csoportjai egyre magasabb szintű oktatásban részesülnek. A folyamatot demográfiai tényezők is befolyásolják. Az átlagos életkor az elmúlt évtizedekben jelentősen növekedett, de ha a jelenlegi biológiai-genetikai forradalom eredményei általánossá válnak, ötven éven belül akár a százéves átlagéletkor válhat jellemzővé. A biológiai feltételek adottak erre. Az eddigi nagyjából negy-

ven év munkában eltöltött idő meghosszabbodhat, és az iskolázás ideje is kitolódhat huszonöt éves korig. A változásokra egyebek mellett az élethosszig tartó tanulás koncepciója adhat választ. A demográfiai változásból adódóan új követelmények fogalmazódnak meg, és új struktúrák kialakítása válik szükségessé.

Az oktatással szembeni új kihívások kapcsán vissza kell térni az esélyegyenlőség kérdésére. A jogi és társadalmi vonatkozásokban elért egyenlőség vagy legalábbis annak megközelítése hatalmas eredmény, s ezt mindenképpen szükséges megőrizni. Az egyének azonban biológiai adottságaiknál fogva nem egyenlők, s illúzió, hogy egyenlővé lehet őket tenni. Úgy gondolom, az elért vívmányok alapján ezt már felvethetjük, sőt fel is kell vetnünk. Különösen fontos ez a tudás alapú társadalom korában, amikor véleményem szerint eljutottunk odáig, hogy a különbségeket is lehet, sőt kell vállalni, s az oktatást a tehetségek különbözőségéhez igazodó igények alapján kell felépíteni. Az oktatás jövőjét illetően meglehetősen eretnek nézeteim vannak: az esélyegyenlőség hirdetését, azaz, hogy tanítsuk együtt a nagyon tehetségest meg a szerény képességűt, elhibázott politikának és gyakorlatnak tartom, és ellentétesnek a tudás alapú társadalom érdekeivel. Az esélyegyenlőség mai értelmezése az oktatásban destruálja a kiváló képességűt, nem hagyja, hogy a tehetsége kibontakozzon, de destruálja a kevésbé tehetségest is, akit a képességeinek nem megfelelő környezetben szorongásos helyzetbe hoz. Az oktatásnak, nekünk is vállalnunk kell, hogy különbözőek vagyunk. Tehát az egyenlőség más megfogalmazására van szükség, mint amit az esélyegyenlőség nevében eddig hirdettünk.

TT: A tudás alapú társadalom korában az oktatás egyik alapvető kérdésének tartom, hogy milyen mértékben sikerül megteremteni az egyenlőség és a különbözőség egységét, dialektikáját.

PT: Természetesen faji, vallási vagy bármilyen kulturális alapon nem szabad diszkriminálni, de téves az a nézet, amely szerint attól igazán demokratikus az oktatás intézményrendszere, hogy ugyanolyan oktatást kap a kiemelkedő képességű diák, mint az átlagos vagy szerény képességű. Az esélyegyenlőség helyett az egyéni tehetséggondozásra kellene helyezni a hangsúlyt az oktatásban. A tehetséggondozást már az óvodában el kell kezdeni, s természetesen az oktatás különböző szintjein ez különböző

módszereket igényel. Félreértés ne essék, nem pártolom a szegregációt, nem arra gondolok, hogy a különböző képességű gyerekek ne járhatnak továbbra is egy osztályba, különösen akkor, amikor az iskola a szocializációs funkciót gyakorolja. Ebben egyetérték Csányi Vilmossal.² Az oktatáson belül viszont olyan kiscsoportos foglalkozásokat kellene kialakítani, ahol a különböző tehetségek ki tudnak bontakozni, s a tehetségüket megfelelő szakemberek gondozzák. Közgazdászként úgy is fogalmazhatnánk, hogy a mai oktatási rendszer az emberi erőforrások „termelésének” a pazarlása, s ez a tudás alapú társadalomban már nem engedhető meg. Igaz, a felvázolt oktatási rendszer többbe kerülne és több munkát igényelné, de gazdasági és társadalmi haszna is megsokszorozódna. Szükséges hangsúlyozni, hogy a rendszer akkor lesz működőképes és társadalmilag elfogadható, ha a nyitottságra épül. A nyitott oktatási rendszer azt jelenti, hogy a mobilitás a társadalom minden rétege számára minden irányban biztosított és a tudás mindenki számára korlátozás nélkül hozzáférhető. Természetesen az iskolán belüli szintek nemcsak átjárhatóak, hanem erre határozott törekvés van. S ebben a konstellációban lényeges a szociális és gazdasági különbségek kezelése, amelyet az oktatáspolitikának harmonikusan alárendelt szociálpolitikával kellene elérni.

TT: Európában léteznek modellértékű közoktatási rendszerek, amelyekben nagyon magas színvonalú oktatás zajlik. Itt a középiskoláskor végéig nem szelektálják a különböző képességű gyerekeket. Ezek az oktatási rendszerek, a finn oktatással az élen, a legkimagaslóbb eredményeket produkálják a nemzetközi tudásméréseken. A tudás alapú társadalom működése szempontjából Ön szerint a tehetségek elkülönítése és kibontakoztatása a fontos, vagy az észak-európai modell integráló és egyben magas színvonalú oktatási rendszere lehet a minta, amelyben a tehetségek nem versengő, hanem kifejezetten együttműködő, kooperáló magatartásmintákat mutatnak?

PT: A különböző modellek egybevetése gondos és alapos elemzést igényelne, s erre egy interjú keretében aligha lehet vállalkozni. Úgy gondolom mégis, hogy ad absurdum egyik modell sem tökéletes, a kettő ér-

² „...lassan a nyelven kívül már nincs közös hiedelem, amely a társadalmat egyesítené.” Beszélgetés Csányi Vilmos akadémikussal. 2006. *Új Pedagógiai Szemle*, 11. (Szerk.)

telmes kombinációja lenne az ideális. Érzésem szerint az észak-európai modell esetében is inkább erről van szó, s az együttműködő magatartások egyáltalán nem zárják ki a versengés lehetőségét, sőt kifejezetten kívánatossá teszik azt. Én ezzel szimpatizálok. Ezzel összefüggésben fontosnak tartom, hogy a gyerekekkel szemben magas követelményeket támaszszunk. Például a terheléscsökkentést, valamint az osztályozás elhagyását hibás lépésnek tartom. Teljesítmény alapú társadalomban élünk, és a gyereket igenis lehet és kell terhelni. Sokéves oktatási tapasztalatom bizonyítja, hogy a magas, ám teljesíthető követelményeket a normális gyerek teljesíteni tudja. Az alulkövetelés viszont demoralizálja a diákot. Természetesen meg kell találni a különbözőségek és az egyenlőség összekapcsolását és harmóniáját.

TT: A közoktatásban ma olyan tudástartalmakat és készségeket is fejlesztünk, amelyekkel a munkaerőpiacon boldogulhat a diák. Mi a véleménye a munkaerő-piaci keresletnek kiszolgáltatott oktatásról? Régebben az adott tudomány volt a meghatározó, ma egyre inkább a munkaerőpiac igénye szabályozza a tananyag-fejlesztést.

PT: „Kiművelt főket” kell képezni, nem pedig a szűk munkaerő-piaci keresletnek kell megfelelni. Mostanában folyton azt halljuk, hogy a felsőoktatást közelebb kellene vinni a „piachoz”. Ennek természetesen van relevanciája, amikor a képzési arányszámokról beszélünk. Ezek sajnos az elmúlt években a hallgatói „keresletet”, érdeklődést követték és nem a munkaerőpiac igényeit, aminek túlképzés lett az eredménye (közgazdászok és jogászok). Az egyetemnek nem a munkahelyi igényeknek megfelelő tudással kell a hallgatókat felvértéznie, hanem az alapvető szakmai ismeretek elsajátításán túl logikusan gondolkodó és a szakterület problémáit megoldani képes szakértelmiségiket kell képeznie. Az universitas azt jelenti, hogy a kérdéses tudománynak minden fontosabb ismeretét, módszertanát meg kell tanítani. Meg kell tanítani például közgazdászként vagy jogászként gondolkodni. Nem állom meg, hogy ehhez két Eötvös Loránd-idézetet ne hozzak, amelyek a fentiekkel is összhangban vannak. Ennél jobban én sem tudom megfogalmazni. „Nem az a jó bíró vagy ügyvéd, ki az elébe terjesztett peres ügyre vonatkozólag rögtön tud valami törvénycikket idézni, nem az a jó orvos, ki csak egy pillantást vet a betegére, s máris elhatározta, a divatos gyógykezelési módszerek me-

lyikét fogja alkalmazni. A zavarok, melyek akár vagyoni viszonyainkban, akár szervezetünkben előállnak, sok esetben annyira bonyolódtak, hogy azoknak előre megállapított kész formulák és recipék szerint való orvosolhatóságára gondolni is képtelenség. Ilyen esetek megítélésére a gondolkodásban való önállóság szükséges, s azt nem adhatja meg a gyakorlati szabályok sokasága, hanem egyedül a jártasság magukban azon tudományszakokban, melyekből e gyakorlati szabályok folytak. Ezért ha az egyetemtől elvárjuk azt, hogy a hazának hasznavehető fiakat neveljen, féltékenyen kell megőriznünk az egyetemi tanítás tudományos jellegét.” (1887-ben írta.) „Önálló alkotómunka – ez annak erkölcsi és szellemi záloga, hogy majdan a mai egyetemi hallgatókból önállóan gondolkodó, alkotómunkára képes állampolgárok – tudósok, tanárok, értelmiségiek – váljanak.”

A tudás alapú társadalom igénye az, hogy az oktatásból minél több önállóan gondolkodó ember kerüljön ki. A felsőoktatásra különösen vonatkozik ez a megállapítás: gondolkodó elméket, problémamegoldó, innovatív és rögtönzésre képes szakértelmiségit kell képeznie, akinek intuíciói vannak. Az ilyen ember három hónapon belül sokkal jobban át fogja látni a munkahelye ügyeit (és sokkal több haszon lesz belőle), mint a sémákban gondolkodó. Az amerikai oktatási rendszert, amelyet most lelkesen átveszünk, épp ez utóbbi képzés jellemzi, de csak egy viszonylag szűk elitképzés kapcsolódik hozzá. A sémákban gondolkodó ember lehet, hogy három másodperc alatt megoldja a felmerülő problémát, kiváló munkaerő, keveset kell költeni rá, hozza a profitot stb. Ha viszont az adott gondolkodási körön kívül esik a probléma, nem tudja megoldani azt. Az egyetemi oktatásnak az is sajátja, hogy egyes területeken fluid kategóriákkal dolgozik. Könnyen előfordul, hogy egy adott problémát öt ember öt különböző módon fog meghatározni. A hallgatóval pontosan ezt kell megismertetni és nem azt, hogy itt van három mondat, azt tanuld meg, s ha elmondod a vizsgán, minden rendben van. Az utóbbi időben nem is kérdezhetünk mást a hallgatótól (sokszor nem is a hallgatói követelések miatt), mint azt, amit az írott (terjedelmében korlátozott és megszabott) tananyag rögzít. Ezzel azonban leszoktatjuk őt a gondolkodásról. Nem fogja látni, hogy a dolgok bizonytalanok, többféle megoldás van, többféle megoldást kell keresni, és neki az életben, a munkájában a jó megoldást kell megtalálnia.

Úgy gondolom, az oktatás területén a hazai „reformok” még nem jutottak el addig, hogy mit kellene tenni hosszabb távon, különösen akkor, ha a tudás alapú társadalom követelményének meg szeretnénk felelni. Az eredmények csak szerények lehetnek mindaddig, amíg a reformok nagyrészt arról szólnak, hogyan lehetne a misztikus egyensúlyteremtés érdekében még pénzt kispórolni a rendszerből.

TT: Nem fontos, hogy a munkaerőpiacon hasznosítható készségek strukturálják a közoktatás tanterveit, tananyagát?

PT: A munkaerőpiacon hasznosítható tudás és készségek elsajátíttatása csak az oktatás egyik fő iránya lehet. Természetesen fontos, hogy a tanuló, a hallgató ismerje meg a valóságot, ne elefántcsonttoronyban éljen. Egyetértek azzal, hogy számos területen sokkal gyakorlatiasabb tudásra van szükség. Mindazonáltal a tudás alapú társadalom korában a tudásközlés átalakítása és átstrukturálása is fölmerül. A lexikális tudás igénye is más, mint korábban volt. Nem kell mindent megtanulni, amit meg lehet nézni az interneten vagy könyvekben. Lexikális ismeretek helyett készségeket, gondolkodási technikákat kell tanítani.

TT: Beszéljünk az állam megváltozott szerepéről és a közoktatásban betöltött funkciójáról! Közhatalmi funkciói meggyöngyülnek, a közoktatásban betöltött monopóliumhelyzete is megváltozhat a jövőben. Sőt az is elképzelhető, hogy a jövőben a privát szféra egyre nagyobb szeletet hasít majd magának a közoktatásból. Ön szerint megmenthető-e a közoktatás mint magas színvonalú állami közszolgáltatás, és ha igen, hogyan?

PT: Természetesen jó lenne megmenteni, csak az a baj, hogy az állam föl vállalja ugyan a közoktatást és a közegészségügyet, de nem tudja finanszírozni. Az egyetemek a költségvetésük nagyobb részét már saját bevételeikből finanszírozzák. Ugyanakkor az állam úgy tesz, mintha az oktatás finanszírozója lenne, különböző követelményeket támaszt, csak éppen forrást nem rendel hozzájuk. Az egyetemtól elvárja, hogy a politikai okokból meghirdetett pedagógus-béremelés egy részét vállalja át, s az ebből keletkező veszteséget „termelje ki”. Ha nem sikerül, könnyen megkaphatja a rossz gazdálkodás vádját. Az orvostól elvárja, hogy ingyen túlórázzon. Közgazdasági értelemben többszörösen is a „potyautazás” jelenségével állunk szemben. Az állampolgár nem fizeti rendesen az

adót, de természetesnek veszi, hogy az egészségügyi vagy a közoktatási szolgáltatást ingyen vehesse igénybe. Az állam működteti a rendszert, dolgoztatja a benne lévőket, de közben a szükséges forrásokat nem biztosítja, sőt akár ingyen dolgoztat. Az állampolgár „potyautazik” az államon, majd az állam a közszolgáltatást végzőkön (alulfizeti a tanárt és az orvost), és jó, ha az utóbbiak nem „potyautaznak” a fogyasztón azzal, hogy rossz szolgáltatást nyújtanak számára. Ördögi kör ez, amelyből minél hamarabb ki kellene törni. Ennek nincs köze sem a piacgazdasághoz, sem a magas színvonalú közszolgáltatáshoz.

Nagy valószínűséggel azért nem fogalmazódnak meg komoly oktatási reformok, főként nem pártpolitikai programként, mert azokhoz jelentős pénzeszközöket és befektetéseket kellene társítani (ugyanaz vonatkozik az egészségügyre is). Megoldásként két lehetőség adódik. Az egyik valamiféle társadalmi szerződés, amelynek alapján az állampolgárok befizetett adójuk fejében pontosan tudnák, milyen közoktatásra számíthatnak, és azt az állam közszolgáltatásként biztosítja a gyerekeik számára. Vagyis ki kellene számolni a színvonalas és racionális elvek mentén szervezett oktatás költségeit, s azt az állampolgároktól oktatási adóként be kellene szedni. Természetesen, ha az állampolgár nem fizeti meg ezt az adót, akkor nem várhatja el, hogy az állam szolgáltatásként színvonalas közoktatást vagy éppen egészségügyi ellátást nyújtson számára. Az ilyen adózás formáját, kereteit s a kapcsolódó szociális követelményeket természetesen ki kellene dolgozni. Így a szolgáltatók érdekeltsége is biztosítható lenne, hiszen az aligha vitatható, hogy a pedagógus- és az orvostársadalom a piaci szférához képest mennyire alulfizetett. A társadalmi megállapodás része lehet az is, hogy a társadalom jelentős részben tandíj formájában (főként a felsőoktatásban) finanszírozza az oktatást. Szociálisan ezt különböző formákban (adóleírás, tandíjhitel, vállalati átvállalások stb.) elfogadhatóvá lehetne tenni. Az „ingyenes” oktatás ígéretése és a jelenlegi alulfinanszírozás fenntartása mellett nem is érdemes tudás alapú társadalomról beszélni. Ha azonban nem jön létre ilyen „megállapodás” a társadalommal, akkor nem marad más, mint a privát szféra térnyerése. Ez veszélyeztethetné a közoktatás nyitottságát, s inkább az elitoktatás kerülne előtérbe, amikor leginkább a pénz dönti el, ki mit tanulhat, hol és meddig. Ennek sok nemkívánatos következménye lenne. A valóságban ezúttal is a kettő kombinálása a reális, s ha ezt ésszerűen sikerülne kidolgozni, nagyot léphetnénk előre. A közoktatást leginkább az állam kezé-

be kellene helyezni, de az államnak nem szabad többet magára vállalnia, mint amit a társadalom hajlandó finanszírozni. A magánfinanszírozás feladata inkább a speciális tehetséggondozás lehetne.

TT: Mi a véleménye azon országok gyakorlatáról, ahol a közoktatás területén növelik a ráfordításokat, mert úgy vélik, ezáltal országuk versenyképessége nőhet. Vannak, akik ezt a közvetlen összefüggést tagadják.

PT: Teljes mértékben egyetértek ezzel az összefüggéssel. Ahhoz, hogy a két közszektor, az egészségügy és a közoktatás betöltse funkcióját, növelni kellene a befektetéseket. De miből fektessen be az állam? Ez a probléma. Különösen akkor, amikor költségvetési megszorítások vannak napirenden. Ezért gondolom azt, hogy ha az állam nem tud befektetni, akkor különösen az egészségügyet meg kell nyitni a magánszféra befektetései előtt. Az oktatáson belül elsősorban a felsőoktatásban és bizonyos speciális képzetekben lehet nagyobb szerepet szánni a magántőkének.

TT: A lisszaboni stratégia alapján készült munkaprogramban a harmadik stratégiai célon belül szerepel az európai oktatási és képzési rendszerek nyitottá és vonzóvá tétele a világ más részein élő diákok előtt. Európa milyen vonzó, sajátos értéket tud fölmutatni a világ többi részének?

PT: A lisszaboni stratégia lényegét tekintve jó és korszerű. Megfogalmazza mindazokat a kérdéseket, amelyekkel a tudás alapú társadalom szembe találja magát. Előrevetít egy modellértékű struktúrát, egységbe fogja e modell legfontosabb elemeit: tudás alapú társadalom, gazdasági növekedés, versenyképesség, fenntartható környezet, szociális integráció és gondoskodás. A lisszaboni stratégia bizonyos értelemben a prioritásokat is jól jelöli meg: versenyképesnek kell lenni ahhoz, hogy legyen foglalkoztatottság, a szociális juttatásokat magas szinten lehessen megvalósítani és a fenntartható környezetet biztosítani. Ezt a modellt főleg a skandináv országok képviselik, tulajdonképpen már meg is valósítják. A lisszaboni program problémája az, hogy nem vette komolyan senki, sem nemzetállami, sem társadalmi szinten, de ami a legfontosabb, nem vette komolyan a gazdaság és az üzleti szféra. Gazdasági szempontból minden modernizációs program halálra van ítélve, ha az üzleti szféra nem támogatja. Első félidejében a lisszaboni programhoz eddig nem rendeltek forrásokat nemzetállami és európai szinten, így aztán elmaradtak az üzleti szférá-

ból várható források is. Pedig nagyjából az üzleti szférának kellene finanszíroznia a lisszaboni programot. A gond az, hogy a nemzetállamok költségvetésileg bajban vannak, az EU költségvetése pedig nagyon kicsi. Így továbbra is hiányzik a források szisztematikus mobilizációja.

Fontos kiemelni a lisszaboni program társadalomépítési és szervezési vetületeit, amelyek a globálisan versenyképes, dinamikus és ekoszociális piacgazdaságot vázolják fel. Ez a modell egybeesik az európai értékekkel, és mint gazdasági-társadalmi modell cselekvési mintát és értékmintát adhat más régiók vagy országok számára. Hogy mégsem vált népszerűvé, annak az a magyarázata, hogy sok más EU-programhoz hasonlóan a társadalom ezt is egyfajta elitprogramnak tekinti, hiszen senki nem győzte meg az ellenkezőjéről. Lényeges összefüggés a lisszaboni programmal kapcsolatosan, hogy a gyakran idézett „európai” átlagok mögött hatalmas különbségek húzódnak. A programot az unión belül három-négy, főként észak-európai ország teljesíti, míg a fejlett nyugat-európai mag közel áll követelményeinek a teljesítéséhez. Ugyanakkor óriási szakadék van az újonnan csatlakozott országok és a régebbi tagok között. Vagyis a globális fölzárkózáson túl igazából az unión belüli fölzárkózás a kulcskérdés. Dél- és Kelet-Közép-Európának kellene felzárkóznia Észak- és Nyugat-Európához. A lisszaboni célok teljesítése valamennyi ország számára csak a strukturális reformok mellett képzelhető el. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a jóléti állam Európa civilizációs vívmánya, és azt nem megszüntetni, hanem megújítani kell. Külön kérdés, hogy az európai modell globális vonzása megmutatkozhat abban is, hogy hallgatókat vonz a világ más részeiből is. Az ilyen globális mobilitásnak számos haszna lenne.

TT: Európában a nyelvi-kulturális sokszínűséget sajátos, megőrizendő értéknek, különlegességnek tartják a homogénebb kultúrákkal, például az amerikaival szemben. Ugyanakkor egyértelmű mozgás, törekvés tapasztalható az egységesülés irányába. Nyelvi-kulturális szinten az angol nyelv és az amerikai kultúra térnyerése globális méretű. Az európai sokszínűséget előnynek vagy hátránynak tekinti?

PT: A sokszínűség hatalmas erőforrás. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban Márai Sándort: „Európa nagy erőforrása és áramtelepe mindig az itt élő népek öntudatos, egymás ellen és egymás mellett folytatott versenyéből táplálkozik majd. Európa, melynek lakosai közös nyelvet beszélnek,

melynek népei elvesztették történelmi öntudatukat, népi becsvágyukat, megszűnne Európa lenni a szónak abban az értelmében, ahogyan az volt az utolsó háromszáz esztendőben, mikor valóságosan az emberi akarat áramtelepe volt az egész világ számára. Európa ereje a sokszínűség, az ellentét, a vita, az emlékezés, a bizonyítás és a különbözés.”³

Szükséges megjegyezni, hogy egyébként Amerika is multikulturális, éppen ez adja az erejét és a vitalitását. A többnyelvűséget természetes jelenségnek tartom, ez a világ országainak jelentős részét jellemzi. Tulajdonképpen az ókori társadalmakban is többnyelvűség volt: Krisztus korában az emberek beszéltek egymás nyelvét. Más kérdés, hogy úgy beszéltek öt-hat nyelvet, hogy az csak néhány száz szóból állt. Időközben a nyelvi kultúra hatalmasat fejlődött. A többnyelvűség ma mást jelent, mint évszázadokkal ezelőtt. Úgy gondolom, mindenképpen szükség van egy vagy akár több nyelvre, amellyel az unióban kommunikálni tudunk egymással. Ez nem jelenti azt, hogy a többi nyelvnek meg kellene szűnnie, s főképp nem, hogy a különböző kultúráknak el kellene tűnniük. Ellenkezőleg. Szükségünk van az anyanyelvünkre, amelyen szabatosan meg tudjuk fogalmazni gondolatainkat, amelyen álmodunk, de emellett beszélhetünk több nyelvet. Bonyolultabb kérdés a mentalitásbeli sokszínűség, az értékrendek és a civilizációk különbsége. Ez különösen azokban az országokban merül fel élesen, ahol jelentős számú nem európai származású népesség van: Franciaországban az afrikaiak, Németországban a törökök stb. Ennek a népességnek az integrációja vagy asszimilációja az elmúlt évtizedekben meglehetősen ellentmondásos volt, s az újonnan jelentkező konfliktusokban az integráció ellentmondásai mellett az értékkülönbségek is felszínre kerültek. Egyrészt a mai francia kultúrában, a zenében, a festészetben, az irodalomban, a színészek között tömegével vannak nem európai származású művészek. Ma a francia kultúra nem az a francia kultúra, amely a harmincas években volt. Francia, csak éppen sokkal színesebb. Hasonló a helyzet a sportban is. Ugyanakkor a közelmúltban lezajlott „külvárosi” lázadások azt mutatták, hogy a bevándorlók újabb generációi között is sokan vannak, akiknek nem sikerült a társadalomba beilleszkedniük, s csak lassan képesek a teljes integrációra, arra,

³ Márai Sándor. 1993 (1942). *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest: Kalligram.

hogy a gazdaságban vagy a parlamentben, az önkormányzatokban, a társadalom különböző szféráiban egyenlő lehetőségekkel vegyenek részt. A konfliktusok gyakran öltenek vallási jelleget, és ebben az iszlám lakosság problémái is megjelennek.

TT: Az oktatásnak nagy szerepe van az identitás megerősödésében és megőrzésében.

PT: A közösségi szocializáció része, hogy bizonyos fajta identitást közvetítsen. De az identitás sokrétű, vele kapcsolatban leginkább a hálóhasználatot használnám, vagyis az identitásnak különböző csomópontjai vannak. Az identitás rugalmas, idővel változhat. Adott szituációban lehet nagyon erős, de ennek nem mond ellent, hogy egy másikban a preferenciák hirtelen megváltoznak. Nincs abban semmi ellentmondás, hogy egyik szombaton a kedvenc klubcsapat szurkolói törik össze a stadiont, majd a másikon a nemzeti válogatott nézői. Nagy valószínűséggel ugyanazokról a személyekről van szó, csak az egyik esetben a helyi klubbal szimpatizálnak, a másikban pedig a nemzettel való azonosulásukat juttatják így kifejezésre. Ha az adott azonosulás kapcsán konfliktushelyzet alakul ki, feltörhetnek az indulatok, máskor az egyént fenyegetett helyzetbe hozhatja az identitása, s igyekszik rejtőzködni (feladja például a vallását).

A sokszínűség megtartása érték. Fontos, hogy megőrződjön, ugyanakkor harmóniában legyen az alapvető európai eszményekkel. Vissza kellene utalni az interjú elején elmondottakra. A tudás alapú társadalom filozófiája még formálódóban van. Úgy gondolom, Európában az új harmóniát mindenképpen a felvilágosodás három nagy eszménye, a szabadság, egyenlőség, testvériség mentén kell megtalálnunk, miközben ezek az alapvető értékek az új kihívásoknak megfelelően új tartalommal nyernek új értelmet. Ez az érdekünk és Európa érdeke is.

SIMAI MIHÁLY

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK, A TÁRSADALMI INNOVÁCIÓK ÉS A FELSŐOKTATÁS

„We cannot solve our problems with the same thinking we used when we created them.” /Nem oldhatjuk meg problémáinkat ugyanazzal a gondolkodásmóddal, mint amilyennel létrehoztuk őket. (Albert Einstein)

A témaválasztás indoklása

A nemzetközi rendszerben a XX. század utolsó szakaszát és a XXI. század első évtizedeit egyrészt hatalmas változások történelmileg szinte példátlan jelentőségű egyidejűsége másrészt e folyamatok közötti sokoldalú kölcsönhatások jellemzik.

A világot különböző forrásokból fakadó és könnyen válságokká mélyülő ökológiai, gazdasági és társadalmi problémák szövik át, amelyek kezelésével kapcsolatos igények minőségleg új feladatok elé állították a nemzetközi együttműködési rendszert, az állami intézményeket és a társadalmak különböző szervezeteit, a politikai pártoktól az egyházakig és természetesen, a tudományos közösségeket is.

A világfejlődés a jövő szempontjából óriási fontosságú útelágazáshoz érkezett. Az útkeresés a bizonytalanabbá, nehezen áttekinthetővé s kiszámíthatatlanabbá vált. Minden korábbinál nagyobb mértékben jelentek meg az igények a képességek javítására annak érdekében, hogy a folyamatokat hatékonyabban, s a társadalmak érdekében tudják befolyásolni. Mindezek nyomán minőségileg új feladatok fogalmazódtak meg a társadalomtudományok valamennyi ága számára. Hagyományos feladataikon túlmenően döntő fontosságúvá vált minden szinten, az egyénektől a globális rendszerig a kockázati tényezők, a válságok, a különböző konfliktu-

sok okainak és lehetséges következményeinek megvilágítása, illetve ilyen helyzetek kibontakozása megakadályozásához szükséges feltételek megfogalmazása és a szükséges változások végrehajtásának segítése. Ezek a feladatok különösen fontossá tették az alkalmazott társadalomtudományi kutatásokat.

Az alkalmazott társadalomtudományok fontossága és szerepe

Az alkalmazott társadalomtudományok a különböző diszciplínák olyan területei, főleg a közgazdaságtudományban, a jogban és az államtudományban, a politikatudományban, a szociológiában és a lélektanban, amelyek az alapkutatások eredményeit igyekeznek hasznosítani a különböző területeken. Az alkalmazás egyes területei átfogó, rendszerszintű, globális vagy nemzeti keretek közötti társadalmi tevékenységekre, mások, szűkebb technikai összefüggésekre irányulnak.¹

A társadalomtudományok szerepével, fejlődésével kapcsolatban a jövőt illetően az egyik legérdekesebb kezdeményezés volt a Gulbenkian bizottság prognózisa, amely a nagy jelentőségű globális változásokkal összefüggésben fogalmazta meg a feladatokat és a valószínűsített változásokat.²

Makro szinten, a hatékonyságra törekvő globális vagy állami intézményekben, a kormányzás a XXI. században lehetetlen a társadalmi-gazdasági folyamatok tudományos elemzése, társadalmi-gazdasági diagnózisok és prognózisok nélkül, amelyekben a társadalomtudományok szerepe elengedhetetlenné vált. A sikerre törekvő politikai pártok, mozgalmak, civil szervezetek is egyre gyakrabban igyekeznek a társadalomtudományokra támaszkodni az általuk vallott értékek tudományos vizsgálatában, érvé-

¹ Goodwin.R.E. 1996. *The Theory of Institutional Design*. New York: Cambridge University Press.

² Áttekintve a társadalomtudományok globális helyzetét, egyes ágainak egymáshoz való viszonyát, valamint az élettudományokkal és természettudományokkal való kapcsolatát, a bizottság jelentése felvázolta a társadalomtudományok fő feladatait a következő évtizedekben. Ezek között kiemelte a hagyományos és általa archaikusnak tekintett tudományterületi beosztás átalakításának a szükségességét, az interdiszciplinaritás és a transzdiszciplinaritás fontosságát. Wallerstein E. et al. 1996. *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of Social Sciences*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

nyesíthetőségük realitásának meghatározásában. A társadalomtudományok eredményeinek hasznosíthatósága a gazdasági folyamatok mikro szintjén is igen fontossá vált például az érdek- és ösztönzési viszonyok terén vagy a menedzsmentben.

Az alkalmazott kutatások egyik alapvető feladata lett annak elősegítése, hogy az érintettek megértsék a változások lényegét, a transzformációk irányát és lehetséges következményeit. Ezzel segíthetik mindazok alkalmazkodó képességét is, akiknek erre szükségük van. A nagy transzformációk korában ugyanis az alkalmazkodás különösen lényeges feltétele a sikernek, s ennek elmaradása vagy rossz iránya a kudarcok egyik leglényegesebb oka lehet. Az alkalmazkodás eszközei között különösen fontosak a társadalmi innovációk. A társadalomtudományok évtizedek óta foglalkoznak a társadalmi innovációkkal, mint a változások alapvető, történelmi, földrajzi és politikai feltételektől függő eszközeivel. Magyarországon is sok kiváló kutató munkásságában szerepeltek a társadalmi innovációk témái, különösen a vállalati menedzsmenttel összefüggésben. Tulajdonképpen, széles értelmezésben minden innováció társadalmi, hiszen a műszaki innovációk alkotói is társadalomba ágyazva tevékenykednek. A technikai innovációk is egyidejűleg jelentenek folyamatot, amelyek az újat eredményezik, és jelenthetik az eredményt, a terméket, valamint ezek különböző összefüggéseit és következményeit.

A szűken értelmezett társadalmi innovációk értelemszerűen a társadalom folyamataira, viszonyaira, szervezetére és intézményeire vonatkoznak. Nyilvánvaló, hogy ennek keretei rendkívül sokrétűek, komplexek és szerteágazóak lehetnek. A társadalmi innovációk erősíthetik, alátámaszthatják és gyorsíthatják a változásokat, de hatásuk ezzel ellentétes is lehet.

Sok definíciót ajánlottak a társadalomtudósok a társadalmi innovációkról. Az elsőt valószínűleg az innovációval kapcsolatos fogalmak és kutatások atyjának tekintett Schumpeter 1912-ben megjelent „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung” /A gazdasági fejlődés elmélete/ c. munkája tartalmazta. Schumpeter az alkotó rombolásban döntő szerepet játszó innovációkat új kombinációkként határozta meg és megkülönböztette a gyártmányra, valamint a folyamatokra és szervezetekre vonatkozó innovációkat. Kiemelte a társadalmi innovációk szükségességét, amelyek a kultúrában, a politikában és a társadalom életmódjában végbe mennek annak érdekében, hogy biztosítsák a technikai innovációk hatékonyságát.

Több más meghatározás is megfogalmazódott³, amelyek közül néhányat itt említek:

- Olyan innovációk, amelyek céljaikban és eszközeikben egyaránt társadalmiak.
- Új ötletek /termékek, szolgáltatások és modellek, amelyek felismert társadalmi szükségleteket elégítenek ki, hatékonyabban, mint a meglévő alternatívák és új társadalmi kapcsolatokat, tőkét vagy együttműködést hoznak létre, amelyek hasznosak a társadalom számára és javítják annak működőképességét.
- Elméletek vagy ötletek, termékek vagy szolgáltatások célokról és eszközökről, amelyek kifejezhetők értékekben és képességekben a társadalmak működőképességének javítása révén.

A fenti definíciók a társadalmi szükségleteket és hasznosságot, a javítás szándékát vették alapul.

A társadalmi innovációk természetesen különböző területekre vonatkozhatnak. Különösen fontosnak és sokrétűnek bizonyult ezek között a gazdaság és az állami intézményrendszer.

Vitatott, hogy a társadalmi és gazdasági reformok és az innovációk mennyire azonos fogalmak. A reformokat általában az adott társadalmakban vagy valamilyen alrendszerben végrehajtott jelentős és progresszív átalakításnak tekinthetjük, amelyek a jobb, hatékonyabb működést, végső soron az életviszonyok javítását szolgálják. Az innovációk lehetnek a reformok eszközei, de lehetnek ezektől teljesen függetlenek is. Sőt, szolgálhatnak adott társadalmak keretében retrográd célokat egyaránt. Lényeges kérdés ezért is, hogy társadalmi innovációknak tekinthetők-e az olyan változások, amelyek a társadalom szempontjából nem jelentenek alkotó, hanem sokkal inkább a pusztító rombolást. Ilyenek lehetnek például azok, amelyek a hatalom újraelosztásához, a társadalmi egyenlőtlenségek növeléséhez teremtenek új, hatékony eszközöket, és bizonyos csoportok érdekeit szolgálják.

³ Mulgan, Geoff. 2011. Social Innovation: the state of the field, practice, theory and the future. Paris: UNESCO.

A társadalmi szerkezetük, politikai rendszerük és fejlettségi szintjük tekintetében különböző, de növekvő kölcsönös függőségben fejlődő államok között, egyik igen érdekes és izgalmas téma a társadalmi újítások nemzetközi elterjedése, diffúziója is.⁴ Közismert tény, hogy a társadalmi rendszerekben és az államok között különböző kommunikációs csatornák működnek. Ezek közvetítő szerepe az innovációk terjedésében különböző feltételektől függ: érdekviszonyoktól, ösztönzőktől, külső kényszertől vagy racionális felismerésektől. Az Európai Unió például megköveteli a csatlakozó államoktól a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok, az alapvető szabadságjogok és a jogrendszer érvényesítését és respektusát, valamint az alkalmazkodást az EU adminisztratív rendszeréhez. Mindez lényeges társadalmi innovációkat követel a tagjelöltektől a tagság feltételeként. Ugyanakkor az unió saját jogrendszerét is állandóan újítani kell a bővülés nyomán.⁵

A diffúzió esetén is fontos figyelmeztetés Confucius bölcs mondása: „Aki másoktól tanul, de nem gondolkodik, elveszett, aki gondolkodik, de nem tanul másoktól, nagy veszélyben van”.

A társadalmi innovációk forrásai és elterjedésük nagymértékben függenek attól is, hogy a tevékenységek melyik területén bontakoznak ki. Közismert, hogy a műszaki újítások forrásai sem szűkíthetők egy területre, például a tudomány hozzájárulására, a társadalmi újításoknak még több forrása ismert. Mikro szinten ezek között a következők különösen lényegesek lehetnek: gazdasági-pénzügyi újítások tekintetében például a piac szereplői, a bankrendszer vagy a vállalati a menedzsment, a politikai újítások között a politikai pártok, társadalmi szervezetek. A társadalmi innovációk forrásai között jelentős szerepet játszanak a kormányhivatok és a nemzetközi kormányközi szervezetek is. Az ezekben folyó kutató és elemző munka ritkán képvisel azonban eredetiséget és kreativitást. A javasolt és bevezetett innovációk gyakran közvetlenül a domináló érdek-

⁴ A társadalmi innovációk egyik fontos szaktekintélye E.Rogers, aki az innovációk terjedésének folyamatát döntően az adott társadalmakra jellemző kommunikációs csatornák jellegétől és hatékonyságától teszi függővé. Döntő fontosságúnak tartja az időtényezőt és a társadalmi rendszer jellegét. Rogers, Everett M. and Shoemaker Floyd F. 1971. *Communication of Innovations. A crosscultural approach*. 2nd ed. New York: The Free Press.

⁵ Elérhető: <http://ec.europa.eu/enlargement/the-policy/conditions-for-enlargement>.

viszonyokra épülnek és az e mögött álló csoportok céljait fejezik ki, vagy közvetlenül szolgálják.

A kulturális élet újításai között fontos források lehetnek például az oktatási rendszer, a művészetek egyéni és intézményi művelői és terjesztői. Mindezekben természetesen fontos szerepe van a társadalomtudományoknak is.

A társadalomtudományok és a felsőoktatás szerepéről

Milyen szerepet játszanak a társadalomtudományok, illetve a társadalomtudósok a társadalmi innovációkban? Az egyértelmű, hogy az innovációval összefüggő kutatások, beleértve a társadalomtudományokat is, mindeddig sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a technikai újításokra, mint a társadalmiakra.

Általánosságban megfogalmazható, hogy a társadalomtudományok egyik alapvető feladata a helyes diagnózis az innovációk hátterével kapcsolatban, valamint a társadalmi újítások jellegének, bevezethetősége feltételeinek, szerepének értékelése és lehetséges következményeinek megvilágítása a társadalmi-gazdasági gyakorlatban és struktúrákban. A társadalmi prognózisoknak e téren különösen fontos szerepe lehet.

Egyértelműen fontos a társadalomtudományok kritikai szerepe az újítások értékelésében, társadalmi hátterük, az érdek- és értékviszonyokkal való kapcsolataik és lehetséges kedvezőtlen következményeik feltárásában. Különösen fontos ez olyan területeken, ahol az innovációk szűk érdekcsoportokhoz kötődnek s kimenetelük következményei károsak is lehetnek. Példaként idézem Joe Stiglitz Nobel-díjas közgazdászt, aki sokoldalúan elemezte a XX. század utolsó harmadának pénzügyi innovációit, s következtetéseit tömören így foglalta össze: „A célszerű innovációk egyértelműen segítenék a pénzügyi szektort alapvető feladatainak teljesítésében. Ha a pénzügyi szektor ezeket a funkciókat jobban és olcsóbban látná el, valószínűleg hozzájárulna a gazdaság fejlődéséhez, jólétének növekedéséhez. A legtöbb újítás, amelyet kialakítottak, nem ilyen”⁶.

⁶ The Economist. Online. Feb.23.2010.

Sajátos területet képviselnek a társadalomtudományok feladatai között az innovációk bevezetéséhez, alkalmazásához szükséges társadalompolitikai környezet kiválasztásával vagy kialakításával kapcsolatos kutatások (pl. a gazdasági, ökológiai vagy társadalom-jóléti racionalitás). Ugyancsak igen fontos feladat általában a technikai újítóképesség társadalmi feltételeinek elemzése és a konkrét technikai újítások társadalmi összefüggéseinek kutatása is.

Lényeges a társadalomtudományok hozzájárulása az átfogóbb és nagyobb távlatú esetleg globális jellegű változások elemzéséhez és az alkalmazkodáshoz szükséges újítások megfogalmazásához: például az ökológiai rendszer vagy a globális intézményrendszer terén. Ezek közé sorolható például a fenntartható fejlődés fogalmának és feltételrendszerének kialakítása. A globális jellegű innovációk esetében különösen fontos, hogy reális és racionális alternatívákat dolgozzanak ki, amelyek választ jelentenek a nagy transzformációk kihívásaira is. Egyes igen fontos társadalmi innovációk nemzetközi hálózatokban folytatott közös kutatások eredményei. Globális elterjedésük nagymértékben függ a nemzetközi politikai és intézményi környezettől.

A társadalomtudományok konkrét, új feladatai között a XXI. század jelenlegi szakaszában, az egyik különösen lényeges és bonyolult kihívás a tudásalapú társadalom kibontakozása. Ez az átalakulás minőségileg új kérdések egész sorát állítja a társadalmak és a társadalomtudományok elé. Közöttük természetesen lényeges a fogalom, valamint a folyamat értelmezése, annak megakadályozása, hogy a felületes és kritikátlan megközelítések a tudásalapú fejlődés kibontakoztatásának feladatai megrekedjenek a politikai jelszavak lomtárában. Annak megvilágítása is fontos, hogy e téren hol tartanak az egyes államok, melyek a szükséges társadalmi innovációk, milyen feladatokat hárít a folyamat a nemzetközi rendszerre az államokra, sőt, az egyénekre is. Számolni kell például azzal, hogy az egyének életében is megkezdődött egy új interaktív „infoszféra” kialakulása, amelyik jelentős mértékben kiterjesztette információ szerző, tároló és kommunikációs lehetőségeiket. Radikálisan megnövelte az oktatási rendszerrel kapcsolatos követelményeket. Átértékelődik a funkcionális írástudás követelményrendszere és az időtényező is. Az új feltételekhez való alkalmazkodás nemcsak állandó tanulást és műveleti változásokat követel az egyénektől, hanem új magatartási normákat is. Sajátos új feladatok fogalmazódnak meg az internetkultúra terjedésével kapcsolatban,

amelyik a tudásalapú társadalom kibontakozásának az egyik fontos eszköze. Hazánkban sem ismerte fel a hivatalos tudománypolitika a társadalomtudományok különösen fontos és sokoldalú szerepét ebben a feltételrendszerben digitalizációra épülő internetkultúra kibontakozásának korában. Az internetkultúra terjedésének előmozdítása ugyanis nemcsak a hozzáférést és a szakismeret követel. Természetesen, tisztában kell lenni például azzal a veszéllyel, hogy miközben a lakosság egy része bekapcsolódik a gyors és globális mobilitást lehetővé tévő globális cyber-társadalomba, egy másik része pedig, amelyik nem rendelkezik a szükséges interaktív lehetőségekkel és képességekkel, gyorsan marginalizálódhat. Más jellegű és igen fontos feladat annak megakadályozása, hogy az internetkultúra félművelt, felületes, társadalmi és történelmi tapasztalatokkal nem rendelkező, könnyen manipulálható egyének tömegét eredményezze. A társadalomtudományoknak és az oktatási rendszernek, valamint a társadalmi innovációknak ebben különösen fontos szerepe lehet. Lényeges társadalmi újításokat követelnek olyan folyamatok is, mint például a „tele-munkahely”, a telemarketing és az elektronikus kereskedelem terjedése.

A tudásalapú gazdaságba és társadalomba való átmenet szempontjából meghatározó fontosságú az oktatási rendszer és különösen a felsőoktatás. A társadalmi innovációk szempontjából a felsőoktatás kettős szerepet játszik. Egyrészt igazodnia kell a tudásalapú társadalom kibontakozásával összefüggő követelményekhez, másrészt a társadalomtudományok fejlesztésének, a társadalmi újítások tömegének és elterjesztésének döntő fontosságú forrása. A tudásalapú társadalom kibontakozása során a felsőoktatás globális méretekben és gyorsan bővült. A tömegméretűvé vált felsőoktatás növekvő mértékben tudta biztosítani a tudásra épülő fejlődéshez szükséges emberi erőforrásokat.

Figyelemreméltó a fejlődő országok gyors felzárkózása. Ez tovább növeli a magasan képzett szakemberek kínálatát. akik ráadásuk sokkal olcsóbbak is, mint a fejlett államokbeli kollégáik – Ázsia e tekintetben különösen vonzó térséggé fejlődött. A magas képzettségű munkaerőre épült versenyelőnyök lassan elhagyják a fejlett világot.

Az átmenet a tudásalapú gazdaságba a globalizálódó versenyvilágban globális méretekben is napirendre tűzte a felsőoktatás reformjának kérdéseit és irányait. Több évtizede napirenden van ezzel kapcsolatban néhány fontos kérdés. Ilyenek például:

- a tömegegyetem és a kutató egyetem viszonya, a felsőoktatás finanszírozásának problematikája;
- a finanszírozás problémái s az a kérdés, hogy ezt az ún. tercier szintet is mindenki számára ingyenesen hozzáférhetővé kell-e tenni;
- célszerű-e a felsőoktatást üzleti vállalkozásként is fejleszteni;
- az állam szerepe és az egyetemi autonómia jövője;
- miképpen lehetne csökkenteni a felsőoktatási intézmények színvonalában megmutatkozó hatalmas különbségeket, stb.

A felsőoktatás jövőjével kapcsolatban széles körben osztják azt a véleményt, hogy nem a mai munkahelyre, hanem a holnapra kell képezni az embereket. Nemcsak a munkaerőpiac szükségleteivel, de az egyének igényeivel is számolni kell. Ennek része az is, hogy több és hasznos tudásra tegyenek szert és jobb lehetőséghez jussanak a társadalmi mobilitás létráin, de az is hogy egyéni képességeiket, érdeklődésüket is vegye figyelembe a rendszer a társadalom szempontjából is racionális keretek között. Súlyos tévedés és hiba az oktatás és különösen a felsőoktatás reformjának céljait egy dimenzióra szűkíteni.

Növekvő teret kapnak a felsőoktatás tartalmi kérdései is. A nemzetközi vitákban széles körben osztják azt a véleményt, hogy a globális verseny, a tudástömeg bővülése, az oktatási rendszer egymásra épülése és az intézményi szakosodás radikális változásokat követel a felsőoktatásban szinte minden szakterületen. Az alapkövetelmények között a tömegegyetemeket végzettekkel kapcsolatban is megfogalmazódtak ennek kapcsán a XXI. századra vonatkozóan fontos témák:

- szakterületük alapvető elméleti és technikai összefüggéseinek és tendenciáinak ismerete;
- a kommunikációs képességek: gondolataik világos kifejezésére szóban és írásban,
- magas szintű képesség az új információk befogadására, értékelésére, feldolgozására, hasznosítására és átadására;
- kritikai képességek a problémák megértésére és befogadására, mennyiségi és minőségi összefüggéseikkel alkotó módon és jövőorientáltan;
- képesség az erőforrások fenntartható és produktív használatára;
- képesség az alkalmazkodásra etikus és fegyelmezett módon;
- a diverzitás tényeinek, a másságnak elfogadása és tisztelete.

A fentiekkel összefüggésben is lényeges feladata a társadalomtudományoknak az olyan innovációk kimunkálása, amelyek segíthetik a felsőoktatást saját szakterületükön, reális és realizálható eszközöket ajánlhatnak új, a globális változásokat figyelembe vevő szakképzettségre, magatartási, erkölcsi normák kialakítására és érvényesítésére.

A társadalomtudományok felkészültsége, „képességei”

Menyire készültek fel a társadalomtudományok az új követelmények teljesítésére? Az UNESCO, az ENSZ Egyetem és más nemzetközi szervezetek elemzése a társadalomtudományok helyzetéről és feladatairól együtt azt hangsúlyozzák, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős fejlődés ment végbe a társadalomtudományok terén. Nőtték a társadalmak elvárásai is. Nem utópiákat rendel a társadalom, hanem reális, jövő orientált megoldásokat különösen olyan területeken, mint az élet minőségének javítása, a fejlődés fenntarthatósága, az egyének, a nemzetek és az emberiség biztonságának erősítése, az emberek és az intézmények jobb felkészítése a nagy változásokra.

Szilárd szabályokon alapuló empirikus kutatásokra épült fejlődés bontakozott ki a társadalomtudományok számos fontos ágában, ami sokoldalúan hatott az elméletekre is. Az új követelmények között kiemelkedő helyet kaptak a valóság által is bizonyított elméletek, koncepciók is.

A specializálódás és a szintetizálás egyidejű terjedése is jelezte annak felismerését, hogy a társadalmi folyamatok bonyolultabbá válása és kölcsönhatásaik erősödése radikálisan új megközelítéseket követel. A fejlődés szükségleteinek és a tudományos felismerések alakulásának megfelelően a társadalomtudományok jelentős mértékben differenciálódtak, új területekkel bővültek. A globalizáció folyamatai e téren különösen jelentős következményekkel jártak. Ugyancsak jelentős és sajátos változást képvisel a lélektan különböző ágainak kialakulása nyomán a pszichológia társadalmi jelentőségének bővülése és hozzájárulása az emberek társadalmi viselkedésének, magatartásának tudományos elemzéséhez. A lélektani megközelítések bevonultak az antropológiába, a közgazdaságtudományba, a szociológiába és a politika tudományba is.

Mélyreható változásokhoz vezetett a társadalomtudományok viszonylagos helyzetében a föld biológiai létfenntartó képességét veszélyeztető emberi tevékenységek, az ember és az élet más formái, illetve az életet

fenntartó tényezők közötti szoros kölcsönhatások felismerése. Ez a felismerés döntő változásokat eredményezett a társadalomtudományok és a természettudományok viszonyában is.

A társadalomtudományok minden területén megnőtt a mérhetőség, a kvantifikálás fontossága, ami jelentős fejlődéshez vezetett a kutatás módszereiben, a társadalomtudományok viszonyában a tényekhez, az adatokhoz. Ennek nyomán is új diszciplínák bontakoztak ki. Minőségi változásokat eredményezett az információs forradalom is. Hatalmas világméretű hálózatok jöttek létre, amelyek között kölcsönhatások érvényesülnek. Döntő mértékben javult az adatok biztosításának, tárolásának és kezelésének technikája, valamint minőségi változások történtek az összehasonlíthatóság tudományosságában is.

Számottevően bővült a társadalomtudományi kutatások bázisa. Soha nem volt ennyi a társadalmi-gazdasági folyamatok elemzőinek, kritikusainak vagy apologetáinak deklarálható személyek száma a világon. Soha nem volt ilyen mértékű a társadalomtudományok művelőinek befolyása az egyénekre, a társadalmakra és a társadalom intézményeire. Részvételük messze túlmegy a tudomány hagyományos intézményein, az egyetemeken vagy a kutatóintézeteken. Sok társadalomtudós vesz részt vezető szinten társadalmi mozgalmakban, politikai pártokban, a kormányzatban, az államapparátusban, a vállalatok irányításában. Soha nem volt a társadalomtudományoknak ilyen jelentős befolyása a közvéleményre a média révén. Mindebből következik az is, hogy felkészültségük, a különböző filozófiai, szociológiai, közgazdaságtudományi iskolák viszonya a társadalmak realitásaihoz, elemzéseik, diagnózisaik, modelljeik és ajánlásaik, a társadalmi konstrukciókban játszott szerepük helyessége éppúgy, mint tévedéseik, hatása a múltbelinél sokkal jelentősebb. Rendkívül hasznosak lehetnek ezek a társadalmak számára, de súlyos károkat is okozhatnak. A társadalomtudományok művelőit képző intézmények felelőssége is jóval nagyobb a társadalmak életében, mint a természettudósoké.

Nem szabad természetesen figyelmen kívül hagyni azt, hogy a társadalomtudományok a XXI. században is különböző iskolákat, irányzatokat képviselnek. Analitikus és normatív megközelítésük alapján különböznek aszerint is, hogy a társadalmak vagy a gazdaság makro-, mezo- vagy mikrofolyamataival foglalkoznak. Az interdiszciplináris, rendszerelméletre épült irányzatok, az institucionalisták, a konstruktivisták, a dekonstruktivisták, a posztmodernek, az egyházak társadalmi

tanításaira építő irányzatok, a neomarxisták feladataik meghatározásában (diagnózis vagy alkalmazás), módszereikben és természetesen, következtetéseikben is eltérhetnek egymástól. Az alkalmazás szemszögéből figyelemreméltó az ún. eklektikusok térnyerése általában és különösen az alkalmazott társadalomtudományok terén. Ezek igyekeznek a különböző elméleti megközelítéseket integrálni, azok fontos és racionálisnak tartott megközelítéseire építeni.

Aligha vitatható, hogy a fejlődés kívánatos útjaival, a válságok humanista megoldásának módozataival, az általános emberi erkölcsi normákból és az emberiség fennmaradásának és fejlődésének érdekeiből kiinduló megoldásokkal kapcsolatos kutatások növekvő jelentőségűek a társadalomtudományok feladatai között hazánkban is. A társadalomtudományok szerepe és a társadalmi innovációk jelentősége elkerülhetetlenül növekedni fog. Különösen jelentős szerepe lesz a jövőben a pedagógiának minden szinten. Növekvő jelentőségűvé vált a multidiszciplináris és transzdiszciplináris megközelítés is, hiszen komplex gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokra és jelenségekre aligha lehetséges elszigetelt közgazdasági, szociológiai, politológiai vagy jogi magyarázat. Minden korábbinál fontosabb követelményként fogalmazódik meg az egyes tudományterületek szorosabb, szervezettebb összekapcsolása, egymásra épülése, vagyis a rendszerszemlélet erősítése.

E néhány gondolat is arra utal, hogy a magyar tudománypolitikában, a jövőben nem szűkíteni kellene a társadalomtudományok bázisait, hanem lényegesen nagyobb figyelmet kellene fordítani a társadalomtudományok fejlesztésére. Ezért is sajnálatos, hogy a részben már bevezetett és a következő időszakra tervezett további változtatások a kutatásokban, az oktatási rendszerben és különösen a felsőoktatásban súlyos és csak hosszú idő alatt kiheverhető csapást mérhetnek a társadalomtudományokra is. Sikeres magyar fejlődés a XXI. század világában lehetetlen jelentős társadalmi innovációk nélkül, amelyek hazai kimunkálásában, illetve a külföldön született és hasznosnak bizonyult társadalmi innovációk kritikus alkalmazásában a társadalomtudományok döntő tényezők.

Irodalomjegyzék

Directorate General for Research, European Commission. 2007. Taking European Knowledge society seriously. Report of the Expert Group

on Science and Governance to the Science, Economy and Society Directorate.

Evers, Hans-Dieter. 2009. Knowledge Society and the Knowledge Gap.

Center for Development Research (ZEF), University of Bonn, Germany.

Hochgerner Josef. Applying Social Science and Research to Improve Socioetal Development. Centre for Social Innovation in Vienna.

Hochgerner Joseph. 2011. The Analysis of Social Innovations as Social Practice. Bridges, vol. 30.

Noya, Antonella (ed.). 2009. The Changing Boundaries of Social Enterprises. Paris: OECD.

Noya, A. & Clarence, E. (eds.). 2009. Community Capacity Building: Creating a Better Future Together. Paris: OECD.

UNESCO. 2005. Towards Knowledge Societies. World Report.

SZENTES TAMÁS

A KÖZGAZDASÁGTAN OKTATÁSA: AVAGY MIT, MIBŐL ÉS HOGYAN (NE) TANÍTSUNK?¹

Professor emeritus Szentes Tamás (Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszék), tanulmányában áttekinti a közgazdaságtan hazai oktatásának hagyományait, fő kihívásait és gyengeségeit. Értelmezése szerint a külföldi „standard” tananyagok kritikátlan átvétele és fordítása helyett sokkal inkább olyan, hazai szerzők vagy szerzői kollektívák által írt művekre van szükség, amelyek a nemzetközi szakirodalom kellő mélységű ismertetése és kritikája mellett tükrözik az itthoni tudományos eredményeket, illetve a szerzők önálló kutatásait is. A közgazdaságtani mainstream egyoldalú és leszűkített közvetítése helyett sokkal inkább egy olyan minimális ismeretanyag meghatározására kell törekedni, amely egyrészt biztosítja a középutat, azaz egyik elméleti iskolát sem tekinti kizárólagosnak, másrészt pedig kellően gyakorlatorientált. Az elméletek gyakorlati alkalmazhatóságát, illetve a modellek leegyszerűsítéseit mindig tudatosítani kell a hallgatókkal, nem szabad engedni ugyanis, hogy a valóságtól elrugaszkodott koncepciók alapján alkossanak képet a világról. A professzor írásához Szabó Katalin egyetemi tanár fűzött észrevételeket. Audiatur et altera pars: Szentes Tamás ez utóbbiakkal kapcsolatos reflexióit is közöljük. Szívesen vennénk, ha mások is kifejtenék álláspontjukat e fontos oktatásfilozófiai témában.

¹ A cikk megjelent: Szentes Tamás. 2007. A közgazdaságtan oktatása: avagy mit, miből és hogyan (ne) tanítsunk? *Köz-gazdaság* 2: 141– 170.

A közgazdaságtan oktatásának színvonaláról

Hazánkban a közgazdaságtan egyetemi oktatásának színvonala az elmúlt két évtizedben – egy az azt megelőző két évtizedben történt ígéretes javulása ellenére – lényegesen visszaesett. Ez különösen vonatkozik az elméleti és a módszertani alapozó tárgyak oktatására. Miközben végleg felszámolódtak azok a körülmények, amelyek a rendszerváltás előtt, de különösen a „kemény diktatúra” idején gátolták a nemzetközi szakirodalomban megjelenő korszerű nézetek és módszerek átvételét és felhasználását a hazai tankönyv-irodalomban, az oktatásban a nyugati, főként amerikai standard tankönyvek tartalmának vagy hozzá nem értő interpretálása váltotta fel a korábbi, az ún. marxizmus-leninizmus ideológiája jegyében fogant politikai gazdaságtani tankönyveket, vagy pedig annak épp oly kritikátlan kezelése, mint korábban az utóbb említetteké. És miközben az oktatásban, legalábbis a volt Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem oktatásában, már régóta bevezetésre kerültek a modern gazdaságmatematikai és ökonometria ismeretek, ezek elsajátításának a gyakorlati alkalmazás szükségleteitől olykor elszakadó követelménye az egyetemi hallgatók nagy részénél bizonyos alacsonyabb szintű, de a gyakorlatban fontosabb számítási módszerek megbízható ismeretének és alkalmazása képességének a rovására ment.

Egyetemünk szinte egyedülálló volt a tekintetben, hogy itt nemcsak az ún. „marxista” politikai gazdaságtant oktatták, hanem *a közgazdasági elméletek története tárgy keretében* már az ötvenes években is a nyugati, modern elméleteket és módszereket is. (Az, hogy ezeket az elvárt kritikai megjegyzésekkel együtt oktatták, mit sem von le abból, hogy az azokat elsajátítók nemcsak gond nélkül voltak képesek kommunikálni nyugati kollégáikkal, hanem adott esetben a vonatkozó ismereteket oktatni is.²)

² Megjegyzendő, hogy azt a *Mátyás Antalt*, akinek a modern nyugati elméletek és módszerek oktatása és az Elmélettörténeti tanszék létrejötte volt köszönhető, és aki az „ideológiai tanszékek” oktatói számára kötelező párttagságot sem volt soha hajlandó vállalni, évtizedeken keresztül az a nemcsak tanszékének fennmaradását, hanem saját egzisztenciáját is fenyegető támadások sorozata érte a mindenkori pártvezetés és egyes tanszékvezetők részéről is, hogy a nyugati kapitalizmus ideológiai eszméit terjeszti a hallgatók körében. És nem érdektelen azt is megjegyezni, hogy azok (miként jómagam is), akik a marxi elméletet az általa oktatott „Tőke” szeminárium keretében részleteiben is tanulmányozták, és

(1) *Kedvezőtlen külső körülmények és hatások*

Nyilvánvaló, hogy a közgazdaságtan egyetemi oktatásának színvonalára több körülmény is kedvezőtlen hatással van:

- Ilyen mindenekelőtt az a valamennyi felsőoktatási intézményt többé vagy kevésbé érintő sajnálatos tény, hogy a valaha a nemzetközi élvonalba tartozó hazai *elemi és középiskolai oktatás minősége is leromlott*, ami különösen a magyar nyelv szabályainak és szigorú logikájának, valamint a matematikai alapismereteknek az elsajátítása és alkalmazása terén tapasztalható hiányosságokban, az írásbeli és szóbeli, illetve a matematika nyelvén való fogalmazás-készség gyengeségében mutatkozik meg.
- Ilyen továbbá az a tény is, hogy a gazdaság versenyszférájában, különösen a nagyvállalatok és bankok körében, sőt, egyes közgazgatási, illetve közszolgálati intézményeknél is, a kereseti, illetve *jövedelmi viszonyok* még ma is jóval kedvezőbbek, mint a felsőoktatás területén, ami oktatók elvándorlásához, illetve több irányú munkavállalásához vezet. (Ez utóbbit lehet ugyan törvényileg korlátozni, de az egyrészt további elvándorlásokra késztet, részben a megmaradók jövedelmének csökkenését okozza.)
- Részben a Minisztérium által erőltetett egyetemi integrációk miatt, részben pedig a korábbi felsőoktatási törvény nyomán *több olyan egyetemen és főiskolán is gazdaságtudományi kar létrehozására, illetve gazdaságtudományi egyetemi szak indítására* került sor, ahol annak még nemigen volt meg a „fedezete”, vagyis ahol az egyetemi szintű gazdaságtudományi oktatás feltételei még nincsenek (vagy csak virtuálisan vannak) biztosítva.
- Finanszírozási okokból – mind közvetlenül, a fizető kurzusok terjedése miatt, mind pedig közvetve, a *költségvetési támogatásnak a hallgatói létszámhoz igazodó normái* miatt – az elmúlt években kialakult egy rendkívül káros verseny az érintett egyetemek és főiskolák

persze csak azok, akik az ő megjegyzéseit is figyelemmel kísérték és értették, soha nem tekintették a marxi művet a tökéletesség példaképeként. Vagyis – ellentétben a politikai gazdaságtan oktatóinak zömével, akik azt brossúrákból tanulták és tanították – nem kezelték azt úgy, mint valamiféle „Bibliát”.

között a hallgatói létszám növeléséért, illetve megtartásáért. Ha ez tovább folytatódik, végül is egyfajta „negatív összegű játékot” eredményezhet, vagyis olyat, amelyben minden fél, beleértve a hallgatókat is, csak veszít.

- A tanszékek, illetve intézetek normális működésének feltételeit – a hallgatói létszámhoz igazodó költségvetési támogatások mellett is – legfeljebb (ha egyáltalán) *csak pályázatok elnyerésével* lehet biztosítani. Ez egyrészt a pályázati rendszerbe annak eredeti céljával ellentétes diszfunkcionális elemeket vitt be, másrészt a pályázatokkal együtt járó bürokratikus feladatok, fölös adminisztráció és kötött határidők folytán nagymértékben dezorientáló hatású, vagyis az érdemi tudományos munka és oktatásfejlesztés rovására megy.
- Az egyetemi *oktatók óraterhelése* (mind a vezető oktatóké, mind pedig a fiatal munkatársaké) ugrásszerűen megnőtt, előbb a Minisztérium által előírt és gyakorlatilag középiskolai szintű „normák” bevezetése, majd a központi előírás megszüntét követően a helyi „normák” érvényesülése okán. Ez nemcsak a tárgyak számának elkesztő (és valós fedezet nélküli) növekedéséhez vezetett, hanem a tudományos munka és az arra épülő saját tananyag-fejlesztés viszszaeséséhez is.
- Ez utóbbival függ össze, bár már korábbi körülményeknek is a következménye az, hogy mindinkább megszűnőben van a *tanszéki kollektíváknak* a normális és egyszersmind hagyományos működése. Az, amelyben – miként a továbbra is használatos elnevezések (adjunktus, tanársegéd) sugallják – a professzor az előadásait rendszeresen meghallgató és azok anyagából szemináriumokat tartó, zárthelyi dolgozatokat írató és kollokváltató ifjabb munkatársait oktatói munkaértekezletek és tudományos műhelyviták, valamint óráik időnkénti meglátogatása és véleményezése révén segíti előmenetelükben, oktatói és tudományos munkájuk eredményességében.
- A nemzetközi kapcsolatoknak, a külföldi tanulmányutaknak és ösztöndíjas lehetőségeknek az öröndetes bővülése sajnálatos módon a hazai tudományos munka és szellemi termékek kellő megbecsülése helyett a *külföldi (többnyire amerikai) standard tankönyvek iránti elfogult preferencia* és kritikátlan bizalom terjedését is előidézte. Ez a saját tudományos munkán alapuló önálló tananyag-

írást és -fejlesztést visszaszorítva a szóban forgó külföldi tankönyvek egyszerű lefordítására, illetve interpretálására ösztönöz.

Mindezeken túlmenően, az ún. „*bolognai folyamat*” kapcsán, pontosabban szólva annak félreértelmezése és félremagyarázása nyomán tapasztalható jelenségek alapján további *kedvezőtlen fejleményektől* lehet tartani. Éspedig az alábbiaktól:

- Ahelyett, hogy az eddigi 5-6 évet kitevő és (mesterfokozatnak megfelelő) egyetemi diplomához vezető egyetemi oktatás két részre, egy alapozó, undergraduális, de változatlanul egyetemi szintű alapképzési időszakra és egy graduális, felsőbb szintű képzési időszakra válna csupán szét, félő, hogy az *alapozó képzés gyakorlatilag elveszítheti egyetemi jellegét* még az egyetemi oktatásban is.
- Az egyes szakágazatok, illetve szakirányok és tárgytematikák megfelelő koordinálására létrehozott „konzorciumokon” belül is (a felsőoktatási intézmények „egyenrangúságának” és a „demokratikus képviseleti elvnek” az alkalmazása nyomán) olykor a közgazdaságtan oktatásában kevésbé tapasztalt, tudományos teljesítménnyel és *külföldi tapasztalatokkal még nemigen bíró kollégáknak* a többségi véleménye válhat meghatározóvá. Nem pedig az adott témakör oktatásában legtöbb tapasztalattal bíró és az oktatói munkát saját tudományos kutatással is megalapozó egyetemi professzoroké.
- A tárgytematikák és képzési szintek összehangolásának helyes célja olyan törekvéseket erősíthet fel, amelyek a felsőoktatási intézmények autonómiájának és az oktatói szabadságnak az elvét veszélyeztetve az adott tárgy oktatását valamely *egységesen előírt azonos tankönyvre* építenék.
- Sőt, az ilyen törekvések jegyében sokan a diplomák nemzetközi egyenértékűsége biztosításának, az egyes tárgyak oktatása „nemzetközi standard”-hoz igazításának, illetve megfelelő színvonala elérésének céljára és a vonatkozó nemzetközi terminológia, vagyis a „közös szakmai nyelv” ismeretének követelményére hivatkozva eleve külföldi és többnyire (még csak nem is EU-országbeli, hanem) *amerikai tankönyveket* írnának elő egységes, mindenütt bevezetendő tankönyvekként.

(2) Téveszméket tükröző struktúrák, terminológiák és egyoldalú koncepciók – „Paradigmaváltás” vagy koordináció?

Kétségtelenül (már régóta) *baj van az „alapozással”,* az alsóbb szinten szükséges elméleti és módszertani ismeretek oktatásával

- a tárgyak elburjánzása,
- a kaotikussá vált tárgyszerkezet és
- a megfelelő összefüggések tisztázatlansága miatt.

Már azon az 1990-es években lezajlott egész napos „kibővített egyetemi tanács ülésen” is, amelyet – megismétlését is beharangozva – tartott az akkori egyetemi vezetés, kifejtettem, de azóta is számtalanszor hangsúlyoztam, hogy az egyetemünkön kialakult tárgyszerkezet – egyes tárgyak tartalmában elért jelentős javulás ellenére – nemcsak korszerűtlen és túlzottan szétaprózott, de egyenesen kaotikus is. A tárgyak száma irreálisan nagy (amiben nyilván szerepe van az oktatási normákhoz kapcsolt pótlékok bevezetésének is, valamint a „klasszikus” tanszéki kollektív munkaszellem elsorvadásának, a kooperatív hajlam gyengeségének). Ennél is súlyosabb baj, amely részben az előbbit is magyarázza, hogy egyre kevésbé biztosított a tárgyak közötti kapcsolódások követelményének érvényesülése. Nemcsak párhuzamos, nevükben és tematikájukban hasonló tárgyak futnak, ami – ha az egészséges versenyt szolgálná – még nem volna baj, hanem alighanem virtuális, csak papíron létező tárgyak is, illetve olyanok, amelyek néhány hallgatónak nem is mindig megtartott órákkal gyarapítják ugyan az illető oktató óraterhelési kimutatását, de nem illeszkednek a hallgatók célirányos képzésének kívánatos rendszerébe. Az elmúlt évtizedben jó néhány olyan tárgy indítására kerülhetett sor, amelyet már más tanszékek korábban is oktattak. Ráadásul anélkül indulhatott egyik-másik tárgy, hogy annak a képzés valamilyen logikus rendjébe illeszkedését alaposan megvizsgálták volna (különösen, ha kezdeményezőjének jó tárgyalási pozíciója volt az illetékes fórumokon), és arra való tekintet nélkül is, hogy ugyanazt a tárgyat vagy annak zömét oktató másik tanszék mennyire korszerűen oktatja azt, illetve hogy az új vállalkozónak megvan-e a tudásbeli és a vonatkozó kutatásokban, valamint publikációkban kifejeződő „fedezete” a tárgy korszerű oktatására.

Mindezek a jelenségek és az oktatás tárgyszerkezetének, tematikai (és módszertani) felépítésének anomáliái ahhoz a *paradoxonhoz* vezettek,

hogy miközben jelentősen, esetenként ugrásszerűen javult az egyes tárgyakon belüli tartalom (és módszertan), és hallgatóink több területen is a legmagasabb szintű ismereteket kapják, ugyanakkor a képzés eredményessége, az ismeretek tartós elsajátítása és alkalmazásának képessége inkább romlott, mint javult.

Mindezek fényében helyeseltam az akkori Rektor ama bejelentett törekvését, hogy valamennyi tárgy „átvilágítására” kerüljön sor. (Hozzáfűzve persze, hogy nem mellékes kérdés: (a) kik lesznek az „átvilágítók” (vajon ideológiai előítéletektől és szemléletbeli egyoldalúságtól mentes, kellő szakmai ismeretekkel és nemzetközi kitekintéssel bíró, a végzős hallgatók szakmai szükségleteire és nem a személyes vagy tanszéki érdekekre koncentráló szakemberek-e), és (b) milyen módon történik az „átvilágítás” (demokratikus és kooperatív módon-e, a tárgy oktatójának közreműködésével, és nem utolsósorban a tárgy oktatásának saját kutatásokban, tananyagokban és tapasztalatokban megnyilvánuló „fedezetére” való tekintettel-e).

Ezzel összefüggésben utaltam arra a – megítélésem szerint – nemcsak demokratikus, öntevékeny és az érintett oktatók együttműködésére építő, hanem sikeresnek is ígérkező gyakorlatra, amelyet az ISC folytat a tárgyszerkeztúra javítása, célirányossá tétele érdekében: valamennyi, de legalábbis a törzstárgyak esetében afféle „check-list” elkészítésének előírásával, mely listákban az egyes tárgyak oktatói tételesen felsorolják mind a tárgyukhoz (előtanulmányokból származó, előző tárgyaktól) elvárt ismereteket fogalmak, elméleti tételek és számítási módszerek vonatkozásában, mind pedig az általuk oktatottakat, vagyis mindazt, amire a későbbi tárgyak építhetnek. Ez nemcsak egymás kölcsönös tájékoztatását (és persze a hallgatókét is) szolgálja, hanem alapul szolgálhat a tárgyak tartalmának és kapcsolódásaiknak (közös) „átvilágítására is – a szükséges változtatások érdekében.

Az egyetemünkön folyó társadalomtudományi oktatás egyik *strukturális problémája* (már a múltban is, de ma is, csak más vonatkozásokban) a *Karok elnevezésében*, a vonatkozó terminológiában is tükröződik. Nevezetesen és főként a Közgazdaságtudományi, de egyszersmind a Gazdálkodástudományi Karnak is, mint „nem társadalomtudományi” (!) Karnak a megkülönböztetésében. Ez nemcsak egy elfogadhatatlan szemléletnek ad táptalajt, nevezetesen a közgazdasági és gazdálkodási kérdések társadalmi összefüggésekből, aspektusokból és hatásokból való kiragadásának, az elszigetelten tevékenykedő (vagy legfeljebb a „játékelmélet” szabályait követő „homo oeconomicus” feltételezetten racionális viselkedése tanulmányozásának, hanem akadályozhatja a különböző Karokhoz tartozó tanszékek közötti együttműködést és a tárgyaik közötti kapcsolódások megteremtését is.

Már annak idején is kifogásoltam például a Külkereskedelmi, illetve Külgazdasági tanszéknek, a Nemzetköz tanszéknek és a Világgazdasági tanszéknek három különböző Karhoz történt, meglehetősen esetleges besorolását. De ma is zavarokat okoz e két utóbbinak különböző Karokhoz tartozása, és aligha szerencsés a nemzetközi szak közgazdasági

alapozásának meggyengülése, valamint a „Nemzetközi tanulmányok” és a „Nemzetközi gazdasági kapcsolatok” szakirányoknak azon az alapon való megkülönböztetése, hogy az előbbi már nem vagy kevésbé igényli a közgazdaságtan elméleti és módszertani alapjait.

Hasonlóképpen téveszmékkel kapcsolatos és mindinkább anakronisztikus is az *olyan fogalmak alkalmazása is, mint a „nemzetközi gazdaságtan”* vagy pláne az annak helyettesítését célzó *„nyitott makroökonómia”* elnevezések is. Nemcsak és nem is elsősorban azért, mert a világgazdaság folyamatai, áramlásai és viszonyai nem „nemzetek”, hanem országok közötti gazdasági kapcsolatokat és interdependens viszonyokat jelentenek, hanem mert a világgazdaság mint szerves rendszer több, mint a részek, illetve az azok közötti „kapcsolatok” halmaza, és így jelenségei, tendenciái, illetve „törvényszerűségei” sem deriválhatók egyszerűen a nemzetgazdaságokéból!

De nem kevésbé félrevezető az olyan tanszéki elnevezések használata is, mint pl. *„Összehasonlító közgazdaságtan”*, amely az egyébként nagyon is fontos és időszerű tantárgyi tartalom, vagyis a különböző gazdasági rendszerek összehasonlító tanulmányozása és elemzése, más szóval a komparatív rendszerek gazdaságtana névvel kifejezhető tartalom ellenére voltaképpen a különböző közgazdasági elméletek komparativisztikájának, illetve valamiféle elmélettörténetnek az oktatását sugallja.

Ideje lenne a tárgyszerkeztúrákban és a *tárgyak oktatásának és egymásra építésének* gyakorlatában, illetve logikai rendszerében is figyelembe venni, hogy

- nincs a társadalomtól függetlenül létező, gondolkodó és cselekvő „homo oeconomicus”, és nincs „szuverén” fogyasztó,
- nem léteznek „független”, „zárt” nemzetgazdaságok,
- nem jönnek létre és fejlődnek, buknak el vagy alakulnak át egymástól és a világgazdaság szerves rendszerétől függetlenül, pusztán belső erők hatására összehasonlítható gazdasági rendszerek.

Mert vajon reális-e még az egymástól *független* rendszerek tételezése vagy a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek *autonóm* megválaszthatóságának feltételezése? Nem is szólva arról, hogy különféle társadalmak egyetlen „rendszer” fogalma alá vonása hogyan tünteti el a valóság sokszínűségét! Milyen mértékben lehet gazdasági *szuverenitásról* beszélni? És autonómnak tekinthető-e a fogyasztó a nemzetközi fogyasztási demonstrációs hatások, a reklám- és propaganda-kampányok világában, a „CNN-ization” idején?

És vajon megmagyarázható-e egyáltalán a „szocializmusnak” nevezett rendszer történelmi kialakulása, elvetélt vagy részleges reformjainak története és végső válságának, összeomlásának bekövetkezése a *nemzetközi*, nem utolsósorban *világgazdasági* összefüggésekből kiragadottan?! Vajon nem a világgazdasági kihívás és a nemzetközi környezet, az azzal szembeni *elzárkózás* és konfrontáció okozta militarizáció, a társadalom egészének,

a társadalmi élet minden területének egyfajta *katonai rendbe* kényszerítése volt-e a döntő momentum a *sztyálini* rendszerek s a szovjet típusú ún. „szocializmusok” mint torzszülemények létrejöttében? És nem az újabb *külső* kihívásokra adott válasz *elégtelensége*, a felzárkózás, sőt lépéstartás *kudarca*, illetve az elszigetelődésben támadt *repedések* ténye s a kényszerű vagy a reformokkal együtt járó *nyitás* volt-e a végső csapás e rendszerek létre?

És lehet-e egyáltalán „fenntartható gazdasági fejlődésről” beszélni a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségektől elvonatkoztatva, nem is szólva a természeti környezetre gyakorolt hatások figyelembevétele nélkül?! Vagyis egyáltalán tudományosan megalapozottnak és reálisnak tekinthető-e a gazdaságtudományoknak a társadalomtudományoktól való megkülönböztetése és elhatárolása (miként egyetemünkön), illetve általában is a társadalomtudományoknak és a természettudományoknak az éles szétválasztása?!

Az említett terminológiák és legalábbis következetlennek mondható struktúrák így vagy úgy persze összefüggnek azzal az *egyoldalú és mindinkább anakronisztikus felfogással*, amely (talán épp egyfajta ellenreakciójaként vagy utóhatásaként a korábbi évtizedekben tapasztalt egyoldalúságnak, nevezetesen az akkor a marxizmus-leninizmus szellemében fogant politikai gazdaságtant egyedül helyesnek beállító felfogásának) az ún. „*mainstream*”-hez tartozó *nézetek oktatásának kizárólagosságára* törekszik. Ez utóbbiakra jellemző ugyanis a társadalmi közegéből kiragadott termelő, illetve fogyasztó egyén feltételezett racionális viselkedéséből való kiindulás, a gazdaságtudomány kiemelése a társadalomtudományok köréből, a társadalom gazdasági jelenségeinek, folyamatainak és viszonyainak a mikroökonómiai jelenségekből való levezetése, valamint és nem utolsósorban a világ gazdaságnak mint a már korábban létrejött nemzetgazdaságok halmazának, illetve mint a közöttük kialakuló gazdasági kapcsolatokból álló „nemzetközi gazdaságtannak” az értelmezése és törvényszerűségeinek az eredetileg „zárt” nemzetgazdaságok törvényszerűségeiből való deriválása.

Ha az egyesek által javasolt radikális paradigmaváltás a „mainstream” kizárólagosságát biztosítaná az oktatásban,

- az óriási visszalépés lenne a még a diktatúra idején is valamelyest érvényesülő pluralizmushoz viszonyítva,
- de kifogásolható lenne a „fő áramlat” téves, már elavult értelmezése miatt is.

Bár a „mainstream” összetétele maga is sokat változott, a konvencionális felfogással ellentétes, kritikai irányzatok továbbra is ki vannak zárva az előbbi kizárólagosságára törekvő tananyagokból, miközben a világban lezajló változások, a globalizáció folyamatának felgyorsulása, a

transznacionális társaságok világméretű tevékenysége, a regionális blokkok képződése, a technológiai „forradalmak” és mindezek nyomán az interdependenciák terjedése és elmélyülése egyre inkább valóban „avított dogmákká” teszi a „mainstream” szellemében fogant tankönyvek számos tételét.

Amint azt *Mátyás Antal* professzor jegyzi meg könyvében, egyfelől a „mainstream” kizárólagossága ellenében, másfelől a nagy horderejű változásokhoz igazodó korszerűség szükségességét hangsúlyozva: „Problémát jelent a mindenkori ‘mainstream economics’ számára, hogy egyetlen elméleti rendszer sem képes a gazdaság egészét átfogni, így fontos területek, a gazdaság fontos sajátosságai maradnak feltáratlanul. Bírálva az uralkodó közgazdasági irányzatot, e hézagok betömésére vállalkoznak az alternatív közgazdasági áramlatok.” „Az újabb időszakban ... a gazdaságban végbemenő óriási változások és a technika rohamos fejlődése következtében a különböző közgazdasági irányzatoknak óriási kihívásokkal kell szembenézniük. A gazdasági folyamatok zárt gazdaságra felállított modellek keretei között történő vizsgálata a globalizáció korában elégtelen. Egy-egy gazdaság folyamatit be kell illeszteni a nemzetközi gazdaság keretei közé. Ehhez a modellek logikai szerkezetét, felépítését alaposan át kell alakítani. Továbbá a közgazdaságtan, de azon belül még a növekedési modellek is alig számolnak az egyre fenyegetőbb méreteket öltő környezeti problémákkal, azok növekvő költségeivel. Ezek figyelembevétele nélkül a nemzeti jövedelem valóságos alakulását nem lehet megragadni. Ezek és a ‘mainstream’ közgazdaságtan egyéb megoldatlan problémái azt sejtetik, hogy a közgazdaságtan komoly átalakulás előtt áll.”³ (p. 663)

Aligha akad „avítottabb téveszme”, mint az, hogy elegendő lehet a „mainstream” elméleti és módszertani ismereteit oktatni, de voltaképpen „avított dogma” magának a „mainstream”-nek a megkülönböztetése, vagyis a tudomány „szerves” fejlődésének, a különféle elméleti irányzatok egymásra épülő, egymásra ható és egymást bírálva kiegészítő fejlődésének a negligálása is. Egyébként is igencsak vitatható, hogy a „mainstream”-nek nevezett közgazdaságtan határai hol húzódnak, és melyek azok az irányzatok (s vannak-e ilyenek egyáltalán), amelyeket ki lehetne rekeszteni a közgazdaságtan fejlődését és gyarapodását elősegítő elméletek sorából.

Az 1990-es években tartott, már említett összoktatói értekezleten az egyik felszólaló óvott is attól a veszélytől, illetve az olyan, mind több területen megnyilvánuló szándéktól, hogy az éppen felkapott, külföldön divatos (sőt, esetleg már divatjamúlt) elméleti irányzat követésére, illetve átvételére és egyeduralmának bevezetésére kerüljön sor, és hogy az oktatás tartalma, szemléletmódja, sőt, az egyes tárgyak helyének, szerepének és fontosságának megítélése is ahhoz, illetve az annak megfelelően megjelölt preferenciákhoz

³ Mátyás, A, (1999), *A modern közgazdaságtan története*. Aula Kiadó. 661, 663. o.

igazodjék. Az akkori Rektor válaszában megnyugtatóan hangsúlyozta a „sokszínűség”, a többféle „ideológiai irányzat” tolerálása melletti elkötelezettséget. Akkori feljegyzésemben megjegyeztem, hogy én magam jobban örültem volna, ha egyfelől szükségesnek is minősíti a közgazdaságtan, illetve általában a társadalomtudományok legkülönbözőbb elméleti irányzatai, valamennyi főbb „iskolái” nézeteinek (minden esetben kritikai) oktatását, annak teljes szabadságát, míg másfelől határozottan elutasítja bármiféle ideológia (akár explicit, akár implicit) megjelenítését az oktatásban. Vagyis, ha különbséget tesz a tudományos elméletek és az azok politikai célokból apologetikus vagy éppen utópisztikus átformálásával, manipulálásával készült ideológiák között, valamint aközött is, hogy különböző szemléletmódok, megközelítések, sőt értékrendszerek jutnak-e kifejezésre az oktatásban vagy pedig a „kizárólagos igazság” birtoklásának hitével fellépő ideológiák.

Amennyire természetes az, hogy oktatóink igen különböző, akár ellentétes világnézetet vallhatnak magukénak, sőt, különböző ideológiai áramlatokkal, politikai irányzatokkal szimpatizálhatnak, olyannyira megengedhetetlen, hogy az az oktatásukban is kifejezésre jusson oly módon, hogy valamely elméleti „iskolát”, illetve bármely tézisént mint egyedüli helyes, alkalmazható és kétségbevonhatatlan igazságot megtestesítő tudományos eredményt állítsák be a hallgatók előtt. A tudományban és a tudományos alapon folyó egyetemi oktatásban *semmilyen ideológiának* se legyen helye.

Lehet, hogy sokak számára naivitásnak tűnik az, amit Egyetemünk 1995-ben tartott 50. éves jubileumi konferenciája plenáris ülésének előadásában úgy fogalmaztam (sőt, annak címében is arra utaltam), hogy remélhetőleg elérkeztünk „egy új Felvilágosodás előestéjéhez”, ami a tudománynak az ideológiák „fogságából”, vagyis a politikai vagy egyéb hatalmi érdekek szerint manipulált torzításoktól, előítéletektől, kizárólagosságot kívánó „hittételektől” való megszabadulását jelenti. Ez eleve azt kívánja, hogy a különféle közgazdaságtudományi irányzatokat, illetve elméleteket is csak mint a sokszínű, összetett és állandóan változó valóságnak más-más aspektusból való megvilágítását szolgáló, egymásnak nemcsak ellentmondó, de egymást ki is egészítő koncepcióit kezeljük, vagyis egyikről se tételezzünk fel tökéletességet és univerzális alkalmazhatóságot, és mindegyiket kritikailag kezeljük és oktassuk. Jól tudjuk, hogy minden elmélet, minden egyes elméleti tétel absztrakcióra épül és megalkotója által az adott helyen és időben fontosnak tartott kérdésnek a megválaszolására hivatott. Ezért eleve nem is lehet tökéletes és bármely helyen és időben, bármely probléma megoldására egyaránt alkalmas.

Az elméletek eredeti megalkotói többnyire még (expliciten vagy impliciten) kifejezésre is juttatták azt, hogy tételeiket (és módszereiket) milyen premiszákra, előfeltevésekre építették, amelyek egyszersmind jelzik alkalmazha-

tóságuk korlátjait is. Sajnos, követőik, főként pedig az adott elméletből ideológiát fabrikálók (köztük esetleg annak eredeti szerzője is), továbbá és nem utolsósorban a tankönyvírók zöme már hajlamosak ezekről a premisszákról megfélemlkezni, és így csinálnak azután a valóság valamely szegmentuma elemzéséhez – korlátok között – felhasználható elméleti tézisekből, koncepciókból, módszerekből afféle „hittételeket”. Voltaképpen teljesen mindegy, hogy melyik elméleti irányzat esetében történik ez. Az eredmény ugyanaz: az adott elmélet, illetve elméleti irányzat ily módon ideológiává, mások kizárására törekvő ideológiai irányzattá válik. És az is közömbös a végeredmény szempontjából, hogy mindez tudatosan és szándékosan vagy öntudatlanul és akaratlanul, nyílt és bevallott vagy rejtett és letagadott formában történik-e.

Következésképpen, akár a legmodernebb közgazdaságtudományi irányzat is ideológiává degradálódhat, mihamarabb azt kritikátlanul, tételeinek eredeti premisszáitól megfosztva, alkalmazhatóságát meghatározó és korlátozó feltételeiről megfélemlkezve kezelik, és úgy ábrázolják, mint az egyedül helyes és tudományos változatot.

Ebben az értelemben tartom szükségesnek, hogy a sokféle, lehetőleg minél többféle elméleti koncepció, szemléletmód, modell és módszer (kritikai megvilágításban történő) oktatása egyszersmind az ideológiák (minden ideológia!) kizárását is jelentse.

Vagyis kezeljük az egyes elméleteket (amint azt az Akadémia levelező tagjává választásomat követő első székfoglaló előadásomban foglalmaztam:) afféle „szerszámoknak”, eszközöknek csupán – tudván, ahogy a jó szakember is tudja –, hogy közülük mindig az adott elvégzendő feladatnak megfelelően kell kiválasztanunk a leginkább megfelelőt. Mert nincs olyan szerszám, amely minden művelet elvégzésére egyaránt alkalmas lenne. Tanítsuk úgy a különféle elméleteket (lehetőleg minél többfélét), hogy azok eredete, előfeltevései és korlátjai is világossá váljanak a hallgatók előtt, akik ily módon – a számukra készre csinált tételek, módszerek, modellek elsajátításával nyert végleges tudásnak és azok mechanikus alkalmazandóságának tévhiedelme helyett – kritikai gondolkodásmódra és új válaszok keresésére serkentessenek.

Egyetemünk presztízse, nemzetközi hírnevének és hazai értékelésének, versenyképességének javítása nem utolsósorban az oktatás szellemétől függ, mégpedig a fentiek értelmében is. Ha egyetemünknek már a rendszerváltás előtt is sikerült más „szocialista” országok egyetemeihez képest

messze jobb hírnevet szerezni nemzetközileg is, azt minden bizonnyal éppen annak köszönhetette, hogy az előírt ideológiai egyeduralom ellenére a nyugati közgazdasági elméleteket és módszereket, köztük a legmodernebbeket is igyekezett a hallgatókkal megismertetni.

Az oktatás tárgyszerkeztúrájának ésszerűsítése és az *oktatott tananyag korszerűsítése* persze mindig is időszerű feladat. Ez azonban nemcsak nem azonosítandó – az említettek miatt – egy valamely (akár a legdivatosabbá vált) elméleti irányzatnak a kizárólagossá tételével, de nem is egyszerűsíthető le a nyugati standard tankönyveknek (még akár a legjobbaknak is) az interpretálására! Bár a nyugati tankönyvirodalom legkorszerűbb ismeretanyagának a bevezetése tantárgyaink tananyagába vitathatatlanul fontos és szükséges, az oktatás csak akkor lehet valóban egyetemi színvonalú, ha *saját tudományos munkára, kutatásra épül*, ha a tananyag a rendszeresen figyelemmel kísért szélesebb körű nemzetközi szakirodalom újabb és újabb termékeit és a saját kutatások eredményeit is tükrözi.

A tudományos kutatásnak is a valóság mindenkori (jobbító szándékú) kritikai elemzése és mindig újabb és újabb válaszok, megoldások keresése a célja, sőt lényege. Nincs valóságos társadalomtudomány kritikai szemlélet nélkül. Ez az a „fényt hozó” (madáchi értelemben vett luciferi) szerep, amely a gyakorlat szereplőit, beleértve a kormányzatokat is, alkotásra, teremtésre, változtatásokra, illetve a korábbinál helyesebb döntésekre készítheti, és egyszersmind új válaszaival segítheti is a tudományos kutatás. (Az egyébként oly gazdag anyanyelvünkben a „kutatás” szó némiképp félrevezető, mert azt sugallja, hogy az véget ér, mihelyt megtaláltuk, amit kerestünk-kutattunk. Az angolban a „research”, miként francia megfelelője is, a kutatás állandó megismétlésének, újabb vizsgálatoknak, új válaszoknak a szükségességére utal.)

Mindebből következően egyetemünk presztízse a tanszékeken folyó tudományos munka, a kutatások színvonalától, oktatóink tudományos teljesítményétől, eredményeitől is függ. Ez bármennyire is banálisnak hangzó megállapítás, úgy tűnik, hogy az egyetemi oktatók „óraterheléseinek” normái – különösen az előző oktatási kormányzat által bevezetett – „pontszámítás” kapcsán meglehetősen vagy éppen teljesen figyelmen kívül maradt.

(3) *A standard tárgyak és tankönyvek tartalmának, oktatásuk módjának és a valóságnak a viszonya*

Az 1960-as években több nemzetközi konferencia is⁴ foglalkozott a közgazdaságtan egyetemi oktatásának problémáival, a standard tárgyak és tankönyvek súlyos tartalmi és szemléletbeli fogyatékoságaival és nem utolsósorban a tananyagok és a valóság viszonyának, a tanított ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságának kérdésével. Ezek egyikén, a Dar es Salaamban számos nemzetközileg elismert tekintély, híres nyugati professzor részvételével tartott konferencián magam is jelen voltam, sőt fel is szólaltam. Mostanában újra belenézve a konferencia válogatott felszólalásait tartalmazó kötetbe⁵, rá kellett döbbennem, hogy az akkor elhangzottak ma nem kevésbé, sőt itt és most még inkább aktuális megállapításokat foglalnak magukban. Ezért a következőkben többször is idézek belőlük.

(3a) *Avagy miből ne tanítsunk?*

Az 1960-as években a közgazdaságtan oktatásával foglalkozó *nemzetközi konferenciák* egyikének fontos megállapítása volt az, hogy „a nyugati tankönyvek tartalma sokkal lassabban változott, ha egyáltalán változott, mint magának a közgazdaságtannak a tárgyköre”.⁶

Mindamellet a hazai társadalomtudományi oktatásban kétségkívül nagy *előrelépés* történt a nemzetközi, főként nyugati szakirodalom felhasználása és a nyugati, elsősorban amerikai tankönyvek ismeretanyagának megismertetése terén. Ennek azonban és az oktatás színvonala, illetve követelményei nyugati normákhoz való igazításának (mint követelménynek) nem kellene együtt járnia azzal, hogy saját tananyagaink korszerűsítéséről, újabb tankönyvek és szaktudományos monográfiák megírásáról, valamint az eddig elért tudományos eredményekről és oktatási tapasztalatokról lemondva egyszerűen áttérünk az amerikai *standard tankönyvek fordítására*, illetve kritikátlan átvételére.

⁴ Az első ilyen konferenciát Manchesterben tartották 1964-ben.

⁵ Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J.F. – Svendsen, K.E. eds. (1969), *The Teaching of Economics in African Universities*. Proceedings of a Conference held at the University College of Dar es Salaam, April, 1969. University of Dar es Salaam.

⁶ Lásd Livingstone et alia eds. (1969), *Op. cit.* pp. 2–3.

re. Ez egyébként is a hazai szellemi tőke lebecsülését és – kimondom –: bizonyos fokú szolgálalkúséget is jelent. Annak idején *Széchenyi* azt hangsúlyozta, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak”, és még az 1950-es évek sztálinista kemény diktatúrája idején sem vált gyakorlattá a hazai szerzők által írt tankönyveknek (még a kifejezetten ideológiai tartalmúaknak sem) szovjet tankönyvek fordításával való helyettesítése!

Báró Eötvös József, egykori kultuszminiszter (és az Akadémia elnöke) arra figyelmeztette az egyetemeket, illetve azok oktatóit, hogy a tudományt csak az tudja megfelelően oktatni, aki maga is műveli, és nem csak interpretálja mások eredményeit: „*az egyetem, mely sok századon át félreismerve magasztos hivatását, a helyett, hogy tudományt teremtett volna, megelégedett a tudomány commentátorának másodrendű szerepével, mely azonban a múlt században s még inkább a jelenben újra visszafoglalta a tudományt művelő testületek között az őt megillető, kiváló helyet. Az egyetem ma azt az elvet követve, hogy tudományt közölni csak az tud igazában, ki azt maga is előbbre vinni képes*”, vonzó körébe gyűjti a tudománynak majdnem összes munkásait.” (Kiemelés tőlem – Sz. T.)

1. A közgazdaságtan alapozó tárgyainak oktatását szolgáló nyugati (főként amerikai) standard tankönyvek legtöbbször (még a legjobbaknak is) súlyos tartalmi fogyatékoságai mutatkoznak. Éspedig és egyebek között az alábbiak:

- Mintegy „*ömlesztve*” *tálalják* a legkülönbözőbb elméleti eredetű, a legkülönbözőbb történelmi korban és helyen született elméleti téziseket és módszereket (az azokat alkotók sajátos, az adott helyen és időben megjelent problémákra koncentráló, de épp ezért eltérő szemléletmódjának a megismertetése nélkül).
- Az elméleti tételeket és módszereket többnyire fenntartások nélkül, az azokhoz tartozó és gyakorlati alkalmazhatóságukat korlátozó *leegyszerűsítő premisszák*, explicite vagy implicite feltételezett ideális körülmények említése *nélkül* tárgyalják. Az egyébként látványosan ábrázolt modelleknek és precíz matematikai formulákban kifejezett elméleti tételeknek nemcsak a *történelmi eredete marad homályban*, ami megnehezíti megértésüket és egymáshoz viszonyulásukat, hanem eredeti szerzőiknek a megfontolásai, leegyszerűsítő feltételezései és a tételek gyakorlati alkalmazhatóságának ebből eleve adódó korlátjai is. Ez valójában „*hittételekké*” teszi a tudományban minden esetben feltételekhez kötött, absztrakcióra épített koncepciókat.
- *Szinte kizárólag* csak az ún. „*mainstream*”-hez tartozó iskolák, illetve teoretikusok konvencionális nézeteit, elméleti téziseit és módszereit foglalják magukban, mellőzve, sőt elhallgatva – éppúgy, mint a

szovjettípusú rendszerekben a marxizmus–leninizmus dominanciájára idején – az azzal ellentétes vagy akárcsak attól eltérő nézeteket.

- *Többnyire csak a legfejlettebb tőkés piacgazdaságok körülményeihez, illetve szempontjaihoz vagy éppen érdekeihez igazodó példákat, „eseteket” használnak fel bizonyítási, illetve illusztrációs célra.*
- *Rengeteg felesleges, hasznavethetetlen, a gyakorlatban alkalmazhatatlan, legjobb esetben is csak pedagógiai, illetve illusztrációs célt szolgáló formulát, levezetést és koncepciót tartalmaznak.*
- *Sőt, számos, a tényleges valóságnak ellentmondó, annak apologetikus megszépítésére, ideologikus célokra is felhasználható elméleti tételt közvetítenek a hallgatók felé – hasonlóan a marxizmus–leninizmus ideológiájával átítatott „politikai gazdaságtan” tankönyveihez.*

A „mainstream”-ból kitagadott, vagyis a konvencionális felfogással ellentétes elméleti koncepcióknak a figyelmen kívül hagyása és azok, bármennyire is neves, nemzetközileg sokat hivatkozott szerzőinek a negligálása a „mainstream” által ihletett legtöbb amerikai tankönyv jellegzetes vonása. Így például a *Krugman és Obstfeld* által írt és olyannyira népszerűsített standard tankönyv⁷ hivatkozási jegyzékében szereplő nevek között is hiába kereshetjük az olyan nemzetközileg híres, a nemzetközi gazdaságtani irodalomban és diplomáciában igen nagy befolyással bíró, de a fennálló világgazdasági rendet és viszonyokat bíráló tudósok nevét, mint pl. a Nobel-díjas *Myrdal*, az ugyancsak Nobel-díjas *Sir Arthur Lewis* és *Amartya Sen*, a nemzetközi gazdasági rend reformjának legfőbb szorgalmazójaként és a latin-amerikai strukturalista iskola nagyjaként ismert *Raul Prebisch*, az UNCTAD volt főtárgya, továbbá *Hans Singer*, a sussexi iskola nagy örege, Keynes egykori kollégája és a nemzetközi kereskedelem előnyei megoszlásának első elméleti feldolgozója, vagy *Francois Perroux*, a francia közgazdaságtan talán legnagyobb 20. századi alakja, a nemzetközi gazdasági függőség elméletének egyik teoretikusa, vagy a vámpolitikák és a multik nemzetközi tevékenysége elemzéséről világszerte ismert kanadai *Helleiner*, sőt a külföldi közvetlen tőkeberuházások és a multinacionális társaságok gazdaságtanának legnagyobb szakértőjeként és eklektikus elméletének kidolgozójaként, e témakör „Bibliája” szerzőjeként elismert *John Dunning*, vagy a Maizels-indexről és a nemzetközi kereskedelem elemzéséről ismert *Alfred Maizels*, a Világbank nagy nevű és befolyású volt főközgazdásza, *J. E. Stiglitz*, stb.

Dudley Seers professzor, IDS volt igazgatója szerint: „...sokak szerint az akadémiai „kiválóság” abban áll, hogy olyasmit tanítunk, ami szofisztikáltabb a korábinál, akár releváns az az illető ország valamely sajátos problémája vonatkozásában, akár nem. Ennek a feltevésnek az extrém formája az, ha valaki úgy hiszi: a kiválóság éppen az irrelevanciában áll.”⁸

⁷ Krugman, P.R. – Obstfeld, M. 1991. *International Economics. Theory and Policy*, Harper Collins Publishers.

⁸ Lásd Livingstone et alia (1969), op. cit. p. 28.

Professor Beveridge, az LSE korábbi rektora, illetve igazgatója megállapította: „A gazdaságtudomány megkülönböztető vonása az, hogy olyan tudomány, amelyben az általánosításoknak a tényekre hivatkozó igazolását mint irrelevánst negligálják.”⁹

2. Mindezeknél is súlyosabb fogyatékoságuk az, hogy viszont *a gyakorlatban használatos koncepciók és nélkülözhetetlen elemzési és mérési módszerek közül jó néhány egyáltalán nem szerepel a legtöbb ilyen tankönyvben.*

Így a „Nemzetközi gazdaságtan” egyik legelterjedtebb amerikai tankönyvében, a Krugman és Obstfeld által írott fent említett kötetben (de többnyire más standard tankönyvekben is) egyszerűen hiányoznak az olyan fontos fogalmak, koncepciók és számítási módszerek, mint:

- a nemzetközi kereskedelmi statisztikákban és a külgazdasági elemzésekben oly fontos cserearány-mutatók (terms of trade indexek) változatai,
- a kereskedelem áru- és relációs (földrajzi) szerkezetének fogalma és mérési módja,
- az export- és import-koefficiens fogalma és számítási módja,
- a nemzeti jövedelem és a külkereskedelmi teljesítmény közötti összefüggésre vonatkozó export-multiplikátor és import-határhajlam (valamint a pénz-multiplikátor) mutatója és számítási módja,
- a kereslet jövedelmi, ár-, kereszt(ár)- és „reciprok” rugalmassága fogalmának megkülönböztetése és számítási módja, és persze
- a különféle nyerstermékek keresleti rugalmasságának áremelkedés és áresés esetén mutatkozó eltérő alakulása és magyarázata (noha ennek nagy gyakorlati jelentősége van a nyerstermék-exportőrök számára),
- a komparatív költségek számításának különféle változatai,
- a Balassa-féle „revealed comparative advantages” fogalma és számítási módszere,
- a nemzetközi kereskedelmi ciklus fogalma, valamint a hosszú hullámú Kondratieff-ciklus fogalma és értelmezése,
- a „tökéletes” és a „tökéletlen egyensúly” megkülönböztetett fogalma és értelmezése (noha az előbbi, amely a valóságban legfeljebb

⁹ Idézi G. Routh. Lásd ugyanott, p. 59.

kivételes esetet jelent, a tankönyvben részletesen tárgyalta kereskedelemelméletek egyik általános premisszája),

- a kevésbé fejlett nemzetgazdaságok egyensúlyát, kereskedelmi és fizetési mérlegét általában súlyosan érintő és az eladósodásnak is egyik meghatározó tényezőjét jelentő fogyasztási „demonstrációs hatások” fogalma (noha annak kiterjedt nemzetközi irodalma van),
- az adósságszolgálat és adósságszolgálati ráta fogalma és ez utóbbi számítási módja,
- az adósságterhet enyhítő különféle (debt-relief) módszerek tárgyalása, vagy akárcsak felsorolása is, (így a moratórium, az átütemezés, az „export participation note”, a különféle swap-műveletek, mint pl. a debt-for-equity, a debt-for-bond, a debt-for-nature, stb., a „buy-back” és a debt-note eladása, stb.),
- a „fizetési mérleg kiigazítása” különféle gazdaságpolitikai receptjeinek tárgyalása, a „rugalmassági megközelítés”, a „jövedelmi megközelítés”, az „abszorpciós megközelítés” és a „monetáris megközelítés” fogalma, tárgyalása és a vonatkozó számítások, illetve matematikai összefüggések ismertetése (kivéve a „Marshall-Lerner-feltételt”, amely viszont nem úgy szerepel, mint csupán szükséges, minimális, de nem elégséges feltétel a fizetési mérleg javulásához),
- a hivatalos ENSZ-terminológiában használt elnevezés: a „transznacionális társaság” fogalma (amely helyett csak a „multinacionális cég” fogalmát alkalmazzák a szerzők),
- a multinacionális, illetve transznacionális társaságok külföldi közvetlen beruházásai indítékainak, illetve indítékcsoportjainak („erőforrásszerzés”, „hatékonyságjavítás” és „piacszerzés”, valamint „stratégiai cél”) megkülönböztetése és magyarázata, (noha azokra az UNCTAD World Investment Reportjaiban is rendszeresen hivatkoznak),
- a transznacionális társaságok üzleti politikáját meghatározó különféle „előnyök” megszerzése célját kifejező híres „OLI paradigma”, illetve – és nyilván nem véletlenül – annak „O”, azaz ownership-előnyt kifejező részének tárgyalása,
- a transznacionális társaságok mind fontosabbá váló „externalisation” politikájának fogalma (amely a World Investment Reportokban is rendre szerepel) és annak és magyarázata,

- a mind a kutatási eredmények és új technológiák nemzetgazdaságon belüli terjedését, mind a belső nemzeti piac növekedését, mind pedig a foglalkoztatási lehetőségek bővülését is alapvetően meghatározó „input-output kapcsolódások” (linkages) fogalma, noha azok fontosságára való tekintettel az UNCTAD egyik évi World Investment Reportja a címében is ezt a fogalmat emelte ki, és azok vizsgálata a transznacionális társaságok leányvállalatai működésének tényleges hatásai értékeléséhez is nélkülözhetetlen,
- a „transznacionalizálódás” és annak mutatószáma,
- a „korlátozó üzleti gyakorlat” fogalma és magyarázata,
- az „Uruguay Forduló” kapcsán a TRIMS, vagyis a „trade related investment measures” jelentése és tartalma,
- a nemzetközi gazdasági rend fogalma és értelmezése,
- a GATT főbb elveinek tárgyalása vagy akárcsak felsorolása,
- a nemzetközi monetáris rendszerek megkülönböztetésének kritériumai és következésképpen:
- az árfolyamrendszerek és a hivatalos tartalékeszközök rendszere valamennyi főbb változatának ismertetése,
- az 1970-es évek reformprogramjának, az „Új Nemzetközi Gazdasági Rend” fogalmának és elfogadott dokumentumai tartalmának tárgyalása vagy akárcsak említése is,
- a „nemzetközi áruegyezmények” fogalma és tárgyalása,
- a „termelői társaságok” fogalma és tárgyalása,
- az „integrált áruprogram” fogalma és tárgyalása,
- a „hivatalos fejlesztési segély” (ODA) fogalma és tárgyalása, és így tovább...

De talán mindennél nagyobb hibája a Nemzetközi Gazdaságtan címet viselő standard tankönyvek legtöbbszörének, így az említett tan-könyvnek is, hogy miközben a lehető legrészletesebben tárgyalják a kereskedelem, illetve nemzetközi munkamegosztás és szakosodás hagyományos elméleteit és modelljeit, csupán aránytalanul csekély mértékben, illetve terjedelemben foglalkozik a *nemzetközi tőkeáramlással*. Holott a hagyományos kereskedelemelméletek egyik nyilvánvalóan anakronisztikus vonása és gyakorlati alkalmazhatóságukat eleve megkérdőjelező vonása, hogy az egyszerűség kedvéért eltekintenek a világkereskedelem és nemzetközi munkamegosztás szerkezetét mindinkább döntően

meghatározó, benne az egyes országok helyzetét, szerepét és fejlődését is befolyásoló nemzetközi tőke mozgástól.

A *Krugman–Obstfeld*-tankönyv ráadásul a tartós tulajdon- és ellenőrzési viszonyokat teremtő és a nemzetközi kereskedelmet vállalatokon belüli „internalizált” (és piacon kívüli eszközökkel is szervezett, mesterséges transzferárrakkal lebonyolított) „kereskedelemmé” változtató külföldi-tőke-beruházásokat egyszerűen mint a transzformációs görbével ábrázolható „időközi kereskedelmet” (intertemporal trade) értelmezi.

A szóban forgó tankönyv szerzői szerint: „A nemzetközi tényezőmozgás elvei nem különböznek lényegükben a javak nemzetközi kereskedelmét meghatározó elvektől.” Csak a politikai vonatkozásokban mutatkozik némi (nem minőségi, hanem legfeljebb csak mennyiségi, illetve fokozati) különbség, amennyiben „a nemzetközi tényezőmozgás még több politikai nehézséget támaszt, mint a nemzetközi kereskedelem.”. A szerzők tehát nem látnak (vagy inkább nem akarnak látni) *semmilyen különbséget* közgazdasági értelemben, és persze társadalmi vonatkozásokban, sőt a világgazdasági pozíciók tekintetében sem, a más nemzetgazdaságokban közvetlen beruházásokkal vagy részvény-felvásárlással megszerzett külföldi tőke tartós működése és az egyszeri adás-vételi aktusok között. A multinacionális társaságokról pedig azt állítják, hogy „valószínűleg nem jelentenek olyan fontos tényezőt a világgazdaságban, mint amennyire azt láthatóságuk sugallná”.

A nemzetközi tőkeáramlást általában, vagyis annak minden formáját, egyszerűen a nemzetközi kölcsönkérés és kölcsönnyújtás esetére korlátozzák, vagyis meglehetősen „összemoszák” a kölcsöntőke, a közvetlen beruházási és a portfólió-beruházási tőke fogalmát, illetve tartalmát. A tőkék nemzetközi áramlását bármely formájában tehát egy olyan „időközi kereskedelemmel” azonosítják, amely a „mai” és a „jövőbeli” javak közötti cserét valósítja meg egyfelől a jelenbeli fogyasztást preferáló és másfelől a jelenben kevesebbet fogyasztó, inkább beruházó, vagyis a jövőbeli nagyobb fogyasztást preferáló országok között. A jelen és a jövő fogyasztása közötti átváltás („trade-off”) a jelenben felvett kölcsön összegének a reál-kamatráttával (r) megnövelt jövőbeli visszafizetésében fejeződik ki, vagyis a jelenbeli egységnyi fogyasztás a jövőbeli $1 + r$ fogyasztással egyenlő, és így a jövőbeli fogyasztás „relatív ára” $= 1/(1+r)$. Ez értelemszerűen nemcsak azt jelenti, hogy a kevésbé fejlett országok pusztán azért vesznek igénybe külföldi kölcsönöket, mert jobban szeretnek (mármint egész társadalmuk) a jelenben fogyasztani, mint sem megtakarítani és a jövő nagyobb fogyasztása érdekében beruházni, hanem azt is, hogy a külföldi tőkeberuházás profitja nem egyéb, mint a jövő fogyasztása érdekében hozott jelenbeli „áldozat” kamatrátában kifejezett ellenértéke. Mindehhez – úgy vélem – fölösleges is kommentárt fűzni...

3. De nem kevésbé súlyos, *szemléletbeli fogyatékoságai* is vannak a szóban forgó tankönyvek legtöbbszörének. Éspedig.

- Az elméleti tételeket, módszereket és modelleket kritikátlanul, kétségbevonhatatlan ismeretekként, a „tudás” kész elemeiként *tálalják, ami a hallgatókban azt a tévhitet táplálja, hogy az azokból tanultakat minden további nélkül majd alkalmazhatják is a gyakorlatban.*

Dudley Seers ide vonatkozó megjegyzése szerint: "Sajnálatos módon a hallgatók túlságosan is hajlamosak úgy tekinteni az egyetemre, mint egy olyan helyre, ahol a tudást kapják meg." "Egy közgazdaságtan oktatónak az egyetlen halálos bűne az, ha hallgatóiban azt a hitet kelti, hogy ha 'Benham' vagy 'Samuelson' vagy 'Lipsey' tételait megtanulják, akkor már a közgazdásszá válás útján vannak".¹⁰

- A gazdasági jelenségeket és folyamatokat *történelmi és társadalmi összefüggéseikből kiragadva* mint valamiféle „tiszta ökonomia” tárgyait kezelik, vagyis ökonomista szemlélettel, ami a gazdaságtudománynak mint a természettudományokhoz hasonló „egzakt” és „kemény” diszciplinának a társadalomtudományoktól, a „puha” diszciplináktól való elhatárolását sugallja.

Jellemző, hogy az egyébként neves amerikai professzor, H. Leibenstein a fejlődő országok gazdasági elmaradottságával foglalkozó híres könyvében vizsgálódását azzal kezdi, hogy „vegyük ki az intellektuális kérdést a történelmi összefüggéseiből!”.¹¹

Guy Routh, a Cambridge-i Egyetem professzora szerint: „A közgazdaságtan a maga három termelési tényezőjével, a földdel, munkával és tőkével, ugyanabban a stádiumban van, mint a középkori alkémia a maga három elemével, a földdel, tűzzel és vízzel.” „Az új módszertan azt kívánja, hogy szakítsunk a diszciplináris elkülönítésekkel, és alaposan vizsgáljuk az intézményeket és azoknak az emberi viselkedését is, akik azokat működtetik.”¹²

- A mikro-, illetve makroökonómiai jelenségek és folyamatok vélt vagy valós törvényszerűségeinek magyarázatánál általában a „*rationálisan cselekvő (fogyasztó vagy termelő) egyén*”, illetve *egyének viselkedéséből* indulnak ki, vagyis voltaképpen a társadalmi közegből kiragadott, a hajótörött Robinsonhoz hasonlítható egyedekeiből, és abból vezetik le a fogyasztói kereslet, a termelői kínálat, az árak és jövedelmek alakulása, stb. jelenségeit.

Galbraith írta: „... a modern nagyvállalatot nem a tulajdonosok irányítják, hanem az igazgatók, a menedzserek”, akik „azért dolgoznak, terveznek, újítanak és ruháznak be, hogy olyan részvényesek jövedelmét növeljék, akiket nem is ismernek.” Szerinte: „aki képes elhinni, hogy a sarki újságárus és a General Motors

¹⁰ Lásd ugyanott, p. 31.

¹¹ Leibenstein, H. (1957), *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York.

¹² Lásd Livingstone et alia (1969), op. cit. p. 60.

tulajdonképpen tejttestvérek, s mindketten egyformán vannak alávetve a piacon uralkodó erőknek,...az képes elhinni bármit is.”¹³

- Az egyébként „tökéletes” és önműködő piacgazdaság zavarait, esetleges „tökéletlenségeit” általában e rendszeren kívülre helyezik, vagyis külső körülményeknek, erőknek, beavatkozásoknak tulajdonítják.

Guy Routh megállapítása szerint: „A régi paradigma azt mondta nekünk, hogy a gazdaság önműködő mechanizmusokból áll. Ha pedig valami rossz, azt a 'kívülről' történt beavatkozás okozta. Még ma is ezt adják el a hallgatóknak világszerte. Ez nemcsak hamis, de egyenesen veszélyesen félrevezető is.”¹⁴

- A világgazdasági jelenségek és folyamatok vélt vagy valós törvényszerűségeit pedig általában a feltételezeten egymástól függetlenül kifejlődött és eredetileg „zárt” vagy „zártnak” tekinthető nemzetgazdaságok belső törvényszerűségeire vonatkozó tételekből igyekeznek levezetni.

Tipikus példája ennek az eredetileg Marshall által a világpiaci egyensúlyi ár meghatározására felvázolt „reciprok keresleti/kínálati görbéknek” a kereskedelmi kapcsolatok előtti, feltételezeten még „zárt” nemzetgazdaságok (két termékre leegyszerűsített) keresleti és kínálati viszonyaiból levezetett „ajánlati görbékkel” való felváltása.

- Ugyanígy, a világgazdaságban létrejött, a különböző országokra, illetve országcsoportokra jellemző „gazdasági rendszerek” tipikusnak mondott vonásait, működésük jellemzőit is (beleértve a „gazdaságilag elmaradott” országok rendszerének és az ún. „szocialista” rendszernek is a meghatározó jellemzőit) pusztán az adott ország, illetve országcsoport másokétól függetlennek feltételezett belső körülményeiből származtatják.

Ez a szemlélet egyébként markánsan kifejeződik a „szocialista” rendszerről megjelent hazai publikációk zömében is.

A „Nemzetközi gazdaságtan”, illetve az ún. „Open Macro-economics”, azaz „Nytított makrogazdaságtan” elnevezésű tantárgy standard

¹³ Lásd: Galbraith, J.K. (1958), *Egy kortárs emlékei*. Európa Könyvkiadó. 506., és 500–501. o.

¹⁴ Lásd Livingstone et alia (1969), op. cit. p. 61.

amerikai tankönyveinek zöme ezt a *történelmietlen, sőt, mindinkább anakronisztikus szemléletet* tükrözi, amely az eredetileg egymástól függetlenül kifejlődöttnek és elsődleges elemzési egységnek tekintett nemzetgazdaságok között a későbbiekben kialakuló (kvázi „külső”) gazdasági kapcsolatok halmazaként értelmezi a mai világgazdaságot mint ún. „nemzetközi gazdaságot”, nem pedig mint a nemzetgazdaságok kifejlődésével párhuzamosan és kölcsönhatásban kibontakozó szerves rendszert.

Ez a szemlélet persze jól megfelel az USA-centrikus ultra-liberális felfogásnak és a fennálló világgazdasági rendszer súlyos egyenlőtlenségeit, *aszimmetrikus interdependenciáit és egyensúlytalanságait negligáló apologetikának*. De persze nem idegen azok számára sem, akik a „*marxizmus-leninizmus*” politikai gazdaságtana tankönyveiből azt tanulták, hogy *miután* a termelőerők „*túlnőnek*” a nemzetgazdasági kereteken, vagyis azt követően fejlődnek csak ki az ún. „nemzetközi gazdasági kapcsolatok”.

Nem véletlen, hogy az ilyen szemlélet fölöslegesnek tartja mind a történelmi, mind a globális összefüggések vizsgálatát. A szóban forgó standard tankönyvek zöme nem is foglalkozik a világgazdaság fejlődésének történetével, mint ahogy a „nemzetközi gazdaságtan” elméletének történetével sem.

Így azután e felfogás szerint nem is kell arról sem szólni, hogy milyen konkrét helyen és korszakban születtek a különféle elméleti tételek (a mindenkori viszonyokat és akut problémákat tükrözve, egymásnak épp ezért ellentmondva, de egymást ki is egészítve), és hogy milyen absztrakciókra, leegyszerűsítő és alkalmazhatóságukat korlátozó *előfeltevésekre* épültek. Hiszen eszerint minek is kellene ezzel terhelni és megzavarni a kész és véglegesen helyes ismeretekre vágyó hallgatókat?!

Még kevésbé kell ilyen szemlélet mellett azt vizsgálni, hogy

- a világgazdaság több évszázadra visszanyúló történelmében *mikor, miért és hogyan váltak szét a fejlődési utak*, jött létre és mélyült el a nemzetközi „fejlődésszakadék”;
- *milyen technológiai forradalmak* nyitottak újabb és újabb „húzóágazatokat”, illetve tevékenységeket, ezáltal egyes országok felzárkózását, mások hanyatlását segítve elő;
- *hogyan változott a világgazdaság „gravitációs központja”*;
- *milyen különféle interdependenciák* képződtek a világgazdaságban, és azok aszimmetrikus szerkezetének milyen hatása van a partnerek fejlődésére;

- miért, milyen történelmi körülmények között, milyen külső viszonyok, illetve hatások és milyen elhibázott belső politikák és reagálások hatására bontakozott ki a *kumulatív eladósodás* folyamata;
- milyen volt a *világpiaci áralakulás tendenciája*;
- hogyan változott a világkereskedelem összetétele; és
- hogyan vált a világkereskedelem földrajzi és áruszerkezetének mindinkább *meghatározójává a nemzetközi tőkeáramlás*;
- hogyan jöttek létre a *transz-, illetve multinacionális társaságok*, melyekben más és változó érdekszerük, üzleti és beruházási politikájuk, és milyen új potenciális veszélyeket és ugyanakkor új lehetőségeket, jelentős előnyöket is biztosítva a megfelelő, céltudatos gazdaságpolitikát folytató országok számára;
- hogyan és milyen tényezők, illetve körülmények hatására gyorsult fel (és egyáltalán hogyan értelmezendő) a globalizáció folyamata; és
- az milyen potenciálisan kedvező és potenciálisan kedvezőtlen hatásokat gyakorol a nemzetek, pontosabban az egyes országok fejlődésére;
- milyen okok és körülmények magyarázzák a regionalizálódás, a regionális integrációk képződése folyamatának előrehaladását;
- milyen összefüggések mutatkoznak a *globalizáció, regionalizálódás és nemzeti fejlődés folyamatai között*; továbbá és nem utolsósorban
- *hogyan változik az állam szerepe a globalizáció és regionalizálódás hatásai nyomán*; és
- *milyen viszony lenne szükséges az állam, a piac és a civil társadalom funkcionálása között*; és így tovább...

A szóban forgó anakronisztikus és történelmietlen szemléletű „nemzetközi gazdaságtan” oktatásának kérdésével kapcsolatban utalnom kell arra, hogy az *Egyesült Nemzetek Egyeteme* néhány évvel ezelőtt szakértői konferenciát rendezett annak megvitatására, hogy miként kellene oktatni a világgazdaságra vonatkozó elméleti és módszertani ismereteket, és milyen egyetemek közötti együttműködésre lenne szükség. E konferencia, amelyen én is részt vettem, nemcsak arra a határozott következtetésre jutott, hogy a nemzetgazdasági makroökonómiából levezetett „Nemzetközi gazdaságtan” (vagy pláne a „Nyitott makroökonómia”) helyett *ideje végre rátérni a világgazdaság sajátos törvényszerűségeit, történelmi tendenciáit, funkcionális viszonyait, egyenlőtlenségeit és folyamatai szabályozásának*

problémáit tárgyaló *World Economics* (illetve *Global Economics*, *Économie Mondiale*, *Économie Globale*), vagyis a Világgazdaságtan elnevezésű tárgy oktatására, hanem arra is, hogy még az akár más néven is futó „nemzetközi” tárgyat „relevánsabbá kell tenni” – mai világunk valóságából adódó szükségletekhez igazítva azt. Vagyis annak tartalmába foglalva olyan kérdéseket, mint pl. az „Észak” és a „Dél” közötti fejlődésszakadék kérdése, az adósságprobléma, a Kondratieff-ciklusok alakulása, a fejlődő országokat sújtó cserearányromlás tendenciája és a kedvezőtlen szakosodás problémája, a demográfiai, élelmezési és ökológiai világprobléma, a globális folyamatok és transznacionális vállalati tevékenységek „kormányozhatóságának” kérdései, stb. Márpedig ezek csupa olyan kérdések, amelyeket a standard amerikai tankönyvek szerzői rendre negligálnak.

Indokolt azonban megjegyezni, hogy még arra az „újnak” mondott és egyre népszerűbbé váló *politikai gazdaságtanra* sem jellemző egy valóban holisztikus látásmód. Bár ez az irányzat, éppúgy, mint az ún. „neo-institucionalizmus”, örvedetes módon épp a szóban forgó standard amerikai tankönyvek fentiekben kifogásolt ökonomista és történelmietlen szemléletmódjával kíván szakítani, egy a történelemhez valóban hű és a széles társadalmi, illetve nemzetközi összefüggéseket figyelembe vevő probléma-megközelítésekhez nem elegendő a neo-klasszikus közgazdaságtannak és a hatalmi viszonyokkal foglalkozó politológiának valamiféle integrálása, illetve az ún. „Nemzetközi politikai gazdaságtan” vonatkozásában a nemzetközi gazdaság és a nemzetközi politika interakciójának vizsgálata. Az utóbbi által hangsúlyozott „államközpontúság” nem kevésbé vezet egyoldalúságokhoz, mint a „piacközpontúság”.

Hasonlóképpen éppúgy az egyoldalú és történelmietlen megközelítés miatt tartottam (mindig is) elfogadhatatlannak, illetve elégtelennek a gazdasági fejlettségnek, illetve *elmaradottságnak* mind a hagyományos, pusztán belső tényezőkre koncentráló, mind pedig az utóbbiakat negligáló és a külső tényezők szerepét túlhangsúlyozó elméleti magyarázatait.

De hasonló okokból nem tartom elfogadhatónak a szovjettípusú ún. „szocialista” rendszerek mibenlétének, megkülönböztethető természetének, keletkezésének, működési sajátosságainak, összeomlásuk okainak és az „átmenettel” jelzett átalakulásuknak az olyan, bármennyire is szinte általánosan elfogadottá vált elméleti magyarázatát, amely voltaképp e rendszerek önmeghatározását (sőt, a „szocializmus egy országban” sztálini tételét is implicite) elfogadva és mint „létező szocializmusokat” kezelve e rend-

szereknek csupán vagy elsősorban a belső vonásaira koncentrálnak. Ezáltal ugyanis voltaképpen az ellentétesnek tételezett másik („tőkés”) rendszertől, főként pedig az egyetlen és szerves világrendszertől függetlenül létrejött, működő, összeomló és átalakuló entitásokként kezeli azokat.

A nyugati, illetve *amerikai standard tankönyvek* kérdésére visszatérve hangsúlyozni szeretném, hogy azok magyar nyelvre való lefordítását és az alapozó képzésben valamiféle egységes tankönyvekként való bevezetését a tananyagok nemzetközi „kompatibilitásának” biztosítása, vagy közelebről az „európai felsőoktatási térség” oktatási követelményeihez való igazodás szándéka sem indokolhatja. Nemcsak azért, nem, mert az *egyetemi autonómia és az egyetemi oktatók „akadémiai szabadsága”* a felsőoktatási intézmények tankönyveinek ilyen módon való „egységesítését” megengedhetlenné teszi, hanem mert a nívósabb nyugat-európai egyetemeken, illetve a szakterületen nemzetközileg ismert és elismert professzorok részéről az idegen (különösen az amerikai) tankönyvek kizárólagos bevezetésére való ilyen törekvéseknek a nyomát sem találhatjuk. Ráadásul az amerikai tankönyvek magyar nyelvre fordítását már az a tény is fölöslegessé teszi, hogy a közgazdaságtant oktató felsőfokú tanintézményekben az *angol nyelv ismerete* eleve felvételi kritérium.

De egyébként is egy dolog a közgazdaságtani tárgyak nemzetközileg, illetve az EU-n belüli többé-kevésbé standard tananyagának oktatására és elsajátítására vonatkozó jogos követelmény, és egészen más dolog annak egy-egy amerikai vagy más külföldi tankönyv egyszerű lefordításával való teljesítése.

Mindehhez adalékként még azt is hozzáfűzhetem, hogy a néhány évvel ezelőtt hazánkban tartott nemzetközi konferencián, a Polányi-konferencián, illetve annak szekcióülésén is szó esett a standard amerikai tankönyvekről. A résztvevő nyugat-európai kollégák (köztük neves osztrák, norvég, holland professzorok) nemcsak ironikus megjegyzéseket tettek az ilyen tankönyvekről, hanem azt is hangsúlyozták, hogy természetesen a *saját* tankönyveiket használják, illetve egy széles körű, sokféle nézetet tükröző vegyes nemzetközi irodalmat írnak elő a hallgatók számára.

(3b) Mit ne tanítsunk?

Legszívesebben – és a különféle nemzetközi szervezeteknél több évtizeden át folytatott szakértői tevékenységem során és sok más, a gyakorlati problémákkal kapcsolatos kutatásokban szerzett tapasztalataim alapján – azt mondanám, hogy eleve ne tanítsunk semmi olyat, ami

- a gyakorlatban alkalmazhatatlan,
- a tapasztalható valóságtól távol áll vagy arról
- hamis, megtévesztő képet ad.

Ebből viszont a következne, hogy többek között egyáltalán ne tanítsuk például

- a fogyasztó egyénnek vagy közösségnek a mindössze két termék közötti választásra és azok mennyiségi kombinációjára leegyszerűsített szükséglet kielégítése valamiféle azonos szintjét kifejező „*közömbösségi görbét*”,
- az ugyancsak mindössze két termékből álló outputnak (azok különböző mennyiségi kombinációját a rendelkezésre álló termelési tényezők mindenkor teljes kihasználása mellett, nemzetgazdaságok esetében a „tökéletes egyensúly” viszonyai között lehetséges) maximális színvonalára kifejezésére használt „*transzformációs görbét*”, illetve „termelési lehetőségek görbét”, sőt
- a csak két alternatíva közötti választás esetére vonatkoztatható (szerencsétlenül „alternatív költség”-nek lefordított) „*opportunity cost*”-ot,
- a valamely termék azonos mennyiségének a (mindössze) két és tökéletesen homogén egységekből álló, egymást helyettesíteni képes termelési tényező különböző kombinációját kifejező „*isoquant görbét*”, sem pedig az optimális input-kombináció megjelenítéséhez szükséges „*isocost*” görbét,
- a mindössze két termék és két termelési tényező esetére vonatkoztatott és mind az input, mind az output optimális kombinációit kifejező „*szerződési görbét*”,
- a Marshall-féle, eredetileg a világpiaci (de csak két ország és két termék kereskedelmére leszűkített) egyensúlyi ár meghatározására szolgáló és „reciprok keresleti/kínálati görbék”-nek nevezett, de a standard tankönyvekben tévesen egymástól külön-külön a belső viszonyokból levezethetőnek vélt nemzeti „ajánlati” (offer) görbéket,
- a „tökéletes” makroökonómiai egyensúlynak a klasszikus és neo-klasszikus elméletben megfogalmazott mechanizmusait,
- a világgazdaság történelmében inkább cáfolható, mint igazolható és amúgy is nagyfokú leegyszerűsítést tartalmazó „*Phillips-görbét*”,

- különösen a nemzetközi gazdaságra vonatkoztatott különféle automatikus egyensúlymechanizmusokat,
- a nemzetközi gazdaságtan tankönyveiben az egyik legterjedelmesebb részben tárgyalt mindazokat a kereskedelemelméleteket, a nemzetközi kereskedelem különféle „alapjának” ama elméleti koncepcióit (beleértve a komparatív előnyök klasszikus tanát, különösen pedig a Heckscher–Ohlin-tételt), amelyek nemcsak egy időben és térben egyaránt leszűkített modellt képviselnek, hanem olyan irreális premisszákra, „tökéletes” körülmények feltételezésére és egyéb nagyfokú leegyszerűsítésekre is épülnek, amelyek gyakorlatilag meglehetősen irrelevánssá teszik azokat, továbbá
- a nemzetközi tőkeáramlás „természetes” irányára és indítékaira vonatkozó, ma már nemcsak a gyakorlatban cáfolatot kapott, de a modern eklektikus (Dunning-féle) elmélet révén is túlhaladottá vált neo-klasszikus tételt, és így tovább,
- nem is szólva mind az utóbbiból levezetett, mind pedig a Heckscher–Ohlin–Samuelson-tételben megfogalmazott ama koncepcióról, amely a termelési tényezők árának és tulajdonosaik jövedelmének, vagyis végső soron a nemzeti jövedelmeknek is a nemzetközi kiegyenlítődéséről szól (a nemzetközi fejlődési és jövedelmi szakadék további mélyülése korában!)...

A felsorolást persze még sokáig lehetne folytatni. De bármennyire is meglepőnek tűnhet: a felsorolt és hasonlóképpen a valóságtól elrugaszkodott és a gyakorlatban nemigen alkalmazható tételeknek, fogalmaknak és módszereknek a hallgatóinkkal való megismertetését *minden kritikám ellenére is szükségesnek tartom* (és tartottam mindig is). Mégpedig nemcsak azért, mert:

- legalábbis logikai gyakorlatokként és bizonyos összefüggések vagy jelenségek könnyebb megértését szolgáló formulákként „pedagógiai” szempontból hasznosak lehetnek, hanem és főként mert:
- akár tetszik, akár nem: a világ fejlett országainak egyetemén is tanítják azokat, vagyis és következésképpen diplomáink egyenértékűségének biztosítása és végzett hallgatóinknak külföldi egyetemeken való továbbtanulása, illetve külföldi kollégáikkal való szakmai kommunikációja is megkívánja bizonyos fokú ismeretüket, továbbá

- talán még azért is, mert jó néhány elméleti tételnek és a valóságnak a nyilvánvaló ellentmondásából nemcsak az előbbieknak a kritikája következhet, hanem éppúgy az utóbbinak a bírálata is, amiért (még vagy már) nem felel meg az elméleti tétel premisszáinak...

Nem egy olyan neves, nemzetközileg ismert közgazdászt lehetne említeni, aki a neo-klasszikus elméleten nevelkedve és annak képviselőjeként vált a fennálló nemzetközi gazdasági rend bírálójává (olykor keményebb bírálójává, mint egyik-másik neo-marxista vagy nacionalista beállítottságú) – éppen, mert az nem felel meg az elmélet által megkívánt „tökéletességeknek”.

Egyébként azt is megemlítem, 1967-ben az új Dar es Salaam-i egyetemen a diáklázadást és a kormány Arushai Nyilatkozatát követően a közgazdász hallgatók zöme és az általam vezetett tanszék több munkatársa is azt várták tőlem mint egy „szocialista” országból meghívott professzort, hogy majd a nyugati tankönyvek tananyagát félresöpörve a marxista elméleti közgazdaságtan és különösen a „szocializmus politikai gazdaságtana” oktatásával váltom azt fel. Erre azonban (az említettek számára némi csalódást is okozva) nem voltam hajlandó. Ehelyett „csak” annyit tettem, hogy az előbbi tananyag kizárólagosságát megszüntetve a közgazdasági elméletek története keretében minden fontosabb elméleti irányzattal igyekeztem megismertetni a hallgatókat. Ennek eredményeként tudható be az, hogy az akkor még Londonból kiküldött és még két másik kelet-afrikai egyetemen is funkcionáló „external examiner” saját meglepetését is kifejezve azt írta jelentésében, hogy furcsa módon a mi hallgatóink jobb és alaposabb ismeretéről tettek tanúságot a nyugati közgazdaságtannak is, mint azok a hallgatók a másik két egyetemen, akik csak ez utóbbit tanulták.

A nyugati standard tankönyvek *ismeretanyagának és terminológiájának* oktatása tehát nélkülözhetetlen, de ez *nem jelenti azt*, hogy

- olyan arányban és olyan nagy súllyal kell azt oktatni, mint az azokban tapasztalható,
- és éppúgy kritikátlanul mint a készre szabott „tudás” részeit kellené a hallgatók elé tárni.

Vagyis a szóban forgó „standard” ismeretanyagot

- egyrészt alaposan (a gyakorlati relevancia, alkalmazhatóság és nem utolsósorban a hazai gazdasági gyakorlat igényei szerint) *szelektálni* kell,
- másrészt pedig azt nem egyszerűen interpretálni, hanem *kritikailag értelmezni* és inkább többel, tartalmilag is és főként egy *megfelelőbb szemléletmóddal* kiegészíteni is kell.

A Nobel-díjas Gunnar Myrdal szerint „az elmélet nem több mint a tanulmányozandó társadalmi valóságra vonatkozó kérdések egy összefüggő sorozata”. Bár kíváncsi lehettem, hogy „a fiatal közgazdászoknak meglegyen a bátorsága a tartalmatlan, irrelevant és olykor kirívóan alkalmatlan doktrínák és elméleti megközelítések széles skáláját

elvetni”, mindamellett azt is hozzáfűzte, hogy „*ki kell válogatniuk azt, ami valóban praktikus és hasznos, ...és akkor azt találják majd, hogy sok régi és ismert érv, valamint elméleti tétel, ha egy új keretbe illesztődik, hasznossá válik.*”¹⁵

A már említett nemzetközi konferencián *Professor Helge Grundmann* hangsúlyozta, hogy „a veszély a ‘tisza elméletnek’ a gazdasági élet gyakorlati problémáira való alkalmazásában áll. Ekkor ugyanis a ‘tisza elmélet’ könnyen válhat egy ideológia igazolásává, mintegy ‘szilárd tudományos alapot’ biztosítva az utóbbi számára.” Hozzáfűzte viszont, hogy „félreértés lenne arra a következtetésre jutni, hogy a ‘tisza elmélet’ teljesen használhatetlen, és helyette a naiv empirizmushoz kellene fordulnunk. A közgazdasági elméletet mint olyat egyébként rendszerint csak olyanok vetik el, akik azt nem értik meg. ...A közgazdaságtan oktatása szempontjából a következtetés ... az, hogy a hallgatók számára nagyon is tanítani kell a közgazdasági elméletet. De szükséges bennük tudatosítani a különféle elméletek korlátjait: rendszeresen el kell mondani nekik, hogy a ‘tisza elmélet’ nem más, mint a tiszta logikának olyan (mesterségesen) konstruált esetekre való alkalmazása, amelyek alig vagy egyáltalán nem hasonlítanak a gazdasági valóságra..., és hogy a ‘kvázielméleteknek’ csak saját időbeli és térbeli korlátjaikon belül van értelme.”¹⁶

A szóban forgó nemzetközi konferencia válogatott felszólalásait tartalmazó kötet szerkesztői a tanulságokat összefoglaló bevezetőben hangsúlyozták, hogy „nem annyira az a probléma, hogy a hallgatóknak oktatott eszközök és koncepciók nem használhatók, hanem inkább az, hogy azokat egy olyan feltételezett gazdasági világra vonatkozóan oktatják, amely távol áll a hallgatók által tapasztalttól...; és ennek az a következménye, hogy azután a hallgatók majd nehezen tudják a gazdaság valós problémáit kezelni.”¹⁷

B. de Gaay Fortman professzor szerint: „Bár a mikroökonómiai elmélet oktatói egyre inkább egyetértenek abban, hogy a tárgy hagyományos tankönyvi megközelítése nem kielégítő, mégis ragaszkodnak ahhoz azzal az indoklással, hogy ‘úgy tűnik: egyelőre nincs még jobb’.” Valójában a mikroökonómiai elmélet oktatásának általánosan elfogadott célja inkább a hallgató agyának élesítése és elemzési eszközökkel való felszerelése, mint sem a gazdasági valóság teljes képének és különféle összefüggéseinek bemutatása.”¹⁸ P. 92

Ann Seidmann professzor asszony e konferencián kijelentette: „A tananyagoknak meg kell ismertetniük a hallgatókat a különféle közgazdasági elméletek főbb irányzataival mint a problémák megoldását csupán potenciálisan segítő irányelvekkel, és segíteni kell őket abban, hogy az elméleti modellekből levont hipotéziseknek az empirikus valósággal való összevetéséhez tudományos módszereket sajátítsanak el. A hallgatókat sohasem szabad arra tanítani, hogy az elméletek előfeltevéseit vagy értékítéleteit adottságokként kezeljék.” Hozzáfűzte azt is, hogy „Nyilvánvaló, hogy amennyiben a hallgatókat az elméletek kritikai kezelésére ösztönözzük, úgy állandó erőfeszítést kell tennünk annak elkerülésére, hogy értékeléseinket saját ortodoxiánk befolyásolja.”¹⁹

¹⁵ Myrdal, G. (1968), *Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations*. Vol. 1. Pantheon, New York. (p. 25) and Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Under-developed Regions*. Methuen, London. (p. 101)

¹⁶ Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J.F. – Svendsen, K.E. eds. (1969), pp. 63, 67–68.

¹⁷ Op. cit., p. 6.

¹⁸ Op. cit., p. 92.

¹⁹ Op. cit. p. 255 and 264.

Talán szerénységgel nélkül visszaidézhetem *saját akkori felszólalásomat* is annak bizonyítására, hogy évtizedek óta változatlanul az a meggyőződése: „...egyike a legnagyobb hibáknak (az oktatásban) az lenne – illetve az szokott lenni –, ha *csak egyetlen* elméletet és annak válaszait tanítják... Ehelyett, a közgazdasági elmélet *minden* fontos iskoláját oktatni kell... Annak elkerülése céljából, hogy netán összezavarjuk a hallgatók agyát az oly sokféle magyarázattal, az elméleteket egy általános *történelmi keretben* kell oktatni, és meg kell magyarázni *azok eredetét és egymással való összefüggéseit* is. Ily módon a hallgatók a közgazdasági elmélet tételeiről nem fogják azt gondolni, hogy azok készre csinált, *végző* válaszok, hanem megértik, hogy csak a közgazdasági gondolat történelmi fejlődésének termékei.»²⁰

A kérdés tehát nemcsak az, hogy miből és mit, hanem az is, hogy hogyan (ne) tanítsunk!

(3c) *Hogyan ne tanítsunk?*

Általánosságban és némi leegyszerűsítéssel azt mondhatni, hogy

- ne tanítsunk úgy egyetlen tudományos tételt, eredményt sem, mintha az valamiféle „örök igazságot” testesítené meg, mert ilyenek nem léteznek,
- ne tanítsuk úgy az elméleti tételeket, mintha azok pontos képet adhatnának a valóságról, mert ilyenek soha nem létezhetnek,
- ne tanítsuk a jelenben tapasztalható jelenségeket úgy, mint ha azok kész adottságok lennének,
- ne tanítsunk a gazdaságról úgy, mint ha az a társadalomtól, a politikától és kultúrától függetleníthető lenne,
- ne tanítsunk egyoldalú szemlélettel, mert a valóság jelenségeinek, folyamatainak soha nincs csak egyetlen oldala,
- ne tanítsunk kritikátlanul, mert a tudománynak eleve kritikusnak kell lennie a valósággal és saját magával szemben is, és
- a matematika nyelvén megfogalmazott, matematikai formulákban, illetve modellekben kifejezett tételeket, illetve elméleti összefüggéseket ne tanítsuk úgy, mintha azok leegyszerűsítésektől mentes, egzakt és tárgyilagos tudományosságot képviselő és a gyakorlatban is minden további nélkül alkalmazható ismereteket jelentenének.

Dudley Seers professzor szerint: „az egyetemnek fontos szerepe van abban, hogy a „közvéleményt” *felszabadítsa a képzelgések alól...* és megvédje az embereket a sok leegyszerűsítő

²⁰ Op. cit. p.69.

közgazdasági doktrínától.” Következésképpen „a közgazdaságtudományi tanszékek egyik funkciója egyfajta *egészséges szkepticizmus* keltése bármely doktrínával szemben, amely az egyetlen és garantált megoldást ígéri a komplex problémákra”. Szerinte „a messze legigényesebb feladatot a közgazdaságtan bármely része relevanciájának, még a legelemibb teóriáknak is a *kritikai értékelése* és a kritikának őszintén és világosan a hallgatók felé továbbítása jelenti, egyszersmind pótolva a közgazdász szerzőknek azt a gyakori mulasztását, hogy konkréti-zálják elméletük földrajzi és történelmi kontextusát.” Vagyis „az az oktató, aki előadását a rendelkezésre álló tananyagszövegek *korlátjainak* feltárására is építi, ... nagy szolgálatot tesz”.²¹

Paul Streeten, az Oxfordi Egyetem világszerte ismert professzora is megállapította: „Mindenkor *kritikusan* kell kezelnünk a premiszákat (ti. az elméleti tételek premisszáit – Sz.T.)... Nyitottság és kritizmus kell, hogy társuljon a *történelmi* megközelítéshez.”²²

Az említett nemzetközi konferencián *felszólalásomban* egyebek mellett azt hangsúlyoztam, hogy „...az oktatónak, amikor egy elméleti koncepciót tárgyal, el kell kerülnie egy olyan képzet keltését a hallgatókban, mint ha az egyetlen létező és egyetlen helyes koncepcióval foglalkozna”, hanem „ehelyett más nézetek és megközelítések létezésére is rá kell mutatnia.” Más szóval: „...az egyetemi oktatás alapvető célja az, hogy *gondolkodni* tanítsa a hallgatókat, vagyis képessé tegye őket új, ismeretlen *problémák megoldására*, illetve a régi, már ismert problémáknak új körülmények között történő megoldására – oly módon, hogy ellátja őket a szükséges elméleti és módszertani ismeretekkel.”

Ugyancsak megjegyeztem, hogy „a különféle elméletek relevanciája csak azon az alapon értékelhető, hogy mennyire képesek (történelmileg igazolható és logikailag konzisztens) válaszokat adni bizonyos meghatározott kérdésekre. Az, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre megfelelő válaszokat várunk el azoktól, egy nagyon is kritikus kérdés. Ennek figyelmen kívül hagyása okozza a legtöbb zavart és félreértést, sőt, éppúgy vezet nihilista pesszimizmushoz, mint az adott elmélet apologetikus védelméhez.”²³

A közgazdaságtan *matematikai nyelvét* illetően ugyanezen a konferencián Paul Streeten kijelentette: „Ostobaság arról vitatkozni, hogy a közgazdaságtan vagy annak eszköztára nagyobb vagy kisebb mértékben *matematizálódjék*. Ez épp olyan abszurd dolog, mint azt a kérdést vitatni, hogy több vagy kevesebb szót használjunk. Minden attól függ, hogy *mit fejezünk ki* a matematika nyelvén: *mennyire releváns*, reális és hasznos az, amit kifejezünk.” Hangsúlyozta, hogy „kritikája nem a matematikai gazdaságtan ellen irányul, hanem csupán annak eltévelyedései és fennhéjázásai ellen”. Megjegyezte: „Gyakran azt állítják, hogy a matematika lehetővé teszi a precizitást, bár többnyire a relevancia árán. Valójában azonban a matematikai gazdaságtanban sok minden pontatlan és zavaros... A matematikának a döntéshozatalban való alkalmazása azzal a veszéllyel jár, hogy a gyakorlati szakemberekben a bizonyosság hamis érzetét kelti.” Idézve Harry Johnsont, aki szerint ‘ha valamit nem érdemes megcsinálni, azt nem érdemes jól csinálni’, hozzátette: hogy „ha valami olyat csinálnak jól, amit egyáltalán nem kellene megcsinálni, az eredmény katasztrofális lehet”. „Megpróbálhatjuk kiválasztani a kvantifikálhatót, azt azonosítani a fontossal és boldogan optimalizálni. Az eredmény alighanem a lehetséges világok legrosszabbika lesz.”²⁴

²¹ Op. cit., pp. 30–31.

²² Op. cit. pp. 41–42.

²³ Op. cit. pp. 73–74, 119.

²⁴ Op. cit. pp. 41–42.

Streeten idézte Lord *Nicolas Kaldor* professzort: „Egy elméleti modell bizonyos, a különféle mennyiségek vagy erők közötti oksági összefüggésekre és sorrendjére vonatkozó hipotéziseket foglal magában. Mi mind egyetértünk abban, hogy bármely modell alapvető követelménye az, hogy képes legyen a valóságban található gazdasági folyamat jellegzetes vonásait megmagyarázni. Nem jó, ha egy modell olyan absztrakcióval indul, amely eleve kizárja azoknak az erőknek a befolyását, amelyek elsőrendűen felelősek a vizsgált gazdasági változók viselkedéséért; és ha kiderül, hogy az elmélet olyan eredményekhez vezet, amelyek ellentétesek a valóságban megfigyelttel, akkor ezt az ellentétes mozgást azoknak a maradék tényezőknek a kompenzáló (vagy éppen túlkompenzáló) befolyásával magyarázzuk, amelyek eleve ki voltak zárva a modellből.”²⁵ – p. 115.

Ugyanitt *Dudley Seers* megjegyezte: „Az, hogy ...a feltételezések rendszerint el vannak temetve az algebra jól kidolgozott szerkezetének az alapjában, nem jelenti azt, hogy a közgazdaságtan egy fejlett tudomány; épp ellenkezőleg, ez éppenséggel primitívségének a jele.”²⁶

A már ugyancsak említett *Guy Routh* rámutatott, hogy „az a rendszer, amelyben a változókat úgy tekintik, mint amelyek egymást meghatározzák, nagy vonzerővel bír, a gazdasági viszonyok matematikai nyelven való kifejezését kárpótolva a bemutatásnak és vizsgálatnak mindazon kényelmességével, amit az jelent. Az egyetlen hiba az, hogy az emberek eleve ki vannak zárva a modellből – ez az, amit *George Katona* a gazdasági változók tárgyasításának nevez. Kereslet, kínálat, jövedelem, kiadás, megtakarítás, beruházás és kamat e játék *dramatis personae*-vé (drámai szereplőivé) válnak, úgy játszva végig a darabot, mintha létük elkülönülne azoktól az emberektől, akik dolgoznak, keresnek, fogyasztanak, stb.”²⁷

Professor *Charles Harvey*, a konferencia egy másik résztvevője hangsúlyozta, hogy a gazdasági problémák matematikai megközelítését oktatni kell és az a kvantitatív módszereknek, beleértve a számvitelt, a statisztikát és az elemi ökonometriát, az alapos ismeretét követeli meg.” De különbséget tett „a matematikának mint a statisztika és ökonometria alapjának és mint a közgazdasági elmélet alapjának az oktatási szükségletei között”. Az utóbbit illetően megjegyezte: „az arról szóló vita, hogy ‘mennyi matematikát’, azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy milyen gazdasági elméletet tanítsunk”. Ezért a kérdés az, hogy milyen fajta matematika kell.” „A matematika nyelvének, vagyis a legprecízebb nyelvnek az alkalmazása a (gazdasági) elmélet fejlesztésére igen veszélyes, mivel szinte megváltoztathatatlanul azzal végződik, hogy gazdasági ügyeknek ama matematikai szimbólumok szabatosságát tulajdonítja, amelyeket használ. Azt is megengedi, hogy az elméletet messze felhasználhatóságának és igazolhatóságának valós határain túl fejlesszék. És arra ösztönöz, amint ez már egy ideje tapasztalható, hogy az elméletnek azokat a részeit fejlesszék, amelyek matematikai formában kifejezhetők, míg az elmélet más részeit negligálják, anélkül persze, hogy egyáltalán hivatkoznának a vonatkozó relevanciára vagy alkalmazhatóságra. Az ember olykor úgy érzi, hogy a gazdasági teoretikusok ugyanabba a csapdába estek, mint ő előttük az utilitárius (haszonelvűséget valló) filozófusok. A matematika szépségével, annak szabatosságával és tiszta logikájával győzedelmeskedve megkísérelték az emberi viszonyok tanulmányozásába az analógia igen veszélyes módszerével ugyanazt a szabatosságot belevinni. A közgazdászoknak talán némi mentségül szolgál az, hogy számos, valóban alkalmazható gazdasági változó eredeti módon kvantifikálható,

²⁵ Op. cit., p. 115.

²⁶ Op. cit., p. 30.

²⁷ Op. cit. pp. 55–57.

de ez okozza azt a veszélyt, hogy inkább nagyobb, mint kisebb abszurdítás csapdájába essenek.” Félreértések elkerülése végett ő is hozzáfűzte, hogy „ezzel nem volt szándékában tagadni a matematika teljes alkalmazhatatlanságát az elmélet fejlesztése terén sem”.²⁸

Hasonló módon érveltem *magam* is a matematika nyelvezetével és oktatásával kapcsolatban. Mindig is vallottam és a szóban forgó konferencián is hangsúlyoztam, hogy „a matematikai és statisztikai számítások megfelelő ismerete nélkül egy közgazdasági diplomával bíró egyáltalán nem tekinthető közgazdásznak, vagyis a gazdasági törvényszerűségek és elvek elméleti ismerete a gyakorlati számítások elvégzésének képessége nélkül távolról sem elegendő. Ezért az oktatásban a gazdaságmatematika és statisztika jelentőségének és súlyának csökkentésére irányuló bármely kísérlet elkerülhetetlenül az új diplomások minőségének romlásához vezetne.” De azt is megjegyeztem: „Meglehetősen gyakori elgondolás és törekvés a gazdasági elveknek matematikai formulákban való kifejezése és oktatása. A matematikai formuláknak kétségkívül az az előnye, hogy könnyebb azokat memorizálni, és közvetlen alapjául szolgálhatnak a gyakorlati számításoknak is. Ezeken felül, a matematikai formulákban és modellekben kifejezett gazdasági elvek (vagy éppen elméletek) jól összehasonlíthatók, sőt, kombinálhatók, vagyis ez által új formulák és modellek alkothatók. Bizonyára ezek az okai annak, hogy a matematikai formulák és modellek oly népszerűvé váltak. ...Van azonban egy igen nagy veszélye a gazdasági elvek és koncepciók matematikai formulákban való oktatásának. Mindenekelőtt az, hogy a képletek és modellek szükségképpen leegyszerűsítik a gazdasági összefüggéseket. Bár az absztrakció módszerét természetesen a nem matematikai elemzésekben is alkalmazni kell, az absztrakció alapja és az eredeti előfeltevések azonban könnyebben elfelejtődnek vagy rejtve maradnak a matematikai formulák és modellek esetében. Másodsorban, amikor egy alapvetően téves tétel matematikai formulában fejeződik ki, a tudományos egzaktság benyomását keltheti pusztán azért, mert a kifejezés módja egzak, míg egy verbálisan kifejezett tétel fogyatékosságai könnyen feltárhatók. Harmadsorban, a készre csinált matematikai formulák és modellek rendelkezésre állása mindig ösztönzést jelent arra, hogy mereven alkalmazzák is, sőt ráerőszakolják azokat olyan tényleges helyzetre, amely a megalkotóik által feltételezettől merőben eltér. Egy olyan hajlamot fejleszt ki a hallgatókban, hogy összegyűjtsenek és memorizáljanak minél több olyan képletet, amelyet egzaktnak hisznek, anélkül, hogy azok eredetét és jelentését is megértenék. A következmény a logikus gondolkodásnak a kész képletek mechanikus alkalmazásával való helyettesítéséhez vezető tendencia lesz.”²⁹

(4) Néhány általános megjegyzés és összefoglaló következtetés

Az egyetemi szintű oktatás színvonalának javításában mindenképpen indokolt figyelembe venni az alábbiakat:

- Egyre inkább nő az igény (amint ezt legalábbis a nemzetközi irodalom legjavában tapasztalhatjuk) a történelmi és holisztikus szemléletmódnak, a globális megközelítésnek és az interdiszciplinaritás-

²⁸ Op. cit. pp. 18–19, 24, 197–198.

²⁹ Op. cit. pp. 71–72.

nak, valamint az elemzés egyszerre több, egymást nem kizáró, sőt egymással összefüggő szintjének az alkalmazása iránt.

- Mindinkább követelménnyé válik az „örökérvényű” tanokkal szembeni kétkedés, a tudományos megismerés (Heller Ágnes kifejezésével élve:) „korlátozott relativizmusának” elfogadása, a kizárólagosnak feltételezett alternatívák választása helyett az optimális kombinációkra törekvés, az aurea mediocritas keresése, valamint és nem utolsósorban az elméleti irányzatok további diverzifikációja és az elméleti tételek és módszerek sokasodása mellett az értelmezések pluralizmusának tudomásul vétele és a szélsőségek háttérbe szorulásával egyfajta konstruktív eklekticizmusra törekvés.
- Világszerte felerősödni látszik az oktatás kritikai funkciója, nemcsak a kizárólagosan igaznak hitt tételek és azok mintegy hittételekként, megkérdőjelezhetetlenként való kezelése ellenében, hanem a létező valóság és a gyakorlati politika irányában is.

Egyébként már annak idején, az említett konferencián is hangsúlyozta *Dudley Seers* professzor, hogy „az egyetem talán az egyetlen olyan jelentősebb független központ, amelytől a kormányzatok a hivatalos politika konstruktív kritikáját várhatják el”.³⁰

A „konstruktív bírálatnak” azt a téves *politikai értelmezését* azonban, amely a gyakorlatnak, illetve valamely politikai döntésnek, intézkedésnek a tudomány művelői részéről ért bírálatát csak az esetben tekinti „építő jellegűnek”, ha azok egyszersmind a megoldás konkrét útját, a jobb alternatívát is megjelölik, már jóval a hazai rendszerváltás előtt is nyilvánosan kifogásoltam. A bírálat ugyanis az esetben is konstruktív, ha csupán a bírált gyakorlat megváltoztatására készlet, illetve kimutatja az adott döntések bizonyos kedvezőtlen hatásait, és amennyiben alternatívákat is felvázol, úgy akkor is, ha a nélkül tálalja azokat és azok várható kedvező és kedvezőtlen hatásait egyaránt, hogy bármelyik mellett is elkötelezné magát. Hiszen a tudomány nem vállalhatja fel a politika felelősségét olyan döntésekért, amelyek különféleképpen és különböző mértékben érintik a társadalom egyes rétegeit.³¹

- Az egyetemi színvonalú oktatás mind az alap-, mind a felsőbb fokon feltételezi és megköveteli a tudományos munkát, mégpedig nemcsak az adott témakör valamely részletében végzett önálló tudományos kutatást, hanem (ez utóbbi sikere érdekében is:) az egész témakör nemzetközi irodalmának tanulmányozását, a legjelentő-

³⁰ Op. cit. p. 29.

³¹ Lásd „A társadalomtudományok és a gyakorlat c. cikkemet, Társadalmi Szemle, XLII. Évf., 1987, 8–9. sz. 14–24. o.

sebb művek kellő ismeretét is. Amint a megfelelő technológia importja is megköveteli a technológiai ismeretekkel bíró, jól képzett szakemberek meglétét és közreműködését annak kiválasztásában, és ahogy egy ország technológiai fejlődése megköveteli a saját kutatási és fejlesztési kapacitások meglétét és eredményes működtetését, úgy a megfelelő ismeretanyagnak a nemzetközi irodalomból való kiválogatása, feldolgozása és a hazai szükségletekhez való igazítása is nélkülözhetetlenné teszi a saját tudományos kutatást és a tankönyvírást is.

- Következésképpen az egyes szakok, szakirányok, tematikák és az általános egyetemi követelmények meghatározásában azoknak a felsőoktatási intézményeknek, illetve azoknak a tanszékeknek (vagy intézeteknek) és azokon belül is azoknak a professzoroknak kell vezető szerepet biztosítani, amelyek, illetve akik már kellő oktatási tapasztalatot és szellemi tőkét halmoztak fel, és nemzetközileg elismert tudományos teljesítményt is felmutatnak.
- Minthogy az oktatás nemcsak a további tanulmányok, a továbbképzés megalapozását, előkészítését szolgálja, hanem a gyakorlatot is, vagyis fel kell, hogy készítsen a gyakorlati közgazdász munkára, ezért a tárgystruktúrák és tárgytematikák véleményezésébe célszerű, sőt szükséges is lenne az adott terület néhány gyakorlati szakemberét is bevonni. Így a nemzetközi gazdaságtan, a fejlődéstan, valamint az Európa-tanulmányok vonatkozásában főként a nemzetközi szervezeteknél, intézményeknél, az EU-nál vagy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok hazai intézményeinél szakértői tevékenységet folytató, illetve fejlesztéspolitikával foglalkozó szakembereket.
- A felsőoktatási intézmények egyes tanszékei között a tárgyak tematikája, illetve tananyaga tekintetében esedékes koordináció semmi esetre sem sértheti az egyetemi autonómiát és az oktatói szabadságot.
- A konzorciumokban folyó koordináció akkor lehet eredményes – mégpedig anélkül, hogy sértené az egyetemi autonómiát és oktatói szabadságot –, ha csupán azt a minimális ismeretanyagot határozza meg, amelyet kivétel nélkül minden felsőoktatási intézmény érintett tanszékén a vonatkozó tárgy keretében oktatni kell és minimális követelményként számon is kell kérni – függetlenül attól, hogy a tárgyat mely tankönyv alapján és milyen egyéni szemlélettel oktat-

ják. Ez a minimális ismeretanyag azokat a legfontosabb fogalmakat, elméleti tételeket és számítási módszereket, illetve matematikai modelleket tartalmazná, amelyek mind a további tanulmányok, mind a külföldi – főként nyugat-európai – egyetemeken végzettekkel való kommunikáció, mind pedig és főként a gyakorlati közgazdász munka szempontjából nélkülözhetetlenek. Ennek a minimális ismeretanyagnak az összeállítása során tehát éppúgy figyelemmel kell lenni arra, hogy mit tartalmaznak a nemzetközileg leginkább elterjedt, „best-seller”-nek minősített standard tankönyvek, mint arra is, hogy mi az, ami abból a gyakorlat számára is alkalmazható és ennek megfelelően hangsúlyosan szerepeltetendő. (A szóban forgó ismeretanyag egyes „tételeit” célszerű lenne egy – a repülőgépeknél használatos „check-list” mintájára – listába foglalni.)

- A közgazdaságtanban nincsenek (de más diszciplínákban sincsenek), és nem is lehetnek tökéletesen és örökké igaz elméletek, részben mert minden elméleti tétel absztrakcióra épül, részben mert a valóság sokkal összetettebb és gyorsabban változó, semhogy bármely elmélet képes lenne egészében és pontosan megragadni. Ezért az oktatásban nélkülözhetetlen a kritikai szemlélet, illetve annak is a kimutatása, hogy milyen leegyszerűsítések, premisszák húzódnak meg valamely elméleti tétel mögött és korlátozzák annak alkalmazhatóságát. Csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akad akár csak egyetlen olyan közgazdasági elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. Az elméletek lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki bármely elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve gazdaságpolitika közvetlen formálására való alkalmasságot vár el! (Mint ahogy az is, aki bizonyos konkrét társadalmi gyakorlat kudarcából valamely általános közgazdasági elmélet „bukására” következtet.)
- A tudományban és az oktatásban nincs helye a valóságról vagy annak átalakításáról egyoldalú, hamis képet festő ideológiáknak, bármely eredetűek legyenek is azok. Csak a többféle elméleti irányzatnak, illetve álláspontnak az érzékeltetése révén és mindegyiknek a megfelelő kritikai szemléletű oktatása révén kerülhető el egyetemi szinten az ideológiai befolyás és elméleti tételek „hittételekként”

értelmezése. Mindez nem jelenti azt, hogy az oktatásból száműzni kellene azt az „értékelvűséget”, amely a humánium, az emberi szolidaritás, az esélyegyenlőség, a demokrácia és a Természet védelme jegyében fogant.

A már többször idézett *Dudley Seers* hangsúlyozta, hogy „a felsőoktatást nem szabad politikai célokra prostituálni”, hozzáfűzve: „De ez nem jelenti azt, hogy el kell határolódni a politikai kérdésektől.”³²

- A nemzetközileg leginkább elterjedt, illetve sikeresen elterjesztett standard tankönyvek zöme egy bizonyos elméleti irányzatot, az egyébként vegyes elemeket tartalmazó „mainstream”-et képviseli, míg más irányzatok elméleti tételeit, fogalmait és módszereit nem (vagy csak marginálisan és pontatlanul) ismerteti. Ezért, és mert a múltban viszont a „marxizmus-leninizmus” oktatását igyekeztek az ún. „szocialista” országokban kizárólagossá tenni (bár ez a törekvés legalábbis a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen az elmélettörténeti tárgynak köszönhetően – szerencsére – nem járt sikerrel), hazánkban különösen fontos az elméleti nézetek pluralizmusának és kritikájának biztosítása az egyetemi oktatásban.

Prof. Z.L. Sadowski az említett konferencián megjegyezte, hogy az a kérdés, vajon a marxi közgazdaságtant érdemes-e oktatni, „egy régi polémia maradványa” csupán, és eleve „irreleváns”, minthogy a marxi közgazdaságtan is „megtette a maga hozzájárulását a közgazdasági gondolkodáshoz, és ezen az alapon éppen annyi figyelmet érdemel, mint bármelyik más, amely az elemzési szinten számít.”³³

- A nemzetközi „standard”, vagyis a megfelelő minőség és egyenértékűség biztosítása nem azonos valamely nemzetközi „standard tankönyv” lefordított szövegének kötelező tananyagként alkalmazásával. Az a feltételezés, hogy a közgazdaságtan oktatásában, különösen az alapozó tárgyakéban, a nemzetközi szint elérése csakis egy-egy magyarra fordított külföldi tankönyv révén biztosítható, a hazai felsőoktatási intézmények szellemi kapacitásának egyértelmű és általánosító lebecsülését jelenti.

³² Lásd: Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J.F. – Svendsen, K.E. eds. (1969), p. 29.

³³ Op. cit., p. 36.

- A hazai szerzők által írt vagy írandó tankönyveknek külföldi tankönyvek fordításával való felváltását a közös szakmai nyelv ismertetének követelménye sem indokolhatja. (Megjegyzendő, hogy noha egy ilyen követelmény pl. az orvostudomány vagy a gyógyszerterén még sokkalta fontosabb, mint a közgazdaságtanban, ott mégis természetes hagyomány, hogy a tankönyveket rendre a legnevesebb professzorok írják.)
- A felsőoktatási intézmények vezető oktatói nem mentesíthetők az alól a természetes feladat alól, hogy saját vagy más intézményeken belüli munkatársaikkal együtt tananyagfejlesztő tevékenységet folytassanak és a vonatkozó nemzetközi irodalom újabb eredményeinek folyamatos figyelemmel kísérése és önálló tudományos munkájuk alapján tankönyveket írjanak, illetve újjá írjanak. A tananyagfejlesztés és tankönyvírás tehát olyan feladat, amely a hazai szellemi kapacitások felhasználásával teljesítendő – a tárgyat oktató tanszék által, illetve a különböző felsőoktatási intézményhez tartozó tanszékek közötti együttműködés keretében.
- Az így készülő tankönyveknek tartalmazniuk kell a koordinációban meghatározott minimális ismeretanyagot, de helyes, ha azok egyszersmind igazodnak az adott intézmény profiljához is. (Még az alapozó, illetve törzstárgyak esetében is, legyen szó akár nemzetközi gazdaságtanról, fejlődéstanulmányokról vagy Európa-tanulmányokról, indokolt lehet, hogy különböző arányban és hangsúllyal szerepeljenek bizonyos alapismeretek a főként a vállalati szektor számára, mint pl. a regionális intézmények vagy az államigazgatás számára képző intézmények tananyagaiban.)
- A hallgatókat tehát minden felsőoktatási intézményben el kell látni – különösen az alapozó, illetve törzstárgyak esetében – hazai szerző, illetve szerzői kollektíva által írt és kötelező tananyagként előírt tankönyvvel vagy jegyzettel, amelyet azonban indokolt, sőt általában szükséges is kiegészíteni az ajánlott olvasmányok olyan jegyzékével, amely főként (bár nem kizárólag) a nemzetközi szakirodalomból válogatott könyveket, cikkeket, illetve szövegrészeket sorolja fel. Igen célszerű továbbá a kötelező tankönyvet, illetve jegyzetet olyan szöveggyűjteménnyel és gyakorlati példatárral is kiegészíteni, amelyek elősegíthetik a hallgatók szélesebb körű

szakirodalmi tájékozódását és a gyakorlatban használt számítási módszerek alkalmazására való képességének javulását.”

SZENTES TAMÁS

TÉNYEK, ADATOK ÉS MUTATÓSZÁMOK FELHASZNÁLÁSÁNAK ANOMÁLIÁI¹

Tudomány nem létezik a tények felmérése, adatok gyűjtése és felhasználása nélkül. A tényeket azonban el lehet hallgatni vagy ferdíteni, az adatokat sokféleképpen lehet összeválogatni, az azokból készült mutatószámokat pedig a bonyolult és változó valóság leegyszerűsítő, sőt meghamisító ábrázolására, illetve magyarázatára is fel lehet használni. Ezek a megállapítások ugyan közhelynek számítanak, mégsem árt néhány olyan példával illusztrálni az ilyen anomáliákat tudományunk területén, amelyeket saját vagy az ünnepeltével közös tapasztalatok nyomán idézek fel.

Öt évvel ezelőtt is, amikor Palánkai Tibor 70. születésnapja alkalmából készült kötetbe szánt írásom témáját kellett megválasztanom, igyekeztem olyat találni, amely tudományos és oktatói munkánkban közösnek számít. (Ez volt a globalizálódás, az integráció és a nemzeti fejlődés összefüggése.) Jelen írásomnak a témája hasonlóképpen abból adódik, hogy nemcsak pályánk és évtizedes tanszéki tevékenységünk során, hanem akadémiai együttműködésünk fejleményei kapcsán is foglalkoznunk kellett a jelenségek mérésének, mérhetőségének és az adatok értelmezésének problémáival.

A következő konkrét példák, amelyeket saját vagy az ünnepeltével közös tapasztalatok nyomán idézek fel, nemcsak illusztrálják a mérés tárgyával, mikéntjével, az adatok és eredmények értékelésével stb. kapcsolatos problematikát, hanem talán kellő tanulságként is szolgálhatnak.

¹ A cikk megjelent: Szentes Tamás. 2013. Tények, adatok és mutatószámok felhasználásának anomáliái. *Köz-gazdaság*, 1: 8–17.

Az *első* a régmúlta nyúlik vissza. Tanszékünk létrehozója és első tanszékvezető professzora, amikor azon az első tudományos könyvén (egyszer mind a tanszék első tankönyvén) dolgozott, amelynek még a kiadó megbízásából szerkesztője voltam, azt kívánta beosztott munkatársaitól, köztük az ünnepelttől is, hogy a munkásosztály „abszolút elnyomorodására” vonatkozó, tévesen Marxnak tulajdonított tételnek az igazolására megfelelő jelenkori adatokat gyűjtsenek. A fejlett nyugati országok esetében azonban az *összegyűjtött statisztikai adatok* éppenséggel a tételt cáfoló, azzal ellentétes valóságot mutatták. Ekkor az egyébként nagy tekintélynek örvendő tanszékvezetőnk nemcsak elégedetlenségének adott hangot az elvégzett adatgyűjtő munkát illetően, hanem azt az utasítást is adta beosztottjainak, hogy addig keresgéljenek és gyűjtögessenek statisztikai adatokat, amíg végre sikerül a tétel igazolásához megfelelőket találniuk. Ma már persze mulathatunk ezen a példán, amely arra vall, hogy a *statisztikai adatok kiválogatása nem mindig szolgálja a valóság megismerését*. Egyfelől azonban az adatoknak a valóságot leplező ügyes összeválogatása, vagy éppen elhallgatása, sőt meghamisítása az elmúlt évtized hazai politikai gyakorlatában már nemcsak választások előtt volt jellemző, hanem szinte mindennapossá vált, sőt részben a médiában is, másfelől a valóságot pontatlanul vagy tévesen ábrázoló statisztikai mutatószámok alkalmazása a tudományban ma is igencsak gyakori. Ez utóbbit példázza, *másodikként*, az országok fejlettségi színvonalának mérésével és összehasonlításával kapcsolatos tapasztalat.

Az országok fejlettségi szintjének, illetve elmaradottságuknak a mérési problémájával nemcsak általánosságban, a fejlődéstanulmányok keretében, az elmaradottságokainak vizsgálata kapcsán kellett foglalkoznom már az 1960-as évektől kezdve², hanem 1971-ben konkrétan is, amikor az ENSZ Közgyűlésének megbízásából létrehozott szakértői bizottság a legszegényebb, ún. legkevésbé fejlett országok csoportjának klasszifikációját, jellemző ismérveit volt hivatva meghatározni.

Az országoknak fejlettségi szintjük szerinti rangsorolásakor mindeneke előtt az a problémába vetődik fel, hogy egyrészt mely statisztikai mutatószámokat vagy azok milyen kombinációját célszerű alkalmazni, és másrészt, hogy hogyan gyűjthetők össze a kívánt statisztikai adatok. Az adatszolgál-

² Lásd Szentes, T. (1964), (1971).

tatás és az adatok megbízhatóságának problémája azonban nem független a mutatószámok kiválasztásától.

A fejlettségi szintek mérésére és összehasonlítására alkalmazott leggyakoribb mutatószám – mint ismeretes – az *egy főre számított bruttó hazai termék (GDP)*.

Annak idején, az 1960-as és 1970-es években még természetes és általánosan elterjedt volt az országok fejlettségi szintjének az *egy főre számított nemzeti jövedelem, illetve az egy főre jutó bruttó hazai vagy nemzeti termék (GDP vagy GNP)* nagyságával való mérése. Bár ezt a gyakorlatot már akkor is érték kritikák, az ENSZ fent említett szakértői bizottságának értekezletén is egy olyan javaslat került napirendre, amely a „legkevésbé fejlett” országokat azok egy főre eső nemzeti jövedelmének 100 US-dollárnál alacsonyabb szintje alapján kategorizálta volna. Másokkal együtt nemcsak e 100 dolláros határértéknek az önkényes meghatározását kifogásoltam, hanem főként azt is, hogy az elmaradottság más, fontos ismérvei, mint amilyen a gazdaság szerkezete, a közoktatás és egészségügyi ellátás fejletlensége, stb. figyelmen kívül marad, és olyan országok minősülhetnek fejlettebbeknek pusztán valamely monokultúrás exportágazat jövedelmezősége és a lakosság kis létszáma folytán, amelyek minden egyéb szempontból igencsak elmaradtak. Végül is a javasolt mutatószám kiegészítéseként a bizottság egy strukturális gazdasági mutatószámot (a feldolgozóipar arányát) és egy nem gazdasági mutatószámot (az analfabétizmus mértékét) is a meghatározó legfontosabb kritériumok közé vette fel.

Bár azóta nemcsak a fejlődésgazdaságtan irodalmában, hanem a nemzetközi szervezetek jelentéseiben is az országok fejlettségének mérésére újabb és újabb mutatószámok kerültek bevezetésre, az *egy főre számított bruttó hazai termék (GDP)* továbbra is megtartotta előkelő helyét és szerepét. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy annak már korábban ki-mutatott fogyatékoságaira és megbízhatóságának korlátjaira vonatkozó korábbi kritikákat nem ismerő egyes politikusok, államférfiak (mint pl. N. Sarkozy, volt francia köztársasági elnök) még nemrégiben is szakértői véleményeket kívántak e témában.

Az *egy főre eső GDP mutatószámával* kapcsolatban maga a számítás, *mind a bruttó hazai termék nagyságának mérése, mind pedig a lakosság létszámának megállapítása* nem kis nehézségekkel és bizonytalanságokkal járhat együtt, különösen, de nem kizárólag a kevésbé fejlett országokban.

A *GDP számítását* illetően egyebek között gondot okoz nemcsak a „fekete” gazdaságok és az informális szektorok teljesítményének felmérése, hanem általában a falusi gazdaságok összes termelésének (a piacra nem kerülő, vagyis belső fogyasztásra, illetve felhasználásra termelt termékekkel együtt történő) számbavétele is, minthogy a nem adózó tevékenységek teljesítménye és a belső fogyasztás, illetve felhasználás mértéke csak

becslésekkel állapítható meg. Számos fejlődő országban a többnyire még természetes gazdálkodást folytató „tradicionalis” gazdaságok termelését és belső fogyasztását oly módon állapítják meg becslésekkel, hogy a gyökeresen eltérő termelési módhoz tartozó modern szektor ráfordításárait, keresleti struktúráját, illetve fogyasztói preferenciáit tükröző és a világgpiaci árváltozások által befolyásolt árakat vetítik rá a tradicionalis szektor termékeire, amelyeknek zöme meg sem jelenik a piacon. Mindez a GDP-adatok nemzetközi összehasonlításának megbízhatóságát a jól ismert átszámítási problémákon³ túlmenően is az eltérő arányok és nagyságrendi különbségek miatt fölöttebb kétségessé teszi. Ráadásul, a GDP nagyságának meghatározásában minden termelői és szolgáltatói tevékenység eredménye mint termék pozitív előjellel jön számításba, beleértve az egészségre káros, a társadalmi, illetve nemzetközi biztonságra veszélyes, valamint a természetet romboló, környezetszennyező, a meg nem újítható természeti erőforrások kimerülésével fenyegető tevékenységek produktumát is. (Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nemzeti jövedelemben a természeti tőke pótlás nélküli fogyasztása is jövedelemként jelenik meg.)⁴

Ami pedig a *népszámlálások* gyakorlatának és megbízhatóságának fogytékosságait illeti, nemcsak egyes korábbi, főként afrikai esetek példázhatják azokat, mint amilyen az 1960-as években történt, amikor egyik-másik afrikai országban a többnyire még tradicionalis gazdálkodást folytató törzsek lélekszámának megállapítására a kunyhók számának helikopterrel történő felmérésével (és egy átlagos családlétszám feltételezésével)

³ Ezek egyike az azonos valutában (általában USA-dollárban) számítás problémája. Ezt ugyan a „PPP”, vagyis a vásárlóerő-paritás (purchasing power parity) alapján történő átszámítás módszerével hidalják át, a fogyasztás, illetve a lakosság kiadásainak országonként igen eltérő szerkezete és egyéb körülmények azonban a számítást csak viszonylagos értékűvé teszik. Ennél is nagyobb gondot, illetve nehézséget jelent sok országban a statisztikai adatszolgáltatás fogytékossága, illetve megbízhatatlansága. Ez különösen igaz a gyengén fejlett országok esetében.

⁴ Egyébként a nemzeti jövedelem számításának a volt „szocialista” országokban korábban alkalmazott módszere, vagyis a nettó anyagi termék (Net Material Product) összegének felmérése sem vette figyelembe a meg nem újítható természeti erőforrások kimerítésének és a környezetszennyezésnek a tényét, illetve negatív hatását. Mégpedig annak ellenére sem, hogy a közgazdaságtan oktatásában előkelő szerepet kapott a munkaérték-elméletnek az a marxi változata, amely minden jószág értékét az újra-előállításához társadalmilag szükséges munka mennyiségével határozta meg.

végeztek becsléseket. Eközben ugyanis figyelmen kívül hagyták, hogy nemcsak a nomád pásztorkodást folytató törzsek, de a hagyományos rotációs földművelést végző törzsek is az újabb területekre vándorlás során, illetve újabb területek művelés alá vonásakor lakatlanul hagyják korábbi kunyhóikat, és inkább újakat építenek. Egy másik korabeli példa nem kevésbé figyelemre méltó, hiszen egy „szabályos” népszámlálás esetére vonatkozik. Az egyik újonnan függetlenné vált afrikai országban az első két népszámlálás adatai között meglepően nagy eltérés mutatkozott, amelyet máris a „demográfiai robbanás” megnyilvánulásának hittek. Mint később kiderült, a feltűnően nagy népességszaporulat jórészt csak látszólagos és annak következménye volt, hogy az első népszámlálást zömmel adóhivatalnokokkal, a másodikat viszont tanítókkal végeztették. Egy harmadik, későbbi példa a népszámlálási eredmények megbízhatatlanságát két olyan ország esetében mutatta, amelyek között az annak idején mesterségesen meghúzott határvonal egy nagy nomád törzs természetes mozgásterét vágta ketté, amely persze nemigen törődött azzal. Így azután akár azért, mert a törzs szokásos vándorlása során éppen a népszámlálást végző országban tartózkodott, vagy akár azért, mert az ottani hatalomban résztvevő képviselői saját pozíciójuk erősítése céljából erre mozgósították, a népszámlálás a népesség tényleges megoszlásától meglehetősen eltérő eredményt hozott.

Az ilyen és hasonló példák tükrében aligha lehet csodálkoznia azon, hogy a Nobel-díjas G. Myrdal professzor az 1970-es évek elején úgy vélte, hogy a fejlődő országok problémáival foglalkozó publikációk „telítve vannak olyan statisztikai adatokkal, amelyek gyakran még annyit sem érnek, mint az a papír, amelyre kinyomtatták azokat.” Azóta persze már a fejlődő országok zömében is javult a statisztikai adatszolgáltatás, és miként a fejlett országokban, a statisztikai adatok ott is megbízhatóbbá váltak. Mindamellett nem árt óvatosan, kellő mérlegeléssel bánni velük még a legfejlettebb országok esetében is (különösen azóta, hogy a „szürke” és a „fekete” gazdaság ezekben az országokban is nagyobb teret nyert, nem utolsósorban az immigráció és a transznacionalizálódás folytán).

Bár korántsem hasonlítható az előbbi afrikai esetekhez az a *legutóbbi hazai népszámlálással* kapcsolatos tapasztalat, amely több helyütt a lakóhelyi nyilvántartás elavult adatainak felhasználása és legalábbis egyes polgármesteri hivatalokban a népszámlálási kérdőívek enyhén szólva laza

kezelése folytán némileg kétségessé teszi az eredmények megbízhatóságát, mégis tanulságos.

A fent említett tapasztalatról egyik ismerősöm számolt be, de amelyet a médiában szóvá tett hasonló eset is igazolt. Minthogy ismerősöm nem kívánt a történetből ügyet csinálni, sem pedig bárkinek is kellemetlenséget okozni, az esetet a szereplők és a helyiség nevének említése nélkül írom le:

Ismerősöm családjával együtt már a népszámlálás előtt 4–5 éve a szóban forgó helyiség állandó lakosa lett, miután egy fővárosi társasházban lévő lakását eladva ott egy kisebb családi házat vásárolt. Meglepetésére a népszámlálási kérdőíveket egy még a budapesti címére érkezett borítékban egyik volt lakótársa, aki történetesen ismerte lakcímét, továbbította lakóhelyére. Minthogy abból kiderült a népszámlálási biztos neve és telefonszáma, azon nyomban felhívta az illetőt, hogy tisztázza a tévedést. Meg is beszéltek egy időpontot, amikor a budapesti társasházban találkozhatnak, ahová a számlálóbiztosnak amúgy is el kellett mennie. Ismerősöm ezért felutazott a fővárosba, de mert órákon át hiába várt az illetőre, felhívta telefonon. A számlálóbiztos közölte, hogy valami közbejött, és azt ajánlotta ismerősömnek, hogy nyugodtan használja fel, vagy semmisítse meg a kérdőíveket. Ezek után ismerősöm saját lakóhelyén remélte az ügy rendezését, várva a helyi számlálóbiztoszt a hivatalos határidőig. Minthogy azonban az nem jelentkezett, állampolgári kötelességtudata arra készítette, hogy a helyi polgármesteri hivatalban érdeklődjön. Ott a népszámlálással megbízott munkatárs megnyugtatta, hogy általában van némi késés több helyütt is, de 2–3 napon belül bizonyára őt is fel fogja keresni a számlálóbiztos. Mivel ez nem történt meg, újra telefonált az illetőnek, aki ezúttal megkérdezve ismerősöm nevét és lakcímét, a tévedést azzal magyarázta, hogy a *tíz évvel korábbi nyilvántartás* adatai alapján kellett a számlálóbiztosoknak felkeresniük az állampolgárokat. Megadta viszont az illetékes számlálóbiztos nevét és telefonszámát. Ismerősöm rögvest fel is hívta az illetőt, aki közölte, hogy egyrészt már leadta a dokumentumokat és befejezte a munkát, másrészt megjegyezte, hogy (mivel állítása szerint nem talált senkit ismerősöm lakcímén) a polgármesteri hivatal népszámlálásért felelős említett személyétől azt a tanácsot kapta, hogy a kerítésen kívülről *saccolja meg* az ingatlan adatait és töltsön ki saját maga egy-két személyi kérdőívet is. Mindezt megtudván ismerősöm felháborodva protestált a hivatal szóban forgó munkatársánál, aki azt ajánlotta neki, hogy még a rendeletileg határidőn túl biztosított néhány napon belül fáradjon be a polgármesteri hivatalba, ahol kitöltheti és leadhatja a kérdőíveket. Ismerősöm vette a fáradságot és másnap bement a hivatalba, ahol a portástól a népszámlálással foglalkozó iroda, illetve előadó szobaszámát kérte, megmondva jövelele célját. Erre a portás a közelében lévő asztalra mutatva, ahol tucatszámra álltak a kérdőívek, azt mondta neki, hogy *vegyen el annyi kérdőívet, amennyire szüksége van*. Pár perccel később ugyanezt mondta két újabb érkezőnek, akik közül az egyik kb. 15–20 kérdőívet markolt fel *minden igazolás nélkül*. Ismerősöm a helyszínen kitöltött kérdőíveket hasonlóképpen bármilyen igazolás nélkül le is adhatta.

E történet arról tanúskodik, legalábbis a szóban forgó esetben, hogy a biztonság érdekében még postán sem kézbesíthető vagy feladható kérdőívekhez *bárki, személyi igazolvány nélkül is, és bármely mennyiségben* hozzájuthatott, és azokat ugyanígy le is adhatta. A médiában említett eset is arról szólt, hogy egy másik helyiségben hasonlóképpen bántak a kérdőívekkel, aminek következtében feltűnően nagy arányúnak tűnt fel az ott lakók számára viszonyítva az egyik kisebbséghez tartozók létszáma.

Mindebből az a már korántsem új megállapítás következik, hogy az országok fejlettségi színvonalának mérésére és összehasonlítására az egy főre

első GDP mutatószáma még a viszonylagos különbségeknek a megállapítására sem mindig alkalmas, és bár kétségtől *sükséges, de nem elégséges* mutató.

Egy *harmadik* példa a mérhető gazdasági jelenségeknek bizonyos *nem mérhető jelenségekkel* való összefüggéséből adódó problémákra utal. Ilyenekkel első ízben akkor találkoztam, amikor az elmaradott afrikai országok esetében a bér- és árösztönzőknek a megfelelő mutatószámokkal mért alacsony, sőt fordított előjelű hatékonyságát amerikai közgazdász, illetve szociológus kollégáim a helyi lakosság primitív tudatával, irracionális viselkedésével, a modern társadalmakra jellemző eredményre törekvés (*achievement orientation*⁵) hiányával magyarázták.

Nem volt nehéz meggyőződnöm tanzániai tartózkodásom idején arról, hogy a szóban forgó viselkedés az adott körülmények között nagyon is racionálisnak volt mondható. A gazdaság hagyományos, önfenntartó szektorából ugyanis jobbra csak az adók, illetve az iskolapénz miatt vittek piacra az árártól függően több vagy kevesebb terméket, illetve kényserültek a fiatal vándormunkások időszakos munkavállalásra a modern szektorban, akik viszont bérük megemelésének hatására hamarabb igyekeztek vissza a hagyományos szektorba. Oda ugyanis nemcsak hátrahagyott családjuk vonzotta vissza őket, hanem ott némi biztonságot élvezhettek betegség és időskori munkaképtelenség esetén is.

Ugyanaz az emberi viselkedés *a körülményektől függően* tehát éppúgy lehet racionális, mint irracionális. Következésképpen a gazdaságban mért jelenségeket nem szabad a nem gazdasági jelenségektől elvonatkoztatva, a társadalmi viszonyokból kiragadottan értelmezni.

Igaz ugyan, és ez már egy következő, *negyedik* példát jelent, hogy bizonyos *nemgazdasági szempontok*, illetve ismérvek figyelembevétele és az egymást kiegészítő gazdasági és nemgazdasági ismérvek, illetve mutatók alkalmazása mindinkább elterjedt és jellemzővé vált – a tudományos munkákban persze előbb és nagyobb mértékben, mint a nemzetközi dokumentumokban.

Az utóbbi időkben a fejlődéssel foglalkozó neves teoretikusok közül és a nemzetközi szervezetek vezetői közül is már egyre többen hangsúlyoz-

⁵ Lásd D. McClelland (1961).

zák – a *társadalmi egyenlőtlenségek* növekedésével együtt járó fejlődés koncepciója, illetve a „fordított U hipotézis”⁶ ellenében – azt, hogy a fejlődés az egész társadalom jólétének emelkedését, az esélyek egyenlőségét, a szegénység megszűnését kell, hogy jelentse. Arra is rámutatnak, hogy a fejlődés a közegészségügyi ellátás, iskolázás, valamint környezetvédelem általános javulásában is kifejezésre kell, hogy jusson, sőt, a társadalmi-politikai stabilitásban, a demokrácia kibontakozásában, a politikai jogok és szociális jogosultságok kiterjesztésében, az információhoz való egyenlő hozzájutásban is.

Így a fejlődés, illetve az elért fejlettségi szint mérésében az egy főre eső GDP már említett mutatószáma mellett és kiegészítéseként főként (a) szociális, (b) közegészségügyi és táplálkozási, (c) oktatási és kulturális, (d) környezetvédelmi és (e) különféle politikai vonatkozású mutatószámok használata is elterjedt.

Az országoknak *több különféle mutató* alapján történő csoportosítása, rangsorolása kétségtelenül igen értékes, tanulságos és az egy főre eső GDP egyedi mutatójára alapozott osztályozásnál lényegesen tartalmasabb is. A fejlettség, illetve elmaradottság sokdimenziós jelenségének a pontos mérését azonban a felhasznált mutatók számának gyarapítása sem teszi lehetővé, annak viszont kétségkívül a jobb megközelítését eredményezheti. Az országok sokféle mutató alapján történő osztályozása, illetve rangsorolása persze szükségszerűen vegyes, sőt ellentmondásos lesz, minthogy a felhasznált mutatók *nagyon különböző eredetű* és *különböző mozgásirányú* jelenségekre vonatkoznak. Akárhogyan is választjuk ki, illetve akárhogyan kombináljuk őket, a felhasználásuk alapján történő osztályozás minden változatában és fázisában akadnak olyan besorolások, amelyek kivételnek tekinthetők, és teljesen „tiszta”, homogén csoportok nem képződnek.

Tehát a sokféle mutatók alapján végzett csoportosítás is azonos kategóriába sorolhat olyan országokat, amelyekben a fejlődés mozgatóerői és akadályai alapvetően különbözőek, és másfelől túlságosan is elválaszthat

⁶ Vagyis azt a *Simon Kuznets*-nek tulajdonított feltevést, hogy a fejlődés első szakaszában szükségszerűen növekednek a társadalmon belüli egyenlőtlenségek, és csak annak egy bizonyos pontján, illetve szintjén túl csökkenhetnek.

hasznos fejlettségi színvonalú országokat – a mutatószámok megválasztásától és jelentőségétől függően.

Az ötödik példa az országok fejlettségi színvonalának a több mutatószám együtteséből képzett összevont indexek esetére vonatkozik. Az országok csoportosítása, illetve rangsorolása céljából sokféle mutatószám már az előbbieken említett változatokban való alkalmazása is együtt járhat, sőt többnyire együtt is jár a felhasznált változóknak súlyozás vagy faktorelemzés, illetve hasonló módszerek révén történő redukálása útján *egyetlen összetett mutatószám*ba foglalásával és az országoknak annak alapján végzett rangsorolásával.

Az országok fejlettségi színvonalának meghatározása és összehasonlítása azonban a különféle összetett mutatószámok alkalmazása esetében sem adhat kellően megbízható eredményt. A különféle szempontokat tükröző változók alkalmazásával számított összesített index meglehetősen vitatható eredményre vezethet a rangsorolásban. Ez általában elmondható azokról a csoportosításokról, rangsorolásokról is, amelyek a többféle mutató alapján végzett összehasonlításokban a faktor és klaszterelemzés statisztikai technikájára épülnek.

Az országok fejlettségének színvonalára vonatkozó összetett mutatószámok között a legelterjedtebb a UNDP által bevezetett ún. *„emberi fejlődési index”* (human development index, HDI). A fejlődés emberi aspektusának az előtérbe állítása a pusztán vagy elsősorban gazdasági értelmezésekhez (mind a gazdasági növekedés koncepciójához, mind a korábbi *„developmentalizmushoz”*, vagyis a minden áron való gazdaságfejlesztés ideájához) képest kétségtelenül jelentős előrelépés. Ma már az ENSZ dokumentumaiban az országok csoportosítása és rangsorolása már nemcsak az egy főre eső jövedelem, illetve GDP színvonala alapján történik, hanem az ún. *„emberi fejlődési index”* alapján is (miközben a HDI további finomítása, korrigálása is rendszeresen napirenden van).

A *„human development index”* (HDI) legegyszerűbb, illetve eredeti változatában három komponensből állt, éspedig

- a. az *egy főre eső nemzeti jövedelem* nagyságának a *„tisztes életszínvonal”* jelzésére szánt mutatószámából,
- b. a születéskor várható *élettartam* hosszúságával kifejezett egészségügyi mutatószámából, valamint
- c. az írni és olvasni tudó felnőttek népességen belüli arányának és az iskolában töltött évek átlagos számának (az előbbi kétharmados, az utóbbi egyharmados) súlyozott átlagával mért *„tudás”-színvonal* mutatószámából.

Újabb (a) az „életszínvonal” jelzésére az egy főre eső bruttó hazai terméknek (GDP-nek) vásárlóerő-paritáson USA-dollárban számított értékét használják, míg (c) a „tudás” színvonalát jelző összetett index esetében az iskolában töltött évek átlagos száma helyett többnyire az iskoláskorúak beiratkozási arányait veszik számításba.)

A „human development index” további finomítására annak egy *jövedelemelosztási mutatóval*, valamint egy *környezetvédelmi mutatóval* való kiegészítését, nem utolsósorban pedig a statikus állapot helyett a HDI alakulásában tapasztalható *változásoknak*, vagyis a dinamikának a mérését ajánlják a vonatkozó szakirodalomban.⁷

A HDI, vagyis az emberi fejlődés mutatószáma tehát fontos kiegészítője az egy főre eső GDP, illetve GNP mutatószámának a nemzetközi összehasonlításokban, és azoknak az országoknak a javára módosítja a rangsort, amelyek az oktatás és egészségügy fejlesztésére törekednek. Mint összetett mutatószám azonban nem csekély problémákat vet fel számítása és alkalmazása során. A részmutatók megválasztása és aránya, valamint a vonatkozó adatok beszerezhetősége, illetve pontossága ezúttal is sok esetben kétségeket támaszthat a nemzetközi összehasonlítás értékét illetően.

(a) Az *egy főre eső nemzeti jövedelem* mutatószáma nem fejezheti ki a lakosság egészének tényleges életszínvonalát. Az *egy főre eső GDP* számításával kapcsolatban pedig fölösleges megismételni azt, amit korábban már megjegyeztünk.

(b) Ami a *születéskor várható élettartam* mutatószámát illeti, az – min már ugyancsak megállapítottuk – nemcsak képtelen a közegészségi állapotokat átfogóan jellemezni, de az iparosodással, motorizációval és urbanizációval együtt járó környezetszennyeződés miatt egyes fejlett országokban rosszabb eredményt mutathat, mint olyan gyengén fejlett országokban, ahol a népesség nagy része még a jó levegőjű hegyvidékeken vagy a nagyvárosoktól távoli településeken él.

(c) Az írni-olvasni tudók aránya kétségkívül igen jelentős mutatószám, de ma már, egy újfajta „analfabétizmus” megjelenése, nevezetesen a számítógép nyelvezete és használata ismeretének hiánya nyomán, illetve egyes fejlődő országokban a számítógép-használat elterjedtségének figyelembevétele alapján aligha elégséges jelzőszám. Az *iskolában eltöltött évek átlagos száma* – bár fontos információ lehet – aligha adhat képet a közoktatás egészének fejlettségi színvonaláról, még kevésbé a lakosság tudásszintjéről és kulturáltságáról. (Arról nem is szólva, hogy pl. az iskolai bukások és évismétlések nagy száma mennyire „javíthatja” e mutató nagyságát.) Az *iskoláskorúak beiratkozási aránya* pedig épp a kevésbé fejlett országokban azért lehet meglehetősen pontatlan, sőt félrevezető mutatószám, mert a gyermekmunka elterjedtsége és a migráció miatt igen nagyarányú a beiratkozás utáni lemorzsolódás.

⁷ A humán fejlettség mutatószámának módosításáról és a módosított index alkalmazhatóságáról lásd: Józán, P. (2008).

Mindez persze nem vonja kétségbe ennek az összetett mutatószámnak a helyét és alkalmazásának indokoltságát a fejlettségi szintek nemzetközi összehasonlításában, hanem csupán figyelmeztet annak korlátjaira. Bármennyire is érdekes és tanulságos összehasonlításokra ad lehetőséget ez az egyszerre több különböző mutatószámból képzett index, vagyis az „emberi fejlődés” összetett mutatószáma, az országoknak, illetve azok társadalmának a fejlettsége azonban túlságosan is összetett és bonyolult jelenség ahhoz, hogy azt egyetlen, bármennyire is sokféle komponensből fabrikált mutatószámmal mérni lehessen!⁸

Ez általában is elmondható az összetett mutatószámokról. Mindezek ellenére mindinkább divatossá vált nemcsak az országok fejlettségi szintjének, hanem újabban „nemzeti versenyképességüknek” is különféle összetett mutatószámok alapján való mérése és értékelése, illetve az országok azok alapján történő rangsorolása.

Hatodik példánk éppen erre, a „nemzeti versenyképesség” mérésének módjára vonatkozik. A *versenyképesség* fogalma a gazdaságtanban régóta ismert, és mint a piacra vitt termékek és szolgáltatások, illetve mint a piacon szereplő egyének, vállalatok versenyképessége jól értelmezhető és többé-kevésbé megfelelően mérhető is volt. A legutóbbi évtizedekben azonban a versenyképesség fogalmát – főként *Michael Porter* (1990) munkája, könyve nyomán – kiterjesztették a „nemzetek” közötti versengésre is. A versenyképesség újabban különösen népszerű fogalomná vált gazdaságpolitikusok és a politikai élet, valamint a média legkülönbözőbb szereplői között is. Mégpedig többnyire e fogalom eredeti jelentésétől⁹ eltérően és többféle vonatkozásban, illetve különböző tartalommal felruházza, meglehetősen következtlenül.

A versenyképesség „nemzeti szinten”, pontosabban: országszinten értelmezett problémája többnyire csak azt követően vált a kormányok szá-

⁸ Csaba László (2009) a HDI indexre utalva hangsúlyozza: „Az egyesített (kompozit) indexnek – nem lévén dimenziója – értelme sincs, bár rendre közlik és számos elemzésben hivatkoznak rá végső bizonyítékként. Hiszen nem hihető, hogy hosszabb iskolázatással ki lehetne váltani a magasabb széndioxid-kibocsátást.” (11. o.)

⁹ A latin „competitio” eredetileg a con-petere, vagyis a valamire „együttesen törekedni”, valamit „együtt keresni” szóösszetételből származik, amely tehát inkább együttműködést, mintsem – a piaci versenytől eltérően – egymás rovására cselekvést jelent.

mára fontos kérdéssé, hogy a *Világgazdasági Fórum* (World Economic Forum, WEF) első nemzetközi összehasonlítása 1979-ben megjelent. A mind több ország „nemzeti versenyképességének” mérése és összehasonlítása az 1980-as évek közepe óta vált rendszeressé. A „nemzeti versenyképesség” fogalmának a WEF jelentéseiben a gazdaságra leszűkített értelmezése részben ugyan gazdasági fejlődésükre is utal, de legfőképpen a *piaci versenyben* való helytállásra, sőt, a mások rovására történő eredményességre, és meglehetősen keveredik a *vállalatok versenyképessége* fogalmának értelmezésével.

A Világgazdasági Fórum (WEF) versenyképességi jelentéseiben 2004-től egy összevont versenyképességi mutatószámot vezetett be, az ún. „Globális versenyképességi mutatót”¹⁰, amely a korábbi „Növekedési” és „Üzleti” versenyképesség kombinációja.

Ez már *egybenemossa* az országok fejlődésére vonatkozó „világgazdasági” és a vállalatok piaci versenyképességére vonatkozó „világpiaci” versenyképesség tartalmát¹¹. Ezáltal egyrészt azt a benyomást kelti, hogy ami jó a vállalatoknak, az eleve jó az adott országnak is, vagyis elősegíti annak társadalmi fejlődését, vagy legalábbis gazdasági növekedését, sőt, természeti környezete védelmét is, így fejlődésének fenntarthatóságát is. (Holott sok esetben a vállalatok javára hozott intézkedések, illetve számukra kedvező körülmények épenséggel káros hatásúak is lehetnek a társadalmi fejlődésre és annak fenntarthatóságára nézve!) Másrészt ily módon *keverednek* a fejlődést, illetve világgazdasági pozíciót *hosszabb távon* meghatározó tényezők és a vállalatok *rövid távú* működési feltételeire vonatkozók.

Az új, „globális” versenyképességi mutatószám *három alapelvre* épült: (1) „A termelékenység komplex: a versenyképesség tizenkét oszlopa”, (2) „A fejlődés szakaszai” és (3) „Átmenetek”. Az egyes nemzetgazdaságok versenyképességének alakulása a 2. alapelv szerint fejlődésüknek a (tévesen) feltételezett *unilineáris*, vagyis azonos és egyenes irányú menetével kapcsolódik össze. A fejlődés folyamata azonban *nem egyenes vonalú*, és a „későn jövő” aligha lehet sikeres az utolérésben, ha egyszerűen csak másolja az előtte haladó példáját. A már fejlettebb országok léte és hatása megváltoztatja a fejlődési feltételeket, és időközben a technológiák és a dinamikus húzóágazatok is változnak, nem is szólva a világgazdaság „gravitációs központjának” földrajzi eltolódásáról. Az egyes országok fejlődése *nem független* mások fejlődésétől a mindinkább szerves szisztematikussá vált világgazdaságon belül.

A jelentések elkészítéséhez és a „globális” versenyképességi index számításához felhasznált adatok zöme *kérdőíves felmérésekből* származó és *nagyrészt szubjektív* megítélésre támaszkodó adat. Az országok verseny-

¹⁰ Lásd *World Economic Forum* (2004).

¹¹ E két fogalom megkülönböztetéséről lásd Szentes, T. (2011).

képességének mérésére alkalmazott mutatószámok így kialakult gyakorlata még a „nemzeti versenyképesség” fogalmának leszűkített gazdasági értelmezése alapján is *több szempontból kifogásolható*, hiányosnak és egyoldalúnak mondható¹² Jogos kételyek merülnek fel az országok versenyképességi rangsorát illetően is – nemcsak tényleges fejlettségi szintjüket és fejlődésük ütemét vagy irányát tekintve, hanem a gazdaságra korlátozott, sőt pusztán piaci versenyképességük vonatkozásában is.

Az országok versenyképességük szerint történő rangsorolása *egyetlen összetett mutatószám* alapján önmagában véve is igen leegyszerűsítő. Talán nem túlzás azt egy olyan, az orvosi gyakorlatban elképzelhetetlen kísérlethez hasonlítani, amely a különféle szakorvosi vagy akár csak a laboratóriumi vizsgálatok eredményeit egyetlen összevont mutatószámba próbálná kifejezni és ennek alapján rangsorolni a páciensek egészségi állapotát és „életképességét”. Nyilvánvaló, hogy egy élő embernek az egészségi állapotát, illetve betegségét nem lehet egyetlen diagnosztikai adattal, sem pedig azok valamilyen összevont mutatószámával jellemezni. Ez utóbbira az orvostudományban kísérletek sem történnek. Még pusztán a laboratóriumi vérvizsgálatnak is megannyi adatát külön tüntetik fel, és mennél több adat áll rendelkezésre, annál többet tud meg a diagnosztika a páciens állapotáról.

A példák sora még bizonyára folytatható (feltehetően az ünnepeelt tapasztalatai alapján is), de a fentiek is azt a tanulságot sugallják, hogy egyáltalán *nem mindegy, hogy mit, milyen célból és hogyan mérünk*. Ha el akarjuk kerülni a számok bűvöletét, a mennyiségi szemléletet mindig ki kell egészítenünk és korrigálnunk a kritikai, holisztikus és minőségi szemlélettel.

Irodalomjegyzék

- Csaba, L. (2009a): „A szovjetológiától at új intézményi közgazdaságtanig – töprengések két évtized távlatából”, *Közgazdasági Szemle*, LVI. évfolyam, 2009. szeptember, 749–768. o.
- Józan, P. (2008): „A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága”, *Statisztikai Szemle*, 86. évf., 10–11. sz., 950–969. o.
- McClelland, D. (1961): *The Achieving Society*, Van Nostrand, Princeton.

¹² A bővebb kifejtést és kritikát lásd: Szentes, T. (2012)

- Porter, M.E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. Macmillan, London.
- Szentes, T. (1965): *A gazdasági elmaradottság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szentes, T. (1971): *The Political Economy of Underdevelopment*. Akadémiai Kiadó, Budapest (1988: ötödik, bővített kiadás).
- Szentes, T. (2011): "A 'nemzeti versenyképesség' fogalma, mérése, ideológiája", *Magyar Tudomány*, 173. évfolyam, 2012/6. sz. 680–691. o.
- Szentes, T. (2012): „Concept, Measurement and Ideology of 'National Competitiveness'”, *International Development Economics Associates*, http://networkideas.org/featart/jun2012/fa25_National_Competitiveness.htm, London–New Delhi.
- World Economic Forum (2004) *The Global Competitiveness Report 2004–2005*. Palgrave, Macmillan for WEF."

SZENTES TAMÁS

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ÉS OKTATÁS NÉHÁNY KÖVETELMÉNYE ÉS TANULSÁGA¹

Jól ismert tény, hogy a 19. század közepétől kezdve a legutóbbi időkig a *fragmentáció*, a szakosodás okozta *szétaprózottság* vált mindinkább jellemzővé a társadalomtudomány és annak diszciplínái, köztük a közgazdaság-tudomány fejlődésére is. Ez összefügg a modern ipari társadalmak bonyolult rendszerének kialakulásával és a társadalmi «alrendszerek» fokozott elkülönülésével, valamint a piacgazdaság nagymértékű autonómiájával és megnőtt szerepével, ami a társadalomtudomány művelőinek figyelmét mindinkább a bonyolult rendszer kisebb-nagyobb részeire összpontosította. A *szakosodás* és a diszciplináris *szétaprózottság egyfelől a részletek hatékonyabb feldolgozása*, elmélyültebb tanulmányozása és kifinomultabb eszközök kidolgozása révén a tudományos ismeretek és módszerek gyarapodását hozta magával, *másfelől viszont a szemléletmód elszegényedéséhez*, a nagyobb és szélesebb összefüggések szem elől tévesztéséhez, a részleteknek valós térbeli és időbeli kontextusaikból való kiragadásához is vezetett.

Így például a „*mainstream*”-nek nevezett közgazdaságtani irányzat fejlődésére – a parciális összefüggésekre vonatkozó tételek sokasodása és az egyre kifinomultabb metodika gazdagodása mellett – az egyoldalúság és a látókör beszűkülése a jellemző.

A College of Europe számára írt tanulmányukban L. Bekemans és P. Lourtie professzorok (1995:17–18, 30.) megállapítják, hogy „A mainstream neoliberais közgazdaságtani iskola tudományos fejlődése a Gazdaság és a Társadalom világos elhatárolását eredmé-

¹ A cikk megjelent: Szentes Tamás. 2016. A tudományos kutatás és oktatás néhány követelménye és tanulsága. *Köz-gazdaság*, 3: 257–269.

nyezte. E két területet ez az irányzat úgy tekinti és kezeli mint a kutatás két elkülönült tárgyát; a gazdasági jelenségeket egy légüres térben elemzi, amely el van szigetelve a társadalmi kontextustól... A standard közgazdaságtan az elvonatkoztatás folytán eltekint a „homo ethicus”-tól, illetve a „homo socialis”-tól, és elemzését a hasznosság és önérdék mechanizmusainak alkalmazására redukálja... A mainstream közgazdaságtan elveszítette az eredeti kulturérzékenységet, egy kultúramentes absztrakcióvá vált.”.

A szakosodás, a diszciplináris szétagoltság, sőt az adott diszciplinán és még annak alágazatain belül is végbemenő tagolódás nemcsak a tudományos kutatások, hanem az *oktatás területén is* előrehaladt. Itt a tanszékek, illetve tanszéki csoportok elszaporodását és a tárgyak irracionális sokasodását, valamint és nem utolsósorban az egyes tárgyak oktatásában más tárgyak tartalmának többé-kevésbé figyelmen kívül hagyását, vagyis az együttműködés és összhang háttérbe szorulását idézte elő (gyakran még egyazon tanszékek oktatási programján belül is).

Az *oktatók közötti együttműködés visszaesése* – még az egyes tanszékeken belül is (tisztelet a kivételeknek) – nagyrészt annak is a következménye, hogy mind a vezető oktatók, mind pedig és különösen a fiatal munkatársak óraterhelése a gyakorlatilag középiskolai szintű „normák” bevezetése folytán ugrás-szerűen megnőtt. Ez is magyarázza a tárgyak számának elképesztő (többnyire valós fedezet nélküli) növekedését, sőt, egyszersmind a tudományos munka és az arra épülő saját tananyag-fejlesztés visszaszorulását is. A tanszéki kollektívák hagyományos működése, amely oktatói munkaértekezleteket, tudományos műhelyvitákat és kölcsönös óralátogatásokat, stb. ölelt fel, ma már ritkaságszámba megy.

A mind a tudományos kutatás, mind az oktatás terén végbement túlzott szakosodás egyre inkább megbontotta a *tudományos kutatás és az oktatás közötti szerves kapcsolatot* is. Ez jól megmutatkozik egyfelől az egyetemektől független kutatóintézetek létrejöttében, illetve elszaporodásában, és másfelől a tudományos kutatást mellőző, elhanyagoló és ezért a „tudomány-egyetemi” státuszra érdemtelen egyetemek létezésében (már amennyire az ilyenekre egyáltalán illik az egyetem szó). Kétségtelen persze, hogy a természettudományoknak, valamint az orvos- és biológiai tudományoknak egyes ágazatai (a kísérleti jellegű tudományok) esetében a különálló intézetek munkatársainak oktatási feladatoktól mentes kutatói tevékenysége nagyobb hatékonyságot tesz lehetővé, a laboratóriumi és egyéb mesterséges körülmények között végzett kísérletek pedig jól biztosítják az eredmények ellenőrzését. Az elkülönülés, illetve az oktatási tevékenység mellőzése azonban

még itt is kedvezőtlen hatású – főként az új eredményekről csak közvetve és utólag értesülő egyetemi tanszékek tananyagfejlesztő tevékenysége szempontjából és elsősorban a kutatói utánpótlás képzésében. Más diszciplínák esetében, különösen a társadalomtudományok területén, az önálló kutatóintézeteknek – még ha az egyetemektől való függetlenségük így vagy úgy indokolható is – az egyetemi oktatással való szerves kapcsolata általában nélkülözhetetlen. Mégpedig nemcsak az egyetemi oktatás színvonala, minősége és korszerűsége szempontjából, hanem a kutatási eredményeknek laboratóriumi lehetőségek híján elsődlegesen az oktatásban való tesztelése miatt is, vagyis mindkét oldalról.

Az oktatói és a kutatói szféra, illetve tevékenység elkülönülésének tendenciája összefügg mindkettőnek egyfajta „iparosodásával”, illetve az ipari szakmákhoz hasonulásával. Ez persze az oktatás (egyébként üdvözlendő) tömegessé válásának, illetve a tudományos kutatások iránti igény ugrásszerű növekedésének is következménye, ami azonban még nem indokolja az oktatói és kutatói szemléletmódnak és ambícióknak a beszűkülését. Valaha még az volt a jellemző, hogy a tanári pályát elsősorban hivatástudatból választották és művelték, a tudományos kutatásra pedig a valóság megismerésének olthatatlan vágya késztetett. Ma már „mindkét” tevékenységre úgy tekintenek, mint csupán a sokféle szakmáknak és karrierlehetőségeknek egyikére², amelyet előírt normák szerint kell végezni, és a teljesítménymérés mennyiségi mutatóival kell értékelni.

Ez sajnálatos módon kifejezésre jut a *minősítési eljárásban*, mégpedig nemcsak a mennyiségi szemléletnek és kritériumoknak az előtérbe kerülése, illetve túlzott szerepe révén, hanem a minősített tevékenység *hatásának* mindinkább a publikációkra és azok között is elsősorban a folyóiratcikkekre eső hivatkozások, azok idézettsége alapján való értékelésében³ is.

² Nem véletlen a pályaelhagyások gyakorisága, amit egyelőre még a sokat emlegetett „életpályamodell” bevezetése sem tud kellően ellensúlyozni.

³ Bizonyos fókig kifejezésre jut abban is, hogy az egyetemi tanárok habilitációjának, illetve kinevezésének már egyre kevésbé és mind ritkábban jelenti előfeltételét az *akadémiai doktorátus* megszerzése. (Elvileg ugyan az utóbbihoz szükséges publikációs teljesítmény a habilitációnak is feltétele, a gyakorlatban azonban e követelmény érvényesítésére nem mindig kerül sor, nem is szólva nemzetközi elismertségnek és az „iskolateremtésnek” az akadémiai doktorátus esetében előírt (bár ott sem mindig érvényesülő) követelményéről. Egyébként az akadémiai doktorátus megszerzésére ezen túlmenően az sem ösztönöz,

Az utóbbi jelzi ugyan (már amennyire megbízhatóak az adatok) a publikált kutatási eredmények *szakmán belüli* hatását, ugyanakkor azonban a szélesebb értelemben vett és lényegesen fontosabb *társadalmi hatás* mindinkább és csaknem teljesen figyelmen kívül marad. Holott a tudomány *nem lehet öncélú*, hiszen feladata a társadalom szolgálata, annak tudásának, kultúrájának, életkörülményeinek javítása. Márpedig ebből a szempontból minden folyóiratcikknél és azokra kapott, bármily nagyszámú szakmai hivatkozásoknál sokkalta többet számít az a hatás, amely *a jövő generációi tudásának, műveltségének gyarapodásában* és gondolkodásmódjának, a kihívásokra való felkészültségének javulásában, valamint és nem utolsósorban már *a jelen javuló társadalmi gyakorlatában* nyilvánul meg. (Így például az olyan, tudományos igénnyel, tartalommal és saját kutatási eredményekkel megírt tankönyvek hatása, amelyeket több felsőoktatási intézményben, különösen, ha külföldön is, hosszabb időn át használnak, vagyis több generáció tudását gyarapítják.⁴ Továbbá és nem utolsósorban az olyan, gyakorlatorientált tudományos munkáknak köszönhető hatás, amely pl. az eredményesebb gazdaságpolitikában, a hatékonyabb szociálpolitikában, a jogrendszer javulásában, új műszaki, építészeti, környezetvédelmi megoldásokban, újabb növény-nemesítő és állattenyésztő eljárásokban, orvosi és állatorvosi diagnosztikában, illetve terápiában, új technológiák bevezetésében, stb. mutatkozik meg, még ha annak számszerűsítése megoldhatatlan is.)

hogy maga a pályázat és az eljárás jelentős költségeket ró a pályázókra, publikációiknak és az azokra kapott hivatkozásoknak az MTMT-be való bevétele pedig technikailag is olyan, még a számítástechnikában járatosak számára is nehéz és időt rabló feladat, amelynek elvégzésére többnyire külön kurzusokon kell felkészülni. Ugyanakkor a valaha még jelentős bérkiegészítőnek számító doktori tiszteletdíj az elmúlt évtizedek során drasztikusan elértéktelenedett, sőt, a doktorok létszámnövekedésének arányában még névértéké is csökken.

⁴ Nemcsak elfogadhatatlan, de egyenesen felháborító is az Akadémia által működtetett Magyar Tudományos Művek Tárának az a szabályzata, amely eleve kizár *minden egyetemi tankönyvet* a tudományos jellegű publikációk sorából. Éspedig függetlenül attól, hogy az adott tankönyv egy rangosnak tekinthető tudományos könyvkiadónál jelent-e meg, hány intézménynél és hány évig volt kötelező tananyag, mennyiben tartalmaz önálló tudományos eredményeket, hány kiadást élt meg, esetleg külföldön is, és milyen szakmai értékeléseket, nívódíjakat kapott, stb. – Az MTMT jelenlegi gyakorlatának kritikáját lásd: Csaba – Szentes – Zalai: 2014 és 2015.

Bármennyire is gyors fejlődés tapasztalható az oktatás (és kutatás) *technikája*, műszerezettsége és felszereltsége terén, az eredmény *minősége* azonban ezzel nem tart lépést, sőt paradox módon még olykor romlik is. Miközben egyre okosabb gépek, számítástechnikai berendezések, notebookok, tabletek és telekommunikációs eszközök, „okos telefonok” terjednek el a diákság és egyetemi hallgatóság körében is, a végzettek, diplomások mind nagyobb része már nem képes fejben összeadni vagy kivonni, illetve még a négy alapműveletet sem elvégezni számítógép nélkül. Legtöbbször nem képesek szabatosan fogalmazni, helyesen írni és beszélni sem. Sőt, sokuk számára a mondanivaló hosszú, összetett mondatokba foglalása vagy ilyenek értelmezése is nehéz feladat. Márpedig kellő matematikai és statisztikai ismeretek⁵, valamint nyelvi, nyelvtani tudás nélkül nem sokat ér a diploma⁶.

⁵ Aligha vonható kétségbe a matematika (és statisztika) fontossága a közgazdászok számára. Amikor még az új tanzániai egyetemen a közgazdász-képzésért felelős tanszékvezető professzorként dolgoztam, nem kis megrökönyödést váltott ki a fő, illetve szakirányként (majorként) közgazdaságtant választó hallgatók számára kezdeményezésemre bevezetett, az angolszász BA-képzés szabad tárgyválasztását korlátozó az a követelmény, hogy az első évfolyam közgazdasági tárgyai mellett fő tárgyként matematikát és statisztikát tanuljanak. A közgazdaságtan oktatásáról 1969-ben tartott nemzetközi konferencián is hangsúlyoztam, hogy „a matematikai és statisztikai számítások megfelelő ismerete nélkül egy közgazdasági diplomával bíró egyáltalán nem tekinthető közgazdásznak, vagyis a gazdasági törvényszerűségek és elvek elméleti ismerete a gyakorlati számítások elvégzésének képessége nélkül távolról sem elegendő.” Ugyanakkor viszont azt is megjegyeztem, hogy „van azonban egy igen nagy veszélye a gazdasági elvek és koncepciók matematikai formulákban való oktatásának. Mindenekelőtt az, hogy a képletek és modellek szükségképpen leegyszerűsítik a gazdasági összefüggéseket. Bár az absztrakció módszerét természetesen a nem matematikai elemzésekben is alkalmazni kell, az absztrakció alapja és az eredeti előfeltevések azonban könnyebben elfelejtődnek vagy rejtve maradnak a matematikai formulák és modellek esetében. Másodsorban, amikor egy alapvetően téves tétel matematikai formulában fejeződik ki, a tudományos egzaktság benyomását keltheti pusztán azért, mert a kifejezés módja egzakt, míg egy verbálisan kifejezett tétel fogyatékoságai könnyen feltárhatók. Harmadsorban, a készre csinált matematikai formulák és modellek rendelkezésre állása mindig ösztönzést jelent arra, hogy mereven alkalmazzák is, sőt ráerőszakolják azokat egy olyan tényleges helyzetre, amely a megalkotóik által feltételezettől merőben eltér. Egy olyan hajlamot fejleszt ki a hallgatókban, hogy összegyűjtsenek és memorizáljanak minél több olyan képletet, amelyet egzaktoknak hisznek, anélkül, hogy azok eredetét és jelentését is megértenék.” (In: Livingstone – Routh – Rweyemamu. – Svendsen eds.1969: 71–72.)

⁶ Jellemző eset, hogy amikor sok évvel ezelőtt Blahó professzorral a doktorképzésre jelentkezők felvételi vizsgájának egyik feladatául egy összetett mondatnak a megadott szavak maradéktalan felhasználásával történő hibátlan megalkotását írtuk elő, e feladatot

A nyilvánvaló fogyatékokosságokért az általános és középiskolai oktatást is felelősség terheli, bár a tanítók, tanárok ottani túlterheltsége és nem különben diákjaiké is, ha mentségül nem is, de magyarázatul szolgál.

Az előírt normák, megnövelt követelmények és elvárások, egyfelől, és a tömegfeladatok, a tömegoktatás és tömeges kutatási programok, másfelől, eleve az oktatói, illetve kutatói tevékenység és látókör *beszűkülésére* vezet. Nem marad elég idő és szellemi energia az olvasásra, továbbképzésre és folyamatos szakirodalmi tájékozódásra, sem pedig az egyetemi oktatóknak önálló kutatásokra, a kutatóintézetieknek pedig az oktatásban való rendszeres részvételre.

Bármennyire is közhelynek számít, olykor⁷ mégis szükségesnek látszik hangsúlyozni, hogy egyetemi szintű oktatás nem nélkülözheti az azt (vagy azt is) szolgáló tudományos kutatást, illetve az állandó tudományos tevékenységet.⁸

Ugyanakkor tisztában kell lennünk a tudományos kutatás, a „research” *valódi természetével* és eredményeinek *korlátjaival* is, tudásunknak – minden gyarapodása ellenére – a korlátozottságával, vagyis azzal, hogy a bonyolult és gyorsan változó valóság kutatása soha nem hozhat végleges, illetve teljes eredményt. Ezért a kutatást újra meg újra meg kell ismételni, korábbi eredményeit korrigálni és újakkal kiegészíteni, ami az oktatás tananyagainak is a rendszeres kritikai megújítását kívánja meg.

Akik nem ismervén a tudományok történetét úgy gondolják, hogy már a kutatás megindulásakor általában meghatározható a *várható eredmény*, sőt, mindenkor előre megtervezhető és ütemezhető a kutatás menete. Vagyis úgy képzelik el a tudományos kutatást, mint amikor egy lakásban keressük a valahol elhagyott lakáskulcsot: a cél és a várható eredmény, nevezetesen a kulcs megtalálása világos; és a kutatásnak a vége is meghatározható: amikor megtaláljuk a kulcsot. A tudományos kutatásban azonban gyakran egészen más eredmény születik, mint amire számítottunk, és a kutatás menetében is előállnak váratlan fordulatok, amelyek esetleg más irányba terelik a kutatást, és más időigényt szabnak. (A természettudományi és orvostudományi felfedezések jelentős része – mint ismeretes – bizonyos értelemben véletlen eredménye, de a társadalomtudományi kuta-

egyik pályázónak sem sikerült jól megoldani.

⁷ Mint például az oktatási normák előírásai vagy az egyetemeknek „tudományegyetemként” és egyéb (vagyis nem tudományos) „egyetemként” (?) való besorolása esetében.

⁸ Ezúttal is érdemes visszaidezni az Akadémia egykori elnökének és oktatási miniszternek, Bárány Eötvös Józsefnek a kijelentését: „tudományt közölni csak az tud igazában, ki azt maga is előbbre vinni képes”.

tások olyan jellegzetes terméke, mint a publikálható könyv, gyakran meglehetősen más szerkezetű, más tartalomjegyzékkel, sőt, esetleg más címmel jelenik meg, mint ahogy azt eredetileg elterveztük.)

Ennek ellenére mindinkább terjed az a gyakorlat, amely már egy *pályázat* benyújtásakor megköveteli nemcsak a kutatás tárgyának és legfeljebb hipotézisként megfogalmazható várható eredményének megjelölését, hanem a kutatás menetének időbeli ütemezése mellett az egyes szakaszokban elérendő tudományos eredmények meghatározását, sőt, a kutatás „végső” eredménye tudományos jelentőségének és gyakorlati hasznosságának feltüntetését is.

A tudományos kutatás, a „research”, persze mindig is meghatározott probléma megoldására, egy összefüggés feltárására és megvilágítására, valamely jelenség vagy folyamat megmagyarázására irányul, de ha tudnánk előre, hogy mi a megoldás, milyen az az összefüggés, mi a magyarázat, akkor kutatásra nem is lenne szükség. Még amikor valamilyen elméleti tétel vagy hipotézis igazolására indul a kutatás, akkor sem igen fejeződik az be a „quod erat demonstrandum”-mal, hiszen maga a tétel, illetve hipotézis szükségképpen olyan absztrakcióra épült, amelynek módosítása, teljes vagy részleges feloldása újabb irány(ok)ba tereli a kutatást.

A tudományos kutatómunka számára – különösen a társadalomtudományok és néhány más olyan diszciplína esetében, amelyek nem élvezhetik a laboratóriumi kísérletezés és eredménymérés lehetőségét – az oktatás, illetve az annak keretében előadott új eredményekre történő hallgatói reakció fontos szerepet tölthet be azok ellenőrzésében, újragondolásában, korrigálásában.

Ez persze feltételezi az *oktatás interaktív módozatát*, az oktató és a hallgatók közötti rendszeres párbeszédet a továbbfejlesztett (nem pedig örökérvényűnek tekintett standard) tananyag egyes témáiról, főként a különféle elméleti koncepciókról, számítási módszerekről, illetve modellekről és az elhangzott, azokhoz fűzött *kritikai* megjegyzésekről.

Sajnálatos, hogy a közgazdaságtan oktatói között akadnak olyanok, akik kifejezetten fölöslegesnek, sőt, egyenesen károsnak is tartják a standard tananyagban foglalt elméleti tételek, módszerek és modellek kritikai tárgyalását, valamint és különösen a „mainstream”-en kívüli elméleteknek is az oktatását, mondván, hogy az ilyen gyakorlat „megzavarja” a hallgatók felfogását, a szükséges tudás elsajátítására való képességét. Az ilyen vélekedés egyrészt meglehetősen lebecsüli az egyetemi tanulmányokat folytató hallgatók képességeit (nem is szólva a doktori képzésben résztvevőektől), másrészt erősen túlbecsüli a mainstream elméleti tételeinek és módszereinek az érvényességét és gyakorlati alkalmazhatóságát, ráadásul figyelmen kívül hagyva magának a mainstreamnek a változását is.

A mainstreamre – egyebek mellett – még ma is jellemző a leszűkített ökonomista szemlélet, a társadalmi közegéből kiragadott termelő, illetve fogyasztó egyén feltételezett racionális viselkedéséből való kiindulás, a társadalom gazdasági jelenségeinek, folyamatainak és viszonyainak mikroökonómiai jelenségekből való levezetése, és a világgazdaságnak mint a már korábban létrejött és eredetileg „zárt” nemzetgazdaságok között kialakuló gazdasági kapcsolatokból álló „nemzetközi gazdaságtannak”, illetve „nyitott makróökonómiának” az értelmezése, valamint a különböző gazdasági „rendszerek” kialakulásának és működésének egymástól független és pusztán belső tényezőkkel való magyarázata. Márpedig a gazdasági jelenségeket és folyamatokat semmiképpen sem helyes *történelmi és társadalmi összefüggéseikből kiragadva*, mint valamiféle „tisztá ökonomia” tárgyait, kutatni, vagyis ökonomista szemlélettel vizsgálni. Hasonlóképpen, súlyos és félrevezető hiba a világgazdaságban kialakult, a különböző országokra, illetve országcsoportokra jellemző „*gazdasági rendszerek*” (beleértve a „gazdaságilag elmaradott” országok és az ún. „szocialista” országok rendszere⁹) létét, működését, tipikusnak mondott jellemzőit vagy éppen megszűntét pusztán az adott ország, illetve országcsoport másokétól függetlennek feltételezett *belső körülményeiből* származtatni.

Anélkül, hogy külön érdemnek tekintenénk, vagy az első tananyagok hibáiról, egyoldalú szemléletéről és megbízhatatlan vagy elavult statisztikai adatokkal való túlterheltségéről megfedekezni, helyiütt megjegyezzük, hogy a *Világgazdasági tanszék*, illetve annak elődje oktatóinak többsége a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vizsgálatában mindig is túlmént a tisztán gazdasági szemlélet alkalmazásán, és a gazdasági kapcsolatok értelmezését sem szűkítette le az egyes országok közötti kereskedelemre és azzal összefüggő pénzáramlásokra. Miközben a tanszék a korábbi elnevezését (a „Nemzetközi gazdasági és politikai kérdések tanszéke” nevet) megváltoztatta, az általa oktatott Világgazdaságtan tárgy a nemzetközi gazdaságtannak egyetemünkön elsőként egy olyan változatát honosította meg, amely a

⁹ A tévesen „szocializmusnak” nevezett szovjet típusú rendszerek történelmi kialakulása, elvetélt vagy részleges reformjaiknak története és végső válságuk, összeomlásuknak bekövetkezése aligha magyarázható meg tudományos igénnyel a nemzetközi, nem utolsósorban világgazdasági összefüggésekből kiragadottan! Elsősorban a nemzetközi környezettől való elzárkózás és a külső hatalmakkal való konfrontáció által okozott *militarizáció*, a társadalom egészének, a társadalmi élet minden területének egyfajta katonai rendbe kényszerítése volt a döntő momentum a sztálini rendszernek és a hozzá hasonlóknak a létrejöttében. Bukásukat pedig nem utolsósorban az újabb külső kihívásokra adott válasz elégtelensége, a felzárkózás, sőt lépéstartás kudarca, illetve az elszigetelődésben támadt repedések ténye és a kényszerű vagy a reformokkal együtt járó nyitás idézte elő. – Bővebben lásd: Szentés, T. (1999)

világgazdaságban kialakult kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok vizsgálatán kívül kiterjedt az azokat és a nemzetközi munkamegosztást is mindinkább meghatározó nemzetközi tőkeáramlás témakörére is, valamint a nemzetközi fejlődésszakadék problematikájára és a regionális integrációk témájára, sőt a nemzetközi szervezetek kérdéskörére is. A globalizációs tendenciát korán felismerve a tanszéki kollektíva a világgazdaságot mindenkor olyan szerves rendszerként értelmezte, amelyben a részek (vagyis az egyes országok, illetve kontinentális régiók) és a nagy egész (az egyetlen világgazdasági rendszer) között szerves, dialektikus összefüggéseket és kölcsönhatásokat felölelő kapcsolatok fejlődtek ki és érvényesülnek.

Ennek megfelelően kapott helyet a „Világgazdaságtan” tankönyvben¹⁰ a világgazdaság fejlődéstörténete és intézményeinek áttekintése, a nemzetközi gazdasági rend problematikája, a tananyagban pedig már korábban is („Korunk világgazdasága” I. – III. kötet¹¹) a világgazdasági átalakulásban fontos szerepet játszó tudományos és technológiai forradalom és a strukturális változások tárgyalása, továbbá a gazdasági elmaradottság és nemzetközi fejlődésszakadék elemzése, valamint az integráció elméletének és európai gyakorlatának vizsgálata. (A kutatások kiterjedtek a transznacionális társaságok stratégiájára, a globális válságok témakörére és a fejlődés fenntarthatóságának problémájára, sőt, az utóbbi másfél évtizedben a világgazdasági versenyképességnek és a klímaváltozások gazdasági hatásainak vizsgálatára is.. A szóban forgó témakörök kutatása és oktatása többnyire a vonatkozó elméleti koncepciók áttekintésével és kritikai tárgyalásával járt együtt.

Mindezzel szemben a „Nemzetközi gazdaságtan”, illetve az ún. „Open Macro-economics”, azaz „Nyitott makrogazdaságtan” elnevezésű tantárgy standard tankönyveinek zöme azt a *történelmietlen, sőt mindinkább anakronisztikus szemléletet* tükrözi, amely az eredetileg egymástól függetlenül kifejlődöttnek és elsődleges elemzési egységnek tekintett nemzetgazdaságok között a későbbiekben kialakuló (kvázi „külső”) gazdasági kapcsolatok halmozaként értelmezi a mai világgazdaságot, nem pedig a nemzetgazdaságok kifejlődésével párhuzamosan és kölcsönhatásban kibontakozó szerves rendszerként. Nem véletlen, hogy ilyen szemlélet mellett és következtében eleve fölösleges mind a történelmi, mind a globális összefüggések vizsgálata. A szóban forgó standard tankönyvek zöme nem is foglalkozik a világgazdaság fejlődésének történetével, mint ahogy a „nemzetközi gazdaságtan” elméletének történetével sem. Így e felfogás szerint nem is kell arról sem szólni, hogy milyen konkrét helyen és korszakban születtek a különféle elméleti tételek (a mindenkori viszonyokat és akut problémákat tükrözve, egymásnak épp ezért ellentmondva, de egymást ki is egészítve), és hogy milyen absztrakciókra, leegyszerűsítő és alkalmazhatóságukat korlátozó előfeltevésekre épültek. Még kevésbé kell ilyen szemlélet mellett azt vizsgálni, hogy a világgazdaság több évszázadra visszanyúló történelmében *mikor, miért és hogyan váltak szét a fejlődésutak*, hogyan jött létre és mélyült el a nemzetközi „fejlődésszakadék”, és ennek milyen szerepe van a világgazdaság egyensúlytalansága és *globális válságai* kialakulásában, a terrorizmus és migráció globalizálódásában. Továbbá, hogy *milyen technológiai forradalmak* nyitottak újabb és újabb „húzóágazatokat”, illetve tevékenységeket, ezáltal egyes országok felzárkózását, mások hanyatlását segítve elő, stb. Végül is, e szemlélet szerint minek is kellene ilyenekkel terhelni és megzavarni a kész és véglegesen helyes ismeretekre vágó hallgatókat?!

A világban lezajló változások, a globalizáció folyamatának felgyorsulása, a transznacionális társaságok világméretű tevékenysége, a regionális blokkok képződése, a technológiai „forradalmak” és mindezek nyomán az interdependenciák terjedése és elmélyülése

¹⁰ Szentes 1995, 1999 és Blahó szerk. 2002.

¹¹ Nyilas szerk. 1973 és 1974.

egyre inkább elavult, illetve valóságtól elvonatkoztatott dogmákká teszi a mainstream szellemében fogant tankönyvek számos tételét. Egyébként magának a „mainstream”-nek a megkülönböztetése is vitatható, nemcsak annak említett változása miatt, hanem mert az voltaképpen a tudomány „szerves” fejlődését, a különféle elméleti irányzatok egymásra épülő, egymásra ható és egymást bírálva kiegészítő fejlődését is figyelmen kívül hagyja, illetve tagadja. Így vitatható az is, hogy a „mainstream”-nek nevezett közgazdaságtan határai hol húzódnak, és melyek azok az irányzatok (s vannak-e ilyenek egyáltalán), amelyeket ki lehetne rekeszteni a közgazdaságtan fejlődését és gyarapodását elősegítő elméletek sorából.

A legutóbbi évtizedek globális eredetű vagy globálissá vált gazdasági és egyéb válságai nyomán – a mainstream rovására, illetve annak kritikájaként – mindinkább előtérbe kerültek ún. „heterodox”, új vagy korábbi koncepciókból (pl. marxi és keynesi tételekből) felújított elméleti nézetek. Ezek a korábban mellőzött, illetve meg nem oldott problémákra (mint például a ciklikus válságokra, a fejlett országokban is újra nagyra nőtt munkanélküliségre, a nemzetközi és társadalmi egyenlőtlenségekre, a világ szegényeinek és menekültjeinek növekvő számára, a gazdasági növekedés és a fejlődés fenntarthatóságát veszélyeztető tendenciákra, a globális kormányzás hiányára, stb.) irányították a figyelmet. Ez ugyan elvitathatatlan érdemük, a kétségekívül súlyos problémák megoldásának mikéntjét azonban vagy túlzottan leegyszerűsítve vázolták fel, vagy erős kétségeket hagyva annak gyakorlati megvalósíthatóságát illetően. Sőt, némelyek inkább ideológiai, mint sem tudományos jelleget nyertek (igaz, legalább nyíltan is, eltérően a mainstream burkolt és tagadott ideológiájától).

Nyilvánvaló, hogy sem az oktatásban, sem a tudományos kutatásban nem helyes, nem lehet elégséges egyetlen elméleti irányzatra, annak nézeteire és módszereire támaszkodni (bármelyik legyen is az), vagyis elengedhetetlen követelmény az adott témakörben publikált és ismertté vált különféle jelentősebb elméletek és módszerek megismertetése, illetve tanulmányozása. Ebből következik az *elmélettörténet* (akár külön tárgyként is, vagy az egyes tárgyakon belüli) oktatásának a szükségessége, valamint a kutatás első szakaszában a „state of arts” tanulmányozása.

Ezért a tudományos fokozat megszerzése céljából készülő doktori értekezések szerzőitől minden esetben elvárható, hogy felvázolják a „state of arts”-ot, vagyis az adott témakörben publikált főbb elméleti nézeteket, megismert kutatási eredményeket, és azokhoz viszonyítsák sajátjukat. (A még általunk vezetett doktori iskolában ezt általában követelménynek is tekintettük. Nem állhatom meg, hogy ne tegyem hozzá: egy ilyen követelmény sokkal inkább helyénvaló – legalábbis a társadalomtudományok esetében –, mint a

hipotézis megfogalmazásának követelménye, mely utóbbi legtöbbször pusztán prejudíci-
umként vagy egyszerűen közhelyként fogalmazódik meg.

A társadalomtudományok, köztük a közgazdaságtan oktatásának, fő-
ként felső szinten, alapvető feladata az, hogy – egyetlen elméleti irányzat
kizárólagosan igaznak beállított „kész” ismeretanyagának pusztán közlése
és átadása helyett – *minden fontosabb elméleti irányzatot* ismertessen meg a
hallgatókkal, mégpedig *kritikusan kezelve* a különféle koncepciókat, elmé-
leti tételeket és az ezekből származó, a gyakorlatban is használt vagy fel-
használható fogalmakat és módszereket. Tehát egyszersmind mutasson
is rá ezek értékének és felhasználhatóságának viszonylagosságára, kor-
látjaira. Következésképpen oszlassa el mind a hozzájuk tapadó illúziókat,
mind pedig a velük szemben mutatkozó előítéleteket. Az elméletek ok-
tatása tehát kritikai kell, hogy legyen, vagyis elengedhetetlenül szükség
van *elméletkritikára* is..

Ha egy oktató az elméleti tételeket, módszereket és modelleket kri-
tikátlanul, kétségbevonhatatlan ismeretként, a „tudás” kész elemeiként
tálalja, a hallgatókban akarva-akaratlanul is azt a tévhitet táplálja, hogy
az azokból tanultakat minden további nélkül majd alkalmazhatják is a
gyakorlatban.

Dudley Seers, a sussexi iskola neves képviselője, az EADI első elnöke szerint (1969:
30–31) a közgazdaságtan oktatásának egyik funkciója, hogy „egészséges szkepticizmust
keltsen”, és „az az oktató, aki előadását a rendelkezésre álló tananyagszövegek korlátjain-
ak feltárására is építi, ... nagy szolgálatot tesz”.

Egyébként is a társadalomtudománynak (így a közgazdaságtudo-
mánynak is, sőt különösen!) mind a valósággal, mind önmagával, saját
korábbi eredményeivel szemben mindenkor *kritikusnak* kell lennie. Mind-
inkább követelménnyé válik az „örökérvényű” tanokkal szembeni kétke-
dés, a *tudományos megismerés korlátozott minőségének és mértékének elfogadá-
sa*. Világszerte felerősödni látszik az oktatás kritikai funkciója, nemcsak a
kizárólagosan igaznak hitt tételek ellenében, hanem a létező valóság és a
gyakorlati politika irányában is.

A közgazdaságtanban nincsenek (de más diszciplínákban sincsenek),
és nem is lehetnek tökéletesen és örökké igaz elméletek, részben mert
minden elméleti tétel absztrakcióra épül, részben mert a valóság sokkal
összetettebb és gyorsabban változó, semhogy bármely elmélet képes len-
ne azt egészében és pontosan megragadni.

Az előbbiből az is következik, hogy sohasem elegendő valamely elméleti tétel oktatása, illetve annak elsajátítása, sőt az mit sem ér azoknak a *premisszáknak, leegyszerűsítő előfeltevéseknek* az ismerete nélkül, amelyek az adott tételhez tartoznak, az annak megfogalmazásakor alkalmazott absztrakciókból következnek – akár explicite, akár csupán implicite.¹²

Sajnos, a standard tankönyvek zöme (különösen az amerikaiak) – az elméleti tételeket és módszereket többnyire fenntartások nélkül, az azokhoz tartozó és gyakorlati alkalmazhatóságukat korlátozó *leegyszerűsítő premisszák, explicite vagy implicite feltételezett* ideális körülmények említése nélkül tárgyalják. Szinte „ömlesztve” tálalják a legkülönbözőbb történelmi korban és helyen született elméleti téziseket és módszereket (az azokat alkotók sajátos, az adott helyen és időben megjelent problémákra koncentráló, épp ezért eltérő, szemléletmódjának a megismertetése nélkül. Az egyébként látványosan ábrázolt modelleknek és precíz matematikai formulákban kifejezett elméleti tételeknek nemcsak a *történelmi eredete marad homályban*, ami megnehezíti megértésüket és egymáshoz viszonyulásukat, hanem eredeti szerzőiknek a megfontolásai, leegyszerűsítő feltételezései és a tételek gyakorlati alkalmazhatóságának ebből eleve adódó korlátjai is. Ez valójában „hittételekké” teszi a tudományban minden esetben feltételekhez kötött, absztrakcióra épített koncepciókat.

Az elméletek igazságtartalma szükségszerűen korlátozott. Az elméletek lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki bármely elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve gazdaságpolitika *közvetlen formálására való alkalmazságot* várja el! (Mint ahogy az is, aki bizonyos konkrét társadalmi gyakorlat kudarcából valamely általános közgazdasági elmélet «bukására» következtet.) Ezért csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akad akár csak egyetlen olyan közgazdasági elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. A tudományban és az oktatásban nincs helye a valóságról vagy annak átalakításáról egyoldalú, hamis képet festő *ideológiáknak*, bármilyen eredetűek legyenek is azok. Csak a többféle elméleti irányzatnak, illetve álláspontnak az érzékeltetése és mindegyiknek a megfelelő kritikai szemléletű oktatása révén kerülhető el egyetemi szinten az ideológiai befolyás és elméleti tételek „hittételekként” értelmezése.

¹² A vizsgák, illetve szigorlatok alkalmával ezt abban is kifejezésre juttattuk, hogy nem kaphatott jó jegyet az a vizsgázó, illetve szigorlatozó, aki csak magát az elméleti tételt tudta (bármennyire is pontosan) visszaidézni, de nem volt képes a vonatkozó premisszákról, leegyszerűsítésekről számot adni.

Mindez nem jelenti azt, hogy az oktatásból száműzni kellene azt az „értékelvűséget”, amely a humánus, az emberi szolidaritás, az esélyegyenlőség, a demokrácia és a Természet védelme jegyében fogant.

Mindezeket figyelembe kell venni a mai világgazdaság és az egyes országok, valamint régiók fejlődésének és a mind súlyosabb globális problémák tanulmányozása, kutatása és oktatása során.

A természettudományok és a technika fejlődésének, valamint a tőke nemzetközi áramlásának és transznacionalizálódásának, valamint a globalizációs folyamat felgyorsulásának következtében a világtársadalom és annak gazdasági rendszere már jó ideje az előrehaladó regionális és globális integrálódás útjára lépett. Következésképpen, az egyes országok, illetve társadalmak fejlődése és a nagyrégiók, kontinensek, illetve regionális integrációs szervezetet alkotó országcsoportok fejlődése, valamint a globalizálódó világgazdaság és világtársadalom fejlődése egymással szorosan összekapcsolódott, egymást vagy erősíti, vagy hátráltatja, segíti vagy megbénítja. Az egyes országokon és nagyrégiókon belüli egyenlőtlenségek növekedése kihat a nemzetközi egyenlőtlenségek elmélyülésére is, és megfordítva. A gazdasági viszonyokban mutatkozó egyenlőtlenségek és a világgazdaságban annak minden részére kiterjedő és elmélyülő, különféle formában megnyilvánuló *kölcsönös függőségek aszimmetriái* (Szentes 1995: VII, és 2011: II.3) táptalajul szolgálnak az egyensúly megbomlása és a ciklikusan ismétlődő *válságok* számára. Az *egyenlőtlen partnerek közötti egyenlőség*, illetve azok egyenlő bánásmódban kezelése óhatatlanul növeli a közöttük lévő egyenlőtlenséget.

A nemzetközi egyenlőtlenségek – a telekommunikáció és információáramlás rohamos fejlődésének köszönhetően – mind szélesebb körben tudatosodnak, ami a kevésbé fejlett területekről a fejlettebbek irányába egyre nagyobb mértékű *migrációt* idéz elő.

A gazdasági folyamatoknak mind a technológiai változásokkal, mind pedig az egyes államok politikájának, jogi és intézményi rendszerének változásaival, társadalmuk kultúrájával és magatartásával való összefüggése, valamint a természeti környezetet, az ökológiai egyensúlyt is erőteljesen érintő hatása mind nyilvánvalóbbá válik. A haditechnika félelmetes fejlődése, a tömegpusztító, sőt világkatasztrófa előidézésére alkalmas fegyverek gyártása és kereskedelme, valamint a terjedő nemzetközi terrorizmus veszélye és az azt tápláló egyenlőtlenségek növekedésének ténye

az emberiség fennmaradásának és fenntartható fejlődésének globális kérdéseit állítja előtérbe.

A nemzetközi fejlődési szakadék problémájának a megoldása, vagy legalábbis lényeges enyhítése ma már az emberiség „fenntartható fejlődésének”, sőt egyáltalán biztonságos fennmaradásának is egyik feltételévé vált. A „Dél” elmaradottsága és a fejlődő országoknak az „Észak”, vagyis a fejlett Nyugat korábbi fejlődésmoделljének utánzására tett erőfeszítései nyomán ugyanis az ökológiai egyensúly megbomlásának (a természeti környezet tartós és irreverzibilis megkárosításának, a meg nem újítható természeti erőforrások kimerítésének, az éghajlati és biológiai feltételek kedvezőtlen megváltoztatásának, a talaj, a vizek, a levegő szennyezésének) a veszélye egyre inkább fokozódik. Ráadásul azzal is számolni kell, hogy a „Dél” elmaradott országaiban a nyomor, éhínség, létbizonytalanság, szociális feszültségek, elnyomó diktatúrák miatt és nem utolsósorban az elektronikus média révén a világ fejlett részének gazdagságáról, jólétéről, sőt fényűzéséről szerzett ismeretek nyomán nő a tömegek elkeseredettsége. Ez növeli a menekültek, illetve *migránsok áradatát*, fokozza a társadalmi, etnikai, vallási és nemzetközi feszültségeket, és kedvező talajt teremt a mindinkább nemzetközi méretűvé és technikailag fejletté vált *terrorizmusnak*, ezáltal aláásva az egyének és népek, végső soron a világ-társadalom létbiztonságát.

1992-ben, amikor a svájci kormány vendégházában néhány napos nemzetközi kerekasztal-értekezlet foglalkozott a világ globális problémáival, egyebek között arra a következtetésre jutottunk, hogy ha a fejlett országok vezetői továbbra is akadályozzák egy valóban új, a gyengéknek, szegényeknek és elmaradottnak is fejlődési, felzárkózási esélyt biztosító új, demokratikus világrendnek a létrehozását, a nemzetközi viszonyok, intézmények és gazdasági rend megreformálását¹³, akkor előbb-utóbb elkerülhetetlenül bekövetkezik – az értekezlet egyik résztvevőjének, Amir Jamalnak, Tanzánia egykori pénzügyminiszterének szavaival élve – a „*big march from the South*”.

Kétségtelen, hogy a jelenlegi migrációs válság előidézésében a fejlettebb (nemcsak nyugati) államok felelőssége is nyilvánvaló. Mégpedig nemcsak a nemzetközi gazdasági rend megfelelő reformjának megakadályozását illetően, hanem a gyarmatosítás olyan következményeinek kapcsán is, mint az etnikai, törzsi és vallási konfliktusokat, erőszakos össz-

¹³ Megjegyzendő, hogy a világrend megreformálását, illetve egy új nemzetközi gazdasági rend létrehozatalát korántsem azonosítottuk azzal az ENSZ 1970-es években tárgyalt és elfogadott dokumentumaiban olvasható, nemcsak fogyatékos, de nagyrészt ellentmondásos koncepcióval, amely „Egy Új Nemzetközi Gazdasági Rend”-re vonatkozott.

szecsapásokat és helyi háborúkat előidéző mesterséges államhatárok kialakítása, továbbá az ilyen belső és államközi konfliktusoknak olykor szándékos felszítása, illetve azokhoz, különösen a hidegháború idején, modern fegyverek, tömegpusztító eszközök szállítása és általában a fegyverkereskedelemben való érdekelttségük révén, stb. Ugyanakkor a „Dél”, vagyis a kevésbé fejlett, illetve elmaradott országok kormányainak és uralkodó rétegének a felelőssége is nyilvánvaló, amennyiben elmulasztottak határozott és eredményes lépéseket tenni a belső társadalmi egyenlőtlenségek és feszültségek csökkentésére, illetve a fegyveres konfliktusok és helyi háborúk elkerülésére vagy mielőbbi megszüntetésére.

Mindezek mellett megjegyzendő, hogy a napjainkban zajló migrációs áradat nem egészen az a „big march”, amelyet Amir Jamal, illetve az értekezlet előre megjósolt. A migránsok Európába törekvő, hirtelenül nagyra nőtt tömeges áramlása ugyanis nem csak az éhezés, munkanélküliség és nyomor, vagy a háborús kegyetlenségek, illetve a diktatúra terrorja miatt hazájukat elhagyni kénytelen szerencsétlenek spontán migrációja. Nem is kizárólag a legszegényebb, illetve háború által sújtott térségekből való elvándorlás, hanem (a képekből láthatóan és a tüntetők némely követelését tekintve) felőle meglehetősen jól táplált, életerős és iskolázott fiatalokat és viszonylag pénzes embereket is, ami arra utal – legalábbis is erősen gyanítható –, hogy részben politikai, részben üzleti célokból meglehetősen szervezett migráció.

Európának és általában a fejlettebb államoknak egyfelől nyilvánvaló kötelessége a szerencsétlen rászorultak, vagyis a *valódi menekültek* megsegítése. Másfelől viszont kétségtelenül tartania kell – bár nem a muzulmán vallás térhódításától, amitől legfeljebb az istenhit (többnyire istentagadó) kisajátítói rettegnek, hanem – elsősorban a kiképzett vagy potenciális *terroristák* beszivárgásától, a terrorizmus megnövekvő veszélyétől. Másodszorban persze annak a szociális és demokratikus intézményrendszernek az összeomlásától is, amelyet évszázados küzdelmek és áldozatok árán az európai munkásság, annak mozgalmi és a nők egyenjogúságáért küzdők elérték. Egyszersmind nemcsak tartania kell a társadalmon belüli etnikai, vallási és kulturális feszültségek növekedésétől, különösen az idegengyűlölet és a rasszista érzelmek elharapózásától, hanem hatékonyan fel is kell lépnie ellene. Ez kiemelt feladatot ró a *tudományos ismeretterjesztésre és az oktatásra*, valamint a szóban forgó bonyolult problémakörnek tárgyilagos, ideológiamentes, *történeti szemléletű és multidiszciplináris tudományos kutatására* is!

Az említett különböző eredetű és jellegű, de egymással mindinkább összefüggő globális jelenségek és folyamatok elemzése, tudományos magyarázata és a belőlük fakadó, mind súlyosabb globális problémák megoldásának keresése a *tudományos kutatásban* az egymástól elkülönült, önmagukban gazdagodó, de a többi nélkül mégis elszegényedett diszciplínák (különösen, de nem csak a társadalomtudományok) művelői között *szorosabb együttmű-*

ködést tesz szükségessé. Megköveteli a *holisztikus szemlélet alkalmazását*, az interdiszciplináris megközelítési módszereket és az eredmények integrálását, valamint és nem utolsósorban azoknak az *oktatásban* való megjelenítését, sőt a közvélemény és a politikai vezető réteg felé történő közvetítését is.

Irodalomjegyzék

- Bekemans, L – Lourtie, Pedro (1995), *Economy and Society in Europe. A Contribution to European Studies*. European. Bruxelles: University Press.
- Blahó, A. szerk. (2002), *Világgazdaságtan. Globális fejlődés, gazdaságdiplomácia*. Budapest: Aula.
- Csaba, L. – Szentes, T. – Zalai, E. (2014), "Tudományos-e a tudomány-mérés? Megjegyzések a tudománymetria, az impaktfaktor és MTMT használatához", *Magyar Tudomány*, 2014/4.: 442–466.
- Csaba, L. – Szentes, T. – Zalai, E. (2015), „Mégis, kinek az Akadémiája?”, *Magyar Tudomány*, 2015/9.: 1113–1137.
- Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J.F. – Svendsen, K.E. eds. (1969), *The Teaching of Economics in African Universities*. Proceedings of a Conference held at the University College of Dar es Salaam, April, 1969. University of Dar es Salaam.
- Nyilas, J. szerk. (1973) és (1974), *Korunk világgazdasága*. I.– III. kötet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Seers, D. (1969), Remarks, in: Livingstone, I. – Routh, G. – Rweyemamu, J.F. – Svendsen, K.E. eds. 1969: 31–32.
- Szentes, T. (1995), *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Budapest: Aula.
- Szentes, T. (2007), "A közgazdaságtan oktatásáról: Avagy mit, miből és hogyan (ne) tanítsunk?" *KÖZ-GAZDASÁG* 2(2): 141–170.
- Szentes, T. (2011), *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó."

BENCZES ISTVÁN

SZEMPONTOK A HAZAI NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK DOKTORI KÉPZÉS VERSENYKÉPESSÉ TÉTELÉHEZ¹

A cikk a hazai nemzetközi kapcsolatok doktori képzés kereteinek újragondolásához kínál szempontokat. Áttekinti a világ meghatározó képzési helyeinek hasonló programjait, megragadva, hogy melyek azok az elemek, amelyeket egyfajta legjobb gyakorlatokként célszerű a hazai képzésben is hasznosítani a program régiós versenyképességének erősítése céljából. A szerző a többi között amellettt érvel, hogy a nemzetközi kapcsolatok doktori szintű oktatásában a hangsúlyt az egyes tárgyi területek oktatása helyett a kutatási elméletek és módszerek sokszínűségének megismertetésére érdemes helyezni a jövőben.²

Élénk vita bontakozott ki a hazai graduális (köz)gazdasági felsőoktatás helyzetéről és jövőjéről az MTA Közgazdaság-tudományi Bizottságában és a Közgazdasági Szemle hasábjain az elmúlt esztendőben. Miközben minden hozzászóló egyetértett abban, hogy változásokra szükség van, az irányokról és a tartalomról igen eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Két markáns álláspont fogalmazódott meg a vitában. *Benczúr és szerzőtár-*

¹ A cikk megjelent: Benczes István. 2016. Szempontok a hazai nemzetközi kapcsolatok doktori képzés versenyképessé tételéhez. *Külgazdaság*, LX(9–10): 95–118.

² A tanulmány különféle változatait többen is olvasták, a végső változat kialakításához rengeteg hasznos tanácsot, megjegyzést kaptam. Külön is köszönöm Blahó András, Csaba László, Csicsmann László, Gedeon Péter, Györffy Dóra, Hámori Balázs, Kaponyi Erzsébet, Landau Edit, Marton Péter, Nagy Sándor Gyula, Paragi Beáta, Rezessy Gergely, Rosta Miklós, Szent-Iványi Balázs, Takács Vera és Vigvári Gábor konstruktív, a végső szöveg tartalmát is jelentős mértékben befolyásoló hozzászólásait. A tanulmány mindazonáltal saját véleményyt tükröz, nem intézményi állásfoglalás.

sai [2013] az analitikus elemzést és a kvantitatív módszereket alkalmazó angolszász képzési struktúra mellett álltak ki és a hazai (doktori szintű) közgazdaság-tudományi képzést is ebbe az irányba kívánták elmozdítani. Véleményük szerint a globális pénzügyi és gazdasági válság hatására sem várható, de nem is kívánatos a referenciaként választott angolszász képzési modell változ(tat)ása. Csaba [2014] ugyanakkor olyan universitasban látta a megoldást, ahol egyfelől lehetőség van reflektálni a tudományt érő kihívásokra és valós, a közpolitika szintjén is értelmezhető magyarázatok születnek, illetve másfelől a magyar közgazdaság-tudományi élet szellemi vívmányainak gondozása is kitüntetett szerepet kap.

A doktori.hu weboldal szerint a közgazdaság-tudományok tudományágban 202 hallgató szerzett ezidáig doktori fokozatot Magyarországon. A fokozatokat hat egyetem hét doktori iskolája ítélte oda, melyek közül kettő időközben megszűnt, illetve átalakult. A megoszlásokat szemlélteti az 1. táblázat.³

A hazai közgazdaság-tudományi doktori képzés sajátossága annak sokszínűsége. Ezt húzza alá az a tény is, hogy viszonylag nagyszámú mesterképzéshez kapcsolódnak az egyes doktori iskolák. A közgazdasági elemzőtől, a nemzetközi gazdaság és gazdálkodáson át a közgazdálkodás és közpolitikáig, sőt a vezetés és szervezésig szinte minden meghatározó MA-képzés megjelenik az akkreditációkban.

³ Gazdálkodás- és szervezéstudomány területen további 929 hallgató szerzett fokozatot. A mezőnyben – az említetteken túl – szerepel a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, a Kaposvári Egyetem, a Miskolci Egyetem, a Pannon Egyetem, a Széchenyi István Egyetem és a Szent István Egyetem. Az MTA bizottságában kibontakozott vita ugyanakkor nem erre a területre fókuszál, hanem kifejezetten a közgazdaság-tudományi képzésekre.

1. táblázat

Sikeres védések száma közgazdaság-tudományok tudományágban

<i>Egyetem/ Doktori iskola</i>	<i>Sikeres védések száma (fő)</i>	<i>Mesterszakra való épülés</i>
Budapesti Corvinus Egyetem Általános és Kvantitatív Doktori Iskola	55	Gazdaságmatematikai elemző, Közgazdasági elemző
Debreceni Egyetem Közgazdaság-tudományi Doktori Iskola*	42	Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás, Vezetés és szervezés
Szegedi Tudományegye- tem Közgazdaságtani Doktori Iskola	39	Közgazdálkodás és közpolitika, Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás
Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Dok- tori Iskola	34	Nemzetközi gazdaság és gazdálkodás, Nemzetközi tanulmányok
Közép-Európai Egyetem Közgazdaság-tudományi Doktori Iskola	16	Közgazdasági elemző
Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola	10	Közgazdasági elemző
Nyugat-Magyarországi Egyetem Széchenyi István Gazdál- kodás- és Szervezéstudo- mányok Doktori Iskola**	7	Közgazdálkodás és közpolitika, veze- tés és szervezés, vállalkozásfejlesztés, nemzetközi gazdaság és gazdálkodás

* A doktori iskola megszűnt.

** A közgazdaság-tudományi képzés megszűnt (2008 az utolsó sikeres védés időpontja), de az iskola gazdálkodás- és szervezéstudományok területen tovább működik.

Forrás: www.doktori.hu alapján. Az adatok lekérdezésének időpontja 2016. április 26.

Ráadásul az a hét doktori iskola, amely PhD-fokozatot ítélhet(ett) meg közgazdaság-tudományokban, eltérő hangsúlyokkal értelmezi (illetve értelmezte) a közgazdaság-tudomány mibenlétét. A Budapesti Corvinus

Egyetem Általános és Kvantitatív Doktori Iskolája, valamint a CEU Közgazdaság-tudományi Doktori Iskolája a matematikai közgazdaságtanra koncentrálnak.⁴ A Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskolája ugyanakkor rendkívül széles spektrumon kínál specializációs lehetőségeket, ideértve a regionális gazdaság- és vállalkozásfejlesztést, a gazdaságpolitikát, valamint a gazdálkodástudományt. A Pécsi Tudományegyetem már doktori iskolájának nevében is rögzíti regionális politikai irányultságát. A globalizáció és a versenyképesség mellett a régiók kiemelt szerepe a Debreceni Egyetem – időközben megszűnt – programjában is megjelent.⁵ A BCE Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolája pedig már nevében is egyértelműen jelzi irányultságát és módszertani sokszínűségét, egyértelműen megkülönböztetve magát a többi (köz)gazdaságtani doktori képzéstől.⁶ Az iskola sajátossága, hogy „világgazdasági” alprogramja révén közgazdaság-tudományokban is, illetve „nemzetközi és biztonságpolitikai tanulmányok” alprogramjában politikatudományokban is kiad doktori oklevelet. A Függelék a hét doktori iskola kötelező törzs- és specializációs tárgyainak összevetésével próbálja megragadni az egyes iskolák irányultságát, illetve erősségeit.

Magyarországon „nemzetközi kapcsolatok” területen megalakulása, azaz 1993 óta egyetlenként a BCE multidiszciplináris doktori iskolája van jelen. Képzési tervét tekintve talán még a Debreceni Egyetem megszűnt közgazdaság-tudományi programja volt hasonlítható hozzá. Annak ellenére, hogy a régióban is egyedi képzést kínál, ráadásul a Magyarországon megítélt közgazdaság-tudományi fokozatok nem elhanyagolható hányadát, 16,8 százalékát adja a Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, e képzési terület (és maga az iskola) rendre kívül marad(t) a megújulást célzó szakmai vitákon. Holott megújulásra, az erősödő nem-

⁴ Jól illusztrálják ezt a BCE-n bevezetett specializációk is: általános közgazdaságtan, pénzügyi közgazdaságtan, operációkutatás.

⁵ Jelezzük, hogy hazánkban regionális tudományokban is lehetőség van doktori fokozat megítélésére. A Szent István Egyetem és a Széchenyi István Egyetem élnek jelenleg e lehetőséggel.

⁶ Érdekes, hogy miközben a doktori.hu adatbázis nevesíti a multidiszciplináris társadalomtudományokat, mint önálló tudományágat a társadalomtudományokon belül, addig végzett hallgató nem szerepel ezen a soron. Ezért szűrésre volt szükség, hogy pontosan megállapítható legyen a tudományterületek közötti (sikeres) védések aránya.

zetközi versenyben való helytállás biztosítására – hasonlóan a többi doktori iskolához – nagyon is szüksége van.

Erre kínál most lehetőséget az a fenntartói igény, miszerint 2016 szeptemberétől teljesen új rendszerben szerveződik meg a hazai doktori képzés. 2015. december 1-jén az Országgyűlés több jelentős ponton is módosította a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény doktori képzésre vonatkozó részeit. Az eddigi 180 kredit helyett az új rendszerben már legalább 240 kreditet kell szerezniük a hallgatóknak, a képzési idő pedig nyolc félévre módosul úgy, hogy az első négy félév ún. „képzési és kutatási” szakasszá válik, míg a második négy féléves időszak ún. „kutatási és disszertációs” szakasznak minősül majd.⁷ A törvényalkotó szándéka egyértelmű: a sikeres védések ösztönzése viszonylag rövid időn belül. Ehhez pedig a korábbi 2–3 éves tanulmányi szakasz, majd azt követően nem ritkán 5–8 éves disszertációírási szakasz helyett egy sokkal intenzívebb, a kutatást és disszertációírást a fókuszba állító képzési struktúra kialakítására van szükség.

A cikk előbb áttekinti a legrangosabb külföldi egyetemek nemzetközi kapcsolatok képzéseit, hangsúlyosan azokat, amelyekben közgazdaság-tudományi irány is létezik. Majd az így nyert tapasztalatok alapján ajánlásokat fogalmaz meg a hazai doktori képzés kívánatosnak vélt és a fenntartó által most már törvényileg is kötelezővé tett átalakítására vonatkozóan azzal a céllal, hogy a program régiós, sőt nemzetközi versenyképessége erősödjön. A főbb megállapítások és következtetések ugyan a nemzetközi kapcsolatok képzésre vonatkoznak, de jelentős részben általánosíthatók is.

Nemzetközi kapcsolatok doktori képzések a világban

Annak eldöntésében, hogy mely felsőoktatási intézmények tekinthetők mérvadónak a nemzetközi kapcsolatok területén, a *Foreign Policy* közreműködésével készített rangsor nyújthat támpontot. A felmérésben több

⁷ A képzési és kutatási szakaszt – a negyedik félév végén – komplex vizsga zárja, ami egyben feltétele is a kutatási és disszertációs szakasz megkezdésének. A korábbiakkal ellentétben a komplex vizsga nem csak a tanulmányi előrehaladást méri majd, hanem a kutatási előmenetelt is.

mint 1500 az USA-ban dolgozó nemzetközi kapcsolatok szakértőt kértek meg, hogy rangsorolják az egyes doktori iskolák képzési programjait. Az első tíz egyetemet mutatja a 2. táblázat (a legfrissebb lekérdezés 2014-ben történt, de az azt megelőző évek rangsorai sem igazán tértek el a mostanítól).

2. táblázat

Top 10 doktori képzést kínáló nemzetközi kapcsolatok program

1.	Harvard University
2.	Princeton University
3.	Stanford University
4.	Columbia University
5.	Yale University
6.	University of Chicago
7.	University of California – San Diego
8.	University of Michigan
9.	Massachusetts Institute of Technology
10.	University of California – Berkeley

Forrás: Foreign Policy [2014].

Megjegyzés: Érdekes talán megemlíteni, hogy a tudományterület alapképzési rangsora sem igazán tér el az 2. táblázatban bemutatottól. Ahol jelentősebb eltérés mutatkozik, az a mesterszint. Ott ugyanis a Georgetown University vezeti a listát és felkerült a tízes listára a Johns Hopkins University, a George Washington University, a Tufts University és a London School of Economics is. Ám az USA-ban a mesterprogramok jellemzően a nem akadémiai karrierre készülőknél kínálnak magas presztízzsel járó alternatívát.

Szembeötlő, hogy a listára (annak első tíz helyére) kizárólag az USA-ban működő program került fel (hasonlóan sajnos sok más társadalomtudományi területhez). Európából, ha fel is kerülnek ilyen listákra programok, azok rendre Nagy-Britanniából kerülnek ki, mint a London School of Economics vagy a University of Oxford, illetve ritkán említik a firenzei European University Institute-ot vagy a francia Sciences Pot.⁸ Tény, hogy

⁸ A 2. táblázat eredményeihez nagyban hasonlító rangsorolást kínál a *US News* felmérése is, ami azonban nem közvetlenül a nemzetközi kapcsolatokra mint önálló diszciplínára állít fel rangsort, hanem nemzetközi politikára egyfelől és nemzetközi gazdaságtanra másfelől. A nemzetközi politika esetében a tízes listára felfért az Ohio University (8.) és a

az elmúlt évtizedekben a nemzetközi kapcsolatok meghatározó doktori szintű oktatási centrumai az USA-ban fejlődtek ki és mértékadó szaklapok, műhelyek is java részt ott tömörülnek. Mindez annak fényében akár nem is különösebben meglepő, hogy maga a diszciplína – különféle egymással vitázó irányzatokkal gazdagodva – az USA-ban jött létre a hidegháború éveitől. Európában meghatározóan az amerikai főáramú kutatási irányzatok kritikai élű megközelítése dominál.⁹

Az egyes képzések rövid ismertetése és értékelése előtt érdemes néhány általánosítható megjegyzést tenni a magyar, az európai és az amerikai gyakorlat kapcsán. A legszembevetőbb különbség a magyar, illetve egyéb, különösen amerikai képzések között, hogy nemzetközi kapcsolatok néven kifejezetten önálló doktori iskolák gyakorlatilag nem is léteznek ott. Azok – mostanra – jellemzően a politikatudományi képzések keretei között valósulnak meg. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne volna erős (köz)gazdasági fókusz az egyes programoknak.¹⁰ Jelentős különbség a hazai és az amerikai képzési rendszerek között, hogy a mesterszintű oktatás az USA-ban kifejezetten a munkapiacra készít fel (a top 10-es MA-listát is ebből a perspektívából állítják össze). Az MA-fokozat megszerzése nem is előfeltétele a doktori képzésben való részvételnek. A PhD-képzés ugyanakkor a tudományos utánpótlásképzés terepe az USA-ban (az 1. táblázat is ennek figyelembevételével készült), ám ez természetesen nem zárja ki az adminisztrációban való későbbi (jellemzően idő-

University of Wisconsin, Madison (10.). A University of Wisconsin, Madison a *US News* nemzetközi gazdasági tízes rangsorába is befért, a 6. helyet szerezve meg.

⁹ A *Foreign Policy* felmérése szerint a tudományterület kiválóságai közé sem fért be nem amerikai egyetemen tevékenykedő kolléga. A listát Alexander Wendt vezeti Robert Keohane és John Mearsheimer előtt.

¹⁰ Ez természetesen nem volt mindig így. Nemzetközi kapcsolatokat a képzés minden szintjén önálló programokként is kínálták az USA-ban nagyjából a nyolcvanas évekig. A tudományterület korai éveiben ugyanis a politikatudománytól függetleníthető, autonóm, koherens és egyedi diszciplínaként tekintettek rá, ami a vizsgálat tárgyának megfelelően (ami alatt gyakorlatilag a felsőbb autoritás hiányában élő szuverén államok közötti *külső* kapcsolatokat értették) interdiszciplináris jellegű volt (Hoffmann 1959). Később azonban a racionalizmus egyeduralmódóvá válásával, illetve az intézményi vizsgálódás általános elterjedésével a nemzetközi kapcsolatok is mind közelebb került a komparatív (valamint az ún. amerikai) politikához és szervesen beépült az egyszerűen csak politikatudományinak hívott programok szerkezetébe és ott jellemzően mint alprogram van jelen.

leges) munkavállalást. Az USA egyik megkülönböztető jegye éppen az, hogy létezik átjárás az akadémiai és a politikai-adminisztrációs karrierutak között. Az egyetemek sok esetben ösztönzik is legkiválóbbjaikat erre, emelve az adott program presztízsét és piaci értékesíthetőségét. Magyarországon jellemzően egyszerre többféle igényt kíván kielégíteni a képzés. Az oktató-kutató utánpótlásképzés mellett sokak számára meghatározó szempont, hogy a doktori fokozat megszerzése jól kamatoztatható befektetés például a minisztériumi ranglétrán való emelkedésben. Ezek az emberek jellemzően költségtérítéssel formát választanak, ami nem létező kategória az USA-ban (és Nyugat-Európában sem jellemző). Ez a kettősség idehaza komoly feszültségek forrása nemcsak a terhelés, hanem a doktori teljesítmények színvonala tekintetében is.

Törésvonalak természetesen az amerikai és az európai programok között is húzódnak, főként a képzések szerkezetét és hosszát illetően. Nyugat-Európában az a fajta tanulmányi szakasz, ami az USA-ban alapoza az alapot, a legtöbb esetben nem része a doktori képzésnek. A tanulmányi évek ugyanis jobbra a mesterszintre koncentrálnak, ami egyben belépő is a doktori képzésre.¹¹ Európában a doktori képzés tanulmányi szakasza ezért szinte majd kizárólagosan kutatómódszertant, illetve az adott terület újdonságainak, kutatási puzzle-jeinek a megismerését jelenti. Az USA-ban ugyanakkor a diszciplína kereteit kijelölő tantárgyakat is és nagyon erős kutatómódszertant is kínál a legtöbb esetben két éves (és rendkívül intenzív) tanulmányi időszak. Következésképpen míg Európában 3–4 év alatt valóban le lehet zárni a doktori képzést sikeresen megvédett disszertációval, addig az USA-ban ez szinte teljességgel kizárt. Védésre ott általában a 6–7. év végén kerül sor. A hazai képzési rendszer tehát első megközelítésben inkább az amerikai mintát követi.¹²

¹¹ Ezért van sok esetben az, hogy doktori programokra sikeresen felvételizett hallgatók az első évüket egy mesterprogramban töltik el, ahol szintre hozás történik.

¹² Azzal a megköötéssel természetesen, hogy az USA-ban egy BA-fokozat megszerzésével (4 év) a hallgató már beiratkozhat a doktori szintű képzésre. Magyarországon ellenben doktori képzésre csak az jelentkezhet, aki alapidiplomával és mesterdiplomával is rendelkezik. Ennek gyakori következménye, hogy jelentős átfedések mutatkoznak a mesterképzés és a doktori képzés tantárgyi ismereteiben.

Az új hazai szabályozás tehát furcsa egyvelege lett az európai és az amerikai rendszereknek. Azt várja el, hogy a hallgatók négy, de maximum öt esztendő alatt megvédjék disszertációjukat (mint Európában), de mindezt nagyon intenzív, az eddigi 180 kreditnél lényegesen magasabb, 240 kreditet előíró tanulmányi-kutatási szakasszal egybekötve.

Harvard University

A Kennedy School *PhD in Political Economy and Government* (Politikai gazdaságtan és kormányzás) programja a szó legszorosabb értelmében interdiszciplináris jellegű, ahol a közgazdaságtan, a politikatudomány és a közpolitika-elemzés területeit elegyítik egyetlen programban. Hazai fogalmaink szerint ez inkább „egyfajta” politikai gazdaságtani képzés, ahol az „egyfajta” jelző kifejezetten a politikai gazdaságtan amerikai iskolájára vonatkozik, amire gyakorta csak úgy hivatkoznak, mint politikai közgazdaságtan (*political economics*), megkülönböztetve azt a például Európában és Magyarországon is széles körben művelt politikai gazdaságtantól (*political economy*). Ez a tradíció a formalizált nyelvezetre és modellszerű értelmezésekre épít, amelyben a normatív szemlélet gyakorlatilag (és váltaltan) meg sem jelenik. Fókuszában meghatározóan azok a (politikai) intézmények és döntési mechanizmusok állnak, amelyek közvetlenül hatnak a gazdaság, esetleg a politika valamely egységére, változójára.

Az USA-ban megszokott módon a Harvardon sem egyetlen tanszék vagy munkaközösség gondozza a programot, hanem többféle irányú és képzettségű szakember bevonásával történik a hallgatók felkészítése. Tekintettel arra, hogy az USA-ban jellemzően minden oktatási program közvetlenül is kötődik valamely szűkebben is lehatárolható tudományterülethez, a Harvard vonatkozó programjának is két specializációja van: 1. közgazdaság-tudomány és 2. politikatudomány; melyek közül minden hallgatónak választania kell egyet. Első látásra tehát a Harvard szerkezete nagyban hasonlít a BCE nemzetközi kapcsolatok programjára, ami szintén e két opciót kínálja. Azonban a specializációk (vagy alprogramok) tartalmát illetően már markáns különbségek mutatkoznak. A Harvard mindkét (!) alprogramjában ugyanazt a három kötelező tárgyat írják elő: *Microeconomic Theory* (Mikroökonómia elmélete, 2 félév), *Macroeconomic Theory* (Makroökonómia elmélete, 2 félév) és *Econometrics* (Ökonometria, 1 félév). A választható tantárgyak mellett a tanulmányi szakaszban a hall-

gatóknak 2–2 kutatási műhelyvitakurzust is teljesíteniük kell. A 2015-ben végzett hallgatók ennek megfelelően módszertanilag igényes és a szűken vett pozitív politikai gazdaságtan kurrens témáiban védtek meg disszertációikat.¹³

Princeton University

A Woodrow Wilson School *PhD in Public Affairs* (Közpolitika) programja – hasonlóan a Harvardhoz – elitképzést folytat. Az iskola két területre koncentrál. Az ismertebb a témánk szempontjából kevésbé releváns biztonságpolitikai alprogram, a másik a „Tudomány, technológia, környezeti politika” címet viseli. A Princeton képzését talán az különbözteti meg leginkább a többi hasonló képzéstől, hogy kifejezetten aktuális, releváns, a politikacsinálás mindennapjaira reflektáló problémákra, kihívásokra koncentrál. Fegyverkezés és leszerelés, terrorizmus, polgárháborúk, regionális konfliktusok stb. szerepelnek a kínálatban. Ennek megfelelően a program úgy tevődik össze, hogy egyrészt alapos társadalomtudományi ismereteket kínál a biztonságpolitika területén, másrészt erőteljes regionális fókuszot biztosít, harmadrészt a fegyverkezés, terrorizmus stb. témákban pontos, naprakész tudományos és technikai felkészültséget ad.

A Princeton Politikatudományi Tanszéke – amelynek oktatói a doktori programot is meghatározóan alakítják – igen erős a kvantitatív, formalizált módszerekben, különösen a játékelmélet és a statisztikai módszerek alkalmazásában (előbbi már a program „beugró” kurzusán is kötelező, ahol biztonságpolitikai stratégiával ismerkedhetnek meg a hallgatók).

A doktori programban továbbá legalább egy *Research design* (Kutatásmódszertan) kurzus elvégzése is kötelező, ami kvalitatív is lehet. Érdeemes megemlíteni, hogy a kutatómódszertan olyannyira fontos része a tantervnek, hogy azokat a program két nagyágyúja, *Robert Keohane*, illetve *Andrew Moravcsik* tartják. Így első kézből juthatnak információhoz a hallgatók arról, hogy miként lehet valóban sikeres és eredményes, impaktfaktorban is mérhető kutatási tevékenységet folytatni.

¹³ A 2015-ben védettek között volt *Láda Ákos* is, a BCE korábbi hallgatója. Honlapja szerint jelenleg kvantitatív társadalomtudósként a Facebooknál dolgozik.

Stanford University

Míg a Harvard és a Princeton programjaiban maga a nemzetközi kapcsolatok nem is jelenik meg közvetlenül, a rangsor többi helyezettje már direkt módon is szerepelteti azt az egyetemi doktori képzésben. Ám egyik esetben sem önállóan létező, működő programként, hanem *a politikatudományok egy szegmenséeként*. E tekintetben a lista 3. helyezettjének programja akár általános érvényűnek is mondható azáltal, hogy öt terület közül választhat a doktorandusz kettőt; ezek: 1. amerikai politika, 2. komparatív politika, 3. nemzetközi kapcsolatok, 4. politikaelmélet és 5. politikai módszertan.

A magyar összevetés szempontjából releváns nemzetközi kapcsolatok területén összesen három (vagyis csak három!) tárgykör kap kiemelt figyelmet, ezek: *a.* nemzetközi kapcsolatok elmélete, *b.* biztonságpolitika és *c.* nemzetközi politikai gazdaságtan. Az alapozó tárgyakat rendkívül erős kvantitatív tanulmányok egészítik ki, felölelve a valószínűségszámítást, a leíró és következtető statisztikát, valamint a lineáris regressziószámítást.

Columbia University

A Columbia Egyetem követi a politikatudományi doktori programokban megszokott felosztást (amerikai politika, komparatív politika, nemzetközi kapcsolatok, politikaelmélet) azzal az eltéréssel, hogy nagyszámú *area studies* (regionális tanulmányok) kutatási lehetőséggel párosítja a megszokott főbb irányokat. Területek: Kína kiemelten, továbbá Eurázsia, Japán, Latin-Amerika, Közel-Kelet, valamint a posztszovjet régió. A nemzetközi kapcsolatok képzés tehát a Columbián igen erőteljes regionális támaszt is kap, ami a program megkülönböztető jegye. A választott „főszak” mellett minden hallgató egy további „mellékszaket” választ, ami azonban lehet akár *a.* módszertan, *b.* politikai gazdaságtan, *c.* közgazdaságtudomány vagy *d.* jog is.

A képzésen belül a nemzetközi kapcsolatok területén – a Columbia szerteágazó kutatási gyakorlatának megfelelően – szinte az összes releváns témában lehet kutatni. Elképesztően sokféle tárgy közül választhatnak az érdeklődők, gyakorlatilag minden különösebb megkötés nélkül. Ennek megfelelően – szemben a Harvarddal vagy a Princetonnal, ahol viszonylag szűkebb a fókusz – a Columbián a lehető legszínesebb háttérrel és érdeklődési körrel rendelkező doktoranduszgárda jön össze tör-

ténészeiktől a jogászokon és a politikatudósokon át a közgazdászokig. A program erőssége mindazonáltal a politikai gazdaságtan és a biztonságpolitika.

A képzés másik erőssége a módszertan vagy ahogy a Columbián hívják, a „politikai metodológia”. Az egyetem nagy energiákat mozgósít a kvalitatív technikák és a statisztikai módszerek kidolgozására és fejlesztésére, különösen „választói magatartás” területen. A két terület (kvalitatív és kvantitatív) követelményeinek megfelelően a hallgatók választhatnak, hogy vagy olyan irányban képezik magukat, ahol az analízis, a lineáris algebra és a formális logika alapkövetelmény (és a végén képesek önálló kutatási anyagot prezentálni formális modellek felhasználásával),¹⁴ vagy pedig a matematikai felkészültséget nem igénylő módszertani irányba mozdulnak el (de ez esetben is alapvető statisztikai és játékelméleti ismeretek birtokába jutnak).

Yale University

A Yale-en a szokásos öt területből kell kettőt teljesíteni (amerikai politika, komparatív politika, nemzetközi kapcsolatok, politikai gazdaságtan, illetve politikaelmélet). A nemzetközi kapcsolatok ez esetben kifejezetten biztonságpolitikát takar, stratégiai, technológiai, hadászati ismereteket is felölelve. A képzés érdekessége még (bár korántsem meglepő), hogy erős kutatómódszertan társul hozzá. A regionális és/vagy a globális problémák, kihívások mindazonáltal nem a nemzetközi kapcsolatok alprogramon belül jelennek meg, hanem a politikai gazdaságtani alprogram részeként. Mivel e két terület nagyban hasonlít a BCE-n jelenleg futó két alprogramhoz, ezért érdemes az egyes tantárgyakat legalább felsorolásszerűen megemlíteni. A nemzetközi kapcsolatok alprogramban a következő tantárgyak választhatók: *Strategy, Technology, and War; Causes of War* (Stratégia, technológia és háború: a háború okai); *International Relations*

¹⁴ Néhány tantárgy a modulból: *Mathematical Methods for Political Science* (Matematikai módszerek a politikatudományban), *Multivariate Political Analysis* (Többváltozós politikai elemzés), *Game Theory and Political Theory* (Játékelmélet és politikaelmélet), *Advanced Topics in Quantitative Research*, *Advanced Topics in Quantitative Research: Models for Panel and Time Series* (Haladó témák kvantitatív kutatásban: panel- és idősoros modellek), *Research Topics in Game Theory* (Kutatási témák játékelméletben).

I – Theories (Nemzetközi kapcsolatok I – Elméletek); illetve *International Relations II – Research Design* (Nemzetközi kapcsolatok – Kutatásmódszertan). A politikai gazdaságtani alprogram tárgyai: *Comparative Political Economy* (Komparatív politikai gazdaságtan); *Corruption, Economic Development, and Democracy* (Korrupció, gazdasági fejlődés és demokrácia); *The Political Economy of Inequality in Advanced Democracies* (Az egyenlőtlenség politikai gazdaságtana a fejlett demokráciákban); valamint *Business and Government after Communism* (Üzlet és kormányzás a kommunizmus után). Jól látható, hogy e két terület tárgykínálata nagyon közel van ahhoz, amit ma számos hazai doktori iskola is kínál közgazdaság-tudományi képzés címen – még a két matematikai közgazdaságtan irányába elkötelezett iskolában, a BCE Általános és Kvantitatív Doktori Iskolájában, valamint a CEU Közgazdaság-tudományi Doktori Iskolájában is fellelhetők hasonló tartalommal választható tárgyak.¹⁵

Mind az öt területen kötelező egy bevezető politikatudományi kurzus elvégzése az indulásnál, illetve a második évben egy ún. *Research and Writing* (Kutatás és írás)óra teljesítése, ami a teljes tanévet átfogja, és azt célozza, hogy minden hallgató egy publikálásra alkalmas dolgozattal zárja az évet – még azelőtt, hogy a disszertáció írásába kezdett volna. Az eredményeket nem házon belül, hanem a terület legjelentősebb szakmai szervezete, a világ mintegy 80 országában 13000 tagot számláló *American Political Science Association* (Amerikai Politikatudományi Társaság) kereteiben szervezett minikonferencián mutatják be a hallgatók minden év áprilisában. Ezt követően pedig (a harmadik évtől a végzésig) minden esztendőben egy-egy műhelyvitára kell a hallgatóknak regisztrálniuk (jelenleg 7 különböző területen) és egész évben heti rendszerességgel látogatni azokat.

¹⁵ A témánk szempontjából nem releváns komparatív politika alprogramban is jelentős a regionális fókusz; csak néhány példa: *The European Union* (Az Európai Unió); *India and Pakistan: Democracy, Conflict, and Development* (India és Pakisztán: demokrácia, konfliktus és fejlődés); *Islam and Democracy in the Modern Middle East* (Iszlám és demokrácia a modern Közel-Keleten).

További néhány kiemelkedő program az USA-ban

A Berkely (*University of California*) azzal próbál kitűnni a mezőnyből, hogy egyszerre 9 tudományterületen kínál választást, amelyből hármat kell teljesíteniük a hallgatóknak. A nemzetközi kapcsolatok alprogram mindössze három tárgyból áll, ami gyakorlatilag a terület esszenciájának is mondható (és amelyet egy európai programban rendre a mesterképzésben végeznek el): *International Relations Theory* (Nemzetközi kapcsolatok elmélete), *Security Studies* (Biztonságpolitikai tanulmányok), valamint *International Political Economy* (Nemzetközi politikai gazdaságtan). A Berkeley nagyon büszke a multidiszciplináris jellegű oktatására, ami a módszertani kínálatban is megmutatkozik. A történeti elemzéstől a nagyon erős formalizált modellezésig szinte minden fellelhető a kínálatban. További megkülönböztető jegye a programnak, hogy míg a többiek rendre *internationalként* hivatkoznak a sajátjukra, addig a Berkeley kifejezetten a *global* jelzőt alkalmazza.

A *Johns Hopkinson* a nemzetközi kapcsolatok egyszerre jelent politikatudományt, közgazdaság-tudományt és régiótanulmányokat – ebben eléggé hasonlít a Columbiához és a Berkelyhez, illetve hozzátehetjük: a Corvinushoz is (illetve a megszűnt Debreceni Egyetem programjához). Különlegessége még, hogy az iskolának külön *International Development* (Nemzetközi fejlődés/fejlesztés) programja is van.¹⁶ Kiemelten (egyben kötelező jelleggel) oktatják a következőket: *Theories and Methods of Qualitative Political Research* (A kvalitatív politikai kutatások elméletei és módszerei), valamint *Quantitative Methods of Political Research* (A politikai kutatások kvantitatív módszerei).¹⁷

¹⁶ Az *International Development* program vagy specializáció létesítése itthon is járható út volna gyakorlatilag bármely doktori iskolában. A Corvinus nemzetközi kapcsolatok képzése angolul folyik, és nagy számban érkeznek hallgatók a feltörekvő és a fejlődő világ országaiból.

¹⁷ A legtöbb hallgató számára utóbbi lehallgatásához előírják a *Statistical Methods for Business and Economics* (Statisztikai módszerek közgazdászoknak), valamint az *Econometrics* (Ökonometria) tárgyak elvégzését is.

Az MIT vonatkozó PhD-programja az USA-ban megszokott „ötből kettőt” választást kínálja, ám *Models and Methods* (Modellek és módszerek) címmel külön alprogramot is meghirdet az érdeklődők számára. Kötelező teljesíteni legalább egy elméleti és egy empirikus politikatudományi, legalább egy statisztika kurzust, valamint egy empirikus kutatási módszerek tárgyát. Az MIT programja jelzi legegyszerűbben, hogy melyek a piac elvárásai egy nemzetközi kapcsolatok szakon végzett doktorral szemben, amikor megköveteli, hogy *vagy* egy idegen nyelvből lesz magasan képzett a doktor, *vagy* pedig statisztikából. Utóbbi esetben a reménybeli politikatudós két éven át folyamatosan hallgat statisztika stúdiumokat.

Európai példák

Ahogy korábban említettük, Európában a kép annyiban változik a nemzetközi kapcsolatok területén, hogy itt a mesterévek szolgálnak arra, hogy a hallgatók a tárgyi ismeretekből megkapják a szükséges alapokat. A doktori évek jelentős részben kutatómódszertannal telnek. A *London School of Economics* a nemzetközi kapcsolatok kutatási módszereire helyezi a hangsúlyt az első esztendőben, mindezt összekötve a legújabb elméleti és empirikus kutatási eredmények bemutatásával. Kötelező emellett a nemzetközi kapcsolatok kutatási módszerek műhelyvitájának látogatása, ahol kollégák és reménybeli kollégák számolnak be saját kutatásaikról. A *University of Oxford* képzése is nagyon hasonló ehhez, bár a kutatómódszertanban nagyobb hangsúlyt fektetnek az egyéni igények kielégítésére. Továbbá Oxfordban rendkívül erős a fejlődéelméletek és a fejlesztéspolitikai oktatása és kutatómódszertanának bemutatása.

A firenzei *European Union Institute* (EUI) azért is figyelmet érdemel, mert ez esetben a szónak abban az értelmében is multidiszciplináris a képzés, ahogy azt Magyarországon is az akkreditációk alkalmával használják. A programot gondozó tanszék neve – *Department of Political and Social Sciences* (Politika- és Társadalomtudományok Tanszék) – is ezt tükrözi, de minden hivatalos anyagában büszkén hivatkozik a tanszék a szokványos, szigorúan vett tudományterületi határoktartós meghaladására, amit a doktori képzésben is érvényesíteni kíván. Olyannyira tágan értelmezi a határokat, hogy egyetlen nagy doktori iskolán belül kínálják

a politikatudományi, a szociológia, a nemzetközi kapcsolatok, valamint a társadalom- és politikaelmélet programokat.¹⁸

Az EUI esetében érdemes röviden áttekinteni az évenkénti felépítést is, mivel – hasonlóan az új magyar szabályozáshoz – itt is szigorúan négy éves a program. Hogy a jelölt el is végezze ennyi idő alatt a doktori képzést és sikeresen lezárja disszertációját, már a jelentkezés alkalmával olyan kutatási tervet kell benyújtania, amely világos kutatási kérdést fogalmaz meg, lehatárolva a kutatni kívánt területet, valamint bemutatva, hogy valóban kivitelezhető a tervezett kutatási projekt. Ezen túl a lehetséges módszertant is meg kell jelölni. A teljes leírás nem haladhatja meg a 2500 szót. A nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően az EUI feltételezi, hogy a mesterévek alatt a kutatási terv készítéséhez nélkülözhetetlen készségeket elsajátították a jelentkezők. A sikeres felvételt követően az első évben a módszertani képzésen van a hangsúly (mind kvalitatív, mind pedig kvantitatív területeken). Már az első évben meg kell védeni egy hosszabb kutatási tervet, majd a második esztendőben a disszertáció legalább negyedével el kell készülni (miközben további haladó szintű módszertani képzésben részesül a jelölt). A 3. és 4. évben lehetőség van olyan tárgyak (fórumok) hallgatására, amelyek már kifejezetten az oktatási és egyéb akadémiai kutatási gyakorlatot mélyítik el, vagyis ekkor már – előretekintve – a posztdoktori évekre készítik fel a jelöltet.

A *Berlin Graduate School for Transnational Studies* (BTS) programja a különféle rangsorok alapján ugyan most még nem mérhető az előbbiekhez, ám rendkívül erős és népszerű, ráadásul sokban (legalábbis célját és fókuszát tekintve) hasonlít a BCE nemzetközi kapcsolatok programjára. Már a neve is beszédes: *transnational studies* (transznacionális tanulmányok), szemben a bevett szóhasználattal: *international studies*. A BTS célja, hogy rövid időn belül a terület zászlóshajója legyen Európában. Mivel a *transnational studies* új és dinamikusan bővülő (inter)diszciplína, ezért az oktatás középpontjában az ún. survey-kurzusok állnak, amelyek a terület

¹⁸ Ez erős hasonlóságot mutat a CEU gyakorlatával, ahol egy iskolán belül tömörül a politikatudományi, a nemzetközi kapcsolatok és a közpolitika-elemzés képzés. A CEU ezen programja azonban PhD-fokozatot csak politikatudományokban ad, közgazdaságtudományokban nem – azt a tanulmány 1. táblázatában is hivatkozott, erős közgazdasági és matematikai képzést nyújtó Közgazdaságtudományi Doktori Iskolája kínálja.

legfrissebb kutatási eredményeit és módszereit mutatják be. Négy területre koncentrálnak: nemzetközi politikai gazdaságtan, nemzetközi kapcsolatok, regionális tanulmányok, illetve nemzetközi jog. A survey-kurzusok mellett kutatási módszerek és kutatási kollokvium teszik teljessé a programot. Érdekessége, hogy olyan készségek fejlesztésére is komoly hangsúlyt fektetnek, mint a prezentáció, az oktatás vagy a tudásmenedzsment. A disszertáció sikeres elkészítésére nem több mint 3 éve (!) van a jelöltnek.

Javaslatok a magyar képzés átalakításához

Az ismertetett nemzetközi példák többféle gyakorlatot mutattak be, nehéz volna egyértelműen kiállni egyik vagy másik oktatási-kutatási modell mellett, nem is ez írásom célja. Egyfajta legjobb gyakorlatként azonban utat mutathatnak az átalakulás kívánatos irányát illetően, megőrizve azokat a magyar hagyományokat, amelyek emelhetik a képzés színvonalát. A példák egyebek mellett azt mutatták meg, hogy a nemzetközi kapcsolatok doktori szintű oktatásában egyértelműen hangsúlyeltolódás ment végbe (Európában is és az USA-ban is) a tantárgyi ismeretek átadása felől a kutatási elméletek és módszerek (sokszínűségének) megismertetése felé. A cél olyan tudás átadása, amely lehetővé teszi az elismert nemzetközi szakfolyóiratokban való megjelenést, jeles konferenciákon való szereplést, pályázatokon történő sikeres megmérettetést, konzorciumépítést, vagyis a nemzetközi tudományos piacon való helytállást.

Általánossá lett az a felismerés, hogy legalább olyan fontos a (leendő) kutatók kezébe eszközöket adni, mint az, hogy megismertessük őket az aktuális irodalom eredményeivel. Sőt, az rajzolódik ki, hogy a módszertan, illetve az írás- és prezentációs készségek elsajátítása sok esetben még fontosabb is, hiszen ennek pótlása később már jóval nehezebb (ha egyáltalán lehetséges). A nemzetközi kitekintés ugyan rámutatott a nyilvánvaló különbségekre, ám mindezek ellenére három tényező közösnek mondható az áttekintett doktori programokban.

1. Viszonylag kisszámú tényleges tantárgy oktatása, amelyek mind jól megfogható és körülhatárolható ismeretkörhöz kapcsolódnak. Ezek a tárgyak adják meg az adott képzési program „irányultságát”.
2. Nagyon erős kutatómódszertan. A képzések legtöbbszörében a legfontosabb elem magának a „hogyan vizsgálód(j)unk” kérdésnek az alapos körbejárása. A hallgatók rengeteg munka árán képessé vál-

nak megfelelően leszűkített kutatási kérdések és kellően kis számú tesztelhető hipotézisek megfogalmazására, adatgyűjtésre, a megfelelő módszer(ek) kiválasztására, illetve önálló elemzésre és értékelésre.

3. A disszertációk empirikus tartalmának kidomborítása. Kedveltek ugyan a teória alapú dolgozatok, de empiria nélkül nem létezik védhető disszertáció, ami azt is jelenti, hogy olyan eredmények születnek, amelyek a közpolitika szintjén is értelmezhetőek.

A BCE nemzetközi kapcsolatok doktori képzése – mint az ország egyetlen ilyen jellegű képzése – jelen állapotában ezek egyikében sem tart lépést a világgal. Nem feltétlenül azért, mert nem volna képes rá, hanem mert hasonlóan a magyarországi doktori iskolák képzési szerkezetéhez (legalábbis a társadalomtudományok területén), nem ezekre a kihívásokra koncentrálnak. Hazánkban az a jellemző, hogy a doktori iskolák igyekeznek sokféle igényt kielégíteni, minél többfélét tanítani és elsősorban tárgyi ismereteket közvetíteni – sok esetben megismételve a mesterkurzusokat. A korábbi törvényi és akkreditációs előírások egyértelműen ebbe az irányba terelték a képzéseket. A mostani szabályozás azonban lehetőséget biztosít arra, hogy az áttekintett és mértékadó doktori programok alapján újrafogalmazható legyen a struktúra és a tartalom is. Ehhez – az említett három pontra mintegy reflektálva – a következőkre lehet szükség a nemzetközi kapcsolatok területén:

1. A tudományterület mély és alapos megismertetését szolgáló ún. alapozó kurzusok körének egyértelmű meghatározása, számuk jelentős korlátozása mellett.
2. A doktori iskola saját lehetőségeit és képességeit megjelenítő régiótanulmányok (*area studies*) bevezetése.
3. A képzési terület specifikumait figyelembe vevő kutatómódszertani ismeretek nagy súllyal történő megjelenítése.
4. A kutatási fórumok, szemináriumok arányának nagymértékű emelése, a workshop (műhelyvita) jellegű eszmecserék bevezetése, a konferenciákon való részvétel erőteljes támogatása.
5. A témavezetők és doktoranduszaik kapcsolatának újragondolása.

Az alapozó kurzusok a mindenki által elismert szakmai minimumot, tudásbázist jelenítik meg. Céljuk, hogy biztosítsák a közös nyelvet, amely

nélkül nem lehetséges bekapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe. Általános elvként célszerű érvényesíteni, hogy az új rendszerben kevesebb tárgykört oktassanak, azokat azonban mélyebben és tágabb összefüggéseiben bemutatva, nem figyelmen kívül hagyva a területek legújabb eredményeit sem. A gyakorlatban ez néhány alapvető fontosságúnak gondolt tantárgy meghagyását jelentené azzal együtt, hogy óraszámuk akár nőhet is, illetve az adott kurzust tartó oktatók száma is bővíthet, hogy minél többféle látásmód, nézőpont érvényesülhessen. Egy tantárgyon belül több előadóval, nagyobb óraszámban sokkal nagyobb a kényszer a valóban interdiszciplináris (és nem csak multidiszciplináris) tudás átadására, a tankönyv jellegű órák meghaladására. Építve a külföldi tapasztalatokra is, konkrétan a következő tantárgyak kerülhetnének az alapozó kategóriába: nemzetközi kapcsolatok elmélete, komparatív világgazdasági elméletek, nemzetközi politikai gazdaságtan, illetve nemzetközi jog.

A leginkább példaértékű képzésekben hangsúlyosan jelennek meg továbbá a *regionális tanulmányok*, lásd különösen a Columbia vagy a Yale gyakorlatát. Ez ma fájóan hiányzik a hazai nemzetközi kapcsolatok képzés palettájáról, holott a magyar felsőoktatásban ennek komoly előzményei és hagyományai vannak. Egy nemzetközi kapcsolatok programban ezért a disszertációk témájának pontos kijelölése és a megfelelő kutatási kérdések fellelése érdekében hasznos lehet egy *area studies* (*regionális tanulmányok*) blokk (vagy modul) létesítése. Ez a blokk megjelenítené mindazon kutatási irányokat, amelyekben a doktori iskola munkatársai maguk is versenyképes kutatási eredményeket közölnek. Az *area studies* modul a hallgatói igények specifikus kielégítésén túl ezért azt is szolgálná, hogy az iskola felmutassa, mely területeken kíván a jövőben kiválósági központként funkcionálni. Míg az alapozó kurzusok funkciója ugyanis az, hogy a nemzetközi kapcsolatok alapvető és mindenhol tanított ismeretanyagát átadja (a közös nyelvet elsajátítandó), addig az *area studies* modul értelme, hogy megkülönböztesse a hazai nemzetközi kapcsolatok képzést más programoktól.

Míg a tárgyi ismeretkörökben a kevesebb, de koncentráltabb volna kívánatos, addig a *kutatási módszerekben* a több és minél színesebb, frissebb információ átadása a cél. A hazai doktori oktatásban a legnagyobb lemaradás talán e területen érzékelhető. A kutatómódszertani kurzusokon meg kell mutatni, hogy milyen valós, gyakorlati eszközei vannak egy társadalomtudósnak. Jelezni kell, hogy miben más a nemzetközi kapcsó-

latok kutatása és módszerei, mint egyéb területeké. Célszerű volna egy-egy blokkot szentelni a (társadalomtudományi) kvalitatív és a kvantitatív kutatási módszereknek, mindegyikben 2–3 tantárggyal. A konkrét választásban a témavezető segítené a hallgatót. A kvantitatív blokk lehetséges tárgyai: leíró és következtető statisztika, keresztmetszeti és panel ökonometria, valamint játékelmélet. De a kvalitatív módszerek is hasznos eszközei lehetnek egy közgazdasági tárgyú disszertációnak, legyen az például esettanulmány, kérdőív vagy interjú készítése.

Fontos volna, hogy a kreditekért kínált kurzusok mindegyike (alapozó kurzusok, area studies blokk tárgyai és kutatómódszertan) folyamatos számonkérésre szorítsa a hallgatókat, az írás és a prezentációs készségek magas színvonalú elsajátítása érdekében. Amennyiben a doktori képzés célja vállaltan az utánpótlásképzés, akkor a mostaninál sokkal több energiát kell mozgósítaniuk mind az oktatóknak, mind pedig a hallgatóknak e létfontosságú képességek megfelelő színvonalú elsajátítására.¹⁹

A hazai doktori oktatásban, így a nemzetközi kapcsolatok képzésben is jellemző, hogy a kutatási fórumok és szemináriumok meghatározóan a „mit kutassunk” kérdésre koncentrálnak. Azzal azonban többnyire adósok maradnak, hogy orientálják is a jelöltet, megmutatva, hogy a választott témát miként érdemes megfoghatóvá, feldolgozhatóvá tenni. A fórumok természetesen arra szolgálnak, hogy a hallgatók megmutathassák, hogy mennyit haladtak disszertációjukkal, de a „miről volna még érdemes írni” alapú viták helyett a „hogyan írjunk róla” konstruktív légkörére is szükség lenne, hogy meghatározzák a tartalmat. Nagy előrelépést jelentene továbbá a *műhelyviták* rendszeressé tétele, ahol a programban oktató kollégák, illetve más meghívott előadók számolhatnak be saját munkáikról. A műhelyviták nagyban segíthetnek a kutatási témák és módszerek fellelésében. A műhelyvitákon azok a kutató-oktató kollégák mutathatnák be munkáikat, akik maguk is képesek külföldi szaklapokban íráso-

¹⁹ Bevezetésképpen – akár nulla kredit mellett is – felkészítő jellegű *Szakmai nyelvháználát* vagy akár *Prezentációs készségek* típusú kurzus is helyet kaphat a képzésben. Ezek a disszertációírás fogásait, a disszertáció kellékeit mutatnák meg, illetve a konferenciákon való biztosabb fellépést támogatnák. Ezeket a készségeket a hallgatók ma mesterszinten sem feltétlenül sajátítják el.

kat elhelyezni, aktív résztvevői a nemzetközi szakmai közösségnek.²⁰ A hallgatóknak elsősorban azt kell látniuk, hogy az előadó miként talált rá az általa vizsgált problémára, miként fogalmazta meg kutatási kérdését, mi módon választotta ki a vizsgálati módszereket stb.

Az új rendszerben drámaian szűkülő időkeret (ideális esetben 2 + 2 év) elkerülhetetlenné teszi a témavezető és a doktorandusz kapcsolatának újragondolását is. A mostani gyakorlat szerint témavezetőt a második évtől kap a diák, ám tényleges kutatómunka – ideális esetben a témavezető hatásos támogatásával – többnyire a szigorlat után indul csak. Az új rendszerben a teljes négy éves időszak alatt intenzív kapcsolatot kell ápolnia a szereplőknek, máskülönben nem remélhető a sikeres véde. Célszerű már a felvételi vizsgát is átalakítani úgy, hogy a jelentkezők kutatási elképzeléseiket prezentálják röviden. Így egyfelől még indulás előtt világossá válik, hogy egyáltalán van-e megfelelő kapacitás a hallgatói igények kielégítésére, illetve másfelől maguk a hallgatók is abban lesznek érdekelték, hogy jelentkezés előtt megfelelően tájékozódjanak, egy-egy oktatóval akár mélyebb együttműködést is kialakítva. Érdemes volna azzal is megpróbálkozni, hogy már mesterszinten szervezett keretek között biztosítunk felkészülési lehetőséget az érdeklődők számára, akár kreditekkel is honorálva a munkát.

Összegzés

2016 szeptemberétől gyökeresen átalakul a hazai doktori képzések rendszere. A kihívás azonban lehetőségként is értelmezhető, melynek keretében a hazai képzés versenyképesebbé válhat. Nemzetközi kapcsolatok területén ma Magyarországon egyetlen doktori iskola működik, a BCE Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolája. Az iskola eddigi formájában is színvonalas és nemzetközileg is elismert képzést kínált. Áttekintve azonban az élvonalba tartozó nemzetközi kapcsolatok

²⁰ Lengyel Imre egy szomorú tényre hívta fel a figyelmet az MTA Közgazdaság-tudományi Bizottságának 2015. május 14-i ülésén elhangzott előadásában. A közgazdaság-tudományi és gazdálkodástudományi doktori iskolákat vizsgálva arra jutott, hogy az idézettség és egyéb mutatók alapján a vizsgált 16 doktori iskola törzstagjainak harmada nemhogy külföldön, de még idehaza sem ismert (lásd: Gyórfy, 2015), így pedig nyilván nem könnyű megtölteni tartalommal a workshopokat sem.

képzéseket, számos hasznos elképzelés adaptálható hazai környezetben is. Egyfajta legjobb gyakorlatként adódik egyebek mellett, hogy érdemes kevesebb tárgyi (tankönyvi) ismeretet oktatni a jövőben, a szűkített tárgyi ismeretkörnek pedig a legújabb tudományos ismeretekre kell koncentrálnia (amelyekről tehát vita van az akadémiai világban). Versenyképes tudás csak akkor várható, ha a mostaninál jóval erősebb kvantitatív és kvalitatív kutatómódszertani ismeretek, technikák átadására nyílik mód. Lehetőséget kell biztosítani a képzés keretei között az írás- és prezentációs készségek fejlesztésére. Fontos továbbá a hallgatók bevonása folyó kutatásokba, pályázatokba, megmutatva, hogy a kutatás nem feltétlenül magányos harc, sokkal inkább közösségi élmény. És az sem volna elhanyagolható szempont a versenyképesség fokozása szempontjából, ha a jövőben más hazai egyetemek is megragadnák az alkalmat és doktori képzést indítának nemzetközi kapcsolatok területén, élezve a diákokért folytatott hazai versenyt, illetve alapot teremtve a szélesebb körű, javító szándékú diskurzusra.

Irodalomjegyzék

- Benczúr Péter, Kézdi Gábor, Kondor Péter, Mátyás László & Valentinyi Ákos. 2013. Javaslat a magyarországi doktori képzés korszerűsítésére. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf., 6. sz., 722–732. o.
- Csaba László. 2014. *Európai közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Foreign Policy*. 2014. The top 10 international relations PhD rankings.
- Gyórfy Dóra. 2015. A közgazdaság-tudományi doktori iskolák helyzete Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 62. évf., 7–8. sz., 853–859. o.
- Hoffmann, Stanley. 1959. International relations: The long road to theory. *World Politics*, 11. évf, 346–377. o.

BENCZES ISTVÁN

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK MULTIDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA VILÁGGAZDASÁGI ALPROGRAMJA HELYZETÉRŐL¹

Trautmann László: Egy pár szóval tudnád jellemezni saját doktori programotokat? Mi a célja a doktori programnak, a végzettek jellemzően hol helyezkednek el, hányan vannak a programban (esetleg a doktorjelölti és az ösztöndíjas hallgatók aránya), illetve bármi, amit a doktori iskola teljesítményének tartotok!

Benczes István: A Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola közel negyedszázada működik. A Szentés Tamás alapította iskola az országban az egyetlen, amely kifejezetten a nemzetközi kapcsolatok területén ad lehetőséget az elmélyülésre. Célja a felsőoktatásban, de a tudományos kutatásban is, mostanra olyannyira megszokottá vált departmentalizáció meghaladása. Az iskola hallgatói így a nemzetközi (és világ-) gazdaságtan, a nemzetközi politikaelmélet, a nemzetközi kapcsolatok elméletei, valamint a nemzetközi jog kérdéseibe is betekintést nyernek, és doktori disszertációjuk elkészítésekor is igyekeznek olyan kutatási kérdéseket megfogalmazni, amelyek rendre túllépnek egy-egy szűken vett tudományterület határain. Ehhez kapcsolódóan az alkalmazott módszerekben is a sokszínűség dominál iskolánkban.

¹ A cikk megjelent: Trautmann László. 2017. A Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola Világgazdasági alprogramja és a Gazdálkodástudományi Doktori Iskola helyzetéről. *Köz-gazdaság*, 12(1): 21–29. (Részlet.)

Az ugyanakkor már a hazai szabályozás sajátosságait mutatja, hogy bár multidiszciplináris iskola vagyunk, végzettséget ilyen névvel nem szerezhetnek a hallgatók. Doktori fokozatot vagy közgazdaságtudományban vagy politikatudományban szerezhetnek sikeres védés után doktoranduszaink. Ennek megfelelően jelenleg két alprogramban fut a képzés: a „világgazdasági”, illetve a „nemzetközi és biztonságpolitikai tanulmányok” alprogramokban. Mindkét alprogram rendkívül népszerű, évente 15–20 hallgató csatlakozik a teljes programhoz (nagyjából fele-fele arányban), közülük általában hatan ösztöndíjasként. Évente legalább 7–8 fő sikeresen védi meg disszertációját. Nem igazán köztudott, pedig tény, hogy közgazdaságtudományban minden hatodik PhD-fokozatot a mi iskolánkban szerzik a hallgatók Magyarországon.

A multidiszciplináris jellegnek megfelelően rendkívül sokféle területen találnak munkát végzett hallgatóink. Közülük többen is a felsőoktatásban vagy kutatóintézeteknél maradnak. A BCE mindhárom karán dolgoznak végzettjeink, illetve az MTA különféle intézeteiben is sokan találnak munkát. Az MTA Világgazdasági Kutatóintézete különösen fogékonynak mutatkozik az itt végzettek leszerződtetésére. Nem emlékszem olyan évre, hogy legalább egyvalaki ne tudott volna hosszabb-rövidebb időre bekapcsolódni az intézet munkájába.

De jellemző az államigazgatásban, illetve a nemzetközi szervezetekben való elhelyezkedés is. Utóbbiak közül kiemelendők az EU különféle intézményei, vagy az ENSZ szakosított intézetei, valamint NGO-k, különösen a fejlesztéspolitika területén.

TL: Régóta hangoztatott összefüggés, hogy a Bologna folyamatnak most már a továbbképzésre és a doktori képzésre kell koncentrálnia, annak erősítése a következő szakasz. Látod ezt az erősödést a hazai folyamatokban? Ha igen, akkor miben van előrelépés (anyagi lehetőségek, doktoranduszok száma, védések száma, magasabb kutatói teljesítmény, stb.)?

BI: Meggyőződésem, hogy Magyarországon az ún. bolognai folyamatként előállott három ciklusú képzés még mindig nagyon távol van attól, amivé ideális esetben válhatna. A főként angolszász felsőoktatási rendszerekben szerzett tapasztalataim egyértelműen azt mutatják, hogy a megvalósított magyar modellnek nem sok köze van ahhoz, amit akár a britek, akár az amerikaiak (vagy az ausztrálok) művelnek. Főként intézményi és egzis-

tenciális okokból az alapszakok rendkívül feszített tantervvvel működnek és érthetetlenül szűkre szabott diszciplináris keretek közé szorítják a felsőfokú képzésre jelentkező fiatalokat. Az USA-ban ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaltam; ott a bachelor éveket arra használják a hallgatók, hogy a szó legjobb értelmében kitaláljuk önmagukat. Egyszerre több területről is felvehetnek kurzusokat. Sőt, még az sem előírás a diploma megszerzéséhez, hogy egyáltalán valamely konkrét tudományterület mellett elköteleződjön a hallgató. És persze ennek a fordítottja is igaz. Minden további nélkül lehetőség van arra, hogy egy hallgató több szakot is abszolváljon. Még mielőtt azzal intenénk le ezt a rendszert, hogy dehát akkor ez erőforrás-pazarló, gondoljunk arra is, hogy az angolszász rendszerekben a tandíj fizetése természetes. Így a hallgatóknak folyamatosan mérlegelniük kell döntéseik következményeit. Az Indiana Egyetemen tartott fogadóóráimon nem egy alkalommal azzal a kérdéssel kerestek fel hallgatók, hogy a kurzusom abszolválásával mennyivel nőhet személyes (dollarban is kifejezhető) értékük a munkaerőpiacon.

Míg az alapképzésre a feszítettség és a leszűkítés a jellemző, addig a mesterképzés esetében azt érzékelné, hogy nem igazán vannak meg a fókuszok. Gyakori probléma, hogy az alapszintű oktatást ismételjék meg (valamivel) magasabb szinten. Ez az első évben még csak indokolható volna azzal, hogy a szigorúan megszabott tantervek ellenére nagyon eltérő tudásanyaggal érkeznek hozzánk a hallgatók, ezért az első év gyakorlatilag szintre hozással telik, de a második évre már nem szabadna e tételnek igaznak lennie. Tartok tőle, hogy komoly adósságaink vannak e téren. Nem véletlen, hogy a BCE igazán az alapképzésben ad világszinten is versenyképes tudást. Ahogy az sem véletlen, hogy a legtehetségesebb alapszakos hallgatóinkra sajnos egyre inkább jellemző, hogy nem nálunk, hanem Béctől Kaliforniáig keresnek maguknak mester és doktori képzéseket.

Mindezt természetesen a doktori képzés is megszenvedi. Ha valóban a háromciklusú képzési modellt már régóta használó angolszász rendszerektől tanultunk volna, akkor például a mesterképzés keretein belül intézményesítetten lehetne a legjobbakat felkészíteni a doktori képzésre. Ennek azonban Magyarországon még csak a feltételei sincsenek kidolgozva jelenleg. Miközben – öröklött megszokásként – természetesnek vesszük, hogy hallgatóink az alapképzés után mesterszakon folytatják tanulmányaikat (így lesz újra öt éves a képzés...), addig ugyanezt a fo-

lyamatosságot a mester- és doktori képzések között nem feltételezzük. Holott a mesterképzés második éve nagyon is megfelelő helye volna egy-fajta előképzésnek. A második évben az évfolyam egyik részét már kifejezetten a munkaerőpiacra kellene felkészíteni, míg másik (nyilván kisebb) részét pedig a tudományos, oktatói és kutatói pályára.

De azt sem tartom ördögtől valónak, ha mi is meghonosítjuk a világban jól ismert, jól bevált és teljességgel bologna kompatibilis *master of research* programokat. Nem győzöm ezért hangsúlyozni, hogy addig nem lesz érdemi előrelépés a doktori képzésben sem, ameddig a mesterszint anomáliáit nem kezeltük.

TL: Hogy látod, mi a fő kitörési pont a doktori iskolákban, melyik az a terület, amelyben jelentős előrelépést kellene elérni a következő években a magasabb teljesítményhez? Ennek a kérdésnek két része van: egy szűkebben vett adminisztratív (órák száma, kutatási feltételek biztosítása, stb.) és egy szakmai, azaz, hogy a doktori iskola szakmai irányultsága tekintetében kell-e víziót megfogalmazni, és ha igen, akkor mi lenne az?

BI: A BCE Nemzetközi Kapcsolatok doktori programja annyiban mindenképpen sajátos helyzetben van, hogy egyedülként látja el az országban e terület gondozását. Ez egyfelől azzal jár, hogy nincsenek hazai versenytársai és nem is tanulhatunk egymástól, nem alakítható ki egyfajta hazai legjobb gyakorlat sem. Másfelől azonban lehetőséget kapunk arra, hogy régiós társainkhoz viszonyítsuk magunkat, velük versenyezzünk, velük mérjük össze teljesítményünket. A tény, hogy immár második éve angolul folyik a képzés, ezt alá is húzza. Az elmúlt egy esztendőben nagyon intenzív munka folyt iskolánkban azzal a céllal, hogy újrapozícionáljuk magunkat. Ennek keretében azt próbáltuk beazonosítani, hogy mik az erősségeink és mely területeken volna érdemes – más, eredményesebb iskolák tapasztalatait felhasználva – fejlődnünk. Az átállás természetesen nem nélkülözi a vitákat, konfliktusokat sem, de ez így van jól. Amivel viszont nehezen tudok mit kezdeni, az az érdektelenség, ami sajnos tetten érhető a mi egyetemünkön is. Itt volna hová fejlődni... De szerencsére azt is tapasztalom, hogy bőven akadnak olyan kollégák (nem szükségszerűen csak fiatalokra gondolok), akik szívesen, önszántukból részt vennének ebben az újratervezési folyamatban, csak sajnos nem mindig jutnak szóhoz. A változtatásokat egyébként folyamatosan vezetjük át a képzési

tervünkbe is. Nagyon remélem, hogy a 2017 szeptemberében induló csapat már egy nemzetközi mércével mérve is magas színvonalú képzésben vehet majd részt.

De hogy konkrétan a kérdésre is válaszoljak. Mint az nyilván a felsőoktatásban dolgozók számára ismert, 2016 szeptemberétől új rendszerben szerveződik a hazai doktori képzés. 2015. december 1-jén az Országgyűlés több ponton módosította a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény doktori képzésre vonatkozó részeit. A képzési idő nyolc félévre módosult: az első négy félév ún. „képzési és kutatási” szakasz, míg a második négy féléves időszak az ún. „kutatási és disszertációs” szakasz. A törvényalkotó szándéka az volt, hogy ösztönözze a rövid időn belüli sikeres védéseket. Ehhez pedig a korábbi 2, de inkább 3 éves tanulmányi szakasz, majd azt követően nem ritkán 5–8 éves disszertációírási szakasz helyett egy sokkal intenzívebb, a kutatást és disszertációírást a fókuszba állító képzési struktúra kialakítását látta szükségesnek.

Általánosságban azt lehet mondani, hogy ez jó irány. De ha a megvalósíthatóságra gondolunk, akkor már kétségeim vannak. Valószínűleg nem is véletlen, hogy komolyan vehető háttértanulmányok e témában nem születtek. (Megjegyzem, ilyen irányú szakmai konzultációkról sem hallottam.) De mi is a kritikám lényege? A fenntartó láthatóan olyan új szabályozást sürgetett, ami – nem feltétlenül tudatos tervezés eredményeként – ötvözi a kontinentális európai és az észak-amerikai doktori képzési rendszereket. Azt várja el, hogy a hallgatók négy, de maximum öt esztendő alatt megvédjék disszertációjukat (mint Európában), de mindent nagyon intenzív, az eddigi 180 kreditnél lényegesen magasabb, 240 kreditet előíró tanulmányi-kutatási szakasszal egybekötve (ez inkább az észak-amerikai modellre hasonlít). Nyugat-Európában már a mesterévek alatt elsajátítják a kutatáshoz szükséges alapokat a reménybeli doktoranduszok. Németországban például a doktori képzés ún. tanulmányi szakasza nem ismétléssel, szintre hozással telik, hanem a kutatásmódszertan elsajátításával. A mi területünkön egyáltalán nem ritka, hogy olyan minőségű kutatási tervvel kell már eleve jelentkezniük a programba a nyugat-európai hallgatóknak, ami a mi doktori iskolánkban legalább egy, de akár két év elteltével remélhető csak. Az USA-ban ugyanakkor az adott diszciplína magját adó tantárgyakat is és nagyon erős kutatásmódszertant is kínál a többnyire két éves és rendkívül intenzív tanulmányi idő-

szak. Következésképpen, míg Európában 3–4 év alatt valóban védéssel zárulhat a képzés, addig az USA-ban ez szinte teljességgel kizárt.

Tartok tőle, hogy bármennyire is jó szándék vezérelte a törvényalkotókat, a hazai doktori képzést sajnos nem igazán ismerik, a társadalomtudományit biztosan nem. Remélem, hogy a tapasztalok figyelembevételével lesz majd lehetőség a finomhangolásra.

TL: Ezt hogyan tudná segíteni a külső környezet? Ezen két területet érték: az oktatási kormányzat egésze, illetve az Egyetem?

BI: Hogyan tudná segíteni? Ha az új szabályozást adottságnak vehetjük, akkor bizony tovább kell lépni és – ismételve önmagam – végig kellene végre gondolni a mesterévek szerepét is a három ciklusú képzésben. Ez volna az első és legfontosabb teendő. Máskülönben az alapozó évek utáni elvándorlás tömeges lesz és a doktori iskoláknak sem lesz bázisuk. És azt sem tartom igazán megnyugtatónak, hogy erre úgy válaszolunk, hogy a doktori iskolákat átállítva angol nyelvűre, külföldieket hozunk a kieső tehetséges magyar diákok helyére. Pénzügyi szempontból ez jó lehet, de az utánpótlást biztosan nem biztosítja. Nem az angol nyelven való oktatással, vagy a külföldi hallgatók beengedésével van gondom, sőt, ezt kell csinálni. De nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a mi feladatunk a hazai humántőke erősítése, és vele a leendő hazai egyetemi oktatók és kutatók kinevelése.

A Corvinus, most hogy újra Közgáz méretű lett, megengedheti magának, hogy ne csak tanszékekben, intézetekben, karokban, vagy éppen doktori iskolákban, hanem valóban egyetemben gondolkodjon. Nagyon jó volna egyértelműen látni, hogy mivé szeretne válni a BCE, miben akar régiós, de akár európai szinten is kiválósági centrum lenni. Ebben a folyamatban nagyon nagy segítséget jelenthetnek a doktori iskolák, amelyek elvben (és remélem, gyakorlatban is) a minőség garanciái és az utánpótlás bázisai.

A konkrét kérdésre, azaz hogy mit tehetne az egyetem, egész hosszú listát lehetne összeállítani, de hadd nevezek meg néhány olyat, ami elengedhetetlen.

Érthetetlen, hogy intézményesített keretek között képtelenek vagyunk magyarul nem beszélő, külföldi állampolgárokat foglalkoztatni az egyetemen. Holott igény egyértelműen lenne rá, keresleti és kínálati oldalon

egyaránt. Ahhoz, hogy ne önmagunkat – elnézést a kifejezésért – klónozzuk, nagyon is szükség volna arra, hogy kinyissuk az egyetem kapuit és olyan új tudást, szemléletet, látásmódot engedjünk be, ami a megújuláshoz és a továbbéléshez nélkülözhetetlen. De ugyanennek a fordítottja is igaz: ösztönöznünk kell fiataljainkat, hogy vállaljanak külföldön is munkát, lássanak bele más műhelyek munkáiba és legfőképpen, hogy hazahozzák ismereteiket, hasznosítsák tapasztalataikat és nem utolsósorban networkjeiket. Ma elképzelhetetlen egy Horizon 2020-as projekthez csatlakozni, de akár csak egy magasabb impakt faktorú lapba is bekerülni anélkül, hogy ez a kapcsolati tőke ne volna meg. Az pedig a mi felelősségünk, hogy a külföldre távozók idővel hazatérjenek.

Rektorunk, Lánczi András programjában kiemelt helyen szerepelt egy Advanced Studies Centre létrehozása. Ezt mielőbb meg kell valósítani úgy, hogy a központ szakmai irányítását és felügyeletét nem elsősorban belsősök, hanem neves külső szakértők látják el. Egy ilyen központ nagyban segítené a mobilitást és komoly szellemi erőforrásokat jelentene a doktori képzésben is.

Intézményi szinten nem megoldott a régiós (kiemelten a Kárpát-medencei) együttműködések kezelése sem. Jellemzően egy-egy kolléga vagy kisebb közösség személyes ügyei ezek. A határon túli magyarság doktori képzésének támogatása elemi érdekünk, ha másért nem, hát az utánpótlás okán.

Nagyon nagy segítség volna a gazdasági ügyek vitelének rendezése. Doktori iskoláink nem csak a szakmai feladatok ellátását, de a költségvetést érintő kérdések ügyintézését is maguk viszik. Ez ugyanakkor egy általánosabb probléma is az egyetemen. Hiányzik az a *fiscal officer*, aki az észak-amerikai egyetemek tanszékeinek, intézeteinek megadja ezt az alaptámogatást. Konferenciák, workshopok, tanulmányutak szervezése, külföldi oktatók bevonása, projektek elkészítése és menedzselése és mindezen területek pénzügyeinek bonyolítása, mind-mind igénylik ezt a fajta kompetenciát. Egyáltalán nem egyértelmű ma egyetemünkön, hogy mely kompetenciák pontosan mely szinteken „ülnek”, hová lettek delegálva és legfőképpen, hogy miért.

Csak kérdésként vetném fel, hogy miért csak a Magyar Közgazdászok Egyesülete képes arra, hogy évről évre nívós konferenciát rendezzen doktoranduszoknak és a legjobb anyagokat a Közgazdasági Szemlében megjelentesse? Képesnek kell lennünk saját falainkon belül is, akár más

egyetemekkel karöltve, hasonló színvonalon konferenciát szerveznünk. Mint a BCE és a CEU alumnusa, még azt is megkockáztatnám, hogy a Nádor utcai egyetemről nem tartani kellene, hanem nagyon intenzíven együttműködni vele. A mi doktori iskolánk például az idén hivatalosan is képviselteti magát a CEU politikatudományi és nemzetközi kapcsolatok doktori konferenciáján.

És még egy gondolat! Az egyetembe bele kell értsük a hallgatóságot is. Tehát amikor az egyetemről azt várjuk, hogy segítse a doktori képzést, akkor ebbe a doktoranduszoknak is szerepet kellene vállalniuk. Az az érzésem, hogy a hallgatók nincsenek tisztában azzal, hogy mekkora potenciális erővel bírnak. Nem érzik, nem tudják, hogy nélkülük nem lehet és nem is érdemes működtetni ezeket a műhelyeket. Csak remélni merem, hogy mindezt nem valamiféle félelem motiválja. Napi szintű tapasztalatom, hogy a hallgatók, akik hála égnek a mi iskolánkban rendkívül intelligensek és motiváltak, igenis igénylik, hogy megkérdezzük őket, és nagyon is határozott véleményük van a kíváncsú átalakítások irányáról és mélységéről. Ma már bárki összevetheti a saját képzését a világ bármely más egyetemének képzéseivel és megvonhatja a konklúziót. Bátorítanám a hallgatókat, hogy álljanak ki magukért, akár elvi, akár pedig konkrét (például egy-egy tantárgy kapcsán felvetődő) ügyekben, hiszen a doktori képzésre hatványozottan igaz, hogy az egy karrierút első és igen lényeges állomása.

III. RÉSZ:

Világgazdasági dilemmák és folyamatok

GÁL PÉTER

MONETÁRIS ÉS NÖVEKEDÉSI KÉRDŐJELEK

GAZDASÁGPOLITIKAI DILEMMÁK
A VILÁGGAZDASÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Az elmúlt másfél évtizedet alapvetően folyamatos, kiegyensúlyozott és viszonylag gyors világgazdasági növekedés jellemezte; e korszak gazdasági előrehaladását a technológiai fejlődés felgyorsulása, annak hatékonyságnövelő hatása, a termék-életciklusok lerövidülése határozta meg. E kedvező periódus kialakulását nagyban elősegítette a pénz- és tőkepiacok liberalizálása és egyre hatékonyabb működése, ami egy olyan globális pénzügyi rendszer kialakítását tette lehetővé, amely mintegy „kiegyenlítő tartályként” optimálisan osztja el világgazdasági méretekben a forrásokat. Ezek a keretek biztosították a stabil és nagyobb megőrzéskódításoktól mentes fejlődés fennmaradását. A kiegyensúlyozott fejlődésben szerepet játszott az is, hogy a transznacionális vállalatok tevékenysége fokozatosan átfogta a világgazdaságot, ami a növekedést egyre több országra kiterjedően stabilizálta.

Ez egyben egy új típusú fejlődési hullámot indított el, ami a globalizáció által teremtetett keretfeltételekkel együtt jelentős gazdaságpolitikai alkalmazkodást igényelt. Az alkalmazkodás azonban nem bizonyult egyszerűnek, az újfajta kihívások kezelésére nem alakult ki általánosítható recept, s ez egyfajta gazdaságpolitikai identitás zavart okozott. Emiatt olyan kockázatok jelentkeztek, amelyek a nemzetközi pénzügyi és növekedési feltételek drasztikus romlása esetén súlyos következményekkel járhatnak. A nemzetközi feltételek jelentős kedvezőtlenebbé válását az elmúlt 4–5 év pénzügyi kockázatvállalásának hatalmas szintje miatt egyre töb-

ben várják, ami hosszú távú pénzügyi és realgazdasági átrendeződés kiváltója lehet.

A hosszú távú folyamatokhoz kapcsolódó kockázatok mellett a rövid távú konjunktúra is bizonytalanabbá vált. Az elmúlt fél évben a világ-gazdaságban jelentkező zavarok kapcsán sokszor a globális konjunktúra végét jelezték előre a szakértők. Ezek az aggodalmak némiképp mérséklődtek az amerikai jegybank szerepét betöltő FED gyors és határozott kamatcsökkentését követően, de nyilvánvaló, hogy a kisebb-nagyobb (rész) válságok veszélye továbbra is fennáll. A kockázatok növekedését több folyamat is megerősíti: ilyen pl. a globális egyensúlytalanságok magas szintje (itt különösen érzékeny problémát jelez az USA folyó fizetési mérlegének hiánya), az elmúlt hónapokban regionális pénzügyi válságok csíráinak megjelenése (lásd pl. az amerikai jelzálogpiaci problémákat), az energia- és nyersanyagárak elszabadulása, a nemzetközi likviditás csökkenése, valamint a dollár árfolyamának jelentős gyengülése. Emellett a tőkeáttételes és más magas kockázatú pénzügyi konstrukciók széles körű elterjedése veszélyezteti a megtakarításokat.

E folyamatok kialakulásához és felerősödéséhez nagyban hozzájárult a világgazdaság regionális szerkezetének átrendeződése, ami már a kilencvenes években elindult, és az elmúlt néhány évben vált különösen látványossá. Az átstrukturálódás elsősorban Kína és India (részben Brazília, Oroszország és számos kisebb délkelet-ázsiai ország) rendkívül dinamikus gazdasági fejlődésének tudható be. Ez a világgazdasági helyzet több szempontból is hasonló a hatvanas, hetvenes évek világgazdasági fejlődéséhez, amikor a korábbi gazdaságfejlődési korszak lezárult. Ez a korszakhatár a nemzetközi pénzügyi rendszer átrendeződésével, a regionális gazdasági súlypontok eltolódásával és kezdeti fejlődési zavarokkal járt, s mindez éveken keresztül stagflációs környezetet eredményezett.

Mindezek miatt reális kockázata van annak, hogy a rövid és hosszú távú folyamatok egymás hatását felerősítve gyors átrendeződést kikényszerítve globális pénzügyi-gazdasági válsághoz vezetnek. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ezek a trendek nem eredményeznek krízis, hanem inkább egy fokozatos világgazdasági kiigazításhoz vezetnek. Jelenlegi értékelésünk szerint nem következik be a worst case szcenárió (legrosszabb forgatókönyv), de hosszabb időszakra elnyúló válságjelenségekre fel kell készülni.

A magyar gazdaságot illetően a nemzetközi gazdasági kockázatok növekedése különösen fontos kérdés, hiszen a világgazdaságban kialakuló válságok nagy kockázatokat jelentenek a Magyarországhoz hasonló felzárkózó, félperiférián lévő gazdaságoknak. Magyarországon a jelenlegi lassú növekedéssel és magas inflációval járó időszakban rövidtávon fennáll a stagfláció esélye, de igazán akkor válhat súlyossá, amennyiben a nemzetközi feltételek ezt tovább erősítik. E helyzetre való felkészülés és a kihívásokhoz való alkalmazkodás szükségessé teszi, hogy bekövetkezésének kockázatát és a kapcsolódó hatásmechanizmusokat elemezzük.

Az elkészített anyagban döntően a világgazdasági folyamatok magyar gazdaságra vonatkozó feltételezett hatásait vizsgáltuk, azonban ez annyiban eltér a makrogazdasági elemzéseknél megszokottól, hogy az elemzési keretek kialakításakor a világgazdasági folyamatok szélsőséges lefolyását feltételeztük, és azok lehetséges hatásait vizsgáltuk középtávon.

Ezek alapján három forgatókönyvet vázoltunk fel a következő évek folyamatainak értékelésére. Az *első változatban* azt feltételezzük, hogy a világgazdasági folyamatokban nem következik be törés, és a kiegyensúlyozott fejlődés feltételei gyorsan stabilizálódnak. A *második változat* esetében abból indultunk ki, hogy nem kerül sor világgazdasági válságra, de a meglévő egyensúlytalanságok időről-időre kisebb, korlátozott hatókörű feszültségekben csapódnak le. Végül a *harmadik változat* alapfelvetése, hogy a kedvezőtlen nemzetközi gazdasági folyamatok összekapcsolódása, egymást erősítő hatása miatt a világgazdasági recesszió megtöri a reál- és pénzügyi szféra fejlődését, s ez az előbbiben a szerkezeti átalakulást drasztikusan felgyorsítja, utóbbiban pedig a dollár árfolyamának drámai gyengülését váltja ki.

I. Általános folyamatok és növekedési dilemmák a világgazdaságban

1. A keretfeltételek alakulása, alkalmazkodási folyamatok

Az elkövetkező évek gazdasági folyamatainak egyik meghatározó kérdésköre, hogy kialakul-e egy az 1970-es évekhez hasonló nemzetközi gazdasági helyzet, egy ún. stagflációs állapot. Akkor – és ennek analógiájára esetleg a következő években is – több gazdasági, technológiai, institucionális és konjunkturális folyamatban olyan kedvezőtlen változások következtek be, amelyek összhatásaként az erőteljes inflációs hatások és

a növekvő fejlesztési költségek az egyes országokban és világgazdasági szinten lassú gazdasági növekedéssel párosultak, aminek önmagát erősítő hatásai révén nemzetközi recesszió alakult ki. Ebben fontos szerepet játszott az adott kor kulcsfontosságú költségtényezőinek, elsősorban a kőolaj árának drasztikus, néhány év alatti csaknem tízszeresére növekedése. Ehhez társult a nemzetközi tőkepiacok rendszerének átalakulása (ugyancsak néhány év alatt a dollár a többi meghatározó valutához képest mintegy száz százalékkal értékelődött le), és új világgazdasági centrumok kialakulása.

Mindezek háttérében *egy nagyobb méretű korszakváltás* állt, amelynek lényege a technológiai áttrendeződés volt. A kedvezőtlen világgazdasági helyzet csak az új technológiai korszak megszilárdulásával változott meg, azaz az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején kezdődött el az új gazdasági szerkezettel, forrásstruktúrával és nemzetközi intézményi háttérrel jellemezhető kedvező nemzetközi növekedési korszak. Az 1970-es évek stagflációjának kiinduló lökését tehát a nyersanyagár-robbanás és a valutaárfolyam-áttrendeződés egyidőben való megjelenése okozta.

Napjainkban is elsődleges kérdés, hogy a valutaárfolyamok és az árfo-lyamrezsimek alapvetően átalakulnak-e, illetve bekövetkezik-e a nyersanyagárak robbanása, még mielőtt egy új energia-kulcs-tényező alkalmazhatóvá válik. Ennek esélyét nagyban növeli az egyértelműen kimutatható erőforrás-szűkösség, ami az elmúlt években egyre inkább jellemzővé vált a világgazdaságban, s amelynek nyomán mind a nyersanyagok, mind az energiahordozók, mind pedig a mezőgazdasági termékek árai jelentősen emelkedtek. Az energiahordozók és mezőgazdasági termékek árainak dinamikus emelkedése nem magyarázható rövid távú konjunkturális okokkal, az áremelkedési trend döntőrészt azért következett be, mert a jelenlegi technológiák alkalmazása mellett a kereslet gyorsan, a kínálat viszont csak lassabb ütemben képes nőni az említett területeken. Jelenleg ez képezi a globális növekedés egyik lényeges szűk keresztmetszetét, amelynek feloldása nélkül lassú növekedéssel és viszonylag magas inflációval jellemezhető gazdasági környezet válhat tartóssá.

Ez a helyzet csak akkor változhat jelentősen, ha új technológiák jönnek létre, ami a közép- és hosszú távú gazdasági fejlődés szintén jelentős kérdése. Kérdés tehát, hogy számíthatunk-e egy új technológiai hullám elindulására, ami egyrészt megújult alapokon nyugvó hosszú távú növe-

kedési ciklust képes generálni, másrészt megoldja a gazdasági növekedés lehetőségeit korlátozó energia- és nyersanyagellátási problémákat?

Az új technológiák kialakításával nemcsak az erőforrások problémája oldódhat, hanem egy *strukturális átrendeződési folyamatot* is elindíthat, amelynek hatására megváltozhat az a fejlődési modell, amelyben a nemzetközi vállalatok értékláncalapú munkamegosztása a meghatározó és létrejöhet egy olyan modell, amely a belső piac, elsősorban a regionális gazdasági integrációk szerepét növelné tovább, és esetleg akár egy részleges protekcionista hullám, vagy más szóval a „gazdasági patriotizmus” felerősödését is ösztönözné. Ez a strukturális átrendeződés elvileg hozzájárulhat a világ gazdaságban felhalmozódott *egyensúlytalanságok* (kereskedelem, megtakarítások, beruházások) csökkentéséhez, amit elősegíthet a *globális pénzügyi architektúra* reformja, amelynek révén a pénzügyi folyamatok reálfolyamatoktól való elszakadásának mértéke csökkenhet.

A drasztikus átrendeződés negatív következményeinek elkerülése érdekében az országok átalakulásra, alkalmazkodásra kényszerülnek. A külső környezet nemcsak a gazdaságban (legfejlettebb technológiák alkalmazása, annak költségei; a csökkenő erő- és nyersanyagforrásokhoz és az új költségstruktúrához való alkalmazkodás) kíván meg folyamatos alkalmazkodást, hanem a társadalmat közvetlenül érintő egyéb területeken is:

- a közfeladatok költségrobbanásának finanszírozása;
- a demográfiai folyamatok kezelése;
- az urbanizációs folyamattal járó beruházási kényszer erősödése;
- a nyugdíjrendszerek átalakítása.

Ugyanakkor az alkalmazkodás a különböző országcsoportoknál eltérő vagy eltérő fontossággal jelentkező problémák megoldását jelenti. Így pl. a legfejlettebb országok egy részét a lakosság számának csökkenése, elöregedése, a bevándorlás okozta problémák sújtja. A most felzárkózó országoknál az alkalmazkodási problémák jellemzően a legfejlettebb technológiák, valamint a nyersanyagok és energia hatékony felhasználásában jelentkeznek. Ugyanakkor ezek az országok a legfejlettebb országokban is megtalálható problémákkal is küzdenek; pl. Kínában, Kelet-Európában, ahol a felzárkózást már most is nagyban hátráltatja a természetes, de a gazdasági teljesítményre kedvezőtlen hatást gyakorló elöregedési folyamat.

2. A gazdasági növekedés jellemzői

2.1 A ciklikus növekedés

A gazdasági növekedés ciklikussága a gazdasági fejlődés egyik legalapvetőbb, hosszútávon érvényesülő „törvényszerűsége”. A gazdasági fejlődés ciklikusságára vonatkozóan több elmélet is született; ezek közül meghatározó a készletek változását figyelembevevő ún. Kitchin, vagy leltári ciklus, ami 3–5 éves ciklikusságot jelez a gazdaság fejlődésében, a befektetések alakulását vizsgáló ún. Juglar ciklus, amelynek időtartama 7 és 11 év között változik, az ún. Kuznets-ciklus, amely egy 15 évtől 25 évig terjedő építési ciklust feltételez, valamint a Kondratyev ciklus, ami a gazdaság fejlődésének hosszú távú (45–60 éves) ciklikusságából indul ki. A hosszú távú fejlődés jellemzőit feltáró ún. Kondratyev-ciklusokkal kapcsolatban Schumpeter arra mutatott rá, hogy a gazdasági növekedés újabb és újabb hullámát a technológiában bekövetkező paradigmaváltások okozzák.

1. táblázat

Kondratyev-ciklus Európában és az USA-ban				
Mélypont	Csúcspont	Mélypont	Periódus (év)	Bázis-innováció
1789	- [1815]	- 1848	60	gőzgép, gyapotipar
1848	- [1873]	- 1896	49	acélgyártás, vasút
1896	- [1929]	- 1946	51	elektrotechnika, kémia
1946	- [1973]	- 1995?	50?	petrokémia, autógyártás
1995?	- [?]	- [?]	?	biotechnológia?, környezetvédelmi technológiák?, energiahasznosítás?

Forrás: Kehl-Sipos alapján saját összeállítás

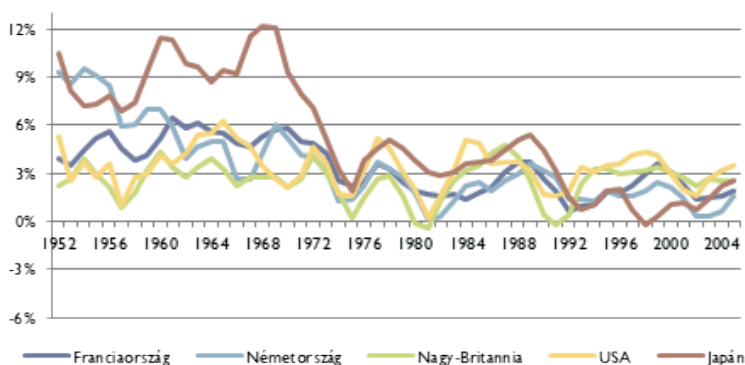
Az utolsó ilyen technológiai hullám a kilencvenes évek elején-közepén alakult ki, ami döntően az információs-kommunikációs technológia fejlődésén alapult. A technológiai paradigmaváltások és a hosszú távú gazdasági ciklusok közötti szoros összefüggést feltáró schumpeteri megközelítés alapján jelenleg ennek az új technológiának a hasznosítása megy végbe, amelynek növekedési hatásai az idő előrehaladtával egyre csökkennek. Ezért kérdés, hogy a jelenlegi paradigma növekedésösztönző hatása mikor mérséklődik annyira, hogy az felerősítse a globális válságok

kialakulásának veszélyét. A hosszú távú gazdasági ciklusok alakulására vonatkozó elméletek szerint a jelenlegi – kilencvenes években elindult – technológiai hullám húzóhatása az elkövetkező években még tovább növekszik, és vélhetően 2020-ig, 2030-ig lesz még érezhető. Ugyanakkor a ciklusok alakulását olyan tényezők is rövidíthetik, illetve hosszabbíthatják, amelyeket korábban nem vettek figyelembe. Ezek közül a legfontosabbak:

- a. *A globalizációs folyamatok felgyorsulása.* A globalizált világgazdaságban továbbra is jellemző a ciklikus fejlődés, a korábbi gazdasági korszakokhoz képest azonban a hosszú távú világgazdasági ciklusok egyes jellemzői átalakultak: egyrészt ellaposodtak, másrészt meg is hosszabbodtak, s ezzel kisebb amplitúdójú, kisszámíthatóbb és stabilabb nemzetközi fejlődési paradigmát eredményeztek.

1. ábra

Gazdasági növekedés (1952–2006), hároméves mozgóátlag

Forrás: Maddison alapján saját összeállítás

Ez döntően arra vezethető vissza, hogy a globalizáció, a gazdasági folyamatok transznacionalizálódása és a nemzetközi pénzmozgások egyre inkább világgazdasági stabilizátorként funkcionálnak, aminek következtében a világgazdaság egyes részei közötti fejlődési trendek jórészt azonosak (ami ugyanakkor nem zárja ki a tartósan nagy növekedési különbségeket), így kisebbek a konjunktúraingadozások, azonban éppen a

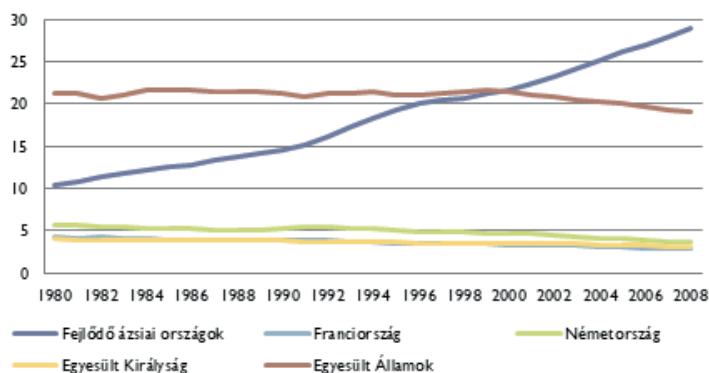
gazdaságok nyitottabbá válása szűkíti le a gazdaságpolitikák mozgásterét a válságok negatív következményeinek csökkentésénél.

- b. *A növekedés exogén korlátai.* A jelenlegi fejlődési modell negatív externáliái – pl. kedvezőtlen környezeti hatások, a növekvő energiafogyasztás és a korlátozott kínálat révén létrejövő áremelkedés – a jelenlegi viszonylagos gyors világgazdasági növekedést lefékezhetik, és megtörhetik a 1990-es években kialakult új technológiai hullámból származó növekedési impulzusok erejét. (Részletesebben lásd 2.2. Erőforrások kérdése c. részben!)
- c. *Regionális átrendeződés.* A húzóhatások regionális átrendeződése révén a világgazdaság hosszú távú fejlődése – a korábbi időszakkal éles ellentétben – fokozódó mértékben az ázsiai térség növekedésén alapul, ami viszont nem ciklikus, hanem strukturális jellegű, hiszen a meglévő technológiák kihasználására és a felzárkózás folytatására épül. Az IMF becslései szerint 2007-ben (vásárlóerő-paritáson) az ún. BRIC-országok (Brazília, Kína, India, Kína) növekedésükkel 50%-ban járulnak hozzá a világ GDP bővüléséhez!
- d. *A gazdaságpolitikai mozgástér szűkülése.* A világgazdaság globalizáltsága miatt ma már lényegében csak kulcsvalutával rendelkező országokban lehet a külső folyamatoktól többé-kevésbé független gazdaságpolitikát folytatni. Jelenleg tulajdonképpen csak az USA van ebben a helyzetben, s mivel világgazdasági súlya továbbra is meghatározó (a világ GDP-jének 27,5%-át állítja elő piaci áron), ezért gazdasági növekedése a globális gazdasági folyamatokra is döntő hatást gyakorol. Mivel pedig gazdaságszerkezeti adottságok folytán az amerikai GDP-bővülés legfontosabb tényezője a belső kereslet, azon belül is a lakossági fogyasztás alakulása, ezért annak erőteljes lassulása a nemzetközi folyamatokat is képes nagyon kedvezőtlen irányban befolyásolni. E tényező fennmaradásával hosszabb távon is számolni kell. Kérdés, hogy Kínában (később Indiában) is kialakul-e egy, a belső fogyasztáson alapuló növekedési modell, amely jelentősen befolyásolva a nemzetközi keresleti folyamatokat esetleg tovább növelheti a kínai növekedés világgazdaságra gyakorolt hatását, s ezzel az USA mellett újabb meghatározó befolyású központ

kialakulását eredményezi, valamint hogy átalakul-e a nemzetközi vállalatok tevékenysége által meghatározott gazdasági modell.

2. ábra

A világ GDP-ben való súly változása (1980–2008, %, PPP)

Forrás: IMF

- e. *A különböző gazdasági ciklusok eltérő hatásai.* A különböző típusú gazdasági ciklusok egymástól eltérő hatásokat váltanak ki napjainkban: a Juglar- vagy befektetési ciklus leszállóága és a Kondratyev-ciklusból származó hatások ellentétesek: az USA gazdasága most ért el a csúcspontra és ezt követően egy lefelé szálló ág következik.

Összességében fennáll tehát annak elméleti lehetősége, hogy a jelenlegi technológiai hullám a korábbiakhoz képest hamarabb eléri a csúcspontját, és korábban visszaesnek a most meghatározó húzóágazatok és technológiák növekedési hatásai, amely feltételezést az is erősíti, hogy egyre inkább úgy tűnik, hogy a jelenlegi fejlődési modell fenntartásához szükséges erőforrások nem állnak teljes mértékben rendelkezésre, és ezért a technológiai váltásnak az elmélet által sugallt időpontot megelőzően be kell következnie.

2.2 Erőforrások kérdése

A jelenlegi technológiai paradigma által meghatározott gazdasági fejlődés környezeti és erőforrásokra gyakorolt hatásai egyre inkább befolyással vannak a gazdasági fejlődés ütemére. Előbbi aspektus elsősorban az annak kitett országokban érezhető, ugyanakkor utóbbi hatás megjelenik ott is, ahol a környezetszennyezés vagy a meglévő erőforrásokkal való gazdálkodás megfelelőnek tekinthető. A fenntartható fejlődés és a gazdasági növekedés kapcsolatát vizsgáló elemzések ma már arra vonatkozóan adnak viszonylag rövid távú becsléseket, hogy pl. a globális felmelegedés milyen közvetlen, jövedelemcsökkentő hatással bír az egyes gazdaságokra. (Lásd táblázatot!)

2. táblázat

<i>GDP növekedési veszteségekre vonatkozó előrejelzések 2010-ben*</i>	
Kanada, Ausztrália, Új-Zéland	1,14–0,23
USA	0,91–0,24
OECD-Európa	0,81–0,13
Japán	0,45–0,05

Forrás: Intergovernmental Panel on Climate Change

Megjegyzés: *nemzetközi emisszió-kereskedelem mellett

Ugyanakkor a világgazdaság ökológiai szempontokat is figyelembe vevő átalakítása jelentős befektetési lehetőségeket kínál. Egyes becslések alapján megállapítható, hogy amíg az elmúlt években a világgazdaság évente 3–4%-kal nőtt, addig a „zöld technológiák” növekedése évi 8%-ot ért el. A DIW a Fraunhofer Intézet pl. 2005-re vonatkozóan 45 milliárd dollárra becsülte ezt a piacot, amely 250 milliárd dollárra nőne előrejelzésük szerint 2020-ra.

Ezért ez az átalakulási folyamat egyes szegmensek esetében az egyértelmű lehetőségek mellett (pl. zöld energia előállítása) az alkalmazkodási kényszer növekedését (mezőgazdaság, hagyományos energia előállítását végző vállalatok, biztosítók, építőipar, turizmus, gyógyszeripar, közlekedés, autóipar) jelenti.

A világ népességének növekedése, az energiaéhség felértékeli a mezőgazdaság szerepét, ahol hosszú távon is jelentős áremelkedési trend fog érvényesülni. Még abban az esetben is, ha a mezőgazdasági területek

nagysága nem csökken, a jelenlegi 6,4 milliárdos világnépesség 8,5 milliárdosra való emelkedése következtében jelentős áremelkedéssel lehet számolni, amelynek első szociális következményei már érezhetők voltak (tortilla-válság, 2006).

Az élelmiszer-ellátási problémák mellett szintén kritikus kérdés az energiahordozók és a nyersanyagok megfelelő kínálata, hiszen az új technológiai hullám elindulásáig a jelenlegi növekedés egyik korlátja a *nyersanyagok és energiahordozók kínálata*, illetve áraik emelkedése, aminek folytatódására a mezőgazdasági termékek áraihoz hasonlóan több tényező is mutat:

- *egyrészt* a nyersanyagok és energiahordozók iránti keresletet döntően a távol-keleti térség fejlődése húzza, ami viszont arra utal, hogy az energiával kapcsolatos ártrendek nem ciklikusak, hanem döntően strukturális jellegűek, azaz amíg nem következik be technológiováltás, addig folyamatos lesz a keresletnövekedés;
- *másrészt* az erőforrások véges kínálatának árnövelő hatása különösen erősen jelentkezik akkor, amikor a kereslet és kínálat közötti különbség nem számottevő, és előbbi folyamatosan, utóbbi pedig jóval kisebb ütemben nő.

Emiatt még az előfeltételezéseikben visszafogott bázis forgatókönyvek is az energiafogyasztás jelentős, 2030-ig hozzávetőlegesen 75%-os növekedésével számolnak. Ez éves szinten kb. 2,1%-os növekedést jelent, ami az olaj, szén esetében 1,7%-os; a földgáznál 2,4%-os és az alternatív energiahordozóknál évi 3,3%-os növekedést takar. Ez a növekedés az energiafogyasztás belső szerkezetének átalakulása mellett a tartalékok csökkenéséhez és az árak további emelkedéséhez vezetne. Ezért még az ún. bázis prognózisokban is a kőolaj árának megháromszorozódását, a földgázé megduplázódását, és a szén árának 20–30%-os növekedését jelzik előre 2030-ig, így jelenlegi árakon számolva 120 és 150 dolláros közötti hordónkénti kőolajár alakulna ki.

Ez a változás a mezőgazdasági szektor átalakulásával (élelmiszertermelésből energiatermelés) együtt jelentősen beszűkítené a jövőbeli növekedés lehetőségeit. Az új technológiai paradigma kialakulásáig e két területről érkező inflációs hatásokkal kell számolni, ami a worst case-ben vázolt stagflációs állapot fő forrása.

3. táblázat

<i>Várható növekedés 2030-ig (reálértéken)</i>	
Energiafogyasztás	75%
Kőolaj ár	300%
Szén ár	20–30%

Forrás: HWWI

2.3 Termelékenység és beruházások

A növekedés további lényeges meghatározója a *termelékenységnövekedés*, ami a foglalkoztatottság és beruházások szintje mellett a GDP növekedést alapvetően befolyásolja. A munkatermelékenység tekintetében két alapvető jellemző van, amelyek hosszú távú fennmaradásával számolni lehet, az egyik a fejlődődő országok gyorsabb termelékenység növekedési üteme, a másik Európa lemaradása az USA-val szemben.

Az USA-ban és az európai országok gazdasági fejlődésében lényeges eltérés, hogy a kilencvenes években és az ezredfordulót követően az USA-ban a termelékenységnövekedés üteme és a foglalkoztatás bővülése jelentősebb volt az európai országokhoz képest. (Lásd a táblázatot!) A termékpiacok liberalizálásában és rugalmassá tételében viszonylag sikeresnek tekinthető Európai Unió a munkaerőpiacok tekintetében lényeges haladást nem tudott elérni, s így ez a terület továbbra is az egyik leg rugalmatlanabb tényezőpiac nemzetközi összehasonlításban is. Az elért részeredmények (foglalkoztatási ráta növekedése, munkanélküliségi ráta mérséklődése) ellenére az Európai Unió (az euróövezet is) lemaradt az USA-val szemben.

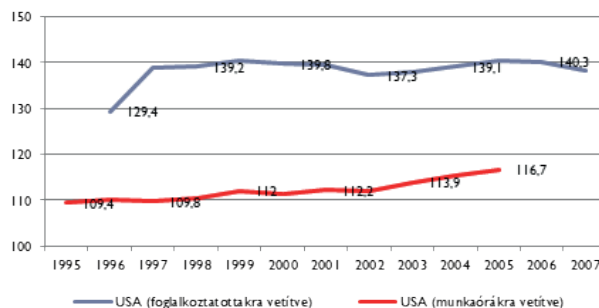
Részben a foglalkoztatási szintek különbségeinek köszönhetően, részben pedig a technológiák viszonylag lassú elterjedése miatt az USA és az EU között jelentőssé vált a különbség a termelékenység növekedési ütemek alakulásában és a termelékenység abszolút mértékében. (E trenddel kapcsolatban azonban érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy az elmúlt két évben a termelékenység növekedési ütemek közötti különbség ellenkező előjelű lett, azaz az euróövezeti átlag meghaladta az USA-ét. Kérdés, hogy ez csak átmeneti jelenség-e, vagy inkább hosszú távon is érvényesülő fordulat, amelynek hatásai a későbbiekben a globális növekedés belső szerkezetében is jelentkezhetnek.)

4. táblázat

GDP, termelékenység, foglalkoztatás alakulása az USA és az Európai Unióban				
	Átlag GDP növekedés (1994–2007)	Munkatermelékeny- ség növekedési üteme (foglalkoztatottanként, 1996–2007)	Munkatermelé- kenység növekedési üteme (óránként, 2001–2007)	Foglalkoztattak szá- mának növekedése (éves átlag, 1996– 2007)
USA	3,29%	2,07%	2,60%	1,34%
EU25	2,34%	1,50%	1,45%	0,89%

Forrás: Európai Bizottság: Employment in Europe 2006 adatai alapján. A 2007-es adatok becslések.

3. ábra
Munkatermelékenység (EU15=100)

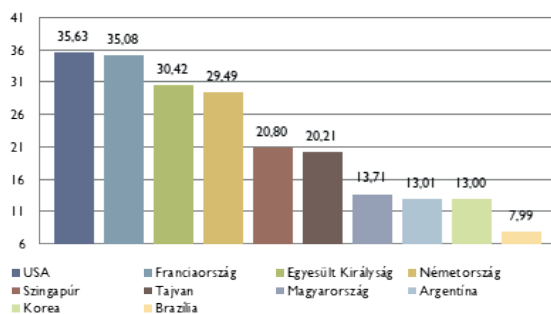
Forrás: Eurostat adatai alapján

Az előző bizonytalansági tényezővel szemben tartós trendnek tűnik a feltörekvő országok jelentős termelékenységnövekedési előnye. Ennek oka a termelékenységben tapasztalható abszolút lemaradás gyors csökkentése és a jelentős beruházási dinamika, aminek fennmaradásával hosszabb távon is számolni lehet. Ugyanakkor itt további kérdés, hogy az elmúlt évek világgazdasági növekedését egyre inkább meghatározó felzárkózó országokban a termelékenységnövekedés üteme vajon megmarad-e ezen a magas szinten akár középtávon is, hiszen az azt részben biztosító beruházások fenntartásához a működő tőke beáramlásának folytatódása és a megtakarítások magas szintje szükséges. A tőkebeáramlás a költségelőnyök miatt tartósnak tűnik, ugyanakkor a népesség csökkenése, a lakossági fogyasztás növekedése a megtakarítások növekedésé-

nek gyors üteme megtörhet. Ezért jelent növekedési kockázatot, hogy az előrejelzések szerint Kína népessége 2030-tól már csökkenni fog.

4. ábra

Egy munkaóra jutó GDP egyes országokban (1990-es USA dolláron, 2006-os adatok)

Forrás: Bureau of Labor Statistics

A hosszú távú növekedés a foglalkoztatottság azonos szintjét feltételezve alapjában véve a technikai fejlődés gyorsaságától függ, ami viszont nem elképzelhető *beruházások* nélkül. A globális beruházási folyamatok a következő hosszú távú trendek érvényesülésére utalnak:

- Nem meglepő, hogy a felzárkózó országok beruházási arányai nagyobbak, mint a fejlett országoké, hiszen magasabb növekedési ütem eléréséhez – ha nem is arányaiban, a tőkehatékonyságtól függően – magasabb beruházási szint szükséges. Ezzel a trenddel hosszú távon is számolni lehet. (Lásd a 2.3.1. pontot!)
- A hasonló vagy sok esetben alacsonyabb beruházási szint mellett az USA GDP növekedése az elmúlt években az európai országoké felett alakult, ami arra utal, hogy a tőkehatékonyság nagyobb az USA-ban, mint Európában. (Lásd a 2.3.2. pontot!)
- Az USA beruházási trendek külső függése jelenleg igen magas, mivel az elmúlt két és fél évben a beruházások bővülését a külföldiek beruházásai húzták, míg a belföldi befektetőknel a dezinvestíció volt a jellemző. (Lásd a 2.3.3. pontot!)

2.3.1 Fejlődő országok versus fejlett országok

A beruházási adatokban egyértelmű trendeknek tekinthető, hogy a fejlődő ázsiai országok és más felzárkózó országok GDP-arányos beruházási rátái magasabbak, mint a fejlett országoké, ami szükségszerű, ha a gazdaságok felzárkózó jellegét tekintjük. Ezekben az országokban a megtakarítások szintje szintén magas, ami a beruházások magas növekedési ütemének fenntartásához, és a fejlett országok egy részében (pl. az USA-ban) a beruházások külső finanszírozásához is hozzájárult.

5. táblázat

GDP-arányos bruttó beruházások, megtakarítások (%)									
Beruházások	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Világ	22,5	21,4	20,8	21,1	21,9	22,3	22,8	23,1	23,5
Fejlett országok	22,1	20,8	19,9	19,9	20,4	20,8	21,2	21,1	21,2
Euróövezet	22,0	21,0	20,0	20,1	20,4	20,8	21,3	21,7	22,1
NCIS	28,4	25,3	24,6	24,5	26,1	25,6	25,7	25,9	26,1
EU	21,3	20,4	19,6	19,6	19,9	20,3	20,9	21,4	21,8
Más felzárkózó országok	23,9	24,0	24,6	25,9	27,2	27,0	27,4	28,7	29,5
Afrika	19,4	20,2	19,2	20,9	21,9	21,6	22,6	24,0	22,9
Közép-Kelet-Európa	25,0	22,0	22,5	22,9	24,5	24,0	24,7	25,3	26,0
FÁK-országok	18,0	21,1	19,8	20,9	21,1	20,5	20,6	21,6	22,2
Fejlődő ázsiai országok	29,4	30,1	31,2	33,9	35,8	36,6	36,9	38,2	39,5
Közel-keleti országok	20,2	21,2	23,0	23,0	22,8	22,2	22,5	25,3	26,5
Latin-Amerika	20,3	19,5	18,6	18,2	19,8	19,5	20,0	20,7	21,1
Megtakarítások	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Világ	22,4	21,2	20,5	20,8	21,7	22,1	22,8	22,9	23,2
Fejlett országok	21,7	20,4	19,1	19,0	19,5	19,3	19,8	19,5	19,6
Euróövezet	21,4	21,3	20,8	20,7	21,5	21,0	21,3	21,6	21,9
NCIS	31,9	30,0	29,7	31,4	32,7	31,4	31,3	31,2	31,2
EU	20,3	20,1	19,7	19,7	20,3	19,9	20,2	20,5	20,8
Más felzárkózó országok	25,2	24,6	25,8	27,9	29,6	31,1	31,8	32,0	32,6
Afrika	21,2	20,4	18,7	20,8	22,1	23,3	24,8	24,0	22,9
Közép-Kelet-Európa	19,7	19,2	18,9	18,6	18,8	18,8	18,3	19,2	20,1

FÁK-országok	31,9	29,4	26,4	27,1	29,2	28,9	28,0	26,4	26,4
Fejlődő ázsiai országok	31,2	31,6	33,6	36,7	38,4	40,7	42,2	44,0	45,6
Közel-keleti országok	31,5	27,3	27,5	31,3	34,8	40,8	40,4	37,3	37,0
Latin-Amerika	17,7	16,5	17,8	18,7	20,8	21,0	21,7	21,2	21,0

Forrás: IMF adatai alapján. Megjegyzés: 2007-es, 2008-as adatok becslések

2.3.2 Tőkehatékonyság

A GDP-arányos beruházási szintekben nincsen jelentős eltérés a legfejlettebb országok között, ennek szintje 18 és 20% között mozog (Japánban ez 23 és 25% között van), ugyanakkor a bruttó megtakarítások egyedül Németország esetében fedezik a beruházásokat, azaz a legfejlettebb országok többsége döntően külső forrásbevonással tartja fenn a beruházások jelenlegi szintjét.

Másik fontos szempont, hogy a hasonló vagy inkább alacsonyabb beruházási ráták mellett az USA növekedése az elmúlt időszakban rendre magasabb volt, mint pl. Németországé, Franciaországé vagy Japáné, ami azt jelzi, hogy a beruházások hatékonysága magasabb, mint a versenytársaknál. A következő táblázat azt mutatja, hogy az USA növekedési előnye hogyan alakult az elmúlt években a meghatározó gazdaságokkal szemben (kézzel kiemelve, ahol a versenytársak gyorsabban növekedtek), illetve hogy mely években volt GDP-arányosan magasabb a beruházások szintje (kézzel kiemelve, ahol a versenytársakhoz képest az USA többet investált). A táblázatból jól látható, hogy 2000 volt az egyetlen év, amikor Franciaországban (egyedülként) alacsonyabb beruházási szint mellett gyorsabb növekedést sikerült elérni, mint az USA-ban. Ez arra utal, hogy a beruházások hatásai jobban jelentkezik az amerikai növekedési ütemben. (A táblázatból az is kitűnik, hogy Németországban a GDP arányos beruházási szint alacsonyabb, és a növekedés is jóval mérsékeltebb volt, mint a versenytársainál.)

6. táblázat

Az USA növekedése és beruházási folyamatai nemzetközi összevetésben							
Az USA növekedési előnye							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Franciaországgal szemben	-0,2	-1,1	0,6	1,4	1,1	1,4	0,9
Németországgal szemben	0,6	-0,4	1,6	2,8	2,5	2,3	0,0
Japánnal szemben	0,8	0,6	1,3	1,1	0,9	1,2	0,7
Az USA GDP-arányos beruházási előnye							
Franciaországgal szemben	0,4	-0,9	-0,6	-0,5	-0,1	-0,3	-1,0
Németországgal szemben	-1,0	-0,4	1,1	1	2,3	2,8	2,2
Japánnal szemben	-4,6	-5,7	-4,7	-4,4	-3,6	-3,5	-4,1

Forrás: IMF adatok alapján saját összeállítás

2.3.3 Az USA külső függése

A termelékenység növekedési üteménél tapasztalható váltás látható az USA és az Európai Unió között a beruházásoknál is, hiszen az elmúlt másfél évben, Európában erőteljesebben nőttek a beruházások (bruttó állóeszköz felhalmozásra vonatkozó adatok alapján), mint az USA-ban. (2007 második negyedévében az EU27-ekben a bruttó állóeszköz felhalmozás 5,2%-kal nőtt az előző év azonos szakaszához képest, miközben az USA-ban 2,6%-kal csökkent.) Ennek ellenére az USA-ban a beruházások továbbra is az európainál jóval nagyobb mértékben járulnak hozzá a GDP növekedéséhez, ezt a beruházási szintet azonban elsősorban a külföldiek USA-ban való befektetései generálják. (Pl. 2007 második negyedévben a beruházások GDP-hez való hozzájárulásának mértéke – 0,7%, mint a táblázat adatai is mutatják –, úgy jött létre, hogy a külföldiek beruházásai GDP-arányosan 1,12%-ot értek el, míg a hazai oldalt a dezinvestíció jellemezte – 0,62%). Ezek az adatok az USA beruházási tevékenységének a sebezhetőségét jelzik, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a hazai befektetők dezinvestíciója már 2005 negyedik negyedéve óta jellemzi az amerikai gazdaságot.

7. táblázat

GDP növekedés és összetevői az USA-ban és az EU27-ben (éves adatok, %)				
	USA		EU27	
	2006Q4	2007Q2	2006Q4	2007Q2
GDP növekedés	2,1%	3,8%	3,5%	2,8%
Fogyasztás	2,7%	1,0%	1,5%	1,1%
Bruttó magán beruházások	-2,5%	0,7%	1,2%	1,2%
Nettó export	1,2%	1,3%	0,4%	0,1%
Költségvetés kiadásai	0,6%	0,7%	0,4%	0,4%

Forrás: BEA, Eurostat

2.4 Egyensúlyi folyamatok

A gyors ütemű világgazdasági növekedés lehetőségeit egyre kedvezőtlenebbül befolyásolják a *világgazdaság egyensúlytalanságai*, amelyek egyrészt a megtakarítások és beruházások területén, másrészt a külkereskedelmi többletek és hiányok eltérő struktúrájú növekedésében jelentkeznek. A megtakarítások magas szintje jellemző a fejlődő ázsiai országokra, miközben a fejlett országokban, de különösen az USA-ban a megtakarítási ráta alacsony. A fejlődő országok a jelentős külkereskedelmi többlet és a lakossági megtakarítások magas szintje révén finanszírozzák az USA folyó fizetési mérlegének hiányát. Ez a folyamat csak egy pontig folytatódhat, hiszen az USA túlköltekezésének finanszírozása és a növekedést egyre nagyobb mértékben biztosító ázsiai beruházások finanszírozása között ellentmondás van.

Az egyensúlytalanságok növekedését részben a világkereskedelemben bekövetkezett átrendeződés váltotta ki, amelynek eredményeképpen a legfejlettebb országok világkereskedelemben való aránya számottevően csökken, világtermelésben való pozíciója fokozatosan mérséklődik, míg a fejlődő ázsiai országok szerepe egyre jelentősebbé válik.

A legnagyobb aránytalanságok a kínai-európai, kínai-amerikai kereskedelmi kapcsolatokat jellemzik. A folyamatos külkereskedelmi többlet Kína számára a tartalékok jelentős felhalmozását teszi lehetővé. A világgazdasági jövőbeli lehetőségeit illetően meghatározó kérdés, hogy ezeket a forrásokat Kína hol fekteti be. Mint korábban jeleztük, a kínai népességnövekedés ütemének mérséklődése és a magas foglalkoztatási arány miatt a termelékenység ütemének növelése érdekében Kína hajlandósága,

hogy felesleges forrásait pl. amerikai kötvényekbe fektesse, a közeljövőben csökkenhet. Emellett a közeljövőben még nem várható, hogy a beruházások által vezérelt kínai növekedésben a korábbinál nagyságrendileg jelentősebb szerepet kapjon a lakosság fogyasztása (de hosszabb távon ez egyre inkább valószínűsíthető). Szintén az egyensúlytalanságok növekedését váltja ki – a világkereskedelem mellett – az egyes gazdaságpolitikák közötti, illetve a megtakarítások és a beruházások szintje közötti különbségek.

8. táblázat

Külgazdasági és beruházási folyamatok a világgazdaságban								
	Világtermelésben való való súly (%)		Világimportban való súly (%)*		Világexportban való súly (%)*		Megtakarítási ráta a GDP %-ban	Beruházási ráta a GDP %-ban
	1995	2006	1995	2005	1995	2005	2006	2006
Legfejlettebb országok	81,8%	76,4%	68,9%	57,8%	67,4%	64,4%	19,8%	21,2%
Fejlődő Ázsia	6,1%	9,0%	2,9%	5,6%	4,5%	10,0%	42,2%	36,9%

Forrás: IMF, WTO

Megjegyzés: */ Kína

3. Kapcsolódási pontok és töréspontok

A világgazdaság fejlődését alapvetően a *ciklikus és strukturális fejlődés* jellemzői határozzák meg, valamint, hogy a ciklikus fejlődés hogyan kapcsolódik össze hatásaiban a strukturálissal, pl. ezek a folyamatok továbbra is egymást segítve biztosítják a viszonylag gyors világgazdasági fejlődést, vagy éppen a hatások egymást kioltva kedvezőtlen fejlődési pályát nyitnak meg. További dilemma, hogy várható-e új technológiai paradigma kialakulása, és így elindulhat-e egy új típusú növekedési ciklus. E kérdés fontossága nyilvánvaló, mivel napjaink fejlődési modelljének egyik legerősebb külső korlátja az erőforrások korlátozottsága. A jelenleg alkalmazott technológia energaintenzitása miatt az erőforrások szűkössége (árak drasztikus emelkedése) lassíthatja a fejlődő, különösen a fejlődő ázsiai országok felzárkózási folyamatát, amelyek viszont ma már meghatározók a világgazdaság fejlődésében. A kérdés tehát másképpen megfogalmazva

úgy hangzik, hogy kialakul-e egy új húzótechnológia, mielőtt – külső tényezők hatására – lefékeződik a fejlődő ázsiai országok felzárkózási folyamata. A strukturális átalakulás ezért egyértelműen nemcsak *földrajzi szerkezeti átrendeződést* jelent, hanem a *termelési szerkezet alkalmazkodását* is. A különböző opciók ma még nem világosak: kialakulhat egy olyan fejlődés, amelyben az erőforrások, a nyersanyagok hiánya meghatározó lesz; a jelenlegi értéklánc alapú munkamegosztás módosulása sem zárható ki. A strukturális átrendeződés jelentheti pl. a humántőke szerepének drasztikus felértékelődését, ami így egyúttal a gazdaságpolitikai eszközrendszerek átalakulásával járhat együtt, de elvezethet a belső piac, s így a regionális gazdasági integrációk felértékelődéséhez, ami ugyanakkor a protekcionizmus reneszánszát is magában foglalhatja. További dilemma, hogy mikor lesz érezhető az újonnan létrejövő ágazatok húzóhatása, illetve ezek mekkora hatást gyakorolhatnak a teljes gazdaság fejlődésére.

A ciklikus és strukturális fejlődés kettőssége mellett a *reálszféra és a pénzügyi szféra* egymástól elkülönült fejlődésének és egymásra utaltságának kettőssége szintén meghatározó a világgazdaság fejlődése szempontjából. A korábbi gazdasági korszakokhoz képest a pénzügyi folyamatok egyre jelentősebb hatást gyakorolnak a reálgazdasági folyamatokra, visszafelé azonban nem minden esetben érvényesül közvetlenül az összefüggés, miközben e két szféra egymásra való kölcsönhatásában is megfigyelhető egy ciklikusság, melynek alapja éppen a növekedési folyamatok hatása a nemzetközi pénzügyi egyensúly alakulására (a folyó fizetési mérlegeken keresztül). Kérdés, hogy képesek-e a reálgazdaság egyensúlytalansági folyamatait a pénzügyi szféra mechanizmusai továbbra is elsimítani, meddig tartható fenn a pénzügyi folyamatok reálgazdasági trendektől való fokozatos függetlenedése, az esetleges pénzügyi és reálgazdasági válság egyidőben, egymást felerősítve jelentkezik-e, vagy időben elcsúszva, egymás hatásait mérsékelve, s a komoly pénzügyi és reálgazdasági válság kikényszerítheti-e egy új nemzetközi pénzügyi rendszer kialakítását. Amennyiben a világgazdaság strukturális átrendeződési folyamatában keletkező feszültségeket a globális pénzügyi rendszer a kockázatok megosztásával nem képes elsimítani, illetve a meghatározó szereplők gazdaságpolitikájukkal a meglévő egyensúlytalansági folyamatokat erősítik, akkor van esély arra, hogy ez az egyébként lassú átrendeződés gyorsan megy végbe, és ez megtöri az elméletileg a gazdaság ciklikuságából származó (jelenleg) felfelé ívelő fejlődési pályát.

4. Worst case scenáriók a gazdaságban

Ebben az esetben véleményünk szerint egy a hatvanas, hetvenes évekre jellemző stagflációs állapot alakulhat ki, ami ugyanakkor el is tér az akkori állapottól, hiszen a gazdaságok jóval nyitottabb állapota mellett jön létre. Az így kialakuló helyzet a következőkkel jellemezhető:

- A világgazdasági növekedés az Egyesült Államokból kiinduló válság hatására lelassul, s a rövid távú recesszió nemzetközi pénzügyi válsággal, illetve hosszú távú strukturális problémákkal egészül ki.
- A tovagyrúzó hatások következtében lassú növekedésű és egyben gyors inflációjú nemzetközi környezet válik hosszabb távon is meghatározóvá.

9. táblázat

<i>Worst case a világgazdaságban</i>	
Folyamat	Irány
Növekedés üteme	↓
Világkereskedelem növekedési üteme	↓
Infláció	↑
Kamatszint	↑
Árfolyam volatilitása	↓
Beruházások növekedési üteme	↓
Egyensúlytalanságok	↑
Leginkább érintett térség	Közép-Kelet-Európa, volt szovjet utódállamok
Leginkább érintett szektor	Pénzügyi szektor

- A stagflációs környezet kialakulása ellehetetleníti az átalakuló országok többségének felzárkózását, s jelentős makrogazdasági problémákat vált ki körükben.
- Mindezek hatására erősebb lesz az új nemzetközi pénzügyi architektúra kialakításának és az új technológiai paradigma létrehozásának kényszere.

- A pénzügyi szektorból érkező negatív hatások elsősorban a közép-kelet-európai térség fejlődését érinthetik negatívan. Az ázsiai felzárkózási folyamatot középtávon jelentősen lelassíthatja a fejlődő országok által támasztott kereslet nyomán megugró nyersanyag- és energiaárak. A fejlődés jelenlegi ütemének fenntartása érdekében ezek az országok egyre inkább kénytelenek lesznek megtakarításukat is felhasználni, ami csökkenti a hajlandóságot az USA túlköltekezésének finanszírozására. Ennek bekövetkezte a dollár leértékelődési folyamatát gyorsíthatja fel, ami végeredményben valóban globális recesszióhoz vezethet.

10. táblázat

A GDP növekedés különböző forgatókönyvei							
		2007	2008	2009	2010	2011	2012
Világ	5,2	5,4	5,5	5,8	5,5	5,2	
		4,8	4,5	4,8	4,5	4,5	
		3,5	2,5	2,0	1,5	1,0	
USA	1,9	2,5	3,5	4,0	4,5	4,0	
		1,9	2,5	3,2	3,5	2,8	
		1,6	1,5	1,0	0,8	0,5	
Euró-övezet	2,5	3,0	3,5	3,2	3,8	3,0	
		2,1	2,3	2,5	2,6	2,4	
		1,8	1,5	1,2	1,0	0,5	
Japán	2,0	2,0	2,5	2,8	2,6	3,0	
		1,7	1,9	2,1	1,7	1,8	
		1,3	0,5	0,2	0,2	0,3	
Kína	11,5	12,0	10,0	13,0	10,0	9,0	
		10,0	8,0	7,8	9,3	8,5	
		7,2	5,2	3,5	4,2	4,0	
India	8,9	10,0	12,0	13,0	10,0	8,0	
		8,4	7,5	8,6	9,0	8,0	
		4,5	3,2	2,5	3,0	2,8	
Forgatókönyvek a GDP-arányos beruházások alakulására							
Világ	23,3	23,8	24,0	24,2	24,6	25,0	
		23,6	23,5	23,8	24,0	24,0	
		23,3	23,0	21,0	20,0	19,5	

III. RÉSZ: Világgazdasági dilemmák és folyamatok

USA	18,8	19,0	20,0	20,5	21,0	21,5
		18,3	18,3	18,5	18,5	18,6
		18,3	18,0	16,0	15,5	15,0
Euróövezet	22,0	22,5	22,8	23,0	23,3	23,5
		22,2	22,3	22,4	22,6	22,6
		22,0	20,0	19,0	18,0	18,0
Japán	24,1	24,3	24,6	24,8	25,0	25,0
		24,1	24,0	23,9	23,8	23,7
		23,9	23,8	22,0	21,0	21,0
Fejlődő ázsiai országok	38,4	39,8	40,4	41,0	41,4	41,8
		39,8	40,0	40,1	40,3	40,4
		38,4	36,0	34,4	33,0	32,0

Forrás: saját összeállítás; gyors gazdasági fejlődési forgatókönyvek fehérrel jelölve; normál, visszafogott scenáriók világos, worst case scenáriók pedig sötét szürkével jelölve.

Irodalomjegyzék, adatbázisok

Bureau of Economic Analyses adatbázisa.

Bureau of Labor Statistics adatbázisa.

Erdős Tibor (2003): Fenntartható gazdasági növekedés. Akadémia Kiadó. Budapest.

Európai Bizottság: Employment in Europe 2006.

European Central Bank adatbázisa.

European Central Bank: The Accumulation of Foreign Reserves, Occasional Paper Series, No. 43.

Eurostat adatbázisa.

Gál Péter – Simai Mihály (1994): A műszaki fejlődés világgazdasági rendszere. Aula Kiadó. Budapest.

Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut: Klimawandel. http://www.hwwi.de/fileadmin/Publikationen/Partnerpublikationen/Berenberg/Strategie_2030_Klimawandel.

Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut: Energierohstoffe. http://www.hwwi.de/fileadmin/hwwi/Publikationen/Partnerpublikationen/Berenberg/Strategie_2030_Energierohstoffe.pdf.

International Monetary Fond: Currency Composition of Official Foreign Exchange Reserves.

International Monetary Fond: World Economic Outlook adatbázisa.

Központi Statisztikai Hivatal adatbázisai.

Maddison, Angus adatbázisa. <http://www.ggdc.net/maddison>.

Magyar Nemzeti Bank adatai.

Pénzügyminisztérium által megadott adatok.

Scumpeter J. A. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

United Nations: Intergovernmental Panel on Climate Change. <http://www.ipcc.ch/>.

World Trade Organisation adatbázisa.

MAGAS ISTVÁN

TÍZ ÉVVEL A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG UTÁN

EGY RETROSPEKTÍV ELEMZÉS

A tanulmány tíz év távlatából próbálja megvonni a 2008–2011 közötti világgazdasági válságkezelési lépések mérlegét, makroökonómiai tanulságait, és azonosítani igyekszik a 2018 végén is fennálló bizonytalanságokat, a régi-új kockázatokat. A legfontosabb következtetés, hogy noha a világgazdaság legfejlettebb országaiban mind a konjunkturális állapotok, mind a pénzügyi rendszerek stabilizálódni tudtak, teljes bizonyossággal mégsem állítható, hogy minden, korábban recesszióhoz vezető kockázatot kellően kezelni lehetett. A mennyiségi könnyítések (QE) és a diszkrecionális fiskális politikák az USA-ban és az EU-ban is ugyan visszavezették az üzleti ciklust egy normál mederbe, de sem a produktív beruházások, sem a munka-, sem a teljes tényezőtermelékenység nem tudtak visszatérni a válság előtt tapasztalt növekedési trendek szintjére.

„Bár nyilvánosan nem használhatjuk az R betűvel kezdődő szót, de beszélünk kell róla, hiszen jelenleg komoly a recesszió kialakulásának kockázata.”¹

1. Bevezető

A fent idézett mondat hangzott el 2008 szeptemberében, a FED válságstáb ülésén. Nem tudták, de erősen sejtették a válság eljövételét. Tíz évvel a

¹ Bernanke, B. S. (2017:164)

válság után, akár ma is elhangozhatna ez a mondat, pedig a körülmények most sokkal jobbak.

Ernest Hemingway lírai hősének sokatmondó válasza arra a kérdésre, hogy hogyan is ment tönkre, drámaian egyszerű volt: fokozatosan, majd hirtelen. Ez történt az 1929–33-as válság idején is a nagy bankok és vállalatok tömegeivel. Valami hasonló folyamat játszódott le az amerikai, majd a világ vezető pénzpiacain is 2007 és 2008 között, amikor ismét patinás bankházak álltak a csőd szélén. Kezdetben csak egyre több feszültség halmozódott fel – először – az amerikai jelzálogpiacon, később, a világ más vezető tőke- és pénzpiacain. Majd az USA-ban egyre több lett az eladatlan vagy kényszereladás (foreclosure) alatt álló ingatlan, és megszaporodtak a kisebb bankok és hitelintézetek csődjei is. 2008 szeptemberében pedig jött a nagy megrázkódtatás, a Lehman Brothers összeomlása, és vele a válság is. A Lehman bankház fizetéseképtelensége pánikeladásokat indított el az amerikai tőzsdéken, és egy tartós, globálisan kiterjedt világgazdasági recesszió kezdetévé vált. Az elmélyülő pénzügyi válság következményei egyre súlyosabbak lettek mind az USA-ban, mind Európában, majd kicsivel később a Távol-Keleten is. Egy bő évtized telt el ezen drámai események kirobbanása óta. A világgazdasági válság tízedik évfordulóját követően érdemes talán visszatekinteni az események fő sodrára és főleg arra, hogy mai szemmel a válság kezelése alapvetően sikeresnek mondható-e vagy sem, jók voltak-e a válságkezelési célok, és persze az eszközök. Még fontosabb azt vizsgálni, hogy vajon az egy évtizeddel ezelőtt kialakult veszélyek vajon újra felmerülhetnek-e, vagy pedig megnyugodhatunk, hogy egy ilyen típusú és méretű megrázkódtatás ma már nem fenyegethet. Vajon bízhatunk-e abban, hogy a nemzetközi pénzpiacokon működésbe lépett új biztosító-rendszerek, speciális fékek és modern előrejelző mechanizmusok segítségével most már jóval korábban megláthatjuk a leselkedő veszélyt, és időben cselekedhetünk? Nehéz kérdések, amelyekre – jobb, ha ezt rögtön leszögezzük – egyértelmű és minden tekintetben megnyugtató választ sajnos a közgazdaságtan, ezen belül is a nemzetközi pénzügyekkel foglalkozó szűkebb szakma nem tud kínálni sem a politikának, sem a befektetőknek. E pesszimistának tűnő meglátás talán jobban megérthető, ha azt is rögzítjük, hogy a 2008–2009-es válságot értékelő, a felelősöket és a válságkezelési lépéseket kellő perspektívába helyező nézetek még ma is elég széles skálán mozognak, és tíz év elteltével is több, erősen ellentétes, de követői számát tekintve mar-

káns nézetkülönbségek jellemzik a közgazdaságtudomány képviselőinek állásfoglalásait.² Az MTA vezető, angol nyelvű szakfolyóirata külön számban dolgozta fel a válságra visszatekintő tanulmányokat.³ Ez a kötet is azt erősíti meg, hogy a mértékadó nézetek most is széles skálán mozognak. Nem kerültek nyugvópontra sem a keynesianizmust elemző régi és új kritikák (Tanzi, 2018), sem pedig a pénzpiacok és a bankok szerepét elemző viták (Kotlikoff, 2018). De a mélyebb, világgazdasági és társadalmi hatások sem értelmezhetők egyértelműen (Török – Konka, 2018).

Maga a válság társadalom- és politikaformáló erővé is vált. Sőt, a pénzügyi válság drámája hamar „világirodalmi közkinccsé nemesedett”, remek témát kínált a médiának és a hollywoodi producereknek egyaránt.⁴ Monumentális tudományos igényű munkák is születtek, ilyennek tekinthető az a monográfia, amelyben a 2008-as drámai események alapos és elmélyült feldolgozását kínálja az angol történész, Adam Tooze az új, 2018 nyarán megjelent könyvében. A korábbi, a két világháború közötti időszak eseményeit feldolgozó munkáiról híres történész egy vaskos kötetben eleveníti fel a világgazdasági válság eseménysorozatát. Éles szemmel veszi észre már a könyv első részében a sikeres válságkezelési lépéseket, azt, hogy leginkább a nagyon erős pénzügyi lazítás jelentette „a lender of last resort” végső hitelezői funkciókat jól betöltő központi banki politikák fő válaszcspását. Tooze azt is jól látja, hogy ezek a tartósan laza monetáris kondíciók egyébként fiskális, azaz központi költségvetési élénkítéssel is párosultak, tehát a kormányzati kiadási oldalon is tartós enyhítést lehetett érzékelni. A válságkezelés tehát mindkét, az állam által ellenőrzött beavatkozási oldalon lazítóvá kellett, hogy váljon.

² Erről részletesen lásd: (Csaba, 2009), (Mellár, 2015), (Summers, 2016), (Bernanke, 2017) és (Jacobs – Mazzucato, 2018).

³ Acta Oeconomica Vol 68, Special Issue 2, 2018

⁴ Sorra születtek is a bestseller-gyanús munkák, így például Ross Sorkin: Too Big to Fail című könyve (a belőle készült film magyar címe: Válság a Wall Streeten), vagy éppen Michael Lewis: The Big Short című munkája, melyből Oscar-díjas film (magyar címe: A nagy dobás) is készült, vagy a szintén Oscarral díjazott Bennfentesek, amely dokumentumfilm-szerűen tárta fel az amerikai pénzügyi szolgáltatók „bűnös” lépéseit. A londoni Nemzeti Színház színpadán pedig bemutatásra került a Lehman Brothers bankház történetét feldolgozó, a 2008–2009-es válság alatt történelekről szóló színpadi mű, mely évekig teltházas előadásokkal futott.

E lazító lépések értékelése a közgazdaságtani beavatkozások erejét, jelentőségét tekintve azért fontosak, mert újra nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaság önszabályozó képessége elégtelen. A végső mentsvárat a jegybank gyors reagálása jelentette, és csak friss pénz „teremtésével”, majd azonnali „pumpálásával” lehetett elejét venni a hirtelen lefagyó keresletoldali – majdnem teljessé váló – bizalomvesztésnek, illetve egy nagyobb méretű és elhúzódó, az 1929–33-as évekre emlékeztető bankpániknak. Utólag világosan látszik, és igen fontos tanulság, hogy a fejlett világban, alapesetben, nem a költségvetési megszorító, hanem inkább a lazító lépések jelentették a menekülés sikeresebb útját (erről részletesebben lásd: Magas, 2016). Ez a kombinált lazítás garantálta ugyanis, hogy a legtöbb fejlett országban a tartósan kereslethiányos állapot nem váltott át egy elhúzódó és súlyos recessziós állapotba. A lazító lépések indoklásának utólagos megerősítése tehát a makrogazdasági szakma fő áramai szerint is helyesnek ítéltetők, amennyiben anticiklikus jellegzetességet mutattak.⁵ Ezt a korábbi bevált, hagyományos felfogást tehát nem kellett átértelmezni a szakmának, és újfent az a régi anticiklusos recept kerülhetett előtérbe, amelyik a felfutó időszakban a költségvetés számára spórol, tehát kevesebbet költ; a nehéz, kereslethiányos időszakban pedig ellenkező irányba lép, a kormányzati költségeket felfuttatja, még akár jelentős új adósság képzése által is. Az angolszász hagyományt követve, akkor kell ugyanis a tetőt javítani, amikor süt a nap (fix the roof when the sun is shining). A költségvetési politika nyelvére lefordítva mindez azt jelentette, hogy az államnak a válság idején kell többet költeni, a békés, prosperáló időszakban, amikor „fut a gazdaság szekere” pedig megtakarítani és tartalékokat képezni. Az anticiklusos állami beavatkozásoknak ez az utólagos jóváhagyása persze messze nem egyenértékű avval, hogy minden megtett állami lépés rendben volt. A tisztázható és konkrét jogi tényállások hiánya a kiosztott szankciókban is látható volt, sokan megmenekültek a büntetéstől. Az ellenben, hogy melyik nagybank jelentett a válság idején már un. rendszerszintű kockázatot, vagyis, amelynek megmentése az egész bankrendszer védelme érdekében jogosnak tűnhetett, nos, ez ma már elég nagy pontossággal meghatározható. Ezért, amikor

⁵ Erről részletesen lásd: (Kelton, 2018)

un. makroprudenciális, vagyis az egész rendszer biztonságát szolgáló – lépésekről, mentőakciókról beszélünk, akkor mindig ténylegesen nagyméretű pénzügyi intézetekre kell gondolnunk (például Wachovia, AIG, Bear Stearns). Az állami program, a TARP (Troubled Asset Relief Program), amely ideiglenesen ellenőrzés alá vonta a bajbajutott pénzügyi társaságok vagyonát, mint stabilizátor jól működött, túrhető mértékű adófizetői pénzeket használt fel.

Az Európai Unióban is későn ébredtek a pénzügyi felügyelet, 2009-ben már európai nagybankokat kellett feltőkésíteni, és nem az addig megszokott módon, hanem éppen a FED által teremtett, friss, amerikai forrásokból: a Deutsche Bank, a BNP Paribas például komoly kitettséggel rendelkeztek az amerikai jelzálogpiacon. Később, mindehhez még hozzájárult az eurózónában kialakult, „saját eredetű” pénzügyi válság is, melyet Görögország, Írország, Olaszország, valamint kisebb mértékben Portugália és Spanyolország által felvett – részben államadósságot fedező – olcsó euróhitelek megrendülése – részben pedig bedőlése – jelentett. Az eurózónában 2011–2012-ben a nettó befizető országok adófizetőinek kellett mélyen a zsebükbe nyúlni, és un. speciális stabilitási alapok felduzzasztásával, valamint az IMF, az EKB és az Európai Bizottság óriáshiteleit kellett újfent kihelyezni, leginkább a görög pénzügyi helyzet rendezésére. De ez a válság is a múlté, 2018. augusztus közepére Görögország már olyannyira rendezni tudta sorait, hogy meg tudott jelenni a magánhitelpiacon is, azaz, forrást találhatott a nemzetközi magánkötvénypiacon.

2. Válságintézkedések az USA-ban – visszatekintés

„Természetesen tudtuk, hogy mennyire nehéz feladat a közgazdászoknak a jövő kifürkészése. David Stockton sokéves tapasztalata és fekete humora legalább ennyire jó, ő emlékeztetett bennünket arra, hogy mennyire zűrös feladatról van szó.” – mondja a FED egykori elnöke, Ben Bernanke a válságkezelés nehéz hónapjairól könyvben megjelentetett visszaemlékezésében.⁶

*„Arra szeretnék kérni benneteket, hogy vegyétek fel a hajhálót és a fehér mészároskötényt, mert most körülnézünk a virsliüzemben.”*⁷ David Stockton

⁶ Bernanke, B.S. i.m.:163.

⁷ Bernanke, B.S. i.m.:163

ezzel a mondattal vezette be azt a rendkívüli kutatói válságstábülést, amelyet a FED vezetés tájékoztatására szerveztek. Arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy a kiszámíthatóság és a modellezés (DCGE, azaz Dynamic Computable General Equilibrium) kitágult lehetőségei ellenére, mekkora sötétségben tapogatóztak a kutatók és a döntéshozók. Ez a tény a kevésbé fejlett országok esetében még inkább nyilvánvalóvá vált.⁸

Ma már egészen tisztán látjuk, és Bernanke visszaemlékezése nyomán el is hihetjük, hogy a gazdaság működését leíró legkorszerűbb modellek sem voltak képesek figyelembe venni a pénzpiaci stabilitás elvesztése nyomán kialakuló hatások időbeni és mértékbeli határait. Ennek egyik oka az, hogy a pénzügyi válságok – ebben a pusztító méretben – ritkán jelentkeznek, ráadásul a természetük is mindig más és más. Így fordulhatott elő, hogy 2007-ben a FED válságelemző stábjának is a nehéz órákban más országok, nevezetesen Svédország és Japán példáját kellett elővenni ahhoz, hogy a FED szakértői némi becslést tudjanak tenni a várható hatások mértékére nézve. Korábban, az 1998-as oroszországi események nyomán kialakult nemzetközi pénzügyi turbulencia után a FED elemzői stáb az USA növekedési előirányzatait jelentősen alulbecsülte, mert azt hitte, hogy az orosz és ázsiai pénzügyi válság hatása jelentős hatással lesz majd az amerikai gazdaság teljesítményére is. Ebben a becslésben azonban akkor alaposan tévedtek. *„Okkal állíthatjuk, hogy 1998-ban a tévedésünk az amerikai gazdaság erejének alábecsüléséből eredt.”*⁹ – mondta a kérdés nehézségét illusztrálva maga D. Stockton.

Éppen ebből tanulva jött némi optimizmus: 2007 őszén az USA-ban már javultak, kicsit konvergáltak lefelé a munkapiaci adatok, 4,6%-on állt a munkanélküliségi statisztika. Miután láthatóan a zavaró jelek a jelzálogpiacokon jelentkeztek és nem a kötvény és részvénytőzsiadatokon, ahogy egy évtizede, ezért – kezdetben – nagy aggodalomra nem láttak különösebb indokot a FED elemzői, de a Federal Open Market Committee (FOMC) Piaci Bizottsága sem. Azért volt, aki jóval óvatosabban fogalmazott a lefelé forduló nehézségeket illetően, például Richard Mishkin, aki zárt körben figyelmeztette is a Bizottságot – Bernanke úgy idézi fel a helyzetet, hogy

⁸ Lásd erről részletesen: (Magas, 2009)

⁹ Bernanke, B.S. i.m.:164

Mishkin megjegyzése markáns volt, és a veszélyt jelezni látszott: „Bár nyilvánosan nem használhatjuk az *R* betűvel kezdődő szót, de beszélnünk kell róla, hiszen jelenleg komoly a recesszió kialakulásának kockázata.”¹⁰ Az idézetben említett *R* betűs szó – természetesen – a recession (vagyis recesszió, a gazdaság bővülés visszaesése, pangás).

Ha a válságkezelés sikerességének egy szubjektív, de az aktuális konjunktúra megítélését és annak jövőbeli esélyeit illetően annál fontosabb, de közel sem kizárólagos mértékeként csak azt nézzük, hogy az átlagos amerikai jövedelemtulajdonos (vagyis a tipikus) fogyasztó mégis hogyan élte meg a gazdaság kilengéseinek reá vonatkozó hatásait, nos, akkor nyugodtan támaszkodhatunk a Michigan Egyetem gondosan szerkesztett, és jól karbantartott, a FED kutatói által is előszeretettel használt fogyasztó bizalomindexére. Ennek alakulását mutatja az alábbi, 1. ábra, amely tehát ezt a bizonyos bizalomindexet rögzíti az elmúlt közel négy évtized távlatában.

1. ábra

Az amerikai Michigan Egyetem fogyasztói bizalom indexe, 1980–2018 (1966 Q1 = 100)

Forrás: Univ. of Michigan, Federal Reserve Economic Research, <https://fred.stlouisfed.org/>

Megjegyzés: A szürke árnyalatú oszlopok a recessziós negyedéveket jelölik.

¹⁰ Bernanke, B.S. i.m.:164

A fenti 1. ábrából jól kiolvasható, hogy a fogyasztói bizalom mért adatsora csak ritkán érte el az 1960 évek közepének „aranykori” bázis-szintjét: így pl. R. Reagan elnökségének első periódusában, illetve később, a dot.com-cégek tőzsdei szárnyalásának mámoros éveit, 1995–2000 között, majd rövid időre a háborús cselekményektől terhes, kritikus elnökválasztási évben, 2004-ben; ezt követően pedig csak a bázis közelébe tudott kerülni a mutató. A fogyasztói bizalomalakulást furcsa kiszámíthatatlanság jellemezte: az ábrán a szürke oszlopok közötti ciklusokban, tehát az egyes recessziós és fellendülési időszakokban, amelyeknek hossza egyébként is mindig más és más volt, vagyis az üzleti ciklus is eleve nehezen előrejelezhető, „szabálytalan” alakot vett fel. Nos, a megfigyelt négy évtizedben, ezekben a visszaesés utáni felépülési szakaszokban, rendre más és trend jellemezte a fogyasztók bizalmi skáláját: a 70-es évek végén lefelé ment; 1980-at követően némi emelkedés, majd 1988-ig egy 90 és 100 közötti, „kellemes stagnálás” látható; a globalizáció, az IT-forradalom és a dot.com-hullám pozitív trendet, egyértelmű felfelé ívelést hozott a vásárlók „bizalmi jövőképeiben”. Ennek épp az ellenkezője történt a 2000-es években. A 2008-as válságot követően, mélypontról indulva, ismét felfelé vezetett a bizalomindex útja, Trump elnökségére pedig már újra ostromolta a 100-as szintet. A négy évtized átlaga a 80-as bizalomindexszint körül volt. Mindezek alapján a konjunktúra felélesztésében és fenntartásában egyértelműen bevált receptről – legalábbis ha a „mindenható” fogyasztói bizalmi percepciót nézzük – aligha beszélhetünk.

A bizalmi indexek hosszabb távú előrejelzése különösen nehéz feladat, a szigorú és időtálló parametrikus közelítések tudományos megalapozottsága még eléggé kezdetleges a világ legfejlettebb (FED) kutatói apparátusai szerint is. Az is elgondolkasztó, hogy bár enyhébb, de többszörös mérési és ezáltal előrejelzési bizonytalanság is jellemezte az elmúlt 30 év amerikai növekedési és tényezőjövodelmi statisztikáit is. A továbbiakban e statisztikák rövid bemutatása következik.

Ha az 1987–2018 közötti három évtizedes időszakot vizsgáljuk a gazdasági növekedést és a termelékenységet jellemző dinamika szempontjából, akkor a 2. ábra alapján a következő megállapításokat tehetjük.

- Az 1987–1990 és az 1990–1991 közötti időszakokat erőteljes és évi átlagban közel 3,2 és 2,9%-os gazdaság bővülés jellemezte. Az 1995–2000 közötti periódusban berobbant a gazdaság, és a munka-

termelékenység is rekord szintekre futott fel. A 2000–2007 közötti időszakban már egy nagyon jelentős esés következett be mindkét változó éves átlagos dinamikájában, 2007–2018 között pedig mindössze 1,8%-os éves növekedés jellemezte ezt a kilábolási időszakot. Igaz, hogy ezt az átlagot drámaian lefelé húzta a 2008–2009-es válság, amelyben -0,5 és -4%-os visszaesés, vagyis jelentős output-vesztés is bekövetkezett. Szembetűnő, hogy 2001 után mind a munkatermelékenység, mind pedig a teljes tényezőtermelékenység növekedési szintjei sokat veszítettek a korábbi évtizedekre jellemző lendületükből, és ez idő szerint sem nagyon látszik a legalább 3%-os éves tartós növekedést megalapozó, nagyobb MFP-húzóerő. A CBO (Congressional Budget Office) azt becsülte, hogy a kedvezőtlen demográfiai folyamatok negatív output-vonzatainak visszafordításához minimum évi 2,3%-os MFP-bővülés kellene hosszabb távon, legalább egy 10 éves átlagban (egyébként 2018-ra 3,3%-os GDP-gyarápodást jelzett, 2019-re 2,4%-osat jelez előre a CBO)¹¹. Ez a célkitűzés azonban nagyon nehezen lesz elérhető, mert 1949 óta az USA gazdaságában nem volt egyetlen olyan 10 éves periódus sem, amelyben ez az MFP-átlag teljesült volna. Sőt, figyelemre méltó, hogy a teljes OECD-országcsoporthoz is jellemzővé vált egy általános termelékenységlassulás: a 2005–2018 közötti időszakban az egy munkaóra jutó outputbővülés csak 0,9 % volt, az USA-ban pedig 1%. Ezért aztán, aligha remélhető, hogy ez a különbség tartósan és nagyobb mértékben nőne az USA javára akár az elkövetkező 5–10 évben.

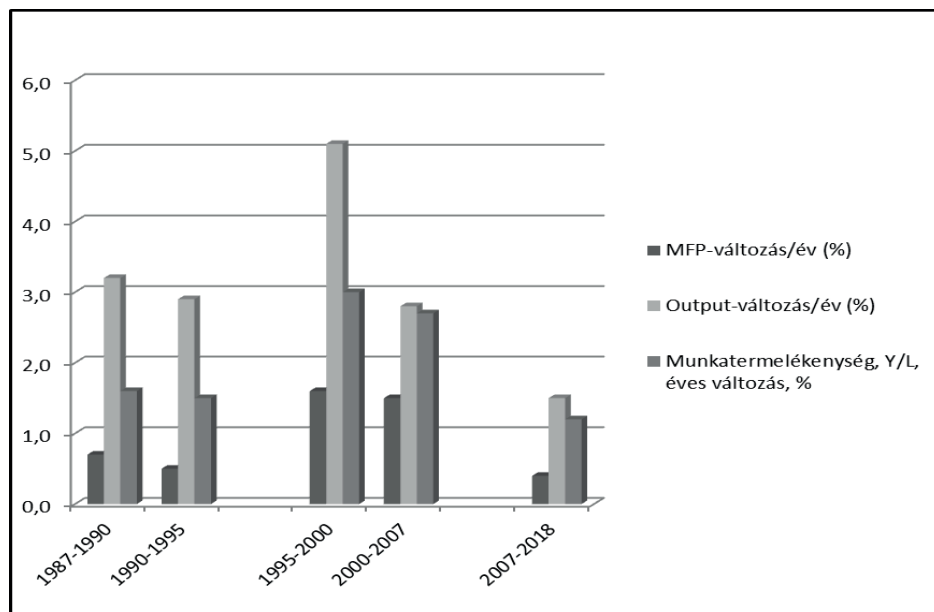
- Ha az 1995–2018-as bő két évtizedet tekintjük egy időszaknak, akkor a növekedés markáns csökkenése tendenciaszerű. A csökkenés okai azonban számosak, a legfontosabb ezek közül a munkatermelékenység lassulása és a demográfiai tényezők kifejezetten kedvezőtlen alakulása. Az elmaradt outputbővülésben e két tényező nevezhető a legfontosabbnak, ahogy azt egyébként, közel fél évszázada, a neoklasszikus növekedési modell is eleve feltételezi. Ebben

¹¹ CBO, 2018: The Budget and Economic Outlook 2018 to 2028. April 9, 2018 <https://www.cbo.gov/system/files?file=115th-congress-2017-2018/reports/53651-outlook.pdf>

az értelemben tehát az amerikai gazdaságnövekedési folyamatok „változékonyágában” nincs új a nap alatt, ahogy azt megerősíti például (Dismuke, 2015).

2. ábra

Output-, munka- és teljes tényezőtermelékenység (MFP) az amerikai gazdaságban, 1987–2018 (éves változás %-ban)

Forrás: Bureau of Labor Statistics, BLS, March 2018 alapján saját szerkesztés

3. A válság utáni üzleti ciklus az EU-ban

A 2010–11-es pénzügyi válság kezelése – igaz, némi fáziskéséssel – az Európai Unióban is összességében sikeresnek minősíthető.

Az eurózónában is immáron ötödik évébe lépett a sokak által már eltemetett gazdasági fellendülés elfogadható mértékű, a tartós bővülést meghozó üzleti ciklus (bár igaz, 2018 végén a lassulás jelei mutatkoztak). Noha az euróval fizető országok csoportjában a gazdasági növekedés mértéke az előttünk álló két-három évben várhatóan valamelyest csökkenni fog, mégis, az előretekintések többsége bizakodó, mert a világgazdaságban feltehetőleg fenn tud maradni, a korábbiakhoz képest egy elnyújtott, de még jó konjunkturális ciklus. Noha egy ideig ugyan marad a viszony-

lag laza monetáris környezet is, de már látszik egy szigorodó, a lassan ugyan, de emelkedő kamatlábakkal működő kereskedelmi banki hitelkínálati struktúra. A beruházók immáron dráguló hosszútávú hitelekkel találkoznak, amelyek így már egyre inkább „hűtenek”, semmint fűtenek az európai és a globális üzleti ciklus várható hőmérsékletét illetően. A normális kamatkörnyezet is előbb-utóbb visszatér, vagyis, a jegybanki irányadó ráták és a bankrendszer a megtakarítóknak pozitív reálkamatot igyekeznek majd kínálni.

Az euróövezetben a gazdaság bővülés mértéke 2018-ban 2,2%-ra várható, 2019-ben pedig 1,9-2,1%-ra prognosztizálható. Ezt az előrejelzést adta az OECD hivatalosnak tekinthető világgazdasági kitekintése (World Economic Outlook, WEO) 2018. októberi száma¹². Ez a bővülési mérték az EU-ban a korábbi világgazdasági válsághelyzetekkel való összehasonlításban biztatónak nevezhető. Főleg az megnyugtató, hogy – Franciaország és Spanyolország kivételével – tartósan javulni tudtak a fiatalok munkanélküliségét mérő indexek is, amelyek a 2010–2013-as eurózóna-válság idején még kritikusan magas szinten tartózkodtak. Ezek a számok 2018 őszére már kedvezőbben alakultak, a válságévek nivójának mintegy harmadára csökkentek. Az eurózóna konjunkturális képe 2018 második felében tehát még kedvezőnek látszik, noha némi lassulás valószínűsíthető. Az összkép is egyértelműen jónak ítélnélhető, legalábbis azokhoz az összeomlást és katasztrófát sejtető jóslatokhoz képest, amelyek az eurózóna 2011–2013-as válsága idején napvilágot láttak. Pozitívnak tekinthető továbbá, hogy az EU–UK hivatalos megállapodás ellenére, brit parlamenti jóváhagyás hiányában változatlanul rendezetlennek tűnő Brexit, valamint az európai fiskális unió kialakításának bizonytalanságai ellenére az euró jegyzése is visszatért a válság előtti, jóval erősebb szintekre, legalábbis az amerikai dollárral és angol fonttal szemben. Biztató fejlemény, hogy az eurózóna leggyengébb láncszeme, Görögország – úgy tűnik – vissza tudott térni a privát piacon is az államadósság-finanszírozás számára eddig elzárt csatornáikhoz, miután az IMF, az Európai Központi Bank és az Európai Bizottság (a trojka) fiskális szempontból „gyógyultnak” nyilvánította

¹² WEO, October 2018: <https://blogs.imf.org/2018/10/03/lasting-effects-the-global-economic-recovery-10-years-after-the-crisis>

a görög államháztartás előrettekintő költségvetési állapotát. Nem került sor a legsúlyosabb és a nemzetközi pénzpiacok által jóslott, nagymérvű adósságelengedési lépésekre, a görög állami adósság jelentős leírására (amely jelenleg a GDP több mint 180%-ára rúg), csak enyhítésre a lejáratok megnyújtásával és kamatteher csökkentéssel. Ez noha mindenképp pozitív végkifejlet, de feltehetően még nem a végső, vagyis tartósan is kezelhető állapot.

Ha a világgazdasági válság előtti utolsó normál évben – 2007-ben – mért nemzeti gazdasági összteljesítményt vesszük 100-nak, akkor 2018. október végére az eurózóna összességében a válság előtti szintet 8%-kal múlta felül, vagyis 108-on állt. A zónán belül Németország 114%-ot, Franciaország 109-et, Spanyolország 105%-ot teljesített. Természetesen az átlagot erőteljesen lefelé húzták a tartósan „gyengélkedő” országok, így Olaszország, amely még mindig csak 96%-on áll 2018 végén, vagyis 4%-ot veszített a 2007. évi teljesítményéből, továbbá Görögország, amely lefelé tendálva csak 76%-on tudott „megállni”, tehát elveszítette a válság előtti GDP-jének közel negyedét.

Összességében megállapítható, hogy az eurózóna a válság után saját magához képest jól teljesített. Ugyanakkor óvatosságra int az a statisztika, amely szerint az eurózónában az össz állótőke-beruházások szintje még mindig nem tudta elérni a válság előtti utolsó „normál” évben regisztrált értékét! Ez a mutató – feltehetőleg – csak a 2019-es évben fogja utolérni „saját magát”, vagyis a 2007-es év mértékét. A jelentős elmaradás, a beruházási deficit leginkább azzal magyarázható, hogy az un. mennyiségi könnyítések nyomán – amikor az EKB folyamatos államkötvény-vásárlásával, a másodlagos kötvénypiaci vásárlással, a frissen teremtett pénzzel „oxigént” pumpált az európai gazdaság vérkeringésébe – az új források leginkább más értékpapírokba áramlottak. Ez azt jelentette, hogy ezen források csak ritkán indítottak el kifejezetten új, zöldmezős, vagy egyéb, ténylegesen munkahelyteremtő beruházásokat. Konjunkturális szempontból tehát a mennyiségi könnyítés segítette ugyan a gazdasági folyamatok fenntartását, ugyanakkor, ha csak a hitelezők cserélődnek, de maguk a hitelek maradnak, sőt, bővülnek, akkor a helyzet alig javulhat, az un. kibocsátási rés (a potenciális és tényleges output különbsége) alig szűkül. A legutolsó válság utáni beruházási ciklusban a mennyiségi könnyítések sora az eurózónában sem tudott valódi áttörést produkálni. Az államok többsége minden évben tipikusan nettó új adósságkibocsátónak

számít, mert nem tudnak annyi adójövedelmet beszédni, amennyit évente az államháztartás felvállalt költségei igényelnek, ezért az eurózóna hitelpiacán is érvényesült a hagyományos kiszorítási hatás (crowding out). Az eurózónában többek között ezért sem tudott még kibontakozni az érték- és munkahelyteremtést hozó valódi, tehát nemcsak eszközpiaci beruházási boom. A kiszorításon túl, a változatlanul kedvezőtlen reál beruházási helyzethez vezető okok és magyarázatok számosak, amelyek részletei sajnos, a jelen elemzés keretében már nem kifejezhetőek. A kérdésről kiváló áttekintést kínál vezető európai kapitalizmus modellek bemutatásával például Farkas (2018). Egy azonban bizonyos: a gazdaság „normál állapothoz” való tartós visszatérés az eurózónában sem ódázható el. Mi több, nem lehet tartósítani, pláne „végteleníteni” a mennyiségi könnyítés állapotát, mert egy ilyen környezetben a legfontosabb szereplők mindegyike (háztartások, vállalatok, bankrendszer, sőt a kormányzat is) inkább „kivárássra játszik”, semmint hosszú távú, nagy tőkeigényű terveket szőne. A meghatározó szereplők ilyen, hosszú kifutású, megtérülésű projektekbe a jelenben energiát, pénzt és működő tőkét még nem fektetnek be. Így aztán – sajnos – egy kitartóan bizalomdús, általános üzleti felfutás és beruházási boom körvonalai még nem látszanak.¹³

4. A világgazdaság állapota 2018 végén

4.1. Az elméletek tükrében

A közgazdaságtan művelői számára mindenképp elgondolkodtató, hogy a helyesnek tartott makroökonómiai helyzetképről, valamint a fejlett világ gazdaságpolitikai lépéseinek kívánatos irányát illetően, ugyanúgy, mint 2007-et megelőzően, azt követően és ma is széleskörű vita folyik¹⁴, és a meghatározó közgazdasági iskolák közötti egyet nem értés e fontos kérdésekben még ma is fennmaradt. Most is sokan állnak mindkét, egymással homlokegyenest ellentétes érvelések oldalán, ami az állami beavatkozás illetve a jegybanki politikák mértékét, irányát vagy hiányát, és

¹³ Ezt erősíti meg Griffith-Jones, S. – Cozzi, G.: A beruházásvezérelt növekedés: megoldás az európai válság számára. In: Jacobs – Mazzucato (szerk.): 2018:205–228.

¹⁴ Kiváló áttekintést nyújt ezekről: (Blinder, 2013), (Mellár, 2015) és /Stiglitz, 2017)

főleg a kívánatos szelektivitását illeti. Sokan vannak, akik úgy gondolják, hogy a további, folyamatos kormányzati deficitek finanszírozásának nincs alapvető akadály¹⁵. Mások szerint – (IMF, 2015), (Blanchard – Summers, 2017) – a mára kialakult adósságsszintek nem növelhetők tovább nagyobb feszültségek kialakulása nélkül. Hasonlóan nagy a megosztottság abban a tekintetben is, hogy meddig tartható fenn a mennyiségi könnyítések (QE) gyakorlata a jegybankok részéről.¹⁶ E könnyítések lényege, hogy értékpapírok folyamatos vásárlásával tartósan friss pénzt pumpálnak a tőke- és pénzpiacokba, és – arra hivatkozván, hogy legalábbis hitelezési oldalról nincs korlátja a produktív beruházások kialakulásának – így tartva fenn a gazdaság vérkeringését. Megint mások szerint (Summers, 2016) a túl korai pénzügyi szigorítás viszont elfojthatja a kialakult üzleti ciklus hosszabb kibontakozását, esetleg egy jó vagy közepes potenciális kibocsátási szint tartós fennmaradását. Az USA-ban a kamatemelési ciklus már 2017 telén megkezdődött, a központi bank szerepét betöltő FED a kereskedelmi bankok felé a letéti és hitel kamatait folyamatosan emelte (2018 decemberében újabb 25 bázisponttal, 2,2%-ra vitte az irányadó rátát). Az Európai Központi Bank is – az USA-hoz képest ugyan négy-hat hónapos késéssel, de ugyanezt teszi – 2018. december közepére már fokozatosan vonta vissza a QE-t, tehát a mennyiségi könnyítések keretében bonyolított pénzügyi eszközvásárlásait, csökkentve a plusz likviditás kiáramlási sebességét. E szigorító lépéseket az eurózóna bankrendszerei már érzékelik, és a banki fogyasztási és beruházási hitelek is drágulni kezdtek. Némi ütemkülönbséggel, de egy irányba halad tehát az USA és Európa abban a lassú, de egyértelmű monetáris szigorítási lépéssorozatban, amely idestova egy éve elkezdődött. Ugyanakkor, az immár ötödik évébe lépő központi banki válságenyhítés azon válfajai, amelyeket a mennyiségi könnyítések jellemeztek, nagy valószínűséggel 2019 közepére már megszűnnek. Jó hírnek tekinthető, hogy kezd visszatérni az infláció abban a mértékben, amely a konjunktúra fenntartása szempontjából a NAIRU¹⁷ felfogásban

¹⁵ Remek összefoglalót kínálnak: (Furman, 2018) és a modern pénzülmélet és gazdaságpolitika tükrében (Wray, L. R. – Nersisyan, Y., 2018: 83–114).

¹⁶ Részletesen lásd: (Bod P. Á., 2018), a nemzetközi pénzügyi környezet változását kimerítően elemzi (Kollarik A. – Szalai Z., 2017)

¹⁷ NAIRU: Non-accelerating Inflation Rate of Unemployment

még kedvezőnek (2,5–3%-os mérték), és a monetáris szabályozás szempontjából kívánatosnak tekinthető. Ez a szint még kontrolálható akkor, ha a fiskális és monetáris lépések harmonizáltak, tehát amikor nem egymás ellen dolgozó lépések sorozata alakul ki. Ezen moderált áremelkedési mérték még olyan, amely az elkövetkező években a gazdaságot és foglalkoztatást leginkább segítő gazdaságpolitikai eszközöknek segít. A gazdasági folyamatok kézben tartásának az üzleti ciklus kezelésével, befolyásolásával összefüggő területe visszatérni látszik a 2008 előtti „normál” állapotába, és ez mindenképp üdvözlendő fejlemény.

Az elméleti, a statisztikai és az előrejelzési bizonytalanságokat látva azonban felvetődik a kérdés, mondhatjuk-e tíz évvel a pénzügyi krízis kitörése után, hogy a gazdaságban általában – és különösen a tőke- és pénzpiacokon – zajló folyamatok visszatértek a régi medrükbe, hogy az állami szabályozási és kontrolintézmények, valamint a beléjük vetett bizalom is visszaálltak a kívánatos szintekre? Vagy pedig ma is fennáll egy olyan mértékű bizalomvesztés lehetősége, amely újabb konjunktúrális szakadék és pénzügyi válság kialakulását jelentheti? Nos, teljes bizonyossággal nem állítható az „ütésbiztos” normalizálódás eljövetele, vagyis egy teljes és minden tekintetben kikezdhetetlen visszarendeződésről aligha beszélhetünk. A bankrendszerek – mind az USA-ban, mind az európai kontinensen – ismét jobb bőrben vannak, a tőkemegfelelési mutatók (capital adequacy ratio) megint jók, és a QE (quantitativ easing) nyomán a forrásbőség a vezető bankok számára nem szűnt meg. Sőt, az USA-ban a bankok tőzsdei értéke is visszatért a válság előtti szintekre, Európában csak Olaszország gyengélkedik. A nagybankok befektetési politikáikat átalakították, és sokkal inkább a hosszú távú eredményességhez kötik például már a prémiumokat. Az utóbbiak (prémiumok) nagysága ugyanakkor ismét kiugró mértéket mutat: 2017–2018-ban például egy átlagos tőkéjű befektetési bankban kifizetett jutalom/bonusz évi 184.000 dollár körül mozgott, ami az amerikai átlagbértől több mint kétszerese. Minden veszély azonban egyáltalán nem tűnt el: a bankrendszerek működésével kapcsolatos felügyeleti kifogások – úgymint a titkos ármegállapodások, a versenyt korlátozó price fixing, a pénzmosás, a fogyasztók megtévesztése (mis-selling) sajnos változatlanul gyakran felszínre kerülnek, mint a szabályozó szervek által azonosított, nemkívánatos praktikák. A helyzet némiképp megtévesztő is, ugyanis ha csak a normalizálódási fejleményeket és a banki részvények felé újraéledő bizalmat tekintjük, ak-

kor úgy tűnhet, ha valaki 2006-ban elaludt, és csak napjainkban ébredne fel, lényegében azt gondolhatja, semmi nem változott mióta nyugovóra tért. A megrázkódtatásnak és egy nagyobb válságnak 2018 végén – némi túlzással – semmi konkrét jele nem látszik, egy újabb összeomlás előszele sem érzékelhető. Az óvatosság azonban indokolt: 2018 decembere nem Mikulás-rallyt, hanem jelentős lefelé irányuló korrekciót hozott. A vezető amerikai részvénytőzsválcok, így a DOW JONES és a NASDAQ, valamint az S&P-500 meghatározó indexeit nézve azt látjuk, hogy ezek új, válság előtti csúcsaikról 8–12%-kal alászálltak! A fejlett pénzpiacokon, történelmi visszatekintésben, az irányadó kamatlábak még ma is igen alacsony (0,5–2,25% közötti) szinten állnak. A hitelfelvétel ára a jó adósok esetében még mindig igen kedvező, mind a háztartások, mind a vállalatok számára.

A világ legfejlettebb felében a kormányok igen olcsón, alacsony kibocsátási hozam mellett tudnak friss adósságot értékesíteni, új hitelek felvenni (az USA, Kanada, Németország 3,5–0,5% közötti sávban tudott 10 éves kötvényt eladni) még 2018. december elején is annak ellenére, hogy a világgazdaság eladósodottsági szintjei érdemben csökkentek volna. GDP-arányosan a világban globálisan görgetett bruttó adósságsszintek a világ-GDP 272%-át, azaz, annak majdnem háromszorosát tették ki 2017-ben. Ez most is – mint lappangó veszély – mindenképp elgondolkodtató. A világgazdaságban legnagyobb szuverén adósnak számító országok (USA, Japán, Franciaország, Kanada, Kína, Olaszország, Spanyolország, India, Mexikó) valamennyien mégis viszonylag jó kamat/felár-feltételekkel tudják lejáró adósságaikat megújítani. Nem látszik tehát annak komolyabb veszélye, hogy ne tudnák az újra és újra termelt költségvetési deficitjeiket finanszírozni. Még a korábban komoly nemzetközi fizetési nehézségekkel küzdő Oroszországnak és Törökországnak is sikerült 2018 őszén a 10 éves devizakötvény eladása, Oroszország 8,13%-os hozammal, Törökország pedig a mai, alacsony kamat- és hozamkörnyezetben brutálisan magas, közel 18%-os hozammal ugyan, de mégis tudott kötvényt értékesíteni, a líra védelmében a rövidlejáratú kamat is 24%-ra emelkedett! A világgazdaságban 2018 végén nem lehetett adósságválság jeleit kitapintani. Ez persze nem azt jelenti, hogy az adósságválság veszélye teljesen eltűnt volna, csak azt, hogy konkrét pénzügyi válság-gócponót, nagyobb vagy esetleg globálissá váló feszültségforrást – talán Olaszország kivételével – nem lehetett látni. Az eurózóna is megerősödött.

4.2. Új, aggasztó jelek

Van azonban egy régi-új mozzanat, egy jelentős negatív változás az ismert gazdaságpolitikai gyógymódok várható sikerességét illetően: ez pedig az a jelentős átalakulás, ami a közvélemény közpolitikákat illető értékítéletében keletkezett, ti. az, hogy az átlagpolgár mennyire ért egyet a nemzeti gazdaságpolitikák kínálta lehetőségekkel, alaposan átértékelt protekcionista céljaival, és általában is a nemzeti és nemzetközi gazdasági folyamatok, intézmények nemzeti érdekekkel ütköző felfogásával. A világ első számú piaccgazdaságában, az USA-ban, de nem is olyan régen akár a Tony Blair vezette Egyesült Királyságban – és a konzervatív pártban ma is – bevett felfogásnak számít(ott), hogy a piac képes legalább a pénzügyi erőforrásokat hatékonyan elosztani, a megtakarítóktól a beruházók felé terelni a szabad pénzügyi eszközöket. A 2008-as pénzügyi válság azonban – s ezt kár lenne tagadni – valóban megtépázta a pénzpiacok erejébe vetett – persze korábban sem teljes – bizalmat és hitet. Nem mellékes körülmény, hogy a középútas demokrata és a munkáspárti kormányok – akik az előbbi elvet hivatalból támogatták – már nincsenek hivatalban; továbbá hogy a szavazók mind nagyobb számban „megkedvelték” a szélsőséges nézeteket: a szélső baltól az erősen nacionalista szélső jobboldalig, a piac és általában a fennálló pénzügyi rendszert támadó politikákat egyre többen támogatják. Ez aggasztó fejlemény.

Még a jelenlegi, alapvetően piacpárti amerikai republikánus párt meghatározó politikusainak is „le kellett nyelnie”, hogy az amerikai kormányzat durva protekcionista lépésekkel próbálja védeni az ország vélt vagy valós érdekeit Kínával, Kanadával és az Európai Unióval szemben. Teszi ezt a tudomány érvelése ellenében, hiszen az amerikai meghatározó nemzetközi gazdaságtan szakma jó másfél évszázada azt a nemzetközi kereskedelmi tételt fogadta el, amely szerint a nemzetközi kereskedelem nettó értelemben jólétet termel (azaz a fogyasztói és termelői többletet valamint az állami bevételeket illetően – a partnereket együttvéve, így a világgazdaság szintjén is – összességében mérhető jóléti többlettel zár). Igaz, a teremtetett kereskedelmi előnyök nem egyenlő mértékben oszlanak el.¹⁸

¹⁸ (Pugel, 2015) és (Krueger, 2018)

Nos, ezt az erős, a jólétet fokozó hatást kimutató klasszikus közgazdaságtudományi érvet a politika képviselői közül már sokan nem fogadják el. Sőt, az amerikai elnök, Donald Trump és adminisztrációja úgy igyekszik bemutatni a nemzetközi kereskedelemről származó előnytermelődést, hogy ez a folyamat azzal egyenértékű, hogy ami az egyik fél nyeresége, az egyúttal a másik fél vesztesége. Ez a Fehér Ház hivatalos doktrínájává vált. Ez a leegyszerűsítő álláspont azonban aligha tartható, és a tudomány számára nehezen elfogadható, a kereskedelem ugyanis nem egy zéróösszegű játékkal analóg folyamat (az egyik fél nyereségét nem lehet tisztán azonosítani a másik fél veszteségével).

Az USA egyoldalú lépésként vámokat emelt egy sor, általa érzékenynek nevezett iparágban, mindenekelőtt acél- és alumíniumipari termékekre. De nem csak a nagy távol-keleti feltörekvő gazdasággal, hanem régi kereskedelmi partnereivel (Kanada, EU) szemben is barátságtalan, protekcionista vámintézkedéseket tett. Ez utóbbiak értéküket és stratégiai jelentőségüket tekintve kevésbé húsbavágóak, még nem fenyegetnek egy kereskedelmi háború kitörésével. Ugyanakkor, a kiterjedt és kölcsönösen előnyös kereskedelmi kapcsolatokat erőteljesen korlátozzák még akkor is, ha ezt a Fehér Ház úgy tünteti fel, mint a „nemzet” gazdasági érdekeit. Az új nemzetközi kereskedelmi világrend kialakítására irányuló törekvések – amelyben az amerikai érdekérvényesítés sajátos válfajait láthatjuk – a legtöbb esetben szembe mennek a tudományos közmegegyezéssel: a kiforrott technológiákkal gyártott, tömegtermelésre alkalmas termékek esetében a vámok bevezetésével ugyanis a jólétszökkenés – szigorú mikroökonómiai értelemben – bizonyított.¹⁹ Ennek kvantitatív belátása ugyan nem triviális, de a végeredmény és annak előjele változatlan: a vámok csökkentik az elérhető jólét fokát egy olyan kereskedelmi partnerkapcsolatban, amelyben az egyik fél akár jóval fejlettebb lehet, mint a másik. A kínai-amerikai viszonyrendszerben is könnyen belátható a vámemelések káros hatása. De a protekcionista hívószavak, a nemzet gazdaságának védelme nagy erővel hatottak a szavazókra az USA-ban éppúgy, mint 2016-ban az Egyesült Királyságban a BREXIT-népszavazáskor. Ez a hatás nem elhanyagolható mértékű volt, mint ahogy az „illiberális kapitalizmus”

¹⁹ (Pugel, 2015) és (Kruegel, 2018)

gondolat vészes terjedése sem (lásd erről Csaba, 2018 kimerítő érvelését). Szerencsére, a 2018. decemberi G-20 találkozón a vámháborús fenyegetések már jelentősen enyhültek.

Egy nyugtalanító, statisztikailag is alátámasztható tény azonban valóban megerősítette a nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos, a korábbi bő fél évszázadra jellemző, a megszokott dinamika elmaradásával összefüggő aggodalmakat: a 2008–2009-es világgazdasági válságot követően ugyanis a világ GDP-jének átlagos növekedési ütemét a világkereskedelem bővülési üteméhez mérve, azt lehetett ugyanis tapasztalni, hogy a nemzetközi kereskedelem éves bővülése már nem tudta tartósan meghaladni az éves GDP-bővülés rátáját. Tehát, valóban megszakadt az a tendencia, amit a II. világháború utáni hat évtizedben megszokhattuk. A nemzetközi kereskedelem bővülésében beálló dinamikavesztés vámok nélkül is megvalósulni látszott. E lassulást leíró és magyarázó mechanizmusok azonban a jelen pillanatban még nem tisztázottak, a precíz tudományos elemzés még várat magára. Egy dolog azonban egészen bizonyosan rögzíthető: a fejlett országok közvéleményében a globalizációval és a külföldi gazdasági befolyással szemben egyre ellenségesebb hangulat alakult ki. Sőt, érezhetően beállt egy jelentős hangulátváltozás, és a nemzeti érdekeket sokkal inkább előtérbe helyező mentalitás vált meghatározóvá. A globalizáció – újra és újra – mintha visszafelé lendülne, a nemzeti érdekek kizárólagossága és egy általános protekcionista vagy a fontos iparágakban a szabad kereskedelemmel ellentétes gazdaságpolitikák térnyerése aggodalomra ad okot. Ha ez a tendencia a fejlett ipari országokban – pontosabban a fejlett „szolgáltató” országokban, mint amilyen az USA, ahol a GDP több mint 70%-át a szolgáltató szektor adja – válik tartóssá, nos, az tényleg komoly veszélyeket hordoz magában.

A veszély lényege talán az alábbiakkal érzékeltethető.

Egy újabb, a 2008–2009-es válsághoz hasonló méretű világgazdasági megrázkódtatásban az a nemzetközi pénzügyi szolidaritás, a kilábaláshoz szükséges szoros nemzetközi együttműködés, amely korábban jellemezte a jelzálogválság nyomán kialakult feszültségek enyhítését, az érintett országok közötti segítségkérések azonnali teljesítését, a mostani ellentétek és közhangulat láttán nem biztos, hogy meg tudna valósulni. Pedig a válságból kilábaláshoz elengedhetetlen volt a nemzetközi együttműködés felismerése, az, hogy közös érdekeket követve és a fejlett orszá-

gok pénzügyileg is együttselekedve próbáltak stimulust és lökést adni a globális fellendülésnek.

A tíz évvel ezelőtti válság tanulságait számba véve, ezért ehelyütt is érdemes felidézni és megfontolni a már hivatkozott történész, Tooze viszszatekintését, de a jelennek szóló fontos üzenetét. Könyve (Tooze, 2018) záró részében az 1914-es helyzethez hasonlítja a mai állapotokat. Ahogy ő fogalmaz: annak idején a világ alvajáróként sétált be a világháborús konfliktusba (sleepwalked into the conflict). Tooze óvatosan, de annál meggyőzőbben hívja fel a figyelmet arra, hogy a két világháború közötti korszak kínálja a mai helyzet megértéséhez a veszélyes párhuzamot, amennyiben az I. világháborús fegyvernagyvadás után a háborút kiváltó feszültségek nem lettek feloldva, csak elfojtva, és ezek két évtized után újra berobbantak. A nemzetközi feszültségek akkoriban sem alapvetően gazdasági érdekkellentétekben jelentkeztek. Ezek inkább másodlagosnak voltak tekinthetők. A jelszavak és a politikai torzítások azonban veszélyes azonosságot sejtetnek a jelennel. Kifejti, hogy a II. világháború utáni megnyugtató konfliktusrendezésben a változások valóban egy Új Világ-gazdasági Rendet követeltek meg. A Bretton Woodsban született rend a mai napig elkísér bennünket, összességében stabilitást kölcsönzött a világgazdaságnak, amely – való igaz – a fejlett ipari államok, az USA, a győztes nyugati hatalmak dominanciájával jellemezhető. Ugyanakkor a szabályalapú működést alappillérenek tekintette, legalábbis a nemzetközi pénzügyi kereskedelmi folyamatok vitás kérdéseit illetően. Ennek a szabályalapúságnak (rules based) lettek kulcsintézményei a WTO (Világkereskedelmi Szervezet), az IMF (Világbank) és a vezető ipari hatalmak központi bankjai. Ezen intézmények közül – főleg az amerikai vámintézkedések és az azokra adott azonnali válaszcsepások hatására – ma a WTO intézménye látszik leginkább meggyengülni, legalábbis ami a konfliktus esetén – a WTO keretén belüli – a szabályalapú elrendezés esélyeit illeti. A többi intézmény úgy tűnik, stabilan áll a lábán, jól működik. Sőt, a sikeres működési elveik, céljaik és szerkezetük nyomán már valódi versenytársra is leltek például Ázsiában, az Ázsiai Fejlesztési Bank (ABRD) intézményében, amely hasonló célokkal és konstrukciókkal kíván működni, mint a „régí világgazdasági rend” ismert washingtoni intézménye (IBRD).

5. Összegzés – konklúziók

Tíz évvel a válságot követően, talán higgadtabb és pontosabb elemzését adhatjuk a történeteknek. Mit tanulhattunk egy kellő távlatból visszakéntve? Sok kérdés tisztázódott, ám megnyugtató válaszok a felmerülő kérdésre nem minden tekintetben adhatóak. A 2008–2009-es világgazdasági válság során az outputvesztés jelentős volt mind a legfejlettebb, mind az USA-ban, mind Európában. Fontos, új mozzanat, hogy nemcsak azokban az országokban volt a visszaesés számottevő, ahol bankválság is kísérte a gyors bizalomvesztést, hanem sok olyan fejlett országban is (például Egyesült Királyság, Kanada), amelyben a pénzügyi rendszer stabilitása egyébként nem rendült meg. Noha az output-vesztés mértéke az USA-t és az EU-t tekintve is ledolgozásra került, és a kibocsájtás a válság előtti szinteket is már lényegesen (4–8%-kal) meghaladta, mégis, visszamaradt a válságnak egy olyan negatív mellékhatása, amely az új produktív (tehát ahol nem pénzügyi eszközök át- vagy újrarendezését jelentő portfóliócsere formáját öltő befektetésekről van szó) beruházások nagymértékű lelassulását, időben való kitolását eredményezte. Sőt, kialakult egy további, ez idő szerint még viszonylag nehezen értelmezhető, tartósnak látszó, negatív tendencia, mégpedig a hagyományos értelemben vett termelékenység (Y/L – output/munkaerő) és az ún. TFP (Total Factor Productivity), vagyis teljes tényezőtermelékenység (lényegében a technikai haladás output-bővítő hatása) mértékének lassulása. Ez a lassulás statisztikailag ugyan jól megfogható, de a kielégítő magyarázatokkal azonban még adós a makroökonómiai szakma.

A közgazdaságtudomány szemszögéből tekintve mindenképp pozitív fejleményként, a korábban már feltárt tételek némi elismeréseként (Blanchard – Summers, 2017) is lehet értékelni azt az általános válságkezelési gyakorlatot, amelyik az ún. diszkrecionális fiskális politikák erejét és létjogosultságát újra igazolni látta a válság sújtotta legfejlettebb országokban. A sikeres válságkezelési gyakorlatok lényege, hogy megerősítette az anticiklikus beavatkozások létjogosultságát (tehát azt, hogy összehúzóadás, outputvesztés esetén az államnak költenie kell, lökést adva az elmaradó összkeresletnek, ugyanakkor – és ez a szabály is szigorúan betartandó – nyugodt, jó időkben, amikor a gazdaság visszatért a normál növekedéshez, az állam számára pedig jövedelem(adó)termelési képességéhez, ekkor viszont meg kell kezdeni az állami költség visszafogását, a felgyűlt új

adósságok leépítését. Az utóbbi a jóval nehezebb művelet, mert a relatív állami-jegybanki pénzűbőség után a szavazókkal már nehezebb elfogadtatni a költségvetési megszorítást pusztán a válság fiskális kezelésének helyességére hivatkozva.²⁰ E megállapításnak különösen erős tudományos megerősítést kínálják a makroökonómia rangos sztárszerzői is, így például (Blinder, 2013), (Blanchard – Summers, 2017), valamint (Furman, 2018).

A világgazdasági válság kezelésének maradandó, globális tanulságként lehet értékelni azt a mozzanatot, hogy a nemzetközi konjunktúra ciklusok összefonódása immáron feltehetőleg tartós jellemzőjévé vált az output-vesztést enyhítő/megelőző beavatkozásoknak: nem lehet például elmenni azon tény mellett, hogy 2008–2011 között a kínai gazdaságban lezajlott jelentős állami költési-hitelezési stimulus nagymértékben segítette(!) a nemzetközi konjunktúra és világkereskedelem szinten tartását. Ahogy a Nemzetközi Valutaalap szakértői kellő tárgyilagossággal megállapították (IMF, 2014), a kínai stimulus éppen időben érkezett, és csökkenteni tudta az outputvesztést. Maga az IMF egyébként a válság nehéz éveit (2008–2011) összesen 420 Mrd. SDR-t, kb. 620 Mrd. USD-t utalt ki a tagországoknak, amelyből mintegy harmadnyi rész kifejezetten tűzoltásra, azonnali válságenyhítésre került felhasználásra. Fontos, új fejlemény, hogy a bankszabályozás megerősítésével (szigorításával) sok helyen sikerült az ingataggá váló bankrendszert stabilizálni.

Összességében a legutóbbi világgazdasági válság nyomán is az a korábbi közpénzügyi tétel igazolódott be, hogy a kedvezőbb fiskális állapot (egyensúlyi helyzet) kedvezőbb válságlefolyást eredményezett, és kisebb összehúzódot, outputvesztést garantált. Az is nagy valószínűséggel szögezhető le, hogy a jövőben az állami pénzügyi mentőövek szabálykönyvei egészen más, szigorúbb feltételrendszert fognak tartalmazni a „bail out” vagyis pénzügyi mentőövek kiosztása során, és magánintézmények nem részesülhetnek azonnali segítségben.

Noha 2018–2019 telén, ebben a nemzetközi gazdasági együttműködést kikezdő helyzetben, veszélyeket látunk bőven, de most mégsem lehet nagy bizonyossággal megjelölni, hogy a következő világgazdasági meg-

²⁰ Részletesen lásd: (Kelton, 2018)

rázkódtatás mikor jön, sem azt megbecsülni, hogy a rengés mekkora lesz. A jövő nem belátható, a világgazdaságban különösen nem. Az elhárító-megelőző mechanizmusokat azonban készenlétben kell tartani, azokat akár azonnali beavatkozásra is fel kell készíteni.

Irodalomjegyzék

- Bernanke, B. S. (2017). *Volt merszünk cselekedni – Emlékirat egy válságról és utóéletéről*. Napvilág Kiadó Kft., Budapest
- Bod P. Á. (2018). *Európai növekedési modell(ek), szuverenitás és pénzfolyamatok*. In: Halm T. – Hurta H. – Koller B. (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Blanchard, O. – Summers, L.H. (2017). "Rethinking Stabilization Policy: Back to the Future." Conference titled "Rethinking Macroeconomic Policy," Peterson Institute for International Economics, Washington, DC, October 12–13
- Blinder, A. S. (2013). *After the Music Stopped: The Financial Crisis, the Response, and the Work Ahead*. New York, NY: The Penguin Press.
- Csaba L. (2018). *Illiberális kapitalizmus?* In: Halm T. – Hurta H. – Koller B. (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Dismuke, C. (2015). Short-Term Tailwinds, Long-Term Headwinds. online: www.viningsparks.com, https://www.fmsnynj.org/News/Docs/20150420_ViningSparks.pdf
- Farkas B. (2018). *Európai kapitalizmusmodellek a 2008-as válságban*. In: Halm T. – Hurta H. – Koller B. (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest
- Furman, J. (2018). *The Fiscal Response to the Great Recession: Steps Taken, Paths Rejected, and Lessons for Next Time*. Brookings Institution <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/08/12-Fiscal-Policy-Prelim-Disc-Draft-2018.09.11.pdf>
- IMF (2014). *IMF Multilateral Policy Issues Report*. IMF Spillover Report, Washington, DC.
- IMF (2015). *Crisis Program Review*. Strategy, Policy and Review Department, International Monetary Fund, Washington, DC.
- Jacobs, M. – Mazzucato, M. (szerk.) (2018). *A kapitalizmus újratervezése*.

- Kossuth Kiadó, Budapest
- Kelton, S. (2018). A megszorítások kudarca – a fiskális politika újragondolása. In: Jacobs-Mazzucato (szerk.): *A kapitalizmus újratervezése*. Kossuth Kiadó, Budapest. 53–82.
- Kollarik A. – Szalai Z. (2017). A 2008–2009-es válság és az új nemzetközi gazdasági környezet. In: Lehmann K. – Palotai D. – Virág B. (szerk.): *A magyar út – Célzott jegybanki politika*. MNB, Budapest. 25–104.
- Kotlikoff, L. (2018). Misreading the Great Recession and Applíing the Wrong Fix. *Acta Oeconomica*, 68(Special Issue 2)21–43.
- Krueger, A. O. (2018): *Trump' Trump's Anti-Service Economy*. <https://www.project-syndicate.org> Dec 13. online: <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-protectionism-harms-sunrise-industries-by-anne-krueger-2018-12>
- Magas I. (2009). *Világgazdasági válság 2008–2009. Diagnózisok és kezelések*. Aula Kiadó, Budapest
- Magas I. (2016). Megszorítók és keynesianusok. A válságkezelés tanulságai az OECD-ben, 2008–2015. *KÜLGAZDASÁG*, 60 (nov–dec):1–22.
- Mellár T. (2015). *Szemben az árral. Rendhagyó közgazdasági előadások*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Pugel, T. A. (2015). *International Economics*. McGraw-Hill Education, New York, NY: Chps. 3–8
- Sorkin, A. R. (2009). *Too Big to Fail: The Inside Story of How Wall Street and Washington Fought to Save the Financial System – and Themselves*. New York, NY: Viking Penguin
- Stiglitz, J.E. (2017). Where Modern Macroeconomics Went Wrong. NBER Working Paper, No. 23795. online: <https://www.nber.org/papers/w23795.pdf>
- Summers, L. H. (2016). The Age of Secular Stagnation: What It Is and What to Do about It. *Foreign Affairs*, March/April.
- Tanzi, V. (2018). Rethinking Keynesianism 10 Years after the Global Crisis. *Acta Oeconomica*, 68(Special Issue 2)7–19.
- Tooze, A. (2018). *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*. New York, NY: Viking Random House
- Török, Á – Konka, B. (2018). Episode or Hystereses? Some Theoretical and Policy Lessons from the Crisis of 2008. *Acta Oeconomica*, 68(Special Issue 2)45–70.
- Wray, L. R. – Nersisyan, Y. (2018). A pénz értelmezése és a gazdaságpoli-

tika. In: Jacobs, M. – Mazzucato, M. (szerk.): *A kapitalizmus újratervezése*. Kossuth Kiadó, Budapest. 83–114.

PALÁNKAI TIBOR

THOMAS PIKETTY: A TŐKE A 21. SZÁZADBAN

GONDOLATOK EGY NAGYHATÁSÚ KÖNYVHÖZ

A tőke gazdaggá tesz. Thomas Piketty a tőke növekedésének és átalakulásának elmúlt 300 éves folyamatát elemzi. A nagy lélegzetű mű mintegy 20 országot ölel át, ezek a világ termelés döntő hányadát adják. A tőke növekedési folyamatának megértéséhez Einsteint idéző képletet ($r > g$) hív segítségül, miszerint, ha a tőke hozama gyorsabban bővül, mint a gazdasági növekedés, egyenlőtlenségek kiszélesedéséhez vezet (r – tőkejáradék, g – növekedés). A gazdagok egyre gazdagabbak és az egyenlőtlenségek egyre nagyobbak lesznek. Ez nem kívánatos folyamat, mert magát a kapitalizmust veszélyezteti.

1. Érdemek és hiányérzetek

A mai kapitalizmus egyenlőtlenségei drámai mértékűek. Thomas Piketty műve nem véletlenül drámai hatású. Állításait és következtetéseit rideg és dokumentált statisztikai tényekkel és közgazdasági elemzéssel hitelesíti. Thomas Piketty tisztességes és lelkiismeretes tudós. Nem tart igényt „tökéletes tudományosságra”, egyedül álló a feldolgozott adatok, s az általa levont következtetések tudományos gondosságú dokumentálásában. Nem tartja viszont feleslegesnek egyetlen esetben sem, hogy bizonytalanságát és a hiányos ténybeli (statisztikai) és elemzési lehetőségeit hangsúlyozza. Előrejelzéseivel és javaslataival kapcsolatban gyakran használja az utópia szót.

A könyv elemzéseivel kapcsolatban néhány kérdés továbbgondolására és vitatására teszek kísérletet. Kisebb nagyobb megjegyzéseim részben értelmező vagy kiegészítő jellegűek, részben a levont következtetésekkel

vagy várakozásokkal kapcsolatos meditálásra irányulnak. Nagyobb vitám főként a szociális állammal foglalkozó fejezettel kapcsolatosan van, s ebben a vonatkozásban a szerző álláspontjával több ponton határozottan nem értek egyet.

Nem kívánok belebonyolódni a kapitalizmus egyes szakaszaival kapcsolatos vitákba. Nyilvánvaló, hogy a szabadpiaci vagy szabadversenyes kapitalizmussal szemben a szabályozott piaci kapitalizmus strukturális és működési jellemzői szignifikánsan különböznek, ami alapvetően meghatározza teljesítményét és elosztási viszonyait is. A könyvben Piketty a feldolgozott adatok alapján szakaszol, s ezt a vagyon és a tőke közötti viszony, valamint az egyenlőtlenségek alapján végzi el.

A tőke 21. századi történetét és jellemzőit leghamarabb csak majd valamikor 2100-as évek elején lehet érdemben megírni. Ami könyvben a 21. századra vonatkozik, szükségszerűen nem más, mint bizonytalan prognózis, extrapoláció vagy spekuláció. Az új évszázadra való kiterjesztés ugyanakkor mindenképpen indokolt, hiszen ilyen elemzések alapján sokirányú jövőbeli reformokra és közpolitikai lépésekre következtethetünk és tehetünk javaslatot.

2. Piketty és a 21. század kapitalizmusa

2.1 Vagyon és tőke

A könyv elemzései főként a vagyon és a jövedelmek elosztásával kapcsolatosak, s szerző ezekből próbál következtetések levonni a tőke természetére és evolúciójára. A vagyon és a tőke viszonyáról azonban különféle megközelítések lehetségesek, annak a függvényében, hogy azt hogyan definiáljuk.

Piketty a tőkét és a vagyont „egyenértékű fogalomként”, „egymásnak tökéletesen megfeleltethető szinonimaként” (Piketty, 2015: 60.) határozza meg. Szerinte a tőke olyan vagyon, ami birtokolható, tartósan átruházható vagy piacon cserére bocsátható. Tagadja, hogy tőkének kizárólag a termelési folyamatban közvetlenül részt vevő vagyon elemek tekinthetők.

A közgazdaságtan a tőkét, mint *termelési tényezőt* definiálja, ami új terméket és profitot hoz. A „tőke termelési tényező, amit a gazdasági rendszer hoz létre. A tőke javak termelt javak, amelyeket tényező inputként használnak a további termelés érdekében. A szót a pénzállomány össze-

függésében is használják” (Pearce, 1986: 51). (Pénztőke, ami a tőke egyik funkcionális formája.)

A vagyon vagy tulajdon és a tőke tehát nem azonos fogalmak. Az eszközök vagy vagyontárgyak tőkévé csak akkor válnak, ha bekerülnek az újratermelés körforgásába. A tőke leegyszerűsítetten olyan eszköz, ami bővítetten képes magát újratermelni, vagy Marx megfogalmazásában: „értékesülő érték”.

Az újratermelés körfogásán kívül vagy abból kiesve a „tőke” tehát egyszerű eszköz vagy tárgy. Ilyenkor legfeljebb csak potenciális, alvó, befagyott vagy holt tőkéről beszélhetünk. „A gép éppoly kevésbé közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gép csak termelőerő. A gépek alkalmazásán alapuló modern gyár, az társadalmi termelési viszony, közgazdasági kategória.” (Marx, 1959: 142.) Meg kell jegyezni, hogy Marx ezúttal következtelen, mert, ha az ökör már húzza az ekét, akkor termel, csak legfeljebb az a kérdés, hogy ki van az eke szarvánál: rabszolga, jobbágy, farmer vagy bérmunkás. Szerencsésebb lett volna a réten legelésző ökörrel beszélni.

A fogalom meghatározásával kapcsolatos zavarok és ellentmondások sok szempontból történelmi és etimológiai tényezőkre vezethetők vissza. Az európai nyelvek többségében meghonosodott „capital” valójában a latin „caput” szó melléknévi alakja, ami fejet, főt, valaminek a kezdetét, csúcsát jelenti, de már az ókorban megjelenik egy, mellékjelentése vagyis olyan fő összeg vagy pénzösszeg, ami a kamat leszámítása után fennmarad.

A magyar nyelvben a „tőke” kezdettől a megsokszorozódás, a szaporodás, a gyarapodás jelentésével kapcsolódik össze. A tőke a finnugor eredetű „tő” főnév „-ke” kicsinyítő képzős származéka. Eredeti jelentése a ’növény gyökeres része, fatörzs’ volt, ebből fejlődtek ki a ’szőlőtőke, tuskó, a növény földalatti része’-féle jelentések. A tő vagy tőke (pl. szőlő) olyan növényi rész, amely rendszeresen, időről időre kihajtva termést és ez által hasznot hoz (különösen, ha szakszerűen gondozzák). (Zaicz főszerk., 2006: 858.) A szó már a honfoglalás korában megjelent a magyar nyelvben, de írásban csak a 13. századtól adatolható. Pénzügyi-közgazdasági szakszóvá a 18-19. században, a nyelvújítás idején vált. A „tőke” mint közgazdasági terminus a feltételezések szerint német mintára (Stammgeld) keletkezett a magyar nyelvben egy találóan megválasztott szóra való lefordítással. A „tőke” így a magyarban egyértelműen sugall-

ja, hogy nem egyszerűen tárgy, hanem olyan képződmény, organizmus, amelynek a folyamatos terméshozás és megújuló értékteremtés alapvető tulajdonsága.

A magyar nyelvben a „tőkének” nincs idegen nyelvű (latin) szinonimája, kivétel a „tőkés és kapitalista” vagy a „tőkés rendszer – kapitalizmus” párosítás. A törökben például viszont a latin szóalakot követő „capital” mellett a perzsa eredetű „sermajét” is használják, ami feltehetően az arab terminus tükörfordítása („ser” – fej, „maje” – pénz, tőke, vagyon).

Félő, hogy a könyv kissé áldozatul esett a hírverő kiadói marketingnek, amit el lehetett volna kerülni egy zárójeles alcímmel (pl. „Vagyon- és jövedelemkoncentráció és egyenlőtlenségek a 21. század hajnalán”), s az angolhoz hasonlóan a magyar változatban is a határozott névelő elhagyásával. Az olvasó nem várt volna valami átfogó érvényű elemző művet, hiszen a választott és elemzett dimenziók önmagukban sokat mondanak a mai kapitalizmus természetéről és metamorfózisáról.

Piketty vagyonokra vonatkozó számításai véleményem szerint tehát nem tükrözik megfelelően a társadalmi tőke nagyságát. Ez vonatkozik a földre (parlagföldek – a könyvből nem derül ki, hogy ezek hogyan kerülnek számba vételre) vagy az ingatlan vagyon egy részére. Miután az ingatlan vagyon az „össztőke” mintegy fele, a torzulások akár nem elhanyagolhatók is lehetnek. Véleményem szerint a nem használt termelési eszközöket (üzemen kívüli épületek, termelő berendezések vagy raktárak) nem indokolt figyelembe venni. Hasonló a helyzet a fogyasztási javakkal. A fogyasztással ezek nagy része amortizálódik, s értékük csak akkor marad fenn, ha az amortizációjukat pótolják. A fogyasztási javak (hűtőszekrény vagy porszívó) működhetnek tőkeként, ha azokat bérbe adják. Ugyanez vonatkozik a lakó ingatlanokra is. A saját lakás használata, ahogy ezt a szerző értelmezi, legfeljebb fogyasztási kiadások (lakbér) megtakarítása szempontjából (opportunity costs) érdekes, vagyis nem tőke, bár mérsékli a keletkező jövedelem egyenlőtlenségeket. Ilyen holt tőke az a nyaraló, amit évente néhány hónapra bérbe adnak, de a téli hónapokra lezárnak. A vagyon felmérések sajnos nem teszik lehetővé a „működő” és a holt (befagyott) tőke megkülönböztetését. Ez a tőke valószínűleg értékeként számba vételét akár erőteljesen torzíthatja.

Külön említést érdemelnek az ún. különleges áruk. Ezek közé a nemesfémek, műalkotások és műkincsek vagy a hozzájuk kapcsolódó gyűjtemények (bélyegek, numizmatika stb.) tartoznak. Fizikai tulajdonságuk

alapján alkalmasak a vagyon hosszú távú megőrzésére és a tartalékolására, valamint piaci árak emelkedésével jelentős hozadékkal (járdékkal) kecsegtetnek. Bizonytalanság forrása, hogy áraik alakulása sokszor kiszámíthatatlan (az arany árak volatilitása).

Megjegyzendő, hogy a javak vagy eszközök tőkeként funkcionálása végig kíséri az emberiség történetét, legyen szó, termelő vagy pénztőkéről (az uzsora kultúrtörténetéről hatalmas szépirodalmat lehetne idézni). Ezek a kezdetleges vagy sajátosan töredékes tőkeformák története kívül esik az elemzésem hatókörén.

A vagyon és jövedelem koncentráció és egyenlőtlenség, amit Piketty elemez, a kapitalizmus fejlődésének csak egyik dimenziója. Semmiképpen sem lehet megkerülni *a termelés és a vállalati, valamint a gazdasági hatalmi koncentráció kérdését*. Minden jel arra mutat, hogy az optimális méretű szériák és termelési rendszerek gyorsabban növekedtek, mint ezt a vagyon koncentráció mutatja.

Nem vállalkozom arra, hogy Piketty elemzéseit Magyarországra kiterjesszem. Magyarországon (a közép és kelet-európai régióban) a tőkés társadalmi és gazdasági fejlődés az 1990 utáni rendszerváltással indult újra. A korábban megkészt tőkés fejlődést a szovjet szocializmus mintegy 45 évre (a volt Szovjetunióban 70 évre) megtörte és eltorzította, ami súlyos társadalmi és gazdasági következményekkel járt a régióban. Az átalakulással (piacosítás és privatizáció) a folyamat újra indult, s kereteit globális és európai integrálódás adta. A modernizáció, a fejlődés és felzárkózás fő forrását a régióban a külföldi tőkebefektetések képezték, Magyarországon ezek elérik a GDP 80%-át. Az ország európai integrációja és összekapcsoltsága magas szintet ért el. A magyar GDP-ben export aránya 80% körül van, s ennek 80%-a az EU-ba (integrált egységes piacba), s több mint 90%-a liberalizált piacokra megy.

A vállalati struktúrák és koncentráció átalakulására a globalizáció különösen drámai hatással van. Magyarországon a 100 legnagyobb „magyar” vállalat 2/3-a nagynevű TNC-ék közül került ki (Audi, Siemens), s a maradék harmadban lévő 30-nál is a magyar tulajdonosi arány éppen elérte a 30%-ot. A MOL tőkéjének a külföldi befektetései mintegy egynegyedét adják. Ez nagyban növelte a gazdaság külföldi versenynek való kitettségét és függőségét. A nemzeti tőkés társadalmi és gazdasági fejlődés előmozdítására a kormányok különböző intenzitású és sikerességű erőfeszítéseket tesznek. Az integráció deficitje a magyar vállalatok, külö-

nösen a kis és középvállalatok viszonylag alacsonyabb versenyképessége és beépülése transznacionális vállalati hálózatokba. Az érdemi és hatékony nemzeti politikák feladata a hazai vállalati szektor versenyképességének és globális integrációjának az előmozdítása lenne.

Miközben nyilvánvaló, hogy az egyenlőtlenségek Magyarországon is drámaiak, azoknak viszonylagos nagyságára már nehezebb összehasonlító adatokat hozni. 2015-ben a magyar háztartások összvagya 30.880 milliárd forint volt, amiből 100 leggazdagabb magyar 2600 milliárd forinttal (8.5%) részesedett. A vállalati koncentráció méreteit jelzi, miközben egyedül csak a MOL piaci értéke 2014-ben 11.146.5 milliárd forint volt, a 100 leggazdagabb magyar összvagya ennek kevesebb, mint egy negyedét tette ki. (Forbes Magazin, 2014. május 8.) Az adatok arra utalnak, hogy a vállalati koncentráció többszörös nagyságrendben múlja felül a vagyon koncentráció alakulását.

A vállalatnál is erőteljesebb a *gazdasági hatalom koncentrációja*. Tudjuk a tudás hatalom (Foucault), s a tudásalapú társadalommal ez a gazdasági szerkezetek szerves részévé válik. A vállalati dimenziókban a folyamat TNC-éken keresztül az elmúlt évtizedekben globális dimenziókat öltött. A kérdést nagyszámú tanulmány tárgyalja, ezekre külön nem térünk ki (Vitali, Roach etc.).

Piketty szerint a *humántőkét* nem lehet tőkének tekinteni azért, mert a „humántőkét nem birtokolhatja egy másik személy, nem bocsátható cserére a piacon” (58. o.). Marx ezzel szemben éppen azt tekinti a kapitalizmus meghatározó jegyének, hogy a tőkés a munkaerőt, mint „változó tőkét” megvásárolja. A kifizetett bérrel csak újratermelésének (létfenntartásának) költségeit fedezi, s az általa termelt többletterméket, mint értéktöbbletet definiálja. Marx szerint a profit összes formájának (kamat, földjáradék, vállalkozói nyereség stb.) az értéktöbblet a forrása.

A „változó” vagy a „humántőke” értelmezéséről, ezzel összefüggésben a kizsákmányolás kérdéséről évszázados vita folyik. Ennek taglalása túl megy a lehetőségeinken. A humántőke adás-vételének kérdését véleményem szerint a tulajdon két vonatkozásának: a *birtoklás és rendelkezés (vagy használat) szétválasztása* alapján közelíthetjük meg leginkább. A demokratikus társadalmakban és a szabadpiaci gazdaságokban a munkaerő szoros értelemben vett birtoklásának átruházására, benne saját munkaerő tulajdonosi elidegenítésre valóban nincsen lehetőség. Rabszolgajellegű viszonyok ma is vannak (női vagy gyermek kényszermunka, jogfosztott

házi szolgák alkalmazása, vagy az ember és lánykereskedelem), de kétségtelenül kivételnek tekinthetők.

A rendelkezés vagy használat vonatkozásában már más a helyzet. Munkaszerződés keretében a munkaerőt bérbe lehet venni és adni, s a munkavállaló a piacon gyakorlatilag ezt is teszi. Az ilyen bérleti viszony a tőke bármely más formájának esetében létre jöhet, sőt dominánsan létre is jön. A vállalatok a gyárépületeket és az irodaházakat, vagy éppen a termelő berendezéseket gyakran bérlik, s ez különösen vonatkozik a pénztőkére. A beruházásokat vagy a forgó tőkét nagyrészt hitelekkel finanszírozzák, s ezért cserébe a kamat nem más, mint a pénztőke bérleti díja. Igaz, hogy a sztársportolók a klubok között adás-vétel tárgyát képezik, de ezúttal is a rendelkezésre állás és a használati jog cseréjéről van szó. A humán vagy tudástőkének tehát valóban nincs a piac által visszaigazolt értéke (ára). Csak a bérleti díját vagy teljesítmény díjazását ismerjük, de a tőkeérték és a hozadéka nem válik el egymástól.

Mindezekről a dimenziókról a könyvben keveset tudunk meg. Szeretném hangsúlyozni, hogy viszolygok attól, amikor egy kiváló művel szemben a bíráló nem tud mást felhozni, mint hogy ez meg az hiányzik még belőle. Ezúttal ezt mégis fel kell vetni, s e nélkül, aligha lehet bármilyen közpolitikai diagnózist és receptet adni. Annál is inkább, mert a szerző is fontos ajánlásokat tesz (globális progresszív jövedelem és vagyonadóztatás, vagy az örökségi adózás átgondolása). Következtetései adott konstellációban relevánsak, még ha a szerző többnyire kételyeit is hangsúlyozza. A baj csak az, hogy kiterjesztettebb elemzés alapján esetleg eltérő következtetésekre lehetne jutni.

2.2 A jövedelmi egyenlőtlenségekről

A tőke mint „értékesülő érték” alapvető jellemzője, hogy profitot termel. Nemcsak újratermeli magát, hanem ezt bővítetten teszi. A tőkefelhalmozás a kapitalizmus elválaszthatatlan velejárója. Piketty ennek tendenciáit és jellemzőit írja le, de ahhoz, hogy a folyamatról érdemi elemzést adjunk és főként ezzel kapcsolatban társadalom- és gazdaságpolitikai következtetéseket vonjunk le, mindenekelőtt egy kérdésre választ kell adnunk. Mi a különféle profitoknak a forrása, és milyen szerepük van a tőkék felhalmozása és koncentrációja folyamatában.

A *profitokat* forrásuk alapján három főbb kategóriába sorolom: *járadékok, teljesítmény alapú jövedelmek és monopolprofitok*. Marx a profitot kamatra és vállalkozói nyereségre osztja, s a járadékok (nála főként a földjáradék), ehhez jönnek. A kamatot én járadéknak tekintem, s része az általános profitnak az összes más járadékkal együtt. A „vállalkozói nyereséget” (Marx) részben teljesítmény alapú profitjövodelemként, („vállalkozói profit” néven) javaslom meghatározni, részben, mint monopolprofit jelenik meg. A monopolprofitot meg lehetne feleltetni az extraprofitnak, de ennek csak akkor lenne értelme, ha az „átlagprofit” fogalmát használnánk. Az átlagprofit azonban elméleti, spekulatív kategória, a gazdasági szereplőket az általánosan realizált profitráta érdekli. A termelő mindig profitja maximalizálására törekszik, olyan kategóriák, mint átlagprofit nem érdeklik. A különböző profitformák számos vonatkozásban átfednek, nincsenek közöttük merev határok. Ez értelmezési vitákra adhat lehetőséget.

A *teljesítmény alapú profitjövodelemek, vagy vállalkozói profitok* részben technikai fejlesztésből, innovációból vagy a források optimális allokációjából, a nagyobb hatékonyságból és a jobb gazdálkodásból, a piacok megszerzéséből adódnak. A globalizáció ennek lehetőségeit kiszélesítette, s fő haszonélvezői a transznacionális vállalatok. Az integrációs folyamat a komparatív előnyök kihasználásának jelentős korlátait hárította el. A komparatív előnyök forrása lehet az olcsóbb helyi termelési tényezők kihasználása (pl. a komparatív bérköltség előnyök, olcsó helyi nyersanyag vagy energiaforrások). Különösen fontosak azok a nyereségek, amelyek a források globális allokációjából és optimalizációjából, mint globális gazdálkodási nyereségek származnak. Ezek a jövedelmek igen számottevőek lehetnek.

A vállalkozói profitok, mint teljesítmény jövedelmek, *hozzájárulnak a közjó gyarapodásához* és jogosságuk nem kérdőjelezhető meg. Diszkriminatív korlátozásuk (pl. külön túladóztatásuk) többnyire nem csak nem kívánatos, sőt kifejezetten káros lehet. Számos vonatkozásban éppen kedvezményes kezelésük (pl. az innováció adókkal való ösztönzése) lehet indokot.

A *járadékok* valamilyen tényező birtoklása alapján épülnek be a jövedelmekbe, s azok *legális részei a jövedelmek képződésének*. Hagyományos formái a föld és bányajáradék vagy a kamatok, de éppenséggel ide sorolhatjuk az innovációs járadékokat is. Megnőtt az ún. a tudásjáradékok

szerepe, amelyek különleges képességek és tudás birtoklásán alapulnak. Ezek például sztár futballisták, színészek vagy ügyvédek esetében igen jelentős összegeket tehetnek ki. A járadékok és az ilyen teljesítmény jövedelmek között sincsenek éles határok. A sztár futballista különleges képességeit és tudását a pályán kamatoztatja, s jövedelme közvetlenül függ a teljesítményétől. Az innováció, mint szabvány vagy licenz a különféle szabadalmi díjakon vagy royaltikon keresztül járadék jövedelem, de azokat a tudásmunkás képességén és szakértelmén keresztül a termelési folyamatban realizálja.

Külön kell foglalkozni a bérleti díj kérdésével. A bérleti díj a járadék jövedelmekkel kapcsolódik össze, de nem azonos azokkal, hanem meghaladja őket. A bérleti díj részben kell, hogy fedezze az amortizációt, másrészt ezen felül járadékként legalább az általános kamatjövedelmet is kell, hogy tartalmazza. Nyilván, ha ez utóbbinál kisebb jövedelmet hoz, akkor a tulajdonos abban lesz érdekelt, hogy a bérbe adott tárgytól vagy eszköztől minél hamarabb megszabaduljon, hiszen az ellenértékéből egyszerű bankbetétként is több jövedelemhez juthat. Viszont a bérleti díjban külön járadékot is érvényesíthet, például egy lakásingatlan esetében annak fekvéséből vagy valamilyen különleges tulajdonságából kifolyólag.

Amikor a saját lakásingatlan előnyéről beszélünk (Piketty érinti), ez lényegében csak az egyébként fizetendő bérleti díj járadék részének megtakarításához kötődik, hiszen a saját lakás karbantartását (amortizációját) már nem tudja megspórolni. A saját lakás használata, ahogy ezt a szerző értelmezi, nem tőke, bár mérsékli a keletkező jövedelem egyenlőtlenségeket. A lakásingatlan adónál ezért különös körülménnyel kell eljárni, hiszen a tulajdonos nem a bérleti díj megtakarítását nyeri meg, hanem annak csak járadék részét. Ez utóbbi is csak virtuális nyereség, amit különösen a nyugdíjas tulajdonosok adóztatásánál kell figyelembe venni.

Monopolisztikus profitok többnyire a termelő, technikai vagy piaci előny-nyel és erővel való visszaélésen alapulnak. A monopolprofit a jövedelmek újraelosztását jelenti. Nem más, mint a munkajövedelmek (alul- vagy meg nem fizetett munka) vagy legálisan működő vállalatok profitjának vagy a teljesítményjövedelmek elvonása (pl. beszállítók alul- vagy meg nem fizetése). (Külön kérdés lehetne, hogy ezekben az esetekben, mennyiben beszélhetünk „kizsákmányolásról”, esetleg a marxi kizsákmányolás elmélet újraértelmezéséről). A jelenlegi világ gazdaságban a transznacionális tár-

ságokkal uralt piaci struktúrák erőteljesen oligopolisztikus jellegűek, s ezek adott esetben jelentős monopolprofitokra adnak lehetőséget.

Külön profitok származhatnak *spekulációból*. A spekulációnak kétségtelenül fontos gazdaságsszabályozó és ellenőrző szerepe van, többnyire a piac tökéletlen működésén alapul, s hibás gazdaságpolitikákat büntet. Az ilyen jövedelmek vállalkozói profitnak minősülnek. A spekuláció általános korlátozása könnyen a vállalkozás szabadságát csorbíthatná.

A spekuláció mögött ugyanakkor sokszor a törvények megsértése (csalás, lopás, sikkasztás stb.) áll, vagy azt éppen a törvényi hézagok teszi lehetővé. A globalizációval, főként az elmúlt évtizedekben a hozzá kapcsolódó liberalizálással és deregulációval, a spekuláció lehetőségei hatalmas mértékben megnövekedtek. A spekuláció illegális formáiból elért nyereségeket tekinthetjük monopolprofitoknak. Mint az elmúlt évek pénzpiaci válsága mutatta, nemcsak megnőtt a bűncselekmények lehetősége, de a spekuláció az egész világgazdaságot súlyos válságba sodorhatja. Tekintettel a növekvő egyenlőtlenségekre, a globalizációval szembeni ellenérzésekben ezeknek a tényezőknek különösen nagy a szerepe.

A piaci és más gazdasági monopóliumok a társadalom számára nemkívánatosak, végső soron szabálysértésnek vagy bűncselekménynek minősülnek. Különösen súlyos problémák adódnak abból, hogy a monopolizáció és spekuláció legális, valamint tetten érhető törvénytörő formái között egy viszonylag széles szürke zóna húzódik. Rejtett és informális monopóliumok gazdag változatairól van szó, amelyek többnyire összefonódnak a politikával és nehezen azonosítható visszaélésekre adnak lehetőséget.

A monopolprofitokat a törvényhozás és az igazságszolgáltatás szigorú fellépésével kell korlátozni. A monopolpiaci visszaéléseket a fejlett demokratikus országok a versenypolitika különböző eszközeivel szabályozzák. Ilyen célokat szolgálnak a közbeszerzés nyílt versenyeztetése, a megvesztegetésekkel és a korrupció egyéb formáival szembeni vagy a bennfentes információkon alapuló spekuláció elleni fellépés.

A politika és az üzleti élet összefonódása a korrupció virágzását eredményezi. Az egyes országok között legfeljebb a korrumpálódás mértékében vannak különbségek. Ez a monopolprofitok elleni fellépést is nagyban korlátozza és formálissá teszi, sőt gyakran előfordul, hogy éppen a politika jutalmazza híveit monopolisztikus profitok lehetőségével. Ez a modern demokráciák súlyos deficitje.

A piaci visszaélésekkel szemben erőteljes civil társadalmi mozgalom van kialakulóban (fogyasztó védők, környezetvédők), de a szakszervezetek is keresik a helyüket az új kihívásokkal szemben. A 21. századi kapitalizmus torzulásaival szembeni hatékony fellépés sikere feltételezi a demokrácia jelenlegi válságának megoldását, s új formáinak a megtalálását. Ahhoz, hogy a Piketty által emlegetett „igazságos társadalomról” valamit mondjunk, erre kérdésre jó lenne válaszolni.

Felmerül az ún. munka- és teljesítményjövodelemek megkülönböztetése. Kétségtelen, hogy a statisztikai különbségtétel gyakorlatilag lehetetlen, miközben a kettő mind megközelítésében, mind terjedelmében eltér egymástól. Köztük valójában leginkább a hangsúlyokban van a különbség, hiszen *tevékenységeket minősítünk*. A munka esetében a tevékenységgel kapcsolatosan az *erőfeszítésre* tesszük hangsúlyt. A teljesítmény inkább a tevékenység *hasznosságát és hatékonyságát* indikálja.

A szovjet szocializmus időszakában, a szocialista munkaversenyben keményen dolgozó munkást idealizálták, s eltekintettek attól, hogy közben használhatatlan és eladhatatlan termékeket termelt. A munkamorálban és szervezésben ugyan súlyos hiányosságok voltak, de a szocializmus bukását nem az okozta, hogy az emberek nem dolgoztak volna. A „szocializmus” a teljesítmény versenyben maradt alul a kapitalizmussal szemben. A mai globálisan versenyző társadalmakat, mint tudás és teljesítmény orientált társadalmakat definiáljuk. A „munkaalapú” társadalom a szovjet szocializmusból itt maradt fogalom, nincs köze a mai kihívásokhoz.

Az egyszerű munkajövodelemek (szakképzetlen munka) vagy a teljesítményjövodelemek (minőségi munka) árazását az utóbbi időszakban a piac különösen markánsan különböztette meg. Az általános reálbérek általában lemaradtak vagy alig követték a termelékenység növekedését, miközben a „tudásmunkást” kiemelten díjazták.

A teljesítményjövodelemek ugyanakkor olyan tevékenységeket is felölelnek (hatékonyabb: szervezés és menedzsment vagy jobb gazdálkodás), amelyeket inkább a tőkéhez sorolódnak, s mint profit jövodelemek jelennek meg. Bizonyos dimenziókban a tőke és a munkajövodelemek tehát nem válnak el élesen egymástól, a kvalifikált menedzser vagy a különböző vállalati vezetők jövodeelmüket formálisan bérként realizálják. A premizálásuk ugyanakkor többnyire egyértelműen a profitok alakulásához kötődik. A képet az is árnyalja, hogy különösen a fejlett orszá-

gokban munkások egy jelentősebb része részvények vagy értékpapírok birtokosává vált, vagyis összjövedelmén belül tőkejövedelmekhez is jut (kamat vagy osztalékjövedelmek). A statisztikai és közgazdasági elemzések alapján egyértelmű, hogy a *tőke és munkajövedelmek* megkülönböztetése sem könnyű feladat (ezt tükrözi Piketty könyve is).

A kapitalizmus története a *termelékenység jelentős növekedésével* járt együtt. A könyv is jól illusztrálja, hogy mindössze 1%-os évi növekedésből hosszabb távon szignifikáns változások adódnak össze. Különösen ez a helyzet, ha ez a növekedés, főként egyes időszakokban, közelebb állt 2, mint az 1%-hoz. A munkatermelékenység azonban nem csak a *jövedelmekben* csapódott le, hanem drasztikus változásokat tett lehetővé a *munkaidő és a reálfogyasztás* vonatkozásában is.

2.3 Munkaidő csökkenése

A *munkaidő tekintetében a drámai változások* durván valahol az 1870-es és az 1970-es évek közötti 100 évben következtek be. A 19. század közepe táján a napi 12 órás és a 6 napos munkahét volt a jellemző, ami azt jelentette, hogy a munkás hetente mintegy 70 órát dolgozott. Miután ezt minden szabadság nélkül, legalább 50 héten keresztül tette, az éves munkateljesítménye 3.500 óra körül volt. Az 1960-as és 70-es évekre ez gyakorlatilag megfelelő volt. A heti munkaidő 40 órára (5 nap $\times$ 8 óra) zsugorodott, s tekintettel az éves szabadság elterjedésére (5–6 hét) az éves munkaidő 1.800 óra alá csökkent. Ez a *jövedelmek emelkedésén túl jelentős jóléti tényezőnek* tekintendő, amit a hosszabb távú egyenlőtlenségek alakulása szempontjából nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Hogy milyen torzulásokat ad ennek figyelmen kívül hagyása, jól megmutatkozik az egyes országok fejlettségének és jólétének az összehasonlításában. 2014-ben a francia egy főre eső GDP 74%-a volt az amerikaiak. A francia munkatermelékenység (1 munkaóra-ra való kibocsátás) viszont csak 6%-kal maradt el az amerikai szinttől. A különbség onnan adódik, hogy egy amerikai 2014-ben közel 30%-kal volt magasabb jövedelme, de több mint 20%-kal többet dolgozott, mint francia sorstársa. Az adatok jól mutatják, hogy a *jövedelmek* (vagy az 1 főre eső GDP) mennyire félre vezetőek lehetnek, mind a fejlettségi szintek, mind a jóléti különbségek szempontjából. A jelentős jövedelemszakadékkal szemben Franciaország

és az USA között a fejlettségi és jóléti szakadék valójában sokkal mérsékeltebb.

1. táblázat

	<i>Egy főre eső GDP</i>	<i>Egy ledolgozott óraóra jutó kibocsátás</i>	<i>Egy dolgozóra jutó évi munkaóra</i>
	2014 Világbank		
	Eustat	2012 OECD	2012 OECD
USA	100	100	1790 (100)
Franciaország	74	94	1479 (83)
Németország	85	91	1393 (77)
Magyarország	46	43	1886 (104)

Piketty nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem elemzései felhívják a figyelmet arra, hogy egy ország fejlettségét vagy gazdaságát az 1 főre eső GDP tökéletlenül fejezi ki. A nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem viszonyát is vizsgálni kell. Gyakran olvashattuk a látványos ír gazdasági növekedés alapján, hogy az Unió egyik „leggazdagabb” országává vált. Az, hogy Írországnak mekkora az 1 főre eső GDP-je még nem jelenti azt, hogy ugyanilyen arányban gazdagabb is. Piketty alapján szinte adódik, hogy az egy főre eső jövedelmet egyszerűen kombinálni kellene a nemzeti vagyon és termék hányadosával.

Az elmúlt évtizedekben a munkaidő csökkenése lelassult, a termelékenység viszonylag gyors növekedésének tükrében különösen szembe tűnő. Amellett, hogy a munkanélküliség szintje az 1960-as évekhez képest jelentősen emelkedett (Európában 2%-ról 8–9%-ra), a magyarázatot, részben a részfoglalkoztatás, valamint a munkapiacok fokozódó globális versenyében találhatjuk. Vagyis míg a legalábbis mérsékelt reálbér növekedést sikerült elérni (az adatok szerint erős differenciálódás mellett), a munkaidő csökkentésére irányuló követelések már erőteljes piaci és vállalkozói ellenállásba ütköztek. Ha visszatérünk a lehetséges közpolitikai ajánlásokra, a jóléti egyenlőtlenségek csökkentésében tehát nem csak a jövedelmek lehetnek a célpont, hanem azok eredhetnek a szabadidő növekedéséből is. A termelékenység növekedése a 21. században is jelentős munkaidő csökkenést hozhat.

2.4 Reál fogyasztási trendek

A másik kérdés a termelékenység és a technikai fejlődés hatása a *reálfogyasztásra*. Mint Piketty is bizonyítja, az elmúlt időszakban a nominális jövedelem különbségek, mind társadalmi csoportok, mind országok között lényegesen növekedtek.

Némiképp más képet kaphatunk, ha a reálfogyasztást vizsgáljuk, s a minőségi különbségeket is bekapcsoljuk. Az elmúlt évtizedek technikai forradalmával kapcsolatos termelékenység növekedés drámai hatással volt az ipari termékek széles skálája árainak alakulására. A számítógépes és távközlési forradalom lejjebb nyomja a költségeket, aminek következtében a reálárak csökkenek, nőnek a reálbérek és a vásárlóerő. Az új technikai forradalom termékeinek ára nem csak relatíve, hanem számos esetben abszolúte is jelentősen csökkent.

Az új technikai forradalom az új termékek hatalmas tömegét produkálta. Ezek egy jelentős része a relatív és esetenként abszolút árai csökkenésével *elérhetővé vált a szegényebb rétegek számára*. A termékek tömege „csurgott le” a szegény rétegekhez, ma a szegénység nem zárja ki, hogy valaki mobil telefont vagy akár televíziókészüléket birtokoljon, legyen szó fejlett vagy fejletlen országról. A tömegtermelés a költségeket oly mértékben csökkentette, hogy számos termék előállítása ma már fillérekbe kerül, s aki azokat birtokolni kívánja, lehetőségessé vált számára. Különösen olcsón elérhetőek ezek a termékek, ha használtan vásárolják. Ez vonatkozik személygépkocsi birtoklására is.

A gazdagabbak számára ugyanakkor a magasabb minőségek és használati értékek nagyobb változata áll rendelkezésre, legyen szó több funkciós plazma televízióról, full extrás autóról vagy számítógépesített háztartásról. A volt kaukázusi szovjetköztársaság délutáni csúcsforgalma alig mutat különbséget Párizssal vagy Budapesttel összehasonlítva. Ha a francia és a grúz egy főre eső GDP-t összehasonlítjuk, akkor 4.5-szeres a különbség. Az 1000 főre jutó személygépkocsikat illetően a francia szám (2012) csak 3.2-szerese a grúzknak (2010).

A fogyasztó tehát ma már jövedelme függvényében legtöbb termékre a minőség és az árak széles skáláján választhat, és elégítheti ki igényét. Egy inget megvehetünk 5, 50 vagy akár 500 euróért. Ebédelhetünk a sarki önkiszolgálóban 5, vagy a szemben lévő elegáns étteremben több száz euróért. Az 5 eurós ing vagy ebéd elérhető a társadalom többsége szá-

mára. Nem tudunk egyszerre csak egy inget felvenni, s egyszer ebédelni. A különböző árak mögött természetesen különböző minőségek vannak, de ezek gyakran nem érzékelhetőek. Az 5 eurós ebéd is tartalmazhatja a számunkra szükséges kalóriát, sőt akár az ízek kulináris élményét. A tényleges fizikai minőségi különbség mögött gyakran inkább a presztízs szempontok állnak. Az üzleti életben tudjuk, milyen autó vagy karóra a sikk. A társadalmi költségek magasak, s a magas jövedelem ezt kompenzálja. Barátunk persze lázadhat a presztízs konvenciók ellen, s ahelyett, hogy a marha pörköltjét gyertyafény mellett a fehér kesztyűs pincér ezüst étkészlettel szolgálja fel számára, leoson a sarki kiskocsmába, ahol töredék áron éppenséggel akár élete legjobb marhapörköltjében lehet része.

A nagy különbségek tehát a szegények és a gazdagok között kevésbé az általuk fogyasztott termékek vagy szolgáltatások mennyiségében, mint inkább azok minőségében vannak. Ezért tehát miközben a nominális jövedelmekben az egyenlőtlenségek nagy növekedését tapasztalhatjuk, ha a különböző társadalmi csoportok fizikai fogyasztói kosarait hasonlítjuk össze, akkor akár éppenséggel a reálfogyasztás konvergenciáját is feltételezhetjük.

Miközben a nominális jövedelmek alakulásánál bőven támaszkodhatunk statisztikai adatokra, addig a reálfogyasztás összehasonlító adatai, mind országokon belül, de különösen globális vonatkozásában gyakorlatilag hiányoznak. Így egyelőre a fentiek sokszor olyan tényeken és ismereteken alapulnak, amelyek kézenfekvőek, sokszor szembe ötlőek. Mégis hiányzik mögőlük a bizonyítás, a tudományos igazolás.

3. „Szociális állam” és progresszív adózás kérdései

Thomas Piketty könyvének egyik fő célját az alábbiakban fogalmazza meg: „Ami valóban foglalkoztat, hogy megpróbáljak a magam szerény eszközeivel részt venni abban a vitában, amelynek célja annak a legmegfelelőbb intézményi, közpolitikai és társadalomszerveződési működési módnak a kialakítása, amelynek révén igazságos társadalmi rendet hozhatunk létre. Szeretném azt is, ha ténylegesen és hatékonyan, mindenki számára érvényes jogállami keretek között lennének képesek az igazságosság garantálására. Ezeket a kereteket demokratikus vita eredményeképpen az általánosan érvényes jogelvekből kell levezetni.” (Piketty, 2015: 43) Elképzeléseit és javaslatait részletesebben a „szociális állam a 21. szá-

zadban” fejezetben fejti ki. Részemről a hiányérzetek és az erőteljes bíráló megjegyzések ezzel a fejezettel kapcsolatban merülnek fel.

Piketty határozott véleményt és konkrét javaslatokat a progresszív jövedelem és vagyonadó nemzeti és globális alkalmazását illetően tesz. „A progresszív adó a szociális állam egyik fontos építőköve: a 20. század folyamán alapvető szerepet játszott a szociális állam létrejöttében és az egyenlőtlenségek szerkezetének kedvező irányú alakulásában, a 21. században pedig hozzájárulhat e rendszer fenntarthatóságának biztosításához. A progresszív adóra azonban súlyos veszélyek leselkednek.” (Piketty, 2015: 521.)

„A vagyonadó, mint megoldás végre lehetővé tenné azt is, hogy túllépjünk a vagyonok erkölcsi hierarchiájáról szóló terméketlen vitán. Minden vagyon részben jogos, és részben potenciálisan szélsőségesen nagy. A vitathatatlan lopás épp olyan ritka, mint a vitathatatlan érdem. A tőkére kivetendő progresszív adónak éppen az lenne az előnye, hogy a különböző helyzeteket rugalmasan, konzisztensen és kiszámíthatóan kezeli, biztosítva ezzel a nagy vagyonok feletti ellenőrzés lehetőségét – ami önmagában sem akármekkora vívmány” (Piketty, 2015: 467.)

Szerinte az igazságszolgáltatás képtelen a problémák kezelésére. „A bíróságok természetesen nem tudják feltárni minden eből szerzett jövedelem vagy indokolatlan vagyongyarapodás körülményeit. A tőke megadóztatása kevésbé pontatlan és sokkal szisztematikusabb eszköz lenne a kérdés kezelésére.” (Piketty, 2015: 470.)

„A progresszivitás pedig képes kordában tartani az ipari kapitalizmus nyomán kialakuló egyenlőtlenségeket úgy, hogy eközben nem sérti a magántulajdont és a versenyformáló erőket.” (Piketty, 2015: 522.)

Nem kívánok a progresszív jövedelem vagy örökösödési adókhoz szakmailag hozzászólni, s nem kívánom azok alkalmazását sem elvetni. Pusztán arra kívánok a figyelmet felhívni, hogy Piketty javaslatai számos politikai, jogi, és hozzá kell tenni, súlyos etikai problémát vetnek fel. Nem hiszem, hogy bizonyítani kell, mennyire elfogadhatatlan az álláspont, miszerint, ha a bűnöket nem tudjuk megfogni, akkor büntessük az egész társadalmat, beleértve annak a többségét, aki teljes mértékben ártatlan. A modern jogállam alapelve, hogy legyen szó bármilyen bűncselekményről vagy szabálysértésről, az elkövetőt meg kell büntetni. S az elkövetőt kell megbüntetni, míg az ártatlanokat megvédeni. Piketty jogállami megoldásokra hivatkozik, de javaslatai teljes mértékben ellent mondanak

azoknak. Érvelése gazdaságpolitikailag is káros, hiszen az átgondolatlan adóztatás komoly károkat okozhat.

Hasonló problémák vannak az örökösödési adóval. Előre kell bocsátani, hogy nagy valószínűséggel nem érinti a termelési és tőkekoncentrációt, ami nem is lenne kívánatos, hiszen megbonthatná a termelési rendszerek méretbeni komplexitását. Kétségtelenül valamelyest módosíthatja a jövedelmek adott egyéni elosztását, de érdemi változásokhoz jelentősnek és erőteljesen progresszívnek kellene lenni. Máskülönben az általános jövedelem egyenlőtlenségeket aligha érinti, s nem is hoz érdemi költségvetési bevételt.

Morális megfontolások is felmerülnek. Az utódainkról való gondoskodás az egyik legnemesebb emberi tulajdonság. Ismerjük a mondást, nem magamért csinálok, hanem azért, hogy jobb legyen a gyermekeimnek és unokáimnak. Amikor a menekültek nyilatkoznak, a legtöbbször az hangzik el, azt szeretném, ha a gyerekem tanulhatna, és biztonságban nőhetne fel. Persze vannak érdemtelenül megörökölt vagyonok, különösen, amikor azokat érdemtelenül szerezték. Hosszú irodalmi listát lehetne sorolni a tékozló fiúról. Miközben nem vetem el a progresszív adóztatást vagy az örökségek bizonyos szintű megadóztatását, azt nagy körültekintéssel kellene tenni. S annak tudatában, hogy az „igazságosság” ezúttal is félre csúszhat, s fontos, hogy ne okozzon több kárt, mint ami hasznot hoz. S annak tudatában, hogy az esetleges egyenlenségeket vagy torzulásokat ezekkel igazából nem lehet kezelni.

Talán fontos elmondani, hogy bennünket Közép vagy Kelet-Európában a kérdés érzékenyebben érint. A háborúk, forradalmak vagy ideológiák a polgárságot itt generációként tették tönkre. Meg kellett élnie, hogy nagyapát vagy apát a háborús és forradalmi rombolás vagy a mindenféle „igazságtevő” eszmék rendre megfosztották összegyűjtött vagyონuktól, s most már szeretne reménykedni abban, hogy érdemes dolgozni és tud valamit a gyerekeire hagyni. Piketty javaslatait a progresszív jövedelemadóról vagy a vagyon és örökösödési adóról, attól félek, hogy ezen a vidéken kevesebben fogadják szimpátiával, mint hazájában. Ugyanakkor az egyenlőtlenségi problémák is élesebben merülnek fel, különösen a rendszerváltással kapcsolatos csalódás következtében.

Piketty által a szociális állammal kapcsolatosan leírtak elnagyoltak, s mint maga is elismeri, a kifejtett nézetei erősen vitathatóak. Az elméleti keretek nem tisztázottak, különösen a „szociális” vagy a „jóléti állam”

vonatkozásában, de nem derül ki, mi a véleménye a Lisszaboni Szerződés elkötelezettségéről a „versenyképes szociális piacgazdaság” modelljéhez.

Úgy gondolom, fontos lenne tisztázni, mi legyen a „szociális állam” célja. A társadalmi és gazdasági egyenlőségre törekvő ún. „szocializmus” modelljével kapcsolatos mintegy 100 éves kísérletek, különösen Kelet-Európában csúfos kudarcot vallottak. (Észak-Koreában is csak összeomlásának az időpontja kérdéses.) Ellene mentek a társadalom és a gazdaság szerves fejlődésének, s csak véres diktatúrákkal lehetett fenntartani őket. A modell sok millió ember életébe került, s nyomorszámban egyenlősített.

Nem tudunk mit kezdeni az „igazságos társadalmi rend” céljával. Nyilván viszonylagos, szubjektív, meghatározhatatlan és nagy valószínűséggel konfrontatív modell lenne. Kérdéses, mennyiben lehetne olyan demokratikus konszenzussal létrehozni, ami egyúttal ne ütközne a versenyző és teljesítményorientált társadalom követelményeivel.

Magam részéről a „szociális állam” olyan modelljével értenék egyet, ami a társadalom valamennyi tagja számára a *tisztes jólét* elérését tűzné célul. Ez természetesen szintén relatív lenne, s nem szakadhatna el a gazdasági fejlettség realitásaitól. Olyan célokat tűzne ki, mint az egyéni tehetségeket kibontakoztató oktatás, a betegség esetén társadalombiztosítás alapján a szükséges egészségi ellátáshoz való hozzájutás, a lakhatás vagy a szellemi és fizikai fejlődés lehetőségeinek a biztosítása. Ez olyan feltételeket követelne (pl. foglalkoztatás, képzés stb.), aminek alapján mindezekhez a társadalom túlnyomó többsége teljesítménye alapján jutna. Természetesen mindig kell számolni a társadalom egy meghatározott (a fejlettséggel csökkenő) részével, amely számára a kitűzött minimális jólét csak a kohéziós újraelosztás alapján lehetne elérhető. Hangsúlyozni szeretném, határozottan nem értek egyet a garantált minimális jövedelemre vonatkozó ötletekkel.

A jövőbeni kívánatos gazdaság és társadalomszervezési modell részletes megvitatása és leírása túlmegy a jelenlegi írás keretein. A jelenlegi modellek kétségtelenül válságban vannak, s újakra lenne szükség. Különösen sok szó esik a *jóléti állam* válságáról, azt túlméretezettnek, pazarlónak és alacsony hatékonyságúnak tartják. Válsága különösen a globalizáció kihívásaival szemben éleződött ki. Hasonló a helyzet a *szociális piacgazdaság* modelljével, ami az 1970-es évektől szintén válságba került.

A jóléti állam vagy a szociális piacgazdaság modellje európai civilizációs vívmány. Ezeket véleményem szerint nem csak megreformálni

kellene, hanem 21. század követelményeivel összhangban új alapokra helyezni. Az „igazságos társadalmi rend” továbbra sem képes szakítani a hagyományos jóléti állam paternalista elveivel. Az „osztogató-fosztogató” és látszólag szociálisan „igazságtevő” adóztatással szemben az *igazi szolidaritáson alapuló és hatékony szociális elosztásra* kellene a hangsúlyt helyezni. Nem mechanizmusokról, sőt nem is nagyságrendekről, hanem elvekről van szó. Az „igazságtevő” adózás megosztja a társadalmat. Az igazi szolidaritás integrálja. Véleményem szerint a szociális piacgazdaság jobban megfelel a versenyző és teljesítmény alapú társadalom és gazdaság követelményeinek.

Új társadalom és gazdaságszervezési modellre lenne tehát szükség, ami a megreformált és megjavított jóléti állam és szociális piacgazdaság elveire egyaránt épít. Tekintettel a súlyos környezeti problémákra az „eko-szociális” lisszaboni formula szerencsésebb lenne, s indokolt lenne a „demokratikus” jelzős kiterjesztés.

Irodalomjegyzék

- Marx, Károly (1959) *A filozófia nyomorúsága*. Marx–Engels művei. IV. kötet. Budapest.
- Marx, Károly, (1961) *A tőke*. I., II. és III. kötetek. Kossuth. Budapest.
- Meadows, Dennis L. (1972) *The limits to growth*. Universe Books.
- Pearce, D. W. (1986) *The MIT Dictionary of Modern Economics*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Piketty, Thomas (2013) *Le capital au XXIe siècle*. Edition Du Seuil, Paris.
- Piketty, Thomas, (2014) *Capital in the Twenty-First Century*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, London.
- Piketty, Thomas (2015) *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Polányi Károly (1997) *A Nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Roach, Brian (2007) *Corporate Power in a Global Economy*, Tufts University, Medford.
- Ruchir, Sharma (2013) *Breakout Nations*. In Pursuit of the Next Economic Miracles, Penguin. London.
- Vitali, Stafania; Galttfelder, James B., and Battiston, Stafano, (2011) *The network of global corporate control*, Chair of Systems Design, ETH Zurich.

Zaicz, Gábor, (ed) Etimológiai szótár Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.

SIMAI MIHÁLY

GONDOLATOK A KÖZGAZDÁSZ SZAKMA JÖVŐJÉRŐL

Magyarország, a magyar gazdaság a rendszerváltást követően újra szerves része lett a kapitalista világpiacnak. Ez egy sajátos képződmény, amely egyrészt a nemzeti gazdaságokba van beágyazódva, tehát meghatározott mértékben befolyásolja jellegzetességeit és működését, másrészt olyan általános normák, szabályok alapján működik, amelyeket a világpiac legfőbb erői, szereplői határoznak meg. Az eligazodás ebben a rendkívül komplex rendszerben új feladatok egész sorát állította a gazdasággal hivatásszerűen foglalkozó szakemberek elé.

A magyar társadalomban sokan hiszik, hogy a közgazdasági kérdésekhez, a gazdaságpolitika jellegéhez, lehetőségeihez mindent ért. A valóságban, mint ez a gyakorlatból is kiderült, sokkal inkább a hozzá nemértés a jellemző. A politikai döntések és a politikusok gyakran hagyják figyelmen kívül a közgazdászok figyelmeztetéseit, s magát a szakmát is lebecsülik. Voluntarizmus, szubjektivizmus uralkodott el bizonyos körökben, ami az új feltétel rendszerben, amikor az ország nagymértékben függ a világpiac fő szereplőitől, ezek értékítéletétől, különösen veszélyes. Oktatási rendszerünkben hosszú ideig tartott, amíg a szocialista időkben sikerült a tudománytalan dogmatizmust háttérbe szorítani. Az eklektikus gyakorlatiasság térhódítása a felsőoktatásban hozzájárult a reformgondolkodás és gyakorlat térhódításához. A rendszerváltást követően a piaci dogmatizmus vette át a korábbi etatista dogmatizmus helyét és szerepét.

Magyarországon, s más országokban is a közgazdászok "túltermeléséről", illetve ennek mértékéről, jellegéről vita folyik. Választ kell adni arra, hogy milyen lesz a kereslet. Folyamatban van az áttérés a felsőoktatási reformra, s ha nem gondolják át megfelelően a változó szükségleteket, az adott területen komoly és tartós zavarok keletkezhetnek.

Vannak egyéb okok is. Jelentős évfordulók adnak alkalmat a történelmi visszatekintésre. A 2005 és 2006 év fontos évfordulók éve a közgazdászok szempontjából. 2005-ben volt 200 éve annak, hogy az egyik angol egyetemen megalakították az első politikai gazdaságtan tanszéket a világon az angliai Hailscury Collegeban, amelynek vezetőjévé és professzorává Malthust nevezték ki. 2006-ban 230 éve lesz annak, hogy Adam Smith híres munkája, a *The Wealth of Nations* megjelent. Mint ismeretes ezt a munkát tekinti a szakma története az első jelentős közgazdasági műnek. Hetven évvel ezelőtt jelent meg Keynes ugyancsak nagyjelentőségű munkája, a foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elméletéről. Jövőre lesz 130 éve Marx Tőkéjé megjelenésének. Nem célom az, hogy e munkákról megemlékezzek. Ezek a munkák is arra utalnak, hogy a közgazdász, mint önálló szakma nem nagyon régi, s kezdetei gyakorlatilag meghatározhatatlanok.

Ki a közgazdász?

Bizonytalan annak meghatározása is, hogy a XXI században ki tekinthető közgazdásznak. Egyes vélemények szerint az, aki erre jogosító felsőfokú diplomával rendelkezik. Közismert ugyanakkor az, hogy igen sok nagyjelentőségű és kiváló közgazdász más szakterületről származik. Maththus például matematikát és filozófiát tanult. Adam Smith eredeti szakmája ugyancsak a filozófia volt, éppúgy, mint Marxé. Keynes matematikát és filozófiát tanult. Marshal ugyancsak matematikus volt. Igaz, hogy talán még több közgazdász diplomásról lehetne kideríteni azt, hogy a tudomány más területeken vált ismertté. A XX század nagy közgazdászainak többsége azonban, már e szakterületen szerzett diplomát. A kínálati oldal, vagyis a felsőfokú közgazdasági oklevél birtoklása azonban ma sem elegendő a közgazdász fogalmának meghatározására. A XX század során a közgazdasági felsőoktatás hihetetlen mértékben kiszélesedett és differenciálódott. A differenciálódás egyrészt a két meghatározó szint, a makroökonómia és a mikroökonómia szerint ment végbe a XX század eleje óta, ugyan egyes országokban erre már a XIX században sor került. Németországban a Volkswirt és a Betriebswirt képzés szétválása, Amerikában a döntően vállalati irányítással foglalkozó üzleti iskolák hálózatának létrejötte jelezte a folyamatot. A „Business School” diplomáit sokan nem is tekintik közgazdászoknak.

A közgazdászok körét sokan az elmélettel foglalkozókra vagy a nemzetgazdaság folyamatainak elemzőire szűkítik. Valóban sajátos területet alkotnak az elméleti kérdésekkel foglalkozó közgazdászok. Többségük a gazdasági folyamatok makroszintjével foglalkozik. Egyre több elméleti közgazdász foglalkozik azonban a gazdaság mikro közegével s a piac változó viszonyaival. Itt kívánom megjegyezni, hogy a természettudományokkal foglalkozó kollégák közül sokan vonják kétségbe azt, hogy a közgazdaságtan tudomány-e? Vitathatatlan, hogy sok olyan közgazdasági irányzat létezik, amelyik szubjektív hipotézisekre épít, s nem rendelkezik azokkal a kritériumokkal, amelyek alapján tudománynak lehetne tekinteni. Igaz, hogy az ilyen megközelítések a természettudományokban sem ismeretlenek. Az elmúlt évtizedek során egyébként szűkült az a szakadék, amelyik a sokak által objektívnak tekintett természettudományok és a szubjektívnek tekintett társadalomtudományok között a megismerés folyamatában fennállt. (A termodinamika és az entropia törvénye, a tér és az idő relativitásának realizálódása, Heisenberg bizonytalansági elve, a kibernetikus rendszerek komplexitása, a káosz elmélet, amely felismerte a rendet a káoszban, a parányi részecskékre való bomlásnak és a világmindenségnek végtelensége viszonylagossá tette az évszázadokon keresztül általánosnak hitt és objektívnak tekintett természeti törvények értékét.)

Az elmélettörténészek a közgazdaságtudományt különböző iskolák szerint csoportosítják. Az egyes iskoláknak, éppúgy, mint a vallásfelekezeteknek vannak „hívei”, fundamentalista követői, reformistái, eklektikusai. A tudomány kezdetei óta vitatott, hogy az irányzatok, különösen normatív elemeikben mennyire kapcsolódnak az érdek és értékviszonyokhoz, illetve a gazdaság funkcionális területeihez?

A társadalmi értékrendhez való viszonyítás érdekében a következő fő irányzatok szerint csoportosítottam az egyes elméleti iskolákat:

- az erkölcsi tanításokhoz kötődők;
- a piac döntő szerepének hitvallói;
- az állam döntő szerepében hívők;
- a reformközgazdászok;
- a forradalom közgazdászai;
- a társadalmak utópistái;
- a közgazdász technikusok.

A XXI században szinte mindegyik irányzatnak vannak követői.

A közgazdász szakma jövője és a gyakorlati alkalmazások szemszögéből célszerűbb a funkcionális területek szerinti csoportosítás.

A gazdaság rendszerelmélete, amelyik az általános rendszerelméleten és a politikai gazdaságtanon alapul, felhasználva egyrészt az általános rendszerelméletet, s általános leírást ad a gazdaságról, mint bonyolult, valószínűségi és dinamikus rendszerről. Megvilágítja a természetben történő, valamint a tudományos és technikai fejlődés hatására végbemenő változások következményeit.

A gazdasági viselkedés elmélete, amelyik keresi a rendszer elemeinek viselkedési vonalának és kölcsönös kapcsolatainak meghatározóit. Ez nagymértékben alkalmazza a "fekete doboz" módszerét, amikor a blokk belső struktúráját ismeretlennek tételezi fel s csak a bemeneteket és kimeneteket ismeri. Ez az elmélet szoros kapcsolatban áll a szociológiával, a lélektannal és a joggal.

A gazdasági szabályozás elmélete amelyik abból indul ki, hogy a gazdaság önszabályozó rendszer s ebbe igyekeznek erőszakkal, ösztönzőkkel, rábeszéléssel bizonyos változásokat belevinni azokon a területeken, ahol erre a gazdaság reagálni képes.

A gazdasági információ elmélete amelyik a gazdasági rendszerben végbemenő folyamatokat információs folyamatokra osztja és a szabályozási rendszer információs rendszerként tárgyalja. Az információs csatornák és a hírek együttes vizsgálatával elemzi a gazdasági rendszerek elemei közötti információs kapcsolatokat. Ennek fontos oszlopa a gazdaság mérésének, jelrendszerének és az adatok feldolgozásának elmélete. Azokat a mutatókat keresi és dolgozza fel, amelyek megfelelően tükrözik a gazdasági rendszer elemeinek ismérveit, tulajdonságait.

A gazdasági döntéselmélet, vezetéselmélet, a determinált, valószínűségei és bizonytalan döntési feltételek mellett vizsgálja az alternatívák kidolgozásának, a döntések prognosztizálhatóságának mechanizmusait és a döntési kritériumokat. A vezetéselmélet pedig a megadott program alapján való szabályozást vizsgálja.

A gazdaság emberi, társadalmi vonatkozásainak, összefüggéseinek elmélete. Ez a gazdaságot, mint az emberi tevékenységek összességét társadalmi beágyazottságát jellemzi, felhasználva a politológia, szociológia, lélektan, az etika, az esztétika és az orvostudomány eredményeit.

A nemzeti gazdasági rendszerek szintézisének és kölcsönhatásainak elmélete a világgazdasági folyamatokat vizsgálja, amelyek során az államok, mint rendszerek sokoldalú egymásra hatása érvényesül s ennek nyomán sajátos mechanizmusok keletkeznek, zavarok, konfliktusok alakulnak ki

A közgazdaságtudomány fejlődésének és a közgazdászképzés differenciálódásának igen fontos iránya az egyes szektorok: ipar, mezőgazdaság, pénzügyek, kereskedelem közlekedés stb. és a tevékenységek funkcionális területei szerint ment végbe, illetve folytatódik (elemző, tervező, szervező, kutató.) Egy további irányt az un. transzdiszciplináris határterületek jelentik: orvos-közgazdász, mérnök közgazdász, környezet-gazdász, regionális kérdésekkel foglalkozó közgazdász.

A szakma sokoldalúsága és differenciálódása nyomán fogalmazódott meg az, hogy a jogászokhoz hasonlóan, a közgazdászok is a társadalmak diplomás mindenesei, hiszen néhány, pontosan meghatározható, speciális ismeretek igénylő szakterületek kivételével (pl. orvos, biológus, fizikus vagy mérnök) gyakorlatilag minden területen foglalkoztathatók. Sok fiatal éppen ez vonz a közgazdasági felsőoktatás területére, hiszen elvileg rengeteg lehetőség nyitott az ilyen diplomával rendelkezők számára.

A keresleti oldal szemszögéből célszerű a gazdasági fejlődés sajátosságainak, irányainak felvázolása.

A XXI század elején előre jelezhető főbb irányok

A gazdasági folyamatok növekvő komplexitása nehezebb áttekinthetősége, a kölcsönös függőségi viszonyok, kölcsönhatások visszacsatolások szaporodása.

A gazdaságok pénzügyi „mélyülése”, a pénzügyek jelentőségének növekedése.

Átmenet a tudásalapú társadalomba, s a tudományos és műszaki fejlődés döntő szerepe. Nemzetközileg integrált rendszerek és hálózatok

Nemcsak globalizáció, hanem a globalizáció és fragmentáció egyidejű jelenléte a rendszerben. Változó érdek és értékviszonyok.

Az emberi tényező szerepének növekvő fontossága – demográfiai polarizáció – foglalkoztatottsági válság.

A fejlődés fenntarthatóságának kérdései és két oldala: a szociális és környezeti fenntarthatóság követelményrendszere.

A jövő fontos kérdése lesz a fogyasztás fenntarthatósága!

Közgazdászokra nagyobb szükség lesz: a gazdasági és társadalmi élet minden területén.

Különösen lényeges feladatok

1. Elemzés, Szükséges információk körének tartalmának meghatározása, ezek feldolgozása, következtetések, javaslatok.
2. Menedzsment, irányítás, szervezés: gazdasági és társadalmi folyamatok szervezése makro, mikro szinten, az adott közösségek számára (vállalat, államigazgatás, oktatási rendszer, kutatás fejlesztés stb. leghatékonyabb alternatívák kiválasztása).
3. Előrejelzések/ kockázati tényezők esetében igen lényeges a „bizonytalanság” évszázadában.
4. Tervezés.
5. A „papírgazdaság”, a pénzügyi folyamatok alaposabb megismertetése.
6. Az emberi tényezők megfelelő kezelése: demográfiai folyamatok, képzési irányok, foglalkoztatás, ösztönzési viszonyok, egészségügy, szociális problémák.
7. A társadalom és a gazdaság mennyiségi viszonyainak, összefüggéseinek kezelése, modellezése.

Milyen következtetések adódnak ezekből?

1. A közgazdászok iránti kereslet jelentős marad.
2. A szakma differenciálódása tovább folytatódik.
3. A jövő közgazdászainak képzését a mainál sokkal szilárdabb és sokoldalúbb elméleti alapokra, makro-, mikro- és mezófolyamatok és gyakorlat alapos tanulmányozására kell helyezni. Többet kell tudniuk a gazdaság társadalmi-történeti-technikai összefüggéseiről. Erre lehet felépíteni szektorok vagy szakterületek szerinti érdekei specializálódást.
4. A közgazdász szakmában a nemzetközi folyamatok megértetése, a komparativitás és a határterületek különösen fontosak a jövő szakosodáshoz,

5. A szakterület különlegességei és újdonságai különösen fontossá teszik az állandó továbbképzést. Az oktatási rendszert eszerint kell fejleszteni, rugalmasabbá tenni.

SURÁNYI SÁNDOR

A GLOBALIZÁLÓDÁS HATÁSA ÉS ELLENTMONDÁSAI¹

Az új világrend kibontakozásának, a globális és kölcsönös függőség mélyülésének előnyei és ellentmondásai egyaránt arra utalnak, hogy a világgazdaság rendkívül összetett rendszerében dialektikus változások mennek végbe. A gazdaságszerkezeti, illetve társadalmi módosulások egy része a fejlődés meggyorsulását szolgálja, de olyan erők is működésbe lépnek, amelyek mélyíthetik a válságot. Miközben például a legfejlettebb országok közötti integráció a globalizálódás fontos lépcsőfoka, gátolhatja a fejlett és fejlődő régiók közötti szakadék felszámolását, tovább csökkenti az esélyt arra, hogy a harmadik világ nagyobbik része valaha is behozza lemaradását és a globalizálódás szerves részévé válhat. A tovább erősödő fejlett integrációs alakulatok zárt, egymással versengő csoportosulásokká válhatnak, reménytelen perifériaszerepre kárhoztatva a kívül rekedteket. Ezért a globalizálódás tartalmának (máris mutatkozó, vagy lehetséges negatívumait is beleértve) és előrehaladásának értékelése nélkül a hidegháború után végbemenő alapvető fejlődési tendenciákat nem érthetjük meg.²

A globalizálódás tartalma

A globalizáció mindenekelőtt számos nemzeti és transznacionális folyamat, illetve struktúra összefonódását jelenti. A zártság és az elkülönülés gazdasági és politikai értelemben egyaránt visszaszorul, tágul annak a

¹ A cikk megjelent: Surányi Sándor. 1996. A globalizálódás hatása és ellentmondásai. *Magyar Tudomány*, 12: 1445–1454.

² Ilyen például a termelés földrajzi átcsoportosulása, az ipari tevékenységek áramlása határokon át, a nemzetközi pénzpiacok terjeszkedése, azonos fogyasztási cikkek világméretű elterjedése, erőteljesebb népességmozgás, a demokrácia világméretű terjedése.

lehetősége, hogy az egyes országok gazdasága, kultúrája, politikája és ideológiája behatoljon más országokba. Ennek a technikai feltételei (informatika stb.) is mind könnyebbé válnak. (2/128. oldal) Tény, hogy ezen a téren a (világ)gazdasági együttműködés kényszere a legintenzívebb, sőt a gazdasági hatalom mindinkább képes a politikai hatalom megkerülésére, vagy akár irányítására is, sok tekintetben a nemzeti szuverenitás maradtalan gyakorlását is csorbítva. Mindez a termelés globális területi és szerkezeti átrendeződését éppúgy magában foglalja, mint a pénzpiacok integrációját.

Bár a folyamat nem kis részben homogenizálódásként fogható fel, a globalizálódás nem vezet szükségszerűen a nemzeti, vagy akár regionális különbségek teljes eróziójához. (5/428. oldal) Az egymásnak ellentmondó tendenciák itt is megmutatkoznak, a folyamat azok *egységeként* bontakozik ki és fejlődik. Miközben például a gazdaságok homogenizálódását idézi elő, egyidejűleg akár erősítheti is a vallási, etnikai vagy egyéb különbségeket.

Fontos összetevő a kommunizmus (mint mostanáig alternatívnak tekintett rendszer) látványos összeomlása, Európa újjarendeződésének perspektívája, az előrehaladó és sikeres nyugat-európai integráció, a magántulajdon, a magánkezdeményezés és a demokrácia elveinek elfogadása Oroszországban, diktatórikus rezsimek megszűnése több afrikai országban, a környezeti gondok iránti nagyobb figyelem világszerte.

Mindez új *korszak kibontakozására* teremt lehetőséget, amelyben a globalizáció meghatározóvá és visszafordíthatatlanná válik. A folyamat ellentmondásai, illetve problémái kapcsán azonban az azzal kapcsolatos kétélyeket kell említenünk, miszerint (2/127. oldal) a globalizálódás a függés kölcsönösségének az elmélyülését és a demokratikus értékek terjedését hozza magával, továbbá – mint az előzőekben már kitértünk rá – hogy az előrehaladó regionális integrációk valóban az előrehaladó globalizálódás lépcsőfokait képezik.

A globalizáció jelenlegi módozatát elindító, magát egyedül helyesnek kinyilvánító nyugati modellel szemben ugyanakkor semmiféle működőképes alternatíva nem mutatható fel, amely kiküszöbölhetné annak számos aggasztó fogyatékoságát, illetve feszültségét (tartós munkanélküliség, fokozódó polarizálódás stb.).

Az interdependencia erősödése

A világgazdaság, a beruházások és a termelés fokozódó nemzetköziesedés az ipari forradalom kibontakozása óta vált meghatározó tendenciává. Ez mindvégig szoros összefüggésben állt a műszaki fejlődéssel, a *tudományos technikai forradalom* alapján azonban példátlan mértékben felgyorsult. A tudományos világ és a közgondolkodás egyaránt arra kényszerül, hogy ennek alapján értékelje át a világban végbemenő folyamatokról és az emberi fejlődés jövőbeni lehetőségeiről kialakult nézeteit. (1/138.oldal)

A nemzetgazdaságok közötti interdependencia példátlan mértékű fokozódását mutatja, hogy miközben 1964 és 1992 között az ipari országok összes termelési értéke évi 9%-kal emelkedett, az exportált termékek értéke 12%-kal, az országok közötti összes hitel- és kölcsönfelvétel pedig 23%-kal nőtt. (4.)

Ma általánosnak mondható az a megítélés, hogy az interdependencia fokozódása hozzájárult az országok életszínvonal emelkedéséhez és folytatódása további *előnyökkel* járhat. Alapvető változásra kerülhet sor az államok közötti kapcsolatokban, a világpolitikában is. A versengésben a gazdasági eszközök és erőforrások kerülnek előtérbe, ami természetesen távolról sem jelenti az országok közötti konfliktusok megszűnését.

A nemzetgazdaságok változó gazdasági helyzete és növekvő külgazdasági érzékenysége (sőt növekvő függősége) és a világban megállás nélkül végbemenő jövedelem polarizálódás azonban ennek a folyamatnak a *veszélyeire* is felhívja a figyelmet. Először is a globalizálódásból realizálható *előnyök* az egyes országcsoportok között igen *egyenlőtlenül oszlanak* meg és így tovább mélyítik a meglévő aszimmetriákat.

A nemzetközi együttműködés irányítási problémái, vagy a helytelen nemzeti politikák felfokozhatják a világgazdasági függőségből eredő veszélyeket, negatívumokat.

Azt ugyanis a belátható jövőben még adottnak kell vennünk, hogy a nemzetközi fejlődés egyrészt továbbra is független *nemzetállamokra* tagolódik, másrészt viszont az országok közötti növekvő gazdasági interdependencia, mindenekelőtt pedig a nemzetközi gazdasági *integráció* a *különbségek csökkenése* irányába hat, miközben sok területen aláássa a nemzeti kormányzatok függetlenségét.

A legtöbb ezzel a témával foglalkozó kutatás rámutat a nemzeti politikai *szuverenitás* és a fokozódó nemzetközi *integráció* közötti „versengésre”. A piacok növekvő nemzetközi jellege egyre jobban ellentétbe kerül a széttagolt politikai hatalommal. Más szavakkal a *világ* politikai és gazda-

sági *strukturái* egyre rosszabbul „illeszkednek” egymáshoz, a gazdasági kapcsolatok tényleges szférái egyre kevésbé esnek egybe a nemzetállami jogkörökkel.

Mindez annak ellenére is fennáll, hogy a technológiai, a társadalmi, (sőt sok szempontból a kulturális) változások hozzájárultak az országok közötti *gazdasági távolságok* erőteljes csökkenéséhez. Azok az állami (korlátozó) politikák, amelyek gátolták az országok közötti tranzakciókat, *megszűntek*, de legalábbis jelentősen csökkentek.

A szállítási és kommunikációs technológia fejlődése minden eddiginél közelebb hozza egymáshoz az országokat, *egyszerűbbé teszi* az áruk, a pénz és a munkaerő eljuttatását országok és kontinensek között, miközben e mozgások *költségei* is alacsonyabbak.

Az új kommunikációs technológia kiemelkedő hatást gyakorol a *pénzügyi* tranzakciók alakulására. Ezen a téren a korlátok lebontása később kezdődött, de sokkal simábban és gyorsabban ment. A számítógépek, kommunikációs műholdak *megkönnyítik* az információk, a jövedelmező befektetésekre és pénzügyi tranzakciókra vonatkozó ismeretek nemzetközi áramlását, egyszerűsítik a szolgáltatások *díjának átutalását*.³

A 90-es évek elejére a tőkeáramlás akadályai leomlottak és a nemzetközi pénzügyi tranzakciók bővülése messze meghaladja a világkereskedelem lebonyolításához szükséges mértéket. Az ilyen piacok a tőkés fejlődés korábbi szakaszaiban is hatással voltak egymásra, ma azonban korábban elképzelhetetlen mennyiségű tőke áramlik az országhatárokon át példátlan gyorsasággal. Ezt jelezték az 1987-es Wall Street-i katasztrófát követő összeomlások is.

A technológiai változások nem gyakorolnának ilyen nagy hatást az országok közötti kapcsolatokat mélyülésében, ha az államok politikai ellenállása ellensúlyozná a megnövekedett lehetőségeket.⁴ A II. világhábo-

³ Az 50-es években pl. pénzügyi átutalásokat csak a hivatalos munkaidő alatt elehetett eszközölni. Ma ezek átfutási ideje 0, és a nap 24 órájában lebonyolíthatóak. Nagy *világbankok fiókról-fiókra* egymásnak adják a tranzakciók lebonyolítását, illetve a feltételeket a földgolyón úgy, hogy az *követi a nap járását*. (Ostry...)

⁴ A magángazdaság szempontjából a korábban – időnként a kapcsolatokat szinte lehetetlenné tevő – választófalak *növelték* a határokat átszelő árumozgások költségeit. Hatásukra *csökkent a kereskedelem*, vagy akár meg is szűnhetett. A 30-as évek alatt például a kormányzatok *különösen nagy súlyt* helyeztek ezekre a *korlátozásokra*, amelyek mai megítélések sze-

rút követően azonban (néha együttműködés keretében, néha egyoldalúan) csökkenteni kezdték, vagy részben teljesen meg is szüntették a válaszfalakat, a kereskedelmi és egyéb korlátozásokat.⁵

Bár ellentmondások akadnak, a GATT-tárgyalások nagyban hozzájárultak a javak (és újabban úgyszintén a szolgáltatások) nemzetközi áramlásának akadálymentesebbé tételéhez. A 80-as évek közepe óta sok, korábban inkább elzárkózó harmadik világbeli ország (pl. olyan hatalmas ország is mint India) szintén csatlakozott a határain érvényben lévő korlátozások csökkentéséhez és a *nyitott* gazdaságpolitika erősítéséhez.

A *technikai fejlődés* akkor is hozzájárult volna az integrálódás mélyüléséhez, ha az adminisztratív akadályokat nem csökkentették volna ilyen mértékben. A *válaszfalak*_lebontása (technikai fejlődés nélkül) önmagában is integráló hatást fejt ki. Mindkettő megléte *egymást kölcsönösen erősítő* hatást gyakorol és hozzájárul a világgazdaság korszakos átalakulásához. (3.)

Az országok nemzetközi gazdasági átcsoportosulása és a nemzetközi intézmények működésének hatékonysági problémái mögött is a nemzetközi piacok fokozódó integrációja és a nemzetközi nagyvállalatok stratégiájának ezzel összefüggő megváltozása húzódik meg.

Integráció és fragmentáció

A hidegháború és a blokkpolitika óriási társadalmi-gazdasági terheinek megszűnése, a tudományos-műszaki forradalom (benne az üvegszál-optika és a számítertechnika alkalmazása) példátlan történelmi lehetőséget teremt a globalizációs folyamatok kiteljesedésére és a világgazdaság eddigi fejlődési ellentmondásainak csökkentésére.

Ennek ellenére nem alaptalanul növekszik az aggodalom a fejlődés kilátásait illetően, elsősorban is a *globális válságtünetek* szaporodása és erősödése miatt.

rint elnyújtották és mélyítették a válságot. (Ostry...)

⁵ A GATT-keretében folyó multilaterális tárgyalások, mint pl. a 60-as években zajló *Kenney-forduló*, a 70-es években zajló *Tokiói-forduló* és az 1994-ben aláírt *uruguayi forduló* kiemelkedő példák a kereskedelmi válaszfalak nemzetközi megállapodások alapján eszközölt csökkentésére.

Igaz például, hogy a globalizálódás a *jövedelmek összességének* növekedését idézi elő, az emberiség jelentős része ugyanakkor mégis abszolút szegénységben él és növekszik a *szakadék* a gazdagok és a szegények között. Ezt a tendenciát még inkább erősíti a tudás- és információintenzív gazdasági fejlődés korszakának a beköszöntése, a transznacionális vállalatok szerepének és befolyásának növekedése, nem utolsósorban pedig a környezeti ártalmak súlyosbodása.

A globalizálódás kétségtelen jelei ellenére a valóságos világhelyzet ma még sokkal inkább jellemezhető az *egyenlőtlenségek*, a szakadék növekedésével, a függő helyzetek és aszimmetriák fennmaradásával, semmint a globális és kölcsönös függőségek egyértelmű térhódításával.

Talán ezért is vált napjainkra oly rendkívüli fontosságúvá az a kérdés, hogy melyek a gazdasági egyenlőségre és elfogadható környezeti ártalmakra épülő *fenntartható* fejlődés feltételei. Feltéve, hogy erre egyáltalán autentikus választ adhatunk, további nehezen eldönthető probléma, hogy *realizálható-e* mindez a ma meglévő globális (gazdasági, pénzügyi stb.) *intézményrendszer* keretei között.

A nemzetközi szervezetépítés és szervezet átalakítás nem tartott lépést a nemzetközi hatalmi centrumok strukturális változásával és az integráció erősödésével. (8/8. oldal) Azok a nemzetközi szervezetek, amelyek a második világháború után betetőzték a kialakuló nemzetközi gazdasági rend kialakulását továbbra is fennmaradtak. (bővebben 9.)

A szervezetek *problémái* egyrészt anyagi-finanszírozási természetűek, ugyanis költségvetési feszültségeik miatt a nagy országok sem tudják eléggé ellátni pénzügyi forrásokkal a szervezeteket, másrészt pedig ideológiai fenntartások gátolják a nemzetközi piacok működésébe való beavatkozást.

A globális gazdasági átalakuláshoz a *világpolitikai struktúrájában* bekövetkező változások társulnak. Mindenekelőtt nőtt a döntéshozó egységek (független államok) *száma* és megosztottabbá vált a politikai erő. E politikai *pluralizmus* velejárójaként növekedett a nacionalizmus és az etnikai feszültségek is fokozódtak.

A nemzetközi intézmények taglétszáma és a tagországok közötti heterogenitás jelentős növekedése (a volt szocialista és a fejlődő országok zöme csatlakozott) következtében megváltoztak a szervezetek működési feltételei. Egyre sürgetőbb kérdés, hogy milyen intézményrendszer lesz képes ilyen sokszínű tagság igényeinek megfelelően eredményesen tevé-

kenykedni. Korábban ez a probléma kisebb volt, hiszen a fejlődő országok egy része és a két tömbre szakadt világ egyik fele jórészt elzárkózott a nemzetközi szervezetek tevékenységében való aktív részvételtől. A 90-es évektől azonban ezen a téren is alapvető módosulásra került sor, amire választ kell adni.⁶

A másik kevésbé látványos, de lényeges változás az USA politikai és gazdasági hegemoniájának fokozatos elvesztése,⁷ miközben példátlan gyorsasággal nőtt meg az Európán és Amerikán kívüli hatalmak szerepe (Japán, Korea, Indonézia, Kína, Brazília, Mexikó). Más szóval: az egy vagy 1–2 ország abszolút dominanciájára, döntéshozatalban való túlsúlyára épülő világot olyan világrendszer váltotta fel a globalizálódási folyamatban, amelyben a gazdasági erő és befolyás lényegesen több állam között oszlik meg, mint a háború után kiépülő nemzetközi rendszer kezdeti időszakában.

Nem kevésbé jelentős közelmúltbeli fejlemény a szovjet blokk szét hullása. A zárt, gazdaságilag mindinkább elszigetelődő országok most a nyugati modellt igyekeznek követni, és a kapitalista elveket átvenni. Sikerességének függvényében mélyülnek kapcsolatai a világ többi részével.

A világ gazdasági és politikai szervezetei nyilvánvalóan alkalmazkodni kényszerülnek az új követelményekhez, a nemzetközi intézmények átalakítása, működésük hatékonyabbá tétele azonban szintén hosszabb átmeneti időszakot követel.

⁶ A nemzetközi szervezetek taglétszámának a növekedése is ezt példázza: 1944 júliusában a Bretton Woods-i rendszer kiépítésénél 44 ország vett részt a konferencián. Ez hozta életre az IMF-t is. 1970 végén az IMF-nek 118 tagállama volt. Ez a 80-as évek közepére 150-re, 1994-re pedig 178-ra emelkedett. A számbeli gyarapodás nagyrészt a gyarmati rendszer megszűnésével van összefüggésben. Bár ezek az országok kicsik és a globális gazdaságban csekély súlyt képviselnek, együttes befolyásuk, nem csekély, érdekeiket nem lehet úgy figyelmen kívül hagyni, mint a múltban.

⁷ A II. VH után az US a világtermelés több mint 1/3-át adta. A 90s elejére ez 1/5-re esett.

Új feltételek a nemzetgazdaságok számára

A globalizálódás a nemzetgazdaságon belüli tevékenységeket elsősorban a külgazdasági befolyás növekedése révén érinti. Amikor például az országok közötti „válaszfalak” nagyok voltak és az interdependencia gyengébb, a hazai és a nemzetközi politika elkülönítése sokkal könnyebb volt. A nemzetközi politika szférájába a határon meglévő korlátozások (vámok, kvóták, tilalmak) vagy a különböző nemzetközi események tartoztak. Minden mást a nemzeti politika hatáskörébe utaltak (versenypolitika, termékszabványok, munkahelyi biztonság, pénzügyi intézmények szabályozása és ellenőrzése, adószabályok, költségvetés, stb).

A hazai politika területén az állam szuverén döntési jogkört élvezett. A döntések a hazai polgárok, vagy politikai intézmények preferenciái alapján születtek, többnyire a más államokra gyakorolt hatástól függetlenül.

Amint azonban a korlátozások és az országok közötti gazdasági távolságok csökkentek, a nemzetközi érdeklődés számos belpolitikai-gazdaságpolitikai területre is kiterjedt. A nemzeti kormányoknak így a globalizálódás országhatárokon belüli gazdasági-társadalmi következményeivel is egyre többet kell foglalkozniuk, döntéseikben mind erőteljesebben kell számításba venni más országok érdekeit, azok kölcsönös egymásra hatását.⁸

A szorosabb integrálódás valójában megköveteli a határon belüli politikai és gazdasági gyakorlat felülvizsgálatát, mint ahogy arra mindekelőtt az EU fejlődése kapcsán sor került. De hasonló lépések váltak szükségessé az uruguayi forduló (pl. a nemzetközi szolgáltatásáramlás liberalizálása kapcsán) a NAFTA (észak-amerikai integráció) kialakítása, valamint az USA és Japán bilaterális kereskedelmi tárgyalásai során is. A jövőben a korábban nemzetállami döntési területet képező határon belüli kérdések nemzetközi szintű megvitatása még gyakoribbá válik, ami ter-

⁸ Mert pl.: ha *A ország* megengedi a vállalatainak, hogy mérgező anyagokat bocsássanak a levegőbe *B ország* pedig nem, azok a vállalatok, amelyek ilyen tevékenységet folytatnak, olcsóbban tudnak termelni *A-ban*. *B ország* nemzetközileg *A-val* versengő vállalatai tehát panasszal fognak élni tisztességtelen verseny miatt és nyomást gyakorolnak nemzetközi szennyvezési szabályok elfogadása érdekében.

mésztesen távolról sem lesz egyszerűbb feladat, mint korábban a válaszfalak lebontásának a kérdése volt.

A globalizálódás mélyüléséből származó feszültségek három átfogó forrásból táplálkoznak:

- a. *Határokon átgyűrűző hatás.* Amint az előzőekben már utaltunk rá az ország határain belüli szabályok, tevékenységek más országokra is erőteljes hatást gyakorolnak. Az egyes országok kölcsönös gazdasági összefonódása erre egyre több példát szolgáltat.⁹ Az ilyen tolvagyűrűző hatások közül azok okoznak nagyobb feszültséget, amelyek a versenyfeltételek egyenlőtlené válásához járulnak hozzá.¹⁰
- b. *A nemzeti autonómia csökkenése (kihívások a politikai szuverenitással szemben)*
- c. *Az állam szerepének megváltozása*

A kis országokat belső gazdaságpolitikájuk kialakításában mindig is befolyásolták a külföldi események, világgazdasági folyamatok. Korábban kellett alkalmazkodniuk, mint a nagyobb gazdasági hatalmaknak. Ma azonban a nagy országok is csak mások érdekeinek figyelembevétele, másokkal való együttműködés alapján érhetik el céljaikat, ehhez igazítva makroökonómiai politikájukat.

Az együttműködést és egyeztetést napjainkban elsősorban a piaci erők hatása kényszerítheti ki. Ha egy állam például e követelményt mellőz-

⁹ Egy ország laza törvényei a tőke és értékpapírpiacon, (tekintettel a modern bank- és értékpapír-piaci technika összefüggő hálózattá válására) megakadályoznak más országokat is abban, hogy megfelelő szabályoknak szerezzenek érvényt, és fellépjenek a hamis üzletekkel szemben. Tekintettel a tudás és ismeretek gyors terjedésére, egy ország tudomány- és technológiapolitikája olyan ismereteket produkál, amit más országok is használhatnak anélkül, hogy teljes árat fizetnének érte. Egy ország munkaerőpiaci politikája gondokat okozhat egy másik országban, mivel munkakeresőket indíthat el, ugyanakkor más helyeken adott munkaerőben hiányt okozhat. Ide tartozik természetesen a szennyező anyagok kibocsátása is.

¹⁰ C ország olyan előírások betartását követelheti meghatározott termékekkel szemben, amit hazaiak könnyebben, külföldi vállalkozók nehezebben, több költséggel teljesítenek. Ilyen esetekben a C ország előírásai az adott termékre vonatkozólag olyanok mintha vámkok vagy kvóták, esetleg tilalom lenne érvényben, mert megszünteti a külföldi versenyt a hazai piacon.

ve túl kemény adókat vet ki a vállalatokra, azok elmennek egy enyhébb adószabályokat érvényesítő országba. A szabályozásban, a szabadalmak védelmében, az intézmények működésében, sőt akár a társadalmi és kulturális preferenciákban mutatkozó különbségek gazdasági ösztönzést teremtenek a nemzetközi kiegyenlítődesre (arbitrázsra), a különbségek csökkentésére. Ezt gyorsítják a fogyasztási cikkek mindinkább az egész világra kiterjedő egységes szabványai is.

Ez a kiegyenlítődes azonban ma már nemcsak a hagyományos árdifferenciák kiaknázását jelenti (egyik helyen venni és máshol haszonnal eladni), hanem a termelés földrajzi helyének átcsoportosulását is.

Egyes esetekben az átgyűrűző hatás és a kiegyenlítődesre törekvés nem kívánt következményekkel is jár. Ilyenre kerülhet sor az ún. externáliák esetében, amikor a globalizálódás révén egyes folyamatok külső veszteségforrássá válnak a gazdaság számára (pl. a természeti forrásokra fokozott nyomást jelentő népességszaporodás, urbanizáció, szennyező anyagok kibocsátása stb.).¹¹

Olyan területeken, ahol a kiegyenlítődes irányában ható erők kicsik, gyenge az átgyűrűző hatás, az országok közötti különbségek változatlanul fennmaradhatnak.¹²

Az alapkérdés minden ezzel kapcsolatos értékelés számára az, mikor és hogyan kell (egyáltalán szükség van-e rá) a nemzetállamoknak beavatkozni annak érdekében, hogy befolyásolják a kiegyenlítődeset, a tovaggyűrűző hatást, a csökkent autonómiát, valamint az externáliákat. A lehetőségek elég széles skálája áll rendelkezésre ezen a téren. A következőkben 6-ot említünk meg, amelyek természetesen nem határozottan elkülönült kategóriák, inkább egy folyamat részeként értelmezhetők. (3.)

¹¹ De ez természetesen nem szorítkozik a hátrányokra (diseconomies) hanem külső előnyként (external economies) is jelentkezhet, ha pl. technikai újítások, alap kutatási eredmények stb. áramlanak át az országhatárokon.

¹² A másik végletként azonban egyes területeken az átgyűrűzés és a kiegyenlítődes olyan intenzív lehet, hogy az országok közötti eltérések eltűnnek. A nemzeti „érzékenység” felerősödése komoly feszültségeket teremthet az államok számára, de a nemzeti politikák végül mindenképpen a nemzetközi normák és értékek felé tendálnak. A *konvergencia hátrányos módon* is végbemehet, ha pl. a nemzeti politikákat a «legkisebb közös nevező» alapján hozzák össze, az externáliákat figyelmen kívül hagyják. Valójában ez «versenyfutás lefelé». Természetesen az a kíváncsú, hogy kölcsönösen előnyös alapon valósuljon meg.

1. Nemzeti autonómia: az egyik véglet, amelyben a döntések decentralizáltak, együttműködés vagy konzultáció nincs. Ez a válasz a politikai szuverenitás legerősebb formája, semmiféle nemzetközi konvergencia vagy globális irányítás nem érinti.
2. Kölcsönös elismerés: a nemzeti szuverenitáshoz hasonlóan decentralizált döntéseket feltételez a nemzetállam részéről, a nemzetközi konvergencia folyamatát a piaci erők szabják meg. A kölcsönösség ebben az esetben kormányok közötti információk cseréjét és konzultációkat jelent, amelyek korlátozzák a nemzeti szabályokat és politikákat.¹³
3. Ellenőrzött decentralizáció (monitored decentralization): az országok korlátozó rendelkezéseket fogadhatnak el nemzeti politikájuk kialakításában, amelyek előmozdítják a konvergenciát.¹⁴
4. Koordináció: tovább megy az előzőeknél, elfogadja a konvergenciából eredő nyomást. Szorgalmazza a kormányközi együttműködés erősítését ennek érdekében. A koordináció a nemzeti politikák kölcsönös kiigazítását jelenti. Alkuk és egyeztetések következtében a kormányok másképpen cselekszenek mint korábban, ilyen meg egyezés nélkül.¹⁵
5. Harmonizáció: magasabb fokú kormányközi együttműködést igényel (pl. regionális szabványok vagy világszabványok kialakítása). További eltávolodást jelentenek a decentralizált döntésektől és erősítik a nemzetközi intézményeket. (Pl. a nagyobb központi bankok 1988-as megállapodása a kereskedelmi bankok tőke ellátottsági követelményeivel kapcsolatban.)
6. Föderalista kölcsönös kormányzás: folyamatos egyeztetést (és decentralizált döntéshozatalt) tesz lehetővé. Ennek hatékonyságához

¹³ Az EU példája alapján ez azt jelenti, hogy a tagországok egymás piacain elismerik a másik ország jogosan forgalomban lévő termékeit. Pl. italféléket akkor is értékesíteni lehet egymás (12 ország) piacain, ha a helyi szabályok eltérőek. Orvosok egymás országaiban szabadon tevékenykedhetnek, attól függetlenül, hogy a működés engedélyezése különböz.

¹⁴ A G-7 pénzügyminiszteri találkozók az IMF árfolyam politikájának és a makroökonómiai politikák kiegészítésére.

¹⁵ Pl. WHO intézkedések a járványok megelőzésére, az 1987-es Montreáli Jkv. az ózonréteg elvékonyodásával kapcsolatban (CFC kibocsájtás korlátozása)

erős szupranacionális intézmények is szükségesek. Min ez csak elméleti lehetőség, a jövő század közepe előtt az EU kivételével nemigen jön szóba.

Az állam a globalizálódás folyamatában gyakorlatilag két irányból is támadás alatt áll. A „pluralizmus robbanása” (egyebek mellett a poszt-szovjet és keleteurópai folyamatok) felerősítette a nyelvi, etnikai vagy vallási összetartozásból eredő megmozdulásokat, ami „alulról” a szubnacionalizmus alapján, míg a nemzetköziesedés „felülről”, a szupranacionalizmus irányából kényszeríti ki az állam szerepének a megváltozását, hatalmának erózióját. (5./432. oldal)

Reich (7.) egyenesen annak a véleményének ad hangot, hogy „... a nemzetgazdaságnak befellegzett. El kell felejteni a nemzeti versenyképességről szóló fecsegéseket.” Kifejti, hogy a nemzetgazdaság korábban még valóban létezett. Az 50-es években pl. még amerikai tulajdonban lévő, amerikaiakat alkalmazó, amerikai tervezésű és gyártású termékeket amerikai honfitársainak árusító óriásvállalatok uralták, amelyek az alapvető fogyasztási és ipari termékek tömegtermelésére és értékesítésére rendezkedtek be. Ekkor még igaz volt, hogy „Ami jó az országnak, az jó a GM-nek és megfordítva.” Ha az USA gazdaságnak jó éve volt, a GM több autót adott el, több amerikainak volt munkája.

Mindez azonban már a múlté. A mai vállalatok egy „globális háló” részei. A termékeket az egyik ország tervezi a másik gyártja a harmadik által felállított gyárakban és a negyedikben értékesítik. Ezért ma a nemzeti iparpolitika legjobb formája az emberi erőforrásban való befektetés. (7.)

Bár az állam igyekszik hadállásait a modern technika igénybevétele révén is erősíteni (pénzügyi mozgások ellenőrzése a modern számítástechnika igénybevételével, migráció korlátozása stb.) alkalmazkodnia kell az új pluralizmus követelményeihez. Továbbra is jelentős szerepe van egyebek mellett az infrastruktúrában és egyes befektetések támogatásában. Elsődleges szerepet azonban a gazdaságban úgy kell vállalnia, hogy polgárait ellátja azokkal az intellektuális eszközökkel, képzési lehetőségekkel, amelyekre szükségük van a sikerhez.

Mindez a különböző lehetőségek közötti választás szükségességét is felveti, többek között például a demokrácia típusát (liberális, korlátozott, elfogadni a gazdasági polarizálódást, vagy ellentétben állónak tekinte-

ni a demokrácia alapelveivel) illetően. A kelet-ázsiai NIC-ek például a gyors gazdasági fejlődés és modernizáció megvalósítása során jelentős mértékben korlátozták a demokratikus jogokat. Az állam szigorú ellenőrzést gyakorolt a társadalmi feszültségek kirobbanásának meggátolására, az erős államot a jó kormány és a gyors modernizáció előfeltételének tekintették. Kína is az erre való hivatkozással tartja fenn a demokratikus jogok korlátozását, mondván, hogy a túl sok szabadság gátolja a gazdasági reformok sikeres keresztülvitelét, a gazdaság válságához vezet. Más kérdés természetesen, hogy a gazdasági reform Kínában is sokkal rugalmasabb politikai struktúrák (autonóm társadalmi csoportok) létrehozását tette szükségessé és megváltozott az állam és a civil társadalom közötti viszony. (5./433. oldal)

A globalizálódás és a harmadik világ

Mint az előzőek is érzékeltetik az állandósult változások és az ideiglenesség számos nehézséget, sőt veszélyt is magában hordoz. Ha ugyanis a folyamatban lévő világméretű átalakulást nem sikerül megfelelően kézben tartani, a korábbi konfliktusokat újak, esetleg még robbanékonyabbak válthatják fel. Elmélyülhet például a kelet-nyugati ellentételnél is átfogóbb észak-dél gazdasági, illetve fejlettségbeli konfrontáció.

Ez az aggodalom egyáltalán nem alaptalan. A világnépesség 1/5-ét kitevő fejlett ipari országok nem csak azzal mélyítik a fennálló ellentmondásokat, hogy az erőforrások 4/5-ét használják fel, illetve tartják ellenőrzésük alatt, hanem azzal is, hogy a minden országot súlytó környezetromlás legnagyobb részéért őket terheli a felelősség.

A világgazdaság makacs stagnálása miatt a nemzetközi politikában végbement pozitív átalakulás a gazdasági életben még távolról sem érzékelhető. Itt ugyanis – miközben kétségtelen jelek mutatnak a globálissá válás irányába – továbbra is dominál a fejlett és fejlődő világ közötti szakadék növekedése. Szegénység, elmaradottság, stagnálás, nem egyszer gazdasági visszafejlődés sújtja a harmadik világ döntő többségét.

Mindez a harmadik világon belüli gazdasági teljesítőképesség szakadékanak tágulásával is párosul. Szertefoszlott a hetvenes években még élő remény, hogy a harmadik világ gazdasági és politikai hatalmának növekedése felé tart. Ezt a várakozást már a hetvenes évek sem igazolták, a nyolcvanas évek alatt azonban tovább romlott a helyzetük (exportáruk

zuhantak, a kölcsönök kamatai magasra szöktek). A 80-as évek során Latin-Amerika és Afrika eladósodott országaiban jött létre a legsúlyosabb válság, ami végleg szertefoszlatta a kölcsönös függés rendszerébe jól illeszkedő egységes 3. világ reményét. A fejlődő országok egy maroknyi csoportja már a gazdaság küszöbén áll, míg mások a további marginalizálódást sem tudják elhárítani és mind kétségbeesettebb helyzetbe kerülnek.

Amiben versenyképesek lennének (mezőgazdasági termékek), ott a fejlett országok szigorú protekcionizmusa gátolja nagyobb gazdasági részvételüket. Az adósságszolgálatlalt kapcsolatos kötelezettségeik teljesítése továbbra is szinte teljesen elszívja szűkös forrásait, miközben a technológiatranszfer terén támasztott nehézségek iparfejlődésüket akadályozza.

Mindez megerősíti azt a megállapítást, miszerint a mai világban a külső gazdasági környezet egyre inkább képes meghatározni a belső gazdaságpolitikák sikerét vagy kudarcát. E külső, globális gazdasági környezet kialakításába azonban igen egyenlőtlen az egyes országok befolyása. Többnyire az ettől leginkább függő országok (a harmadik világ országai, vagy egyéb, kevésbé fejlett kis gazdaságok) képesek a legkevésbé érvényre juttatni érdekeiket a világgazdasági kapcsolatok alakításában és a globalizálódás tőlük követeli a legrugalmasabb alkalmazkodást.

Mindennek ellenére az sem lehet kérdéses, hogy az egyes országok ebben a globális rendszerben sem kizárólag mások függvényei, hanem végső soron képesek (vagy képessé kell válniuk) arra, hogy felelősséget viseljenek saját fejlődésükért, pozícióik, romlásáért vagy javulásáért.

A harmadik világ emberi és természeti erőforrásai felhasználhatók annak érdekében, hogy az egyoldalú gazdasági függésből és kiszolgáltatottságból kitörjenek, összehangolják erőiket és felgyorsítsák gazdasági fejlődésüket.¹⁶

¹⁶ A G-15 néven ismertté vált csoport érdeme, hogy a Kuala Lumpur-i csúcsértekezletén ennek előmozdítására egy realisabb stratégiát dolgozott ki és fogadott el. Ez az együttműködési stratégia konkrét, meglévő gazdasági potenciál kihasználására támaszkodik, konkrét gazdasági együttműködési programok segítségével. A csoport ázsiai tagjai voltak a legeredményesebbek ennek az együttműködésnek a fejlesztésében. A csoport létezésének első 3 éve alatt 18 együttműködési projektet indított el olyan stratégiai jelentőségű

Az eddigi lépések azonban bármilyen fontosak is, csak részleges eredményeket hoztak. A harmadik világ gazdasági fejlődését akkor tekinthetjük eredményesnek, ha az globális méretekben is jelentkezik. A dél–dél gazdasági együttműködés kibontakozása is hozzájárulhatna a kedvezőbb nemzetközi gazdasági környezet megteremtéséhez, ami egyben az észak–dél párbeszéd erősítését is szolgálhatja.

A különböző nemzetközi szervezeteknek fórumot kell teremteniük a politikák és a cselekvés globális összehangolására. Ebben kifejezésre jutna, hogy a globális problémák a gazdaság területén is szorosan összefüggnek. És mivel a mai problémák mind szélesebb köre globális, egyre sürgetőbb az észak–dél együttműködésen és demokratikus partneri viszonyok alapján globális megoldást teremtő fejlesztési program elkezdése.¹⁷

Ez vezethet el a világ gazdaság mai stagnálásának és ellentmondásainak (a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyenlőtlenségei, torz nemzetközi struktúrák) felszámolásához.

Mindinkább nyilvánvaló azonban, hogy az újonnan formálódó nemzetközi viszonyok sem tudnak könnyű előrehaladást biztosítani. Növekszik annak veszélye, hogy a remélt új nemzetközi rend inkább felfordulásba torkollik, fokozódik a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság.

Irodalomjegyzék

Dr. Borbély József: A globalizáció és a nemzeti identitástudat K-K-Európában. *Gazdaság és Társadalom*, 1995/2

Balogh András, *BIGIS Papers*. 2.sz.

Mihály Simai, *The future of global governance, Managing risk and change in the international system*, UN Institute of Peace Press, Washington, D.C. 1994

Miles Kahler, *Határok nélküli gazdaság. Foreign Affairs*, 1990 őszin: USA, 1991/71, 8. oldal

területeken, mint pl. az információs rendszer, a mezőgazdaság, a pénzügyek, a népesedés, a tudomány és technológia, az energiaszolgáltatás és a környezet. Minderre a Csoport értékelése szerint az üzleti élet is kedvezően reagált.

¹⁷ Egyik eredmény például, hogy a G-15 Csoport már 1993-ben kidolgozta álláspontját egy új világrend kialakításának követelményire vonatkozólag. Kiépítette a kapcsolatot és az eszmecserét a legfejlettebb ipari országok un. G-7 csoportjával.

- Morris Miller, Where is Globalization Taking Us? Futures, Vol. 27 No.2. March 1995
- Ostry, Sylvia – Nelson, Richard R.: Techno-Nationalism and Techno-Globalism. Conflict and Cooperation. The Brookings Institution, Washington, D.C. 1995
- Robert Reich, The work of nations: preparing ourselves for 21st century capitalism, Alfred A. Knopf, 319 oldal: USA, 1992/73, 76. oldal
- Szentes Tamás, A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai, AULA, Budapest 1995.
- Third World Quarterly, Vol 15, No 3, 1994, 432. oldal
- Tóth László, Globalizáció és regionalizáció. Hatásuk a magyar gazdaságra, különös tekintettel a mezőgazdaságra. Szeged, 1995.
- Weekend Observer, 1994 April 6, 8. oldal

SZENTES TAMÁS

NYÍLT VAGY REJTETT IDEOLÓGIÁK¹

A DISZCIPLINÁRIS ELKÜLÖNÜLTÉG FOGSÁGÁBA ZÁRT
TÁRSADALOMTUDOMÁNY A GLOBÁLIS VÁLSÁG TÜKRÉBEN

*Mindaddig, amíg a társadalomtudományban, annak bármelyik diszciplináris ágazatában valamely kizárólagosságra törekvő, illetve „fő áramlatként” annak tekintett elmélet válik dominánssá, más elméletek, elméleti irányzatok kiszorítása, negligálása mellett, a társadalomtudomány óhatatlanul az ideológiák fogságában szenved.*²

Ma már ugyan nemcsak és nem annyira a világ gazdasági, illetve a nemzet gazdasági válságról, hanem inkább annak elmúltáról vagy a kilábalás ígéretes fejleményeiről esik szó, az emberi társadalom mind rohamosabb tempóban rohan a további fejlődését, sőt egyáltalán a fennmaradását fenyegető globális válság felé. Eközben az egymástól elkülönült társadalomtudományi diszciplínák művelőinek többsége (tisztelet a kivételeknek) továbbra is elmerül az adott diszciplináris „szakmához” tartozó parciális kérdéseknek a globális egésztől elvonatkoztatott vizsgálatában. Más szóval: továbbra sem látják a fáktól az erdőt, pontosabban: az egyes

¹ A cikk megjelent: Szentes Tamás. 2011. Nyílt vagy rejtett ideológiák – A diszciplináris elkülönültség fogságába zárt társadalomtudomány a globális válság tükrében. *Köz-gazdaság*, 1: 72–84.

² A tanulmány az MTA Politikatudományi Intézete által szervezett „Válság és társadalomkutatás” című konferencián elhangzott előadás (Budapest, 2010. november 9.) alapján készült

fákat veszélyeztető gyújtogatásoktól a már fellobbant erdőtűzet. Sokan meg továbbra is ideologikus fogalmakkal és érvekkel közelítenek a felhalmozódott, bonyolult problémákhoz.

Igaz, már akadnak olyanok is, sőt, számuk, talán arányuk is egyre nő, akik igyekeznek túllépni tanult vagy választott diszciplinájuk szűklátókörűségén és azon az ideologikus szemléleten is, amely a „globális válság” fogalmát – örvendezve vagy irtózáttal – „a kapitalizmus általános válságának” a marxizmus-leninizmus által hirdetett fogalmával azonosítja. Nem mintha tagadni lehetne, hogy a világgazdaságban érvényesülnek a tőkés piacgazdaság törvényszerűségei, bár nem csak azok, de a szóban forgó azonosítás túlságosan is leegyszerűsíti a problémát a ráadásul pontatlanul értelmezett rendszerelméleti kérdésekre és az alternatívákat illetően is félrevezető.

Az ideologikus megközelítések túlságosan is a fogalmakra helyezik a hangsúlyt a valós tartalom helyett. Az ideológiai fogalmak csatájában elvész a lényeg, és az ellentétes ideológiák hívei között legfeljebb a „süketek párbeszéde” alakul ki. Inkább csak a saját köreikhez tartozókat győzködi, hiszen az általuk használt (vagy inkább elhasznált) fogalmak halatán az ellentétes körökhöz tartozók eleve befogják a fülüket.

Annak megállapítása, hogy a válság, illetve válságok oka maga a kapitalizmus, még akkor is semmitmondó, ha végső soron igaz. A kapitalizmusnak mondott rendszer ugyanis nemcsak sokat változott kifejlődése óta, hanem igen sokféle arculatot mutat, sokféle változatban van jelen ma is. Ráadásul a szóban forgó megállapítás egy reális alternatíva felvázolásához sem ad módot, illetve kulcsot – különösen, ha a piacgazdaságot azonosítják a kapitalizmussal, valamilyen jobb, igazságosabb posztkapitalista társadalmat pedig (bármilyen névvel illessék is azt) egy piac nélküli gazdasági rendszerrel. Nem is szólva arról a minden idealizmust felülmúló naiv marxi vízióról, a jövő kollektív, kommunizmus néven jelölt (szinte földi mennyországgént leírt) társadalmának olyan, nemcsak piac, hanem egyszersmind állam nélküli, vagyis nyereszkesztéstől, bűnözéstől és erőszaktól mentes társadalomként való elképzeléséről, amelyben a társadalom minden tagja legjobb tudása és képessége szerint végez munkát a közösség érdekében és a közösen létrehozott termékekből csupán tényleges szükségletei szerint fogyaszt. A volt szovjet, illetve ahhoz hasonló rendszereknek egy ilyen társadalom kifejlődése első szakaszaként vagy bármilyen értelemben vett „létező szocializmusként” való értelmezése –

pusztán annak alapján persze, hogy a szóban forgó rendszerek miként nevezték el önmagukat, vagyis milyen ideológiai céget választottak – nemcsak tragikomikus, hanem a lényegét elfedő, sőt meghamisító ideologikus beállítás. Ez még abból a szempontból is félrevezető, hogy a ma is létező és a világgazdasági viszonyok mélyreható átalakulása nélkül alighanem a jövőben is megjelenő hasonló, vagyis lényegüket tekintve: tartósan és a társadalom minden szférájára kiterjedően militarizált, államkapitalista rendszerek felismerését gátolja! Egy ilyen értelmezés sugallja azt is, hogy a két katonai blokk korábbi, tévesen két társadalmi rendszer harcának, illetve versengésének értelmezett konfliktusát lezártnak tekintve a „szocializmus” bukásával – úgymond – győzedelmeskedett „a kapitalizmus”, még azt sem firtatva, hogy annak melyik változata. (A szovjet típusú ún. „szocialista” rendszer eredetéről, lényegéről, jellemzőiről és bukásának okairól lásd más publikációimat [pl. 2003, 2008])

Az ideologikus szemlélet azonban korántsem korlátozódik a fennálló, válságokkal terhes, társadalmilag és nemzetközileg egyenlőtlenítő világgazdasági viszonyokat leegyszerűsítő, „a kapitalizmus” rendszerét bíráló egyes nézetekre. Nem kevésbé mutatnak ideologikus szemléletet, nem kevésbé foglalnak magukban – bár kevésbé explicite, inkább ügyesen rejtve – hamis, ideológiai tartalmat azok az elméletek, amelyek a fennálló viszonyok anomáliáinak apologetikus módon, valóságtól elvonatkoztatott, racionális cselekvéseket feltételező modellek révén való elrejtésére alkalmasak. Sőt, voltaképpen minden olyan elmélet ideológiává torzul, amely az igazság kizárólagos birtokosaként lép fel, illetve amelynek a tételeit általános és örök érvényű hittételekként kezelnek hívei. (Erről bővebben lásd nemcsak első akadémiai székfoglalómat, hanem egyéb, pl. 1996-ban és 2007-ben megjelent írásaimat is.)

Az, aki valamely (bármely!) elméleti irányzatot a teljes valóság megértésének egyetlen helyes és alkalmas eszközének tekint, voltaképpen arról tesz tanúságot, hogy nem ismeri az adott tudományos diszciplína, sőt általában az emberi tudomány fejlődéstörténetét, sem pedig az elméletek valódi természetét és az absztrakcióból eleve adódó korlátjait. A valóság ugyanis sokkal bonyolultabb és sokkal gyorsabban is változik, semhogy egy elmélet azt teljességében és örök igazságként leírni és megértetni lenne képes. Bár minden elméletnek van vagy lehet igazságtartalma, amiért azt indokolt megismerni, egyik sem tartalmazhatja a teljes igazságot. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a különféle elméletek, illetve elméleti irány-

zatok között egyenlőséget kellene tenni, hiszen relevanciájuk nem azonos mértékű.)

Mindaddig, amíg a társadalomtudományban, annak bármelyik diszciplináris ágazatában valamely kizárólagosságra törekvő, illetve „fő áramlatként” annak tekintett elmélet válik dominánssá más elméletek, elméleti irányzatok kiszorítására, negligálására tett kísérletek mellett, a társadalomtudomány óhatatlanul az ideológiák fogságában szenved.

A válság értelmezésében, magyarázatában és a válságkezelés módjában tapasztalt leegyszerűsítések (lásd ezekről Csaba László könyvét és újabb tanulmányát) részben azzal magyarázhatók, hogy az ideologikus szemléletmód, az egy bizonyos elméleti irányzat kizárólagos igazságának feltételezése eleve kizárja más elméletek, elméleti irányzatok (nem kevésbé csupán részigazságokat jelentő, de) felhasználható releváns megállapításainak figyelembevételét. Részben viszont annak is betudható, hogy többnyire nélkülözik a történeti szemléletmódot (amely a korábbi válságok tanulságainak összegzését kívánná) és a megfelelő, elfogultságtól és egyoldalúságtól mentes kritikai szemléletet is, főként pedig a holisztikus látásmódot.

Márpedig a társadalomtudományban a történeti, a kritikai és a holisztikus szemlélet eleve nélkülözhetetlen kritérium! Ha – miként más publikációimban [pl. 1971, 2005, 2007] is idézett H. Leibenstein [1957] professzor ajánlja – kiragadjuk az intellektuális kérdést a történelmi összefüggésekből, aligha érthetjük és magyarázhatjuk meg a vizsgált jelenség vagy folyamat mélyebb okait. Ha pedig kritikátlanul elfogadjuk a fennálló viszonyokat, intézményeket, politikákat, óhatatlanul azok apológiájába tévedünk, és ha kritikátlanul kezeljük tudományunknak és persze saját tudományos munkánknak is az eddigi eredményeit, akkor az általános és örök érvényű tanok téveszméjének, vagyis hittételeknek a tudománytalan világába kerülünk. Holisztikus, vagyis az egészre és nemcsak a részekre koncentráló szemlélet nélkül viszont eleve elveszünk a (bármennyire is fontos és vizsgálandó) részletekben. Ez utóbbi veszély persze abból a kétségbe vonhatatlanul jelentős fejlődésből is fakad, amely a társadalomtudományt, illetve általában minden tudományt, vagyis az emberiség ismereteinek összességét mindeddig jellemezte.

A társadalomtudomány eddigi fejlődése ugyanis nemcsak a különféle elméleti irányzatok egymást követő, egymást tagadó, illetve egymásra építő sorozata volt, hanem egyszersmind a társadalomkutatás különféle

részterületeinek önállósuló diszciplínákra tagozódása is, valamint a természettudománytól és a biológiától való eltávolodása.

A valaha egységes társadalomtudomány szétaprózódása – a részterületek különvált diszciplínái ismeretanyagának jelentős gyarapodása mellett – a társadalmi lét és fejlődés egészének a látókörből való kikerüléséhez vezetett, a társadalomtudománynak a természettudománytól és biológiától való elkülönülése pedig az emberi társadalom és a természet interaktív viszonyának a negligálásához, illetve félreértéséhez. Lásd a természet „legyőzésének”, illetve átalakíthatóságának téveszméjét vagy éppen a nemzeti jövedelem számításában a természeti környezet károsításának, a meg nem újítható természeti erőforrások kimerülésének figyelmen kívül hagyását. (Mellesleg szólva, még a marxi koncepcióra hivatkozó NMP számításában is – annak ellenére, hogy a társadalomban létrehozott új értéket a szóban forgó koncepció szerint „a termék újraelőállításához társadalmilag szükséges munka mennyisége határozza meg!”)

A legutóbbi két-három évben tapasztalt világgazdasági (és egyben nemzetgazdasági) válság mélyebb okairól és a válságra, valamint a válságkezelésre vonatkozó leegyszerűsítő koncepciókról ehelyütt nem kívánom újból kifejteni (egy előző konferenciára készült) szerény és vitatható véleményemet, amely amúgy is olvasható és bővebb részletekkel könyvemben [2009] is megjelent. De talán indokolt visszautalnom arra, ahogyan a világgazdaság első (mind eredetét, mind hatását tekintve) globális válságát követően és már több más globális problémára figyelmeztető felhívások ellenére (így pl. a Római Klub jelentései után is) az 1970-es évek közepén a nemzetközi gazdasági rend reformjának ügyét kezelték mind az irodalomban, mind a nemzetközi fórumok tárgyalásain. A reformnak (az Új Nemzetközi Gazdasági Rend, majd az azt kiegészítő új nemzetközi politikai, oktatási, kulturális, információs stb. rend koncepcióinak) a totális kudarca ugyanis nem csak a politikai akarat hiányának és számos irreális, naiv elképzelésnek vagy az országcsoportok, így az Észak és a Dél, illetve a Kelet és a Nyugat közötti érdekellentéteknek volt tulajdonítható. Nem utolsósorban annak is betudható volt (amint azt az UNCTAD folyóiratában megjelent cikkemben [1982] hangsúlyoztam is), hogy az egymással összefüggő problémákat szétparcellázva kezelték, az egyes részletekre vonatkozó megoldást más részletekétől elszigetelve keresték,

és mind a vonatkozó dokumentumokban, mind pedig és különösen a tárgyalásokon az összefüggések figyelmen kívül hagyása, a holisztikus szemlélet markáns hiánya, vagyis – az UNCTAD akkori főtitkára, M. Pérez-Guerrero [1979] szavaival élve – a fragmentáció, a departmentalizáció és a forum game volt jellemző. Noha a fejlődés és a gazdaság növekedése nem volt független a fegyverkezési verseny és militarizáció alakulásától, sem pedig a menekültügytől vagy a demográfiai és a foglalkoztatási problémáktól, az oktatási és kulturális kérdésektől, sőt a már jelentkező ökológiai problémáktól sem, ezeket az ügyeket az ENSZ különböző fórumain, szakosított intézményeinek rendezvényein tárgyalták. Sőt, még az UNCTAD aktuális fordulói is külön szekciók foglalkoztak a kereskedelem, a transznacionális társaságok, az iparosítás, a nyersanyagok, stb. nyilvánvalóan összefüggő kérdéseivel.

A tanulságot azonban mindmáig nem vonta le sem a nemzetközi diplomácia, sem a kormányzati politika általában, sem pedig a társadalomtudományok művelőinek zöme. Továbbra is inkább jellemző a „csőlátás”, az összefüggő problémák elkülönítése, a részekre koncentráció mellett az egészek figyelmen kívül hagyása.

A közgazdászok zöme (tisztelet a kivételnek) a gazdasági növekedés és a szűk értelemben vett egyensúly kérdéseivel van elfoglalva (sokszor még e kettőt is elválasztva egymástól, a gazdasági egyensúlyt pedig pusztán a költségvetés, illetve a fizetési mérleg egyensúlyaként értelmezve). A világgazdaság egymást immár meglehetősen sűrűn követő, bár más szférákban kirobbanó válságait is önmagukban mint pusztán pénzügyi, illetve tőzsdei, vagy ingatlanpiaci, illetve adósságválságokat fogják felés igyekeznek kezelni. Még azok közül is, akik egyébként a globalizálódó világgazdaságot szerves rendszerként értelmezik, sokan úgy vélik, hogy a pénzügyi piacok és tranzakciók szigorúbb szabályozásával, illetve a nemzetgazdaságokon belül a fiskális szigor (a kemény költségvetési korlát) megteremtésével elkerülhetők a további válságok.

Holott nyilvánvaló, hogy ha a világgazdaságban, illetve az egyes nemzetgazdaságokban sorozatos válságokat okozó súlyos egyensúlytalanságok mutatkoznak (akár az egyes részpiacokon, akár az állami költségvetésben vagy a fizetési mérlegben), akkor azok mögött, azok hátterében, illetve talajában felhalmozódó és növekvő nemzetközi, illetve társadalmon belüli egyenlőtlenségek húzódnak (jövedelmi, fejlődésbeli, esélybeli egyenlőtlenségek társadalmon belül, illetve társadalmak között vagy ép-

pen az ökológiai viszonyokban). Következésképpen a válságok elkerülésének, az egyensúlytalanságok csökkentésének stratégiája az adott struktúrában gyökerező egyenlőtlenségek mérséklését követeli meg. Az ún. „szociális piacgazdaság” koncepciója és az ahhoz eredetileg kapcsolódó gazdaságpolitika nem utolsósorban a társadalmon belüli egyenlőtlenségek mérséklődését is célozta.

A meglévő és tovább mélyülő társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek viszonyai között, a piac és a tőke működésének szabályozása nélkül, a fennálló gazdasági világrend és a belső társadalmi viszonyok alapvető reformja, vagyis mélyreható intézményi változások nélkül nem igen remélhető az újabb válságok elkerülése, még kevésbé az emberiség fejlődésének fenntarthatósága és az élet minőségének általános javítása, sőt egyáltalán az életfeltételek tartós biztosítása!

Megjegyzendő, hogy a társadalmon belüli egyenlőtlenségek a gyengén fejlett, illetve a fejlődő országokban még nagyobbak is lehetnek, mint a fejlett és gazdag országokban, bár a bevándorlások révén ez utóbbiakban is növekvők.

A legszegényebb társadalmak elitrétege is a fejlett országok gazdagjainak luxusfogyasztását és életmódját igyekszik utánózni annak nemzetközi demonstrációs hatásai nyomán, ami a valaha nagyon is progresszív, megtakarító-beruházó nemzeti burzsoázia helyett inkább egyfajta – Andre Gunder Frank könyvének [1972] címét idézve – „lumpen-burzsoázia” megjelenését, spekuláns, parazita és pazarló magatartását példázza. Ez, főként pedig a pazarló luxusfogyasztásnak a fejlett országokból áradó demonstrációs hatása az egyik legfontosabb meghatározó oka, előidézője a nemzetközi eladósodás iszonyatosan kumulatív folyamatának.

A társadalmakon belüli és nemzetközi egyenlőtlenségek növekedése természetesen súlyosbítja a gazdaság egyensúlytalanságát, ami annak különféle szféráiban időről időre kirobbanó válságokhoz vezet.

Ha egy élő emberi szervezetben a testrészek valamelyike nem részeseül megfelelő vérellátásban, vagyis egyenlőtlen a véráramlás, vagy ha az emberi test növekedésében, fejlődésében egyes testrészek elmaradnak, illetve egyes sejtek daganat formájában aránytalan növekedésnek indulnak, akkor az zavarokat, egyensúlytalanságot okoz az egész szervezet működésében, illetve fejlődésében. Kár és meglepő, hogy a közgazdászok és gazdaságpolitikusok zöme, különösen a neoliberaisok számára ez az analógia figyelmen kívül marad, amennyiben a világgazdaság valamely

országában, illetve régiójában a különféle részpiacokon kirobbanó és globalizálódó egyes válságokat önmagukban elkülönítve és a világgazdaság egészének strukturális viszonyaitól elvonatkoztatva hajlamosak vizsgálni, a nemzetgazdasági egyensúlyt pedig jobbra csak fiskális, költségvetési egyensúlyként kezelik, gyakran a társadalmi egyensúly kérdésétől is elvonatkoztatva.

Noha a globalizáció fogalma igencsak divatossá vált, a valamennyi országra kiterjedő, egyre mélyülő kölcsönös függőségeknek és mind intenzívebbé váló kölcsönhatásoknak és azok markánsan aszimmetrikus szerkezetének a vizsgálata továbbra is negligált témakör. Sokan (az „új intézményi iskola” érvei ellenére) a piacgazdaság törvényszerűségeit jobbra, legalábbis a standard tankönyvek zömében, még mindig a „homo oeconomicus” önálló lényének, racionális gondolkodásának és döntéseinek feltételezésével igyekeznek megmagyarázni, a piaci szereplők egyenlő helyzetét és tájékozottságát tételezik fel, fogyasztói szuverenitásról beszélnek, és a társadalmi fejlődést (a fejlődés tan ellenére) gazdasági növekedésként értelmezik. A Phillips-görbe és az „inverz U hipotézis” továbbra is evidenciaként szerepel, éppúgy, mint a nemzetközi beruházási tőkék áramlásának „intertemporális kereskedelemként” való értelmezése.

Ami az ún. „szociális piacgazdaságot” illeti, sokan hajlamosak megfeledezni arról, hogy valójában nem a piac működésétől várható el kedvező szociális hatás, a jövedelmi és esélyegyenlőtlenségek csökkentése, hiszen az egyáltalán nem tartozik a piac normális funkcióihoz. Sőt, még a „tökéletes” piac spontán működése is egyenlőtlenítő hatású, nem is szólva a „piaci tökéletlenségekről”. Magától értetődően az államnak, a kormányzatnak a feladata egy „szociális piacgazdaságban”, hogy megfelelő törvényekkel és jóléti intézkedésekkel, vagyis egy kiterjedt és hatékony szociálpolitikával csökkentse a társadalmi egyenlőtlenségeket, korrigálja, illetve ellensúlyozza a piac normális működésének bizonyos kedvezőtlen társadalmi hatásait, és egyszersmind a saját működési területére szorítsa vissza az annak korlátjain túl terjeszkedő piaci mechanizmust. A piac működése, hatása és törvényszerűségeinek érvényesülése ma már (és csaknem mindenütt) a társadalmi lét olyan szféráira is kiterjedt (mint pl. az oktatás, kultúra, tudomány, sport stb.), amelyek nem – még a gazdasági liberalizmus eszméjének eredeti megfogalmazói szerint sem – tartoznak a piac természetes hatáskörébe!

A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése sem csupán jóléti, szociális intézkedéseket kíván, hanem miként a társadalom egészének fejlődése is, a közegészségügy, a közoktatás, a tudomány, a szellemi és testi kultúra fejlesztését is, ami éppúgy nem bízható a piac spontán működésére, mint a természeti környezet védelme. Ha a közegészségügy területén a piac törvényei érvényesülnek korlátlanul, a lakosság többségének romló egészségi állapota, korai halála, a népesedési ráta csökkenése a várható következmény. Ha a közoktatás és a tudományos kapacitások fejlesztését egyszerűen a piac változó igényei határozzák meg, annak kárát vallja a társadalom szellemi tőkéjének, alkotó és innovációs, valamint a korszerű technikát alkalmazó képességének nagysága és színvonala. Ha pedig a kultúra is áruvá válik, annak ára a kulturátlanság, a kulturális igénytelenség és ízléstelenség terjedése, a tömegek műveltségének és testkultúrájának elsorvadása.

A „szociális piacgazdaság” kifejlődése és működése tehát megköveteli, sőt feltételezi az államnak a társadalmi lét említett szféráiban való hatékony tevékenységét, de egyszersmind a társadalom természeti környezetének védelmét és a rendelkezésre álló természeti erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodást is. Ennek jegyében született meg az „ökoszociális piacgazdaság” fogalma, illetve eszméje, amely még inkább aláhúzza az állami szerep jelentőségét.

Az említett feladatok teljesítéséhez viszont az államnak (központi és helyi szerveinek egyaránt) pénzforrásokra, nem csökkenő, hanem növekvő költségvetésre, megbízható költségvetési bevételekre van szüksége. Ennek legmegfelelőbb eszköze (egy megfelelően szelektív forgalmi adó mellett) a progresszív jövedelemadóztatás, amely egyszersmind korlátozza a társadalmon belüli szakadék, a jövedelmi és esélyegyenlőtlenségek növekedését, és a fölösleges luxuskidadásokra készítő hivatkozási hajlamot is – mégpedig piacokonform és szektorsemleges módon! (Vagyis általában véve nem oly módon, hogy csak bizonyos – még ha indokoltan is kiválasztott – társadalmi célcsoportok, illetve gazdasági szektorok rovására diszkriminatívan születnek jövedelemkorlátozó intézkedések, amelyeknek ráadásul nem kívánatos emigráció, illetve belső brain drain lehet a következménye, vagy pedig a terhek nagy részének a lakosság, illetve a gazdaság egészére való áthárítása.)

A progresszív jövedelemadóztatás és egy megfelelően szelektív (az egészségre és a természeti környezetre káros, valamint a luxuscikket

igen magas tarifával sújtó, az alapvető szükségleti cikkekre és kulturális javakra nem vagy alig kivetett) forgalmi adó a legkézenfekvőbb és a piacgazdaság működésével összhangban lévő módszer. Olyan módszer, amely „pozitív összegű játékot” eredményezhet, amennyiben végső soron mindenki nyerhet azon, hogy a jövedelmek újraelosztása és megfelelő irányban serkentett felhasználása a hazai termékek, létszükségleti cikkek és az életminőséget javító kulturális és szellemi javak piacát bővíti, miközben a profitorientált vállalatok és személyek is csupán többletjövedelmük egy részéről kell, hogy lemondjanak, amit nagyrészt kompenzálhat vagy éppen túlkompenzálhat a piacbővülés és gazdaságélénkülés konjunkturális hatása.

Igencsak meglepő, hogy hazánkban a közgazdászok és gazdaságpolitikuskok zöme az egykulcsos jövedelemadó rendszerére való áttérés híve. Kétségtelen persze, hogy az egykulcsos jövedelemadó a jelenlegi bonyolult adóbevallás és költséges adóbeszedés, illetve ellenőrzés óriási mértékű egyszerűsítését eredményezheti, ugyanakkor azonban a leginkább antiszociális hatású, sőt egyértelműen növeli a már meglévő egyenlőtlenségeket is. Ha viszont a gazdagok adakozására, a karitatív szervezetek tevékenységére, a jótékonyagra buzdító agitációra épül a jóléti rendszer, az aligha lehet kellően kiterjedt és tartós. Ha pedig a jövedelmi különbségeket csupán a kormányzat hatáskörébe tartozó szférákban próbálják adminisztratív módon csökkenteni, akkor a magán-, illetve versenyszférába való elvándorlás, vagyis a már említett egyfajta belső „brain drain” lesz a várható következmény. Csak a progresszív jövedelemadó rendszere felelhet meg egy jóléti állam pénzforrásigényeinek úgy, hogy az egyszersmind piacokonform és szektorsemleges.

Megjegyzendő viszont, hogy a másik oldalon a „szociális piacgazdaságnak”, illetve az „ökoszociális piacgazdaságnak” olyan értelmezése is elutasítandó, amely a társadalmi lét minden szférájában, így a gazdaságban és a politikai közéletben is az állam szerepének és hatalmának növelését, az általános központosítást sugallja! A „szociális” vagy „ökoszociális piacgazdaság” ugyanis nemcsak hatékony szociálpolitikát és a társadalom fejlődése szempontjából meghatározó „humán tőke” központi forrásokból is történő fejlesztését, valamint a természeti környezet védelmét tételezi fel, hanem megköveteli egyszersmind a piacgazdaság normális, fölösleges bürokratikus beavatkozásoktól és monopóliumoktól mentes működését is. Ha az említett állami feladatok végrehajtására és azok fi-

nanszírozására törekvés az állami bürokrácia növekedésével, illetve a piac normális működésébe való adminisztratív beavatkozások gyakorlataival jár együtt, a piacgazdaság aligha lesz „szociális”, illetve valóságos piacgazdaság. Az állami bürokrácia túlburjánzása súlyos teher a gazdaságra nézve, az állam fölösleges adminisztratív beavatkozásai pedig (különösen ha még kiszámíthatatlanul változóak is) megzavarják a vállalatok gazdálkodását és bizonytalanságot keltenek a fogyasztók körében is. Ez azonban korántsem lehet érv a gazdaság működésére is kiterjedő állami szabályozás ellenében, ha az piackonform eszközökre épül (mint amilyen a fiskális és monetáris politika), és összhangban van a „szociális”, illetve „ökoszociális piacgazdaság” logikájával.

Összhangot kell tehát teremteni egyfelől a piac törvényeinek a gazdaságban való érvényesülése, a piacgazdaság normális működésének feltételei és másfelől a társadalom egészének jólétéről és fenntartható fejlődéséről gondoskodni hivatott állami beavatkozás között, mégpedig úgy, hogy se a piac, se az állam ne uralkodhassék a társadalom fölött. A megoldást progresszív reformok útján csak az jelentheti, ha a civil társadalom az előbbi kettőtől mindinkább független szervezetei révén képesé, alkalmassá és kellően erőssé válik ahhoz, hogy mindkettő működését hatékonyan ellenőrizze. (Lásd erről Marc Nerfin [1987] úttörő jellegű cikkét!) A civil társadalomnak a piacot, illetve a vállalkozói szabadságot kell felhasználnia az államnak való alárendelődés, az alattvalói helyzet elkerülésére, míg ugyanakkor az államot kell felhasználnia a piac nem kívánatos társadalmi hatásainak elhárítására, illetve ellensúlyozására. Ez egy olyan valóságos demokrácia irányában való fejlődést tételez fel, amelytől még igencsak messze van nemcsak a gyakorlat (még a legfejlettebb országokban is), hanem többnyire a demokrácia konvencionális értelmezése a politológiában is.

A szűklátókörűség, a lényeg helyett a részletkérdésekre koncentrálás és a konvencionális, illetve ideológiai ihletésű koncepciók és sémák alkalmazása nemcsak a közgazdászok zömére jellemző. Nemigen mentes (legfeljebb témakörének jellegénél és kiterjedtségénél fogva kevésbé) az említett fogyatékoktól a politikatudomány sem. Jól példázza ezt nemcsak a politikai demokráciának a 4-5 évenként tartott választásokban kifejeződő, sőt arra korlátozódó, Nyugaton meghonosodott és mintául szolgáló

ló képviseleti rendszerrel való azonosítása és érvényesülésének jobbjára a szükséges intézmények és jogszabályok megléte, illetve betartása, valamint a választások tisztasága alapján való értékelése. De nem kevésbé példázza az emberi jogok állampolgári jogokként való leszűkített értelmezése, a társadalmon belüli (etnikai, vallási és egyéb) konfliktusoknak és a nemzetközi, illetve regionális konfliktusoknak is gyakran a történelmi és gazdasági összefüggésekből kiragadott vizsgálata vagy éppenséggel a különböző kultúrák szükségszerű összeütközéseként való ábrázolása stb.

Ami a képviseleti demokráciát illeti, amely még annak mintaállamaiban is sok sebből vérzik, az közvetett jellegénél fogva egyrészt csupán helyettesítője a nagyobb közösségekben (egyelőre még) megvalósíthatatlan közvetlen demokráciának, másrészt a képviseleti rendszer önmagában véve még nem feltétlenül demokratikus. Valódi, többé-kevésbé teljes értékű és kiterjedésű demokráciát nyilvánvalóan csak egy olyan közvetlen demokrácia jelenthet, amelyben a döntések által érintett valamennyi állampolgár minden esetben nemcsak előre értesül a meghozandó döntés tárgyáról és várható következményeiről, hanem arról időben véleményt is nyilváníthat és az arra vonatkozó szavazásban részt is vehet. Ez azonban nemcsak megfelelően hatékony törvényes és intézményi biztosítékokat kíván a kisebbségek védelmében az azokat esetleg igazságtalanul sújtó többségi akaratnyilvánítás ellenében, hanem olyan interaktív kommunikációs rendszert és az állampolgároktól olyan tudatosságot, tájékozottságot és aktivitást is feltételez, amilyenre még a legfejlettebb országokban sincs egyelőre kilátás (még ha az infotechnikai feltételek már kialakulóban is vannak).

Ezért egyfelől a realitások, másfelől a civil társadalomnak mind a piac, mind az állam működése fölötti ellenőrzéséből adódó követelmények egyaránt azt sugallják és teszik szükségessé, hogy a képviseleti demokráciát kell valóban demokratikussá tenni. Ennek nemcsak az a (politikatudományi irodalomból jól ismert, de egyszersmind vitatott és a gyakorlatban nemigen alkalmazott) feltétele, hogy azt a képviselőt, aki nem képviseli megfelelően választói érdekeit, véleményét és akaratát, az utóbbiak bármikor visszahívhassák. Feltételezi azt is, hogy

- minden képviselőt egyénileg, nem pedig listák alapján válasszanak (több jelölt közül és persze titkosan),

- a megválasztott képviselő kötelező rendszerességgel tájékoztassa választóit a napirendre kerülő, döntés előtt álló közügyekről, és kérje is ki azok véleményét,
- a megválasztott képviselő minden esetben választói érdekei, illetve akarata szerint, azok véleményét időben megismerve foglaljon állást és szavazzon az azokat érintő kérdésekben, még akkor is, ha pártjának, illetve a pártfrakciónak az állásfoglalása és utasítása az ellenkezőjére készítené vagy kényszerítené, vagyis ne a pártfegyelem szabályait kövesse,
- majd számoljon is be a döntésekről és konkrétan arról, hogy mennyiben sikerült érvényesítenie választói akarátát a döntéshozatalban.

Egy olyan képviseleti demokrácia, amelyben a megválasztott képviselők nem választóiknak személy szerint rájuk eső szavazata alapján kerülnek be valamely testületbe, és nem annyira saját választóikat, mint inkább pártjukat képviselik, és néhány évre választóik véleményétől függetlenül is (a döntések előtt azt meg sem tudakolva) önkényesen, illetve minden mérlegelés nélkül pártjuk vezetőinek állásfoglalásához igazodva szavaznak, még aligha nevezhető valóban demokratikusnak. Ezért a mintának tekintett nyugati parlamenti demokrácia, amelynek bevezetése bármennyire is kívánatos lenne a világ számos országában és semmiképp sem lebecsülendő változást jelent az állampárti diktatúrák gyakorlatával szemben, legfeljebb csak egy jelentős előrelépésnek tekinthető, nem pedig végső célnak, a demokratizálódás (nem feltétlenül azonos menetű, de azonos irányú) útján.

Hazánkban – amint azt a rendszerváltás óta eltelt időszak mindmáig mutatja – még ennek a nyugati típusú parlamenti demokráciának a kiteljesedéséről sem beszélhetünk, még annak bizonyos alapelvei sem váltak szilárd bázisává a demokratikus közéletnek. Még szomorúbb, hogy a képviseleti demokráciának, sőt általában valamely közösség képviseletének az az említett természetes követelménye, hogy a közösség által annak képviseletére vagy vezetésére megválasztott személy mindenkor az adott közösség véleménye szerint foglaljon állást, szavazzon, illetve hozzon döntést, még a hazai szellemi elit olyan fellegráiraiban sem vált általános érvényűvé, mint az MTA, annak intézményei, valamint az egyetemek. (Csupán személyes példaként említem sine ira, hogy amikor az MTA

IX. osztályának megválasztott elnökeként az osztály egészét érintő kérdésekben osztály-állásfoglalást kértem és képviseltem, egyesek részéről értetlenséget, sőt nemtetszést tapasztaltam. Az a kérésem pedig, amelyet az osztályhoz tartozó tudományos bizottságok elnökeihez, illetve az osztályüléseken résztvevő tagjaihoz intéztem annak idején, hogy tudniillik előre tájékoztassák az adott bizottságot az osztályülések napirendjéről, kérjék ki annak kollektív véleményét és képviseljük is azt, csaknem teljes kudarcot vallott. Számos egyéb példát is említhetnék. De amennyire nem tekinthető érdemnek az, ha valaki a természetes követelmény szerint jár el, annyira meglepő, sőt elkésérítő, ha azt az egyébként demokratikusan gondolkodó értelmiségiek, netán tudósok és profeszszorok sem tekintik magától értetődőnek.)

A demokratizálódás sikere – ez persze közhely – nemcsak a demokratikus intézmények és a demokratikus jogokra vonatkozó törvények megteremtésén, hanem a társadalom magatartásán is múlik. Ebből a szempontból is fontos a szellemi elit példamutatása és a közoktatás szellemisége! De nem utolsósorban azért is, mert a válság – említett könyvemben kifejtett véleményem szerint is – nemcsak gazdasági természetű és megnyilvánulása, hanem társadalmi, politikai, kulturális és erkölcsi válság is világszerte.

A válság kezelése és az újabb válságok elkerülése tehát nem egyszerűen gazdasági kérdés, mint ahogy a megoldás egyik feltételeként reális alternatívaként ígérkező „ökoszociális piacgazdaság” kifejlesztése sem az, és ahogy a demokratizálódás és a civil társadalom szerepének erősítése sem egyszerűen politológiai kérdés.

Az előbbieken elmondottak nagyrészt vonatkoznak a globális válságokat előidéző egyensúlytalanságok és nemzetközi egyenlőtlenségek hatékony kezelésének feltételeire és módjára is, vagyis általában:

1. egy világszinten kibontakozó „ökoszociális piacgazdaságnak” és
2. egy valóban demokratikus nemzetközi képviseleti rendszer alapján működő, a világpiac működését piackonform eszközökkel szabályozó és a nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentésén munkálkodó globális kormányzásnak, valamint
3. a világpiac működését is és a globális kormányzással megbízott nemzetközi intézményeket is ellenőrző civil társadalom (nemcsak

nemzeti és regionális keretek között, hanem azokon túl globális szinten való) szerveződésének és megerősödésének szükségességére. (Lásd erről egyebek között Miszlivetz Ferenc 2005-ben megjelent tanulmányát!)

Nyilvánvaló azonban, hogy noha a világtársadalom számára sem vázolható fel realisabb alternatíva a globális válságok és a fenyegető katasztrófa elkerülésére, mint a fenti három pontba foglalt irány, a megvalósítás útja és módja jóval nehezebb, mint egyes országokon belül. Ugyanakkor – mint tapasztalhattuk a történelemben – az egyes országokra korlátozódó olyan törekvések, amelyek a fennálló világrend működésével ellentétes belső átalakulásra irányultak, eleve kudarcra ítéltettek. A részek és az egész közötti kölcsönhatások törvényszerűségei arra intenek, hogy annál kedvezőbbek a feltételek az egyes országokon belül a fokozatos reformok útján való előrehaladás számára, minél inkább serkenti és segíti vagy legalábbis tolerálja azt az azonos irányban változó nemzetközi rend, és megfordítva, annál gyorsabb lehet a globális világrend fokozatos átalakulása, minél több országban mutatkozik fejlődés az ökoszociális piacgazdaság, a politikai demokrácia és a civil társadalom fejlődése irányában.

Ehelyütt nem kívánom felsorolni mindazokat a kívánatos változásokat (a lista amúgy sem lehet teljes), amelyek a fenti három követelmény megvalósulásához is nélkülözhetetlenek, mint pl. a nemzetközi munkamegosztás szerkezeti átalakulása, az ENSZ képviseleti és döntéshozatali rendszerének reformja, egy globális közületiszektor és a jövedelmek, erőforrások nemzetközi újraelosztását is biztosító nemzetközi adórendszer létrehozása, a világpiaci tranzakciók szabályozása, globális „kohéziós” és „strukturális alapok” megteremtése stb. Talán érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy XVI. Benedek pápa 2009-ben kiadott „Caritas in veritate” c. enciklikájában már nem elégszik meg azzal, hogy pusztán meggyőzéssel, az isteni szándékokra, a keresztény erkölcsre és szeretetre hivatkozva próbáljon a szegénységet enyhítő adományokra buzdítani, hanem (elődjének felfogását követve) intézményesített újraelosztásra is utal. Sőt a nemzetközi segélyezést illetően a szubszidiaritás elvének alkalmazását ajánlja, valamint általában a pénz és a nemzetközi tőke túlzott szerepének visszaszorítását, és voltaképpen egy világszinten is kialakítandó szociális piacgazdaság vízióját vázolja fel.

Szükségesnek tartom viszont újra hangsúlyozni, hogy az átalakulás, a nélkülözhetetlen reformok megvalósítása, amelyet remélhetőleg nem a már közelgő katasztrófa fenyegető réme vagy pláne kiszámíthatatlan kimenetelű bekövetkezése gyorsít majd fel, hanem a szükségnek időben történő felismerése, aligha ígérkezik sikeresnek és kellően hatékonynak egy, a szellemi és erkölcsi válságot feloldó „új felvilágosodás” nélkül. Ez utóbbi feltételezi

- a társadalomtudomány, sőt általában a tudomány megszabadulását az ideológiáktól, az elméleti tételek általános és örök érvényű hittételekként kezelésétől és politikai érdekekhez igazításától, az „egy igaz elméletbe” vetett hittől és az ideológiai fogalmak és szemlélet csapdájából, valamint a szűk látókörű diszciplináris bezárkózástól is, vagyis
- a szellemi nyitottságnak, az elfogulatlan (politikai és gazdasági érdekektől független és pártsemleges) kritikai magatartásnak és a holisztikusszemléletmódnak az érvényre jutását, a vallásoknak és általában a vallási hitnek a mentessé válását nemcsak a politika befolyásától, hanem az egymás ellen politikai célokra manipulált felhasználásától, valamint a kizárólagosságra törekvéstől is,
- a nemzeti öntudatnak és hazafiságnak a határozottabb, egyértelmű elhatárolódását a más nemzetekkel és nemzetiségekkel szemben megnyilvánuló nacionalista érzelmektől és azokat kihasználó demagógiától,
- identitástudatunk korrekcióját, „sorrendiségének” a tágabb kategóriáktól – miként a postai címzések régebbi hazai gyakorlatában – a szűkebb kategóriák felé haladással való megváltozását (vagyis az „én-től a szűkebb szakmai, vallási, politikai közösségen, nemzetiségen és nemzeten át az emberi fajhoz, illetve csak legvégül a földi természet részeként a Föld élő világához, ugyanahhoz a bolygóhoz tartozásig” vezető sorrend helyett a fordított sorrend tudatosodását), és annak eredményeként
- az emberi társadalom és a természet viszonyának újraértékelését,
- a „planetáris tudat” és erkölcs kifejlődését (lásd erről László Ervin 2009-ben megjelent könyvét!), beleértve
- az általános együttműködési készség és tolerancia általános elterjedését.

A holisztikus szemléletmód alkalmazása, vagyis a részletekben való elmerülés és az egyedi jelenségekből, illetve az egyénből (a homo oeconomicusból vagy a homo politicusból) való kiindulás helyett az egésznek és a részek, egyedi jelenségek közötti összefüggéseknek és az egyének, egyes társadalmak, illetve az emberiség és a természet közötti viszonyoknak a figyelembevételére és vizsgálata nem jelenti azt, hogy a dedukció oltárán feláldozzuk az indukciót. Sem pedig azt, hogy a tudomány részterületén, különvált diszciplínáin és szubdiszciplínáin belül elért eredményeket sutba kellene dobni. „Csak” a szemléletmódban, a látáskörben jelent, ott viszont radikális változást, ami viszont egyszersmind mércét is jelent az indukció révén és a részterületeken elért eredményeknek az értékelésében.

Ami a vallásokat illeti, talán nem túlzás megállapítani, hogy mihelyt valamely vallás kizárólagosságra törekszik és az Isten, illetve az istenhit egyedüli igaz képviselőjének állítja be önmagát, nemcsak alkalmassá válik politikai célokra, nacionalista vagy rasszista, illetve általában hatalmi indítékból mások kirekesztése céljából való felhasználásra, hanem voltaképpen istentagadóvá is válik. Vagyis implicite megtagadja annak az Istennek (bárhogyan nevezzék is) a szellemét és tanítását, amelyikben hisz. Identitástudatunk korrekciója, sorrendiségének megváltozása nem jelenti azt, hogy meg kellene tagadnunk vagy fel is kellene áldoznunk a saját egyéni vagy társadalmi, illetve nemzeti öntudatunkat és érdekeinket, de jelenti azt, hogy nem helyezhetjük azokat a nagyobb közösséghez tartozásunk és annak érdekei fölé.

Bizonyára még igen hosszú út vezet a fennálló világrend átalakulásához és az „új felvilágosodás” általános elterjedéséhez, illetve kibontakozásához. Hiszen még nagyobb hatalommal és befolyással bírnak azok, akiknek érdeke a status quo fenntartása, a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek megmaradása és további növekedése, akik nyereszkedni remélhetnek az egyensúlytalanságok és válságok következményeiből. Talán még többségben vannak azok is, így a társadalomtudomány területén is, akik számára az emberiség jövőjének, alternatív forгатókönyveinek kutatása, a globális problémák vizsgálata és megoldásuk keresése, a fejlődés fenntarthatóságának elemzése nem jelent igazi tudományt, sőt, akik diszciplináris önhittségükben, illetve a (bármennyire is fontos) részproblémákra korlátozódó szemléletük bűvöletében kétségbe vonják az interdiszciplináris kutatások létjogosultságát és explicite vagy implici-

te tagadják a holisztikus szemléletmód szükségességét. (Jól példázza ezt a multidiszciplináris témakörű, vagyis eleve interdiszciplináris szemléletet kívánó doktori iskolák kiszorulása az egyetemi PhD-programokból. De nem egyszer tapasztaltam a tudományos minősítési eljárások vagy éppen az akadémiai levelező tagok választása kapcsán is, hogy az interdiszciplináris szemléletű, illetve interdiszciplináris témákat feldolgozó tudományos munkákkal szemben, sőt a jövőkutatás ellenében is többek részéről nagyfokú averzió mutatkozott. Igaz, olykor arra való és egyes esetekben helytálló indoklással, hogy a tudományos „határterületekre” menekvés kibúvót jelenthet a diszciplínák kemény követelményei alól. Ez az érv azonban mint megengedhetetlen általánosítás maga is kibúvó a kor követelményei alól!)

Másfelől viszont már mutatkoznak biztató jelek is – nemcsak a nagyvilágban, hanem hazánkban is –, amelyek legalábbis a kíváncsi irányba fejlődésre, változásra vagy elmozdulásra vallanak mind a közgondolkodásban és a társadalmi reagálásokban (miként a természeti katasztrófák kapcsán megnyilvánuló szolidaritás és adományozás példái mutatják), mind pedig – és persze elvárhatóan – a szellemi elit köreiben. Ez utóbbit – hogy csupán hazai fejleményeket említsek – nemcsak a lábjegyzetben említett konferenciának a megszervezése példázza, hanem az olyan kezdeményezések is, mint pl. az „Új Reformkor” és a „Budapest Klub Alapítvány”, amelyekhez csak gratulálni tudok.

Az interdiszciplinaritás, a holisztikus szemléletmód alkalmazása magától értetődően interaktív viszonyt kíván az egyes tudományágak között. Ennek felismerésére jó példa Lovász László akadémikus nyitó előadása a Magyar Tudomány Napján. Idézem fontos megállapítását:

„Az ismeretek elmélyülésével az egyes tudományok mind távolabb kerülnek egymástól, egyre nehezebbé válik köztük a párbeszéd. Ugyanakkor a világ pontos megértéséhez nélkülözhetetlen az egyes tudományok és tudományágak egymást kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolata.”

Mi sem jellemzőbb a jó irányú változásokra, mint hogy az a (nem melleslegesen Nobel-díjas) Paul Krugman, akinek M. Obstfelddel közösen írt tankönyve a konvencionális közgazdaságtan egyik tipikus megnyilvánulása, benne a nemzetközi tőkeáramlásnak transzformációs görbével ábrázolható „intertemporális kereskedelemként” való elképesztően leegyszerűsítő, sőt apologetikus értelmezésével, a válság sokkoló hatására a New York Times 2009. szeptember 2-i számában a következőket írja (magyarra

fordítva): „Csak kevés közgazdász látta a jelenlegi válság közeledtét előre, de ez az előrelátási kudarc a legkisebb volt a szakterület problémái között. Fontosabb volt a szakma vaksága magát a katasztrofális kudarcok lehetőségét illetően egy piacgazdaságban... a közgazdasági szakma ment tévútra, mivel a közgazdászok mint csoport összetévesztették az imponáló matematikába páncélozott szépséget az igazsággal... a közgazdászok ismét beleszerettek egy olyan gazdaság régi, idealizált víziójába, amelyben ésszerűen cselekvő egyének hatnak kölcsönösen egymásra tökéletes piacokon, ezúttal tetszetős egyenletekben ábrázolhatóan. Szerencsétlenségre, a gazdaságnak ez a romantikussá tett és sterilizált víziója a legtöbb közgazdászt arra készítette, hogy figyelmen kívül hagyjon mindent ami rosszul működik.” És így tovább...

Irodalomjegyzék

- Benedict XVI Supreme Pontiff (2009): *Encyclical Letter „Caritas in veritate”*. Libreria Editrice Vaticana, Roma
- Csaba L. (2009): *Crisis in Economics?* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Csaba L. (2011): „A válságkezelés válsága és a kiút kiúttalansága?” Megjelenik in: Muraközy, L. szerk., *Húsz év múltán*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Frank, A. G. (1972): *Lumpenbourgeoisie: Lumpendevlopment* Monthly Review Press, New York
- László E. (2008): *Világváltság. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, pp. 59–60.
- Leibenstein, H. (1957): *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York
- Miszlivetz F. (2005): Globális civil társadalom felé? In: Szentes T. és mk. *Fejlődés, Versenyképesség. Globalizáció I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, pp. 363–393.
- Miszlivetz F. szerk. (2008): *Találjuk ki... Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. MTA PTI – Savaria University Press, Szombathely
- Nerfin, M. (1987): „Neither Prince nor Merchant: Citizen – An Introduction to the Third System”, *Development Dialogue*, No. 1. pp. 170–195.
- Szentes T. (1971): *The Political Economy of Underdevelopment*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szentes T. (1976): „International trade and the developing countries: will

- the new international economic order be a really new?", *Labour and Society*. ILO. Geneva. No. 3–4. pp. 39–51.
- Szentes T. (1986): „The Concept of the New International Economic Order: A Decade After”, *World Bulletin*, Vol. II. No. 5–6. Sept.–Dec. Philippines. pp. 17–44.
- Szentes T. (1996): „Az ideológiák fogságában vagy egy új felvilágosodás előestéjén?” (Előadás a BKE Jubileumi konferenciájának plenáris ülésén) In: BKE, *Társadalom és Gazdaság, Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*. I. kötet. BKE, Budapest. pp.31–55.
- Szentes T. (2003): *World Economics II. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szentes T. (2007): „A közgazdaság oktatásáról”, *Köz-gazdaság. Tudományos füzetek*. II. évf. 2. sz. BCE, Közgazdaságtudományi Kar, Budapest, pp. 141–170.
- Szentes T. (2008): „Győzött-e a kapitalizmus?”. In: Mislivetz, F. szerk. „Találjuk ki...”. *Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. MTA Politikai Tanulmányok Intézete, Savaria University Press 2008 pp. 32–49.
- Szentes T. (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág Kiadó Budapest
- Szentes T. és mk. (2005): *Fejlődés, Versenyképesség, Globalizáció*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

IV. RÉSZ:

Korrajzok

KORRAJZOK

SIMAI MIHÁLY TOLLÁBÓL (1998)

Alább közöljük Simai Mihály professzornak a Budapesti Corvinus Egyetem, illetve a Világgazdasági Intézet elődszervezeteinek létrehozása és elindulása körüli időkre vonatkozó visszaemlékezéseit.

Adalékok a Világgazdaságtan Tanszék őstörténetéhez

A Nemzetközi Gazdasági és Politikai Kérdések majd Ismeretek nevű tanszék, amelyet rövid ideig tartó tanszékvezető docensi minőségemben kérészteltettem át az akkori kollégák és az egyetemi vezetés teljes egyetértésével Világgazdaságtan tanszékké 1963-ban, egy aktatáskaként kezdte "életét" valamikor 1948 decemberében. Az aktatáska barna volt, meglehetősen nagy és bőrből készült. Egy Haász Árpád nevű úr tulajdona volt. Eredetileg Ausztriában gyártották, tehát jó bőr volt, bár abban az időben még nálunk is lehetett jóminőségű aktatáskákat venni. A táska, tulajdonosával együtt települt át Magyarországra. Haász Árpádról majd még külön is szólok. A nagy barna táskát egy akkori hallgató, a tanszék későbbi tanársegédje, a korán elhunyt Kőmíves Imre hordozta büszkén Haász Árpád után az egyetem folyosóin. Heteken belül a táska kettőre szaporodott. Később a tanszék "kilépett" az aktatáskákból s egy szobát, majd többet is kapott. Az ötlet, hogy ilyen tanszék legyen egyébként felsőszintű politikai döntés következménye volt, ami azonban nem a tanszékre vonatkozott. Haász Árpádot ugyanis politikai okokból, mint nyugatról hazatért osztrák kommunistát, aki ráadásul a mauthauseni koncentrációs tábor is túlélte, mint politikai fogoly s ily módon rendkívül gyanús volt, menesztették a Kereskedelmi és Szövetkezeti Minisztériumból. Az akkori vezetés két kevésbé exponált állást ajánlott fel neki, s ő az egyetemet választotta, ahol egy információs központot is rábíztak egyidőre. Először úgy volt,

hogy közgazdasági ismereteket ad át a hallgatóknak, de ahhoz nem értett, mert jogász volt és politikus. A mindenki által ismert Szabó Kálmán, aki akkor végzős hallgató volt, s állítólag már a Tőkét is olvasgatta, állandóan helyreigazította az előadót. Így került sor pályamódosítással a fenti című tárgy bevezetésére az egyetem negyedik évfolyamos hallgatói számára.

A tárggyal és a tanszékkal közelebbről először negyedéves hallgatóként ismerkedtem meg az 1951–52-es tanévben. A tárgy érdekes volt és sok újat adott. Betekintést vagy inkább kitekintést ajánlott egy olyan világra, amelytől akkor el voltunk zárva. A program két részből állt: általános témákból, mint például a nemzetközi monopóliumok, a gyarmati rendszer szétesése, a nemzetközi munkásmozgalom, a szociáldemokrácia mint a reakció szálláscsinálója, vagy a fegyverkezési verseny (az imperialista országok a fegyverkezési verseny örvényében); és speciális országtémákból, mint az USA, Anglia, illetve az amerikai imperializmus, vagy a Brit Birodalom hanyatlása, a kínai forradalom győzelme, és így tovább. Külön élmény volt a jegyzet olvasása, amelyik jobbnál jobb sajtóhibákkal volt tele. Kettőre mindmáig emlékszem: “az angol munkáspárt vérbefagyasztási politikája” a bérbefagyasztás helyett, vagy Truman elvtárs, Truman elnök helyett. A tanszék később hibaigazítót adott ki, amely “hibaigazító” címmel jelent meg.

A tanszéken 1952-ben már sok kiváló ember dolgozott: Kőmíves Imre, Bíró Klári, a titokzatos Porzsolt József, az előző évben végzett Káplár Jóska és Czirják Gyula, egy nagyon csinos kislány, Fábián Klári, aki akkor már legalább 16 éves volt, s frissen került ki a gépíró iskolából, valamint akkori barátaim és évfolyamtársaim, Plenter János és Kovács Gyszi, akik demonstrátorként működtek s akiket mindannyian irigyeltünk, mert fizetést is kaptak, s nyugati újságokat olvashattak. Voltak a tanszéknek külső előadói is. Ilyen volt például az USA-ból hazatért kommunista szerkesztő, Péter József, és a Palesztinából hazajött újságíró, Nemes László, akik igen érdekes élménybeszámolókkal tarkították az órákat. Az előadásokat az akkori szokásoknak megfelelően általában szóról szóra felolvasták. A tanszék minden munkatársa részt vett az előadásokon, s így legalábbis látásból ismertük őket. Az előadók a témát rendszerint Marx vagy Lenin idézettel kezdték s Sztálin vagy Rákosi idézettel zárták. Minél fiatalabb volt az előadó annál több volt az idézet. Haász Árpád néha költőket is idézett, ami akkor az egyetemen szokatlan volt – Goethe idézetére mind-

máig emlékszem. Ezzel fejezte be ugyanis a nemzetközi munkásmozgalomról szóló előadását:

*Ifjú, hív az élet, indulj.
Fékezd bölcsen szenvedélyed
erre int a jó tanács.
Szállsz fel a hegy csúcsain túl,
vagy lesüllyedsz mély verembe,
Vár szerencse vagy csapás.
Lent raboskods, fent uralkods,
szenvedsz vagy világot alkotsz,
Légy üllő vagy kalapács.*

E versikét követte a záró mondat: s a világ népei megtanulták, hogyan kell üllőből "kapalácscsá" válni. A kapalács volt a sajtóhiba a jegyzetben.

Egy emlékezetes versike megjelent Bíró Klári japánügyi jegyzetében is (A szerző ez esetben a japán középkor egyik kiváló költője):

*Szegény nyomorgó kis faluk,
Nincsen virágjuk sem haluk.*

Tanáraink közül egyedül az Amerikából hazatért Bebrics Lajos, aki a közlekedés-gazdaságtant tanította, versengett a verselés tekintetében Haász Árpáddal. Igaz, hogy Bebrics amerikai "hobó" dalokkal tarkította előadásait, Haász Árpád pedig csak szavalt.

Szerettem a tárgyat, de semmi szándékom nem volt arra, hogy a tan székre kerüljek. Engem gyakorlati kérdések érdekeltek. Két állásajánlatom is volt. Bognár József, az akkori belkereskedelmi miniszter a Belkereskedelmi Minisztériumba hívott, a miniszteri titkárságra elemzőnek; s Bebrics Lajos, a közlekedési miniszter a vasúthoz igyekezett csábítani. Én ez utóbbi területre orientálódtam. A vasúthoz mindenekelőtt az utazás lehetősége és a témák konkrétsága vonzott. A MÁV-nál töltöttem két nyári üzemi gyakorlatot, s ennek eredményeként, Boltizár Miklós barátommal

együtt, 1952 végéig érvényes, első osztályú és minden vonalra szóló MÁV szabadjegy volt tulajdonunkban. Ez lehetővé tette, hogy a hétvégeken Szombathelyre vagy Nyíregyházára, esetleg Békéscsabára vagy Pécsre utazzunk. Ilyenkor vettünk a csarnokban egy fél kiló felvágottat, kenyeret és sárgarépát, s belevetettük magunkat a hazai végtelenbe. Egyik nyáron megtanultam a forgalmi szabályzatot, s levizsgáztam belőle. A MÁV Nemzetközi Osztályán várt egy érdekesnek ígérkező állás.

Tanszéki karrierem úgy kezdődött, hogy 1952 áprilisában Kőmíves Imre, kollégiumi társam és jó barátom, aki a tanszék oszlopa és szervezője volt, áthívott egy italra az egyik közeli csehóba, s titoktartást kérve elmondta, hogy Plenter Jancsit, akit tanársegédként kívántak alkalmazni, nagy megtiszteltetés érte, nemzetközi pályára kerül, s valószínűleg a Nemzetközi Diákszövetség prágai központjában fog majd dolgozni. Az állás adva van, s mivel én angolul és oroszul tudok, ő rám gondolt. Három feladatom lenne. Én lennék Anglia és a Brit Birodalom gazdája, be kellene dolgoznom Haász elvtárs témáiba, s az angol és orosz nyelvű újságokat kellene archiválnom, ami a kivágandó cikkek kijelöléséből és kódolásából áll. Emellett természetesen részt kell majd vennem a vizsgáztatásban is. Ez azonban félévenként csak egyszer fordul elő. A fizetés se rosszabb, mint másutt. Nem csaptam azonnal a tenyerébe. Az egyetemen maradás abban az időben nem számított vonzó perspektívának. Két dolog azonban meggondolásra ösztönzött. Egy hónappal később a MÁV Nemzetközi Osztály vezetőjét, aki engem is tanított és az ottani főnököm lett volna, letartóztatták. Mindhárman, akik oda készültünk, természetesen, ennek ellenére mehettünk volna az osztályra, de csak egyikünk döntött úgy, hogy vasutas lesz. Én, főként Kőmíves Imre nógatására, s ez volt a másik ok, a tanszék mellett döntöttem. Ezzel kezdetét vette tanszéki káderezésem és pályafutásom.

Először Porzsolt Jóska beszélgetett velem. Őt főleg orosz és angol nyelvtudásom érdekelte. Oroszul a hadifogságban tanult meg, s mondaiból azonnal rájöttem, hogy sem a nyelvtant, sem a szakszavakat nem ismeri kellően. Én akkor már jobban tudtam oroszul. Hetekkel később Haász Árpáddal együtt vizsgáztattak a tárgyból. Haász Árpád közölte, hogy amit elmondtam az jó volt, a tananyagot ismertem, de jobban kellett volna ismernem Lenint. Problémám adódott Varga Jenő hibáival is: nem olvastam ugyanis a vonatkozó kötelező irodalmat, Berei Andor bírálatát a kapitalizmus megújulását valló Varga Jenőről. Nem baj, nyugtatta meg

Haász Árpádot Porzsolts, majd a tanszéken megismeri Lenint és Varga Jenőt is. Ebben maradtunk. Pár nap múlva behívtak a pártbizottságra, az Egyetem személyzeti osztályára s a rektori hivatalba "beszélgetni". Az egyetem akkori személyzetise egy 35 év körüli teltkarcsú hölgy volt. Az illető korábban pincérnőként dolgozott egy kőrúti presszóban, a beszélgetéssorozatot követően kezembe adta a tanársegédi kinevezést. A munkát azonban nem vehettem fel. 1952 júliusában behívtak katonának, tartalékos tiszti tanfolyamra. Ez három hónapra szólt, de pechemre a kiskunhalasi tüzérezrednél felejtettek, ahol élelmezési szolgálatvezetőként dolgoztam. Végül nagy protekcióval, amely Haász Árpád kapcsolata volt az akkori honvédelmi miniszterrel, hat hónap múlva leszereltek, s megkezdhettem tanszéki munkámat.

A tanszéken mindenekelőtt íróasztalt, majd témát és fizetést kaptam. Ezenfelül, a Manchester Guardianból kb. hathónapnyi számot, valamint rengeteg Pravdát bíztak rám Plenter Jancsi örökségéből. A Manchester Guardianok zárt szekrényben voltak. Onnan kellett kikérnem, s oda kellett visszatennem a lapokat. Érdekes élmény volt a lap olvasása. Innen értesültem először a koreai háború tényleges történetéről, a kínai-szovjet feszültségről, valamint a szocialista országokban folyó újabb letartóztatásokról. Az íróasztal egy nagyobb helyiségben volt, ahol négyen dolgoztunk. A témám, az angol imperializmus hanyatlása és a Brit Birodalom szétesése lett, s kezdő fizetésem havi 1200 forint, amiért akkor a Mátyás Pincében 120 halászlét lehetett venni. A fizetés, halászlévalutában számítva 1954 után radikálisan csökkent s az 1952-es szintet ismét csak akadémikusként érhettem el jónéhány évvel később, de csak bruttóban.

A munka nem volt érdektelen. Ismerkedésekkel kezdődött. A tanszékvezető fél napot töltött velem előnevelésem érdekében. Először is kikérdezett arról, hogy milyen a családi háttér, megkérdezte, hogy milyen könyveket szoktam olvasni. Hosszasan beszélgettünk Balsacról. Ezt követően részletesen elmondta véleményét az angol imperializmusról, s közölte velem, hogy milyen feladataim lesznek a brit imperializmus elleni harcban a tanszéken. Megmutatta azt is, hogy miképpen kell a Manchester Guardiant archiválni. Megnyugtató, hogy nemcsak a Manchester Guardiant kell majd olvasnom. Napokon belül megkapom a Daily Workert, az angol kommunista párt napilapját is. Adott néhány könyvet, s azt ajánlotta, hogy először Engels a *Munkásosztály helyzete Angliában* című művét tanulmányozzam át, s majd számoljak be róla. Igaz, hogy ez né-

met nyelvű volt, s ez a nyelv nem tartozott erős oldalaim közé, de hamarosan találtam egy orosz nyelvű példányt is. Hat hónapot adott arra, hogy megírjam az előadást az angol témában. Miután ő volt a *Nemzetközi munkásmozgalom* című téma előadója, megkért, hogy állítsak össze pár hét alatt egy anyagot az angol Munkáspárt helyzetéről. Ideadta előadásának szövegét is, amit azonban a jegyzetből már ismertem. Saját magáról nem sokat beszélt, de annál többet érdeklődött arról, hogy mi volt a véleményem a tanszék jegyzetéről.

A tanszék jó kollektívaként működött. A munkaidő akkor még kötött volt, de ezt meglehetősen liberálisan értelmezték. Egymás előadásait kötelező volt meghallgatni. Minden témát megvitattunk. A tanszéken rendszeresek voltak a folyó nemzetközi kérdésekről szervezett viták is. Időnk nem jelentéktelen részét társadalmi munkával és értekezletekkel töltöttük. A társadalmi munka részben az egyetemen belül folyt, részben a IX. kerületben végeztünk területi népnevelő munkát. Egyesek részt vettek a beiskolázásban is. Ez abból állt, hogy középiskolákba látogattak s munkás–paraszt származású hallgatókat agitáltak a továbbtanulásra. Én szakszervezeti pályára kerültem. Először a szakszervezeti bizalmiaknak kellett a tagsági bélyegeket eljuttatnom, majd én lettem az egyetemi szakszervezeti bizottság kultúrfelelőse. Ez azt jelentette, hogy az összegyűtemi dolgozói-oktatói kulturális rendezvényeket kellett szerveznem, évente hármát-négyet. Az egyik ilyen rendezvény révén lettem egy szigorú megrovás elnevezésű pártfegyelmi tulajdonosa, Porzsolt Jóskával és Bácskai Tamással együtt.

Ami a tanszéki munka technikai részét illeti, ennek nagyrésze előadás, illetve jegyzetírás volt. Anyagainkat kézírásban adtuk át Klárikának, aki csodálatos módon a legolvashatatlanabb fogalmazványokat is le tudta gépelni. Az olló és a ragasztó alapvető fontosságú munkaeszközök voltak, s egy úriszabót meghazudtoló pontossággal kellett megtanulnunk vágni. A vágás elsősorban a szerkesztés eszköze volt, s nem a plagizálásé. A tanszékvezető minden általunk megírt szöveget átnézett, s többszörösen átírt. Az átírás egyébként nemcsak fogalmazáskészségünket volt hivatott javítani, hanem óvatosságot is jelentett. Meg kellett tanulnunk úgy fogalmazni, hogy amit leírunk, abba még maga Sztálin se köthessen bele. Munkánk egy része egyébként Sztálin-idézetek kereséséből állt az éppen aktuális témákhoz. Amikor Sztálin megfogalmazta a kapitalizmus és a szocializmus alaptörvényét 1952-ben, anyagjaink egy részét át kellett

írni, alaptörvényesíteni kellett. Mentségünkre szolgáljon, hogy ezt még a számvitel tanszéknek is meg kellett tennie.

A tanszék viszonya az egyetem többi tanszékével (összesen 19 tanszék működött) nem volt különösen jó. Ez alól csak a szomszédos Pénzügy Tanszék képezett kivételt. A legrosszabbak a kapcsolatok a Politikai Gazdaságtan (PG) Tanszékkel voltak, amelyik úgy találta, hogy mi túlaktualizáljuk az imperializmust, nem vagyunk elég elméletiek, s a tanszékre a zsurnalizmus a jellemző. Ez nem akadályozta meg a PG Tanszéket abban, hogy körülbelül egy éves késéssel átvegye tőlünk az érdekesebb anyagokat, sőt témákat is, s magát kiáltsa ki úttörőnek. A másik versenytársunk a Külkereskedelmi Tanszék volt, amelyik ugyancsak integrálta témáinkat. Főleg a PG Tanszék hangoztatta a hallgatók előtt is, hogy mi átfedjük őket.

A hallgatók is észlelték természetesen az átfedéseket, amelyek egyébként az ötvenes években általánosak voltak az egyetemen. Ez abból is adódott, hogy a legtöbb tanszék ugyanazokat a Sztálin, Lenin vagy más klasszikus műveket adta meg kötelező irodalomnak. Egyes hallgatók tanszékünket a "Globális átfedések" vagy a "Felesleges ismeretek" tanszékének becézték. Ennek ellenére a többség szerette a tárgyat, amely minden dogmatizmusa és korlátozottsága ellenére nyitottabb volt a világra, mint bármely más tantárgy az egyetemen.

A tanszék életében az első megrázó esemény, mondhatni sorsforduló Sztálin halála volt. A kötelező tanszéki megemlékező ülésen Haász Árpád arról beszélt, hogy a második világháború alatt, még a német koncentrációs táborban is Sztálin nevével mentek halálba az emberek. Az SZKP XX. kongresszusa után mondta csak el egy magánbeszélgetés során, hogy a harmincas évek végén Moszkvában volt emigrációban, mint osztrák kommunista. A Komintern feltette neki a kérdést: Moszkvában, a Vörös Professzurán akar-e dolgozni, ahol a külföldi kádereket is képezték, vagy a náci Németországba akar menni illegális pártmunkára. Ő ez utóbbit választotta, mert ott nagyobb biztonságban érezhette magát, hiszen legalább tudta, hogy ki az ellenség. Ha Moszkvában maradt volna, valószínűleg nem maradt volna életben, mert az osztrák párt egész vezetését kivégeztette Sztálin a Molotov–Ribbentrop-paktumot követően. Mindenesetre a tanszéki ülés mély gyászban zajlott. Én, mai füllel csak egy gyanús megjegyzésére emlékszem, amelyet az akkori tanszékvezetőnek intéztek. Az egyik munkatárs megkérdezte: „és mi lesz most Haász

elvtárs?” A lakonikus válasz az volt, hogy a nemzetközi munkásmozgalom már ennél nagyobb tragédiákat is túlélte, s most is megújul majd. Haász Árpád egyébként ezekben az években sajátos védekezési mechanizmust fejlesztett ki, az irányítható szenilizmust. Mindig akkor volt szenilis, ha valamilyen kényes témában készítették állásfoglalásra. A későbbiekben azonban szenilizmusa egyre inkább irányíthatatlanná vált.

A mi tantárgyunk megújulása Sztálin halála és Nagy Imre kormánya megalakulása után ugyancsak gyorsabb lett. Az egyetemi tanszékek közül mi hoztuk a legtöbb új témát az egyetemi oktatásba. Ilyen volt például az Európai Szén- és Acélközösség, az állam szerepének megváltozása a gazdaságban, az ENSZ szerepe, a gyarmati felszabadító mozgalmak stb. Komolyabban kezdtünk foglalkozni tehát a kapitalizmus tényleges viszonyaival. Ebben segített az is, hogy 1954-ben új munkatársat kaptunk Ádám Gyurka személyében, aki a Rajk-per egyik rehabilitáltja volt. Később ő hozta a tanszék közelébe Szecskő Tamást, s ez idő tájt kezdett közeledni a tanszékhez Szentés Tamás is. Nagy Imrével egyébként személyesen is jó viszonyba kerültem. 1954-ben én lettem az egyetemi szakszervezeti bizottság elnöke, s Nagy Imre mint miniszterelnök tagja kívánt maradni a pedagógus szakszervezetnek is. Én jártam hozzá havonta a tagdíjat beszédni leváltása után is. Mindenhol kizárták, csak a szakszervezetből felejtették el kizárni. Találkozásaink során hosszasan beszélgettünk. Nagy Imre egy ilyen alkalommal azt ajánlotta, hogy foglalkoznia kellene tanszékünknek a kapitalizmus agrárszektorával is, mert ott nemcsak agrárválság van, hanem fejlődés is. Haász Árpádnak említettem a javaslatot, aki ettől, s általában a Nagy Imrével való kapcsolattól mereven elzárkózott. Mint 1956-ban kiderült, már Moszkvában sem szerették egymást. Ádám Gyurka javaslata viszont arra vonatkozóan, hogy az új tudományos és technikai forradalommal kellene foglalkoznunk, tetszett mindenkinek. Gyurka tanszéki munkáját hihetetlen energiával és lelkesedéssel kezdte el, s az első tanulmánya is már feltűnést keltett. A Nemzetközi Gazdasági és Politikai Ismeretek tanszéke volt ugyanis a szocialista térségben az első intézmény, amelyik meg merte fogalmazni, hogy a nyugati világban egy új, minden eddigénél nagyobb jelentőségű tudományos és technikai átalakulás kezdődött. Ennek deklarálásáért tanszékünk igen éles bírálatot kapott a politikai gazdaságtan tanszéktől, azon az alapon, hogy Ádám állítása ellentmond Lenin elméletének a monopóliumokra vonatkozóan. Igaz, hogy ezt nem az egész tanszék, hanem csak

egy személy tette szóvá. Ennél szomorúbb volt azonban, hogy a tanszék egyik munkatársa, aki később függetlenített párttitkár lett az egyetemen, 1957-ben a rendőrségi vizsgálatok során, Ádám Gyurkával kapcsolatban ugyancsak megemlítette e tény, mint Gyurka nyugatimádatának egyik bizonyítékát. Haász Árpád viszont minden módon igyekezett Ádám Gyurkát védeni. 1954-ben került a tanszékre Tzortisz Dimitrij, aki görög emigránsként végzett egyetemünkön. Tizenhat éves korában már részt vett a németek elleni harcban, majd a görög polgárháborúban is 1948-ban. Rendkívül művelt kolléga volt, akit azonban elsősorban a filozófia érdekelt. Dimitrij jelenléte a tanszék állandó vendégévé tette a ciprusi Vasiliu Jorgoszt, a későbbi elnököt is. Tanszékünk keretében dolgozott 1954-től egy afrikai barátunk is, Taher Abdel Basit. Dimitrij a későbbiekben Párizsba helyezte át székhelyét, egy magyar feleséggel súlyosbítva. Taher Moszkvába került, majd onnan Bécsbe. Később Szudánban volt egy ideig miniszter.

A Nagy Imre programot követő racionalizálás során, a tanszék egyik munkatársát elbocsájtották, s néhányónkat oktatói státuszból átmenetileg az akkor kreált kutatói státuszba raktak át. 1954-ben a tanszékről elkerült Kőmíves Imre, aki rektori titkár lett, majd 1955-ben Káplár Jóska lett az egyetem függetlenített párttitkára. Haász Árpádot beválasztották az Egyetem Párt VB-jébe, s ő lett a VB-ben a fegyelmi bizottság elnöke. Én voltam az egyetemi SZB elnök. Kulcspozíciókat nyertünk az egyetem irányításában. A tanszék oktatási programjának újulása is gyors ütemben haladt. Új témaként jelent meg az ENSZ, amellyel 1954-ben én kezdtem foglalkozni. 1955-ben új előadásként indítottuk meg a jugoszláv témát, s ezt is én kaptam meg. Az SZKP XX. kongresszusa után a Rektori Hivatal engedélyével vettem fel információszerzés céljából a kapcsolatot a Jugoszláv Nagykövetséggel. Gyakorlatilag az előadások és a jegyzet is korszerűbbé váltak. A Sztálin-idézeteket Marx és Lenin és a XX. kongresszusra való hivatkozások váltották fel. Új külső előadók is jöttek, akik közül egyesek ugyancsak a börtönből szabadultak. Megjelent a tanszék látóhatárán Palánkai Tibor, akit Haász Árpád következetesen "a kicsinek" nevezett.

1956 jelentette a tanszék számára a második nagy változást. A tanszékvezető a Petőfi kör megalakulásakor arra intett bennünket, hogy ne ússzunk az árral. Moszkvai tapasztalataira hivatkozott, s azt mondta, hogy az ilyen eseményeket rendszerint nagy tisztogatások és letartóztatások

követik. Elvileg mindennel egyetérthetünk, de ne vállaljunk aktív politikai szerepet sehol. Annak ellenére azonban, hogy ellenezte az október 23-i tüntetést, azon velünk együtt részt vett. A későbbi napokban azonban csak egy-két alkalommal jött be a tanszékre. A beszélgetések során különösen Ádám Gyurkát igyekezett mérsékelni, aki az Értelmiségi Forradalmi Tanács elnöke lett. Én mint a Szakszervezeti Bizottság elnöke tagja voltam annak az egyetemi küldöttségnek, amelyik Nagy Imrét kereste fel azzal a céllal, hogy mint egyetemi nemzetőrök felajánljuk a hallgatók és az oktatók szolgálatait. Kedvesen fogadott bennünket, két bányászdelegációt is várakoztatva. Közölte azonban, hogy pillanatnyilag hatalma csak az íróasztalának a széléig terjed. Az egyetemen is megalakultak a politikai pártok. Egyes oktatók a Szociáldemokrata Pártot, mások a Parasztpártot s a Kisgazdapártot hozták létre. Néhány hallgató deklarálta a Magyar Hungarista Párt megalakítását. Tanszékünk ezektől a kezdeményezésektől általában távol maradt. A tanszék hivatalsegédjének, Gróf Lajosnének a kor közhangulatára jellemző kérdésére mindmáig emlékszem: "mondja, Simai elvtárs, a jövőben Haász elvtársat méltóságos úrnak vagy kegyelmes úrnak kell majd szólítanunk?".

November elsején felkeresett egyik volt évfolyamtársam, az 1951-ben az aknamezőkön keresztül disszidált Maróthy Pista. Brüsszelből jött, a Magyar Harcosok Bajtársi Községének megbízó levelével. A Rektori Hivatalba kísértem, ahol az egyetem Forradalmi Bizottsága működött. A bizottság elnöke lelkesen fogadta. Maróthy november 10. után távozott Magyarországról. November 6-án az egyetemi forradalmi bizottság a Dózsa Kollégiumban rendezett gyűlést. Ezen még jónéhány, később igen konzervatív párttaggá lett oktatónk a szovjet tankok elleni ellenállásra ösztönözte az ifjúságot. Pár nap múlva Porzsolt Jóska hívott fel. Arról informált, hogy másnap rövid időre felesége ismerőseihez megy pihenni, s Győr környékére utazik. Arra kért, hogy a hozzánk közel levő lakását néhányszor keressük fel, s közölte, hogy egy kulcsot a tanszéken az íróasztalában hagyott. Ezt követően már csak Bécsből jelentkezett, s elnézést kért azért, mert magával vitte a tanszék bélyegzőjét is. Szecskő Tamást, aki később indult "üdülni", a karhatalmisták Szentgotthárdnál kapták el. Haász Árpád Berei Andor segítségével mentette meg a letartóztatástól. Az egyetemen a helyzet egyébként gyorsan normalizálódott. A tanszékvezető úgy döntött, hogy az események tárgyunkat nem érintették.

1957 júniusában Haász Árpád közölte velem, hogy az új magyar ENSZ-küldöttséghez, Genfbe keres a „Külügy” egy szakembert, aki ért az ENSZ-hez. Pár hónapról lenne szó, s ő engem ajánlott. Néhány hétre kellene csak átmennem a Külügybe, ahonnan Genfbe küldenének körülbelül félévre a megalakuló ENSZ-misszióra. Örömmel vállaltam a feladatot, s átmentem hát a „Külügybe”. Három hét múlva éreztem, hogy a légkör körülöttem egyre fagyosabbá vált. Egy hónapig semmilyen feladatot nem kaptam, s nem szóltak hozzám. Sőt, külön szobába költöztettek, ahol egy íróasztal, egy szék és egy házi telefon várt rám. Ezt követően hivatott a személyzeti osztály egyik előadója, s közölte, hogy bizonyos gyanús dolgok merültek fel velem kapcsolatban, s amíg ezeket nem vizsgálják ki, leállítják a kiküldetésemet. Három hónap múlva hivatalosan is tájékoztattott arról, hogy a velem kapcsolatos gyanús dolgok egy része tisztázódott, arról azonban, hogy ezek pontosan mik, vagy hogy mik, amik még nem tisztázódtak, nem beszélt. Kérdésemre azt válaszolta, hogy ezeket nekem jobban kell tudnom. Elmondta azt is, hogy a Külügyben maradhatok ugyan, de nem mehetek külföldre. Megkérdeztem, hogy visszamehetek-e az egyetemre. Egy hét időt kértek a válaszra. Ezt be is tartották. Az egyetemen Haász Árpád közölte, hogy ő sem mondhat ugyan semmit a velem kapcsolatos dolgokról, ügyem ugyanis még nincs lezárva, de úgy döntött, hogy visszavesz, s vállalja értem a felelősséget.

Csaknem harminc évvel később tudtam meg Kuvaitban az ottani magyar nagykövettől, aki az ominózus időkben az egyetem függetlenített párttitkára volt, hogy egy jóbarátomnak tartott egyetemi (nem tanszéki) kolléga a belügyi szerveknél feljelentett, a következő vádakkal: Nagy Imre közvetlen baráti köréhez tartozott, valószínűleg az UDBA, a jugoszláv titkos szolgálat ügynöke, az egyetemre hozta a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének megbízottját, szervezte az ellenforradalmi nemzetőrséget, s disszidálni akart 1956-ban. Ez utóbbit arra építette, hogy egy alkalommal Wiesel Ivánnal és Csapó Lászlóval az ő jelenlétében tréfálkoztunk a folyosón, s úgy köszöntünk el egymástól, hogy „Holnap reggel Sopronból indulunk!”. Örökké hálás maradok a feljelentésért, amelyik végső soron visszahozott a tanszékre.

Ennyit a tanszék és egy kicsit az egyetem elő- és őstörtéletéről. Az 1957 utáni fejezetek már a tanszéki középkorba, új és legújabb korba tartoznak. Ebben a szakaszban jelentek meg a tanszék későbbi lovagjai és trubadúrai. E korok történetének megírására már csak azért sem vállalkoztam,

mert egyrészt nagyobb volt a felelősségem a formálásában, másrészt hűtlen módon elhagytam a tanszéket. Az 1958 utáni, sokkal bonyolultabb, elméletileg is sokrétű s a globális interdependenciák közötti interdependencia makro és mikromanifesztálódásába és -integrálódásába nyúló korszakok elemzése egyébként is csak kollektív munka eredménye lehet.

Kelt az Úr 1998-as esztendeje november hónapjának 10-ik napján,
Simai Mihály akadémikus és egyetemi tanár

KORRAJZOK

SZENTES TAMÁS TOLLÁBÓL (1995–2005)

Alább válogatott részleteket közlünk Szentes Tamás professzor néhány, 1995 és 2005 között az egyetem vezetésének, illetve a tanszéki kollektívának írt hivatalos feljegyzéseiből, problémafeltáró észrevételeiből, előterjesztett javaslataiból. Témakörük szerint ezek érintik az egyetemi és kari közös ügyeket; az oktatási és kutatási elveket és követelményeket; az oktatói terheléseket, normákat, fizetéseket és a pályázatok ügyét; a nemzetközi témájú tárgyak oktatását, tananyagát és szemléletmódját.

1. Egyetemi és kari közös ügyekről

1.1 1995-ben a Rectorhelyettes számára írt feljegyzésből

„... Az eddigi reformok is többnyire azért nem valósulhattak meg következetesen, mert a meglévő struktúrákhoz, tanszéki és kari elkülönüléshez ragaszkodás visszarendeződést hozott...

Az egyetem belső rendjére és főként a jövőendő tárgyszerkeztúrára és tanszéki rendszerére vonatkozó reformelképzelésekben és döntések során végre következetesen azt kellene meghatározó szempontnak tekinteni, vagyis egy annak megfelelő szemléletmódot kellene minden vonatkozásban érvényesíteni, hogy az egyetemi képzés „végtermékei”, vagyis a képzés adott szintjén az egyetemi tanulmányokat befejező hallgatók milyen ismeretanyaggal kell hogy rendelkezzenek, és hogy ennek az ismeretanyagnak a szerves „felépítése” milyen tárgyakat (milyen horizontális és vertikális kapcsolódásokkal, milyen tanszékek által oktatva, és milyen szakosodási irány szerint csoportosítva) követel. Ma még ugyanis inkább az adott tanszéki, illetve kari elkülönülés és érdek befolyásolja inkább a tárgyszerkeztúra alakulását, aminek nemcsak a „fedezetlen” tárgyak szapo-

rodása, az átfedések gyakorisága és az állandóan változó tárgyak szinte áttekinthetetlen sokasága a következménye, hanem – ami nagyobb baj – hiányoknak a keletkezése, illetve fennmaradása is az oktatott ismeretanyagban.

Az egyetemi (külső és belső) integráció kérdését illetően úgy vélem, hogy mindenekelőtt a saját diszciplináris struktúránkat, a képzés fő irányait, a gazdaságtudományi és más társadalomtudományi, illetve interdiszciplináris képzés viszonyát kellene tisztázni. Másfelől viszont – bár lehetőleg már ez utóbbi tükrében – nem ártana elébe menni a dolgoknak, kezdeményezően lépni fel és kihasználni a „felső-külső” bizonytalanságok előnyeit.

Az egyetemünkön belüli integrálódás, ti. a több különböző tudományterületre, diszciplinára vagy szubdiszciplinára kiterjedő képzés egységes keretbe foglalása ma még meglehetősen formális. Inkább csak olyan koegzisztenciát jelent, amelyet – a nem ritkán véletlenszerű, illetve a múltból átörökölt tanszéki besorolás és a diszciplináris tagozódást csupán következetlenül tükröző kari szerkezet formális keretein kívül – inkább csak a közgazdasági (és módszertani) tárgyaknak a profilhoz kevésbé igazodó közössége fog át. Nyilvánvaló ugyan (legalábbis számomra), hogy a gazdaságtudományi (közgazdasági és gazdálkodási) diszciplinán kívüli más társadalomtudományok, így a szociológia és a politológia (különösen pedig a nemzetközi kapcsolatok multidiszciplináris tárgya) oktatása terén éppen abban lehet és maradhat egyetemünknek „komparatív előnye”, hogy a képzés közgazdaságtudományi alapozású, ebből azonban még nem következik, hogy ugyanazoknak a közgazdaságtani tárgyaknak, ugyanazon a szinten és struktúrában való oktatása lenne kívánatos mint közös elem. (Ezért nemcsak a matematikai alapképzés vonatkozásában indokolt annak felvetése, hogy jobban differenciálni kellene a különböző irányban szakosodás szerint.)

Ami a tanszékek közötti együttműködést illeti, annak szorgalmazása nem új keletű, bár sürgetőbb, mint valaha. Legfőbb akadálya azonban a merev szervezeti elkülönülés, a tanszékek gyakran rosszul értelmezett önvédelme és rivalizálása, valamint a Karok szerinti elhatárolódás.

Maga a *kari tagozódás*, illetve struktúra is ellentmondásos és irracionális. Egy furcsa hibrid, amely különböző kritériumok szerinti besorolások sajátos keveréke, egy a múltból örökölt szerkezet következetlen módosításainak eredménye. ...Nemcsak az elnevezéseket illetően kifogásolható,

amennyiben a közgazdaságtudomány nem kevésbé társadalomtudomány, mint a szociológia vagy a politológia, hanem azért is, mert jó néhány tanszék hovatartozása meglehetősen esetleges, illetve pusztán a múltbeli, más ismérvek szerinti besorolás következménye vagy éppen annak az adminisztratív szempontnak az érvényesítéséből fakad, hogy nagyjából hasonló, legalábbis ne kirívóan eltérő nagyságú Karok legyenek. (A Közgazdasági Karhoz tartozó tanszékek zöme egyébként valamennyi Kar hallgatóinak felkészítésében, az alapozó képzésben részt vesz, és némelyikük éppúgy tartozhatna a Gazdálkodási vagy a Társadalomtudomány Karhoz is.)...

Minthogy a képzés egész rendjének és szerkezetének a végzős hallgatók kíváncsi tudásigénye és szintje szerinti következetes megformálása, illetve korrekciója nagymértékben függ a szervezeti struktúra megváltoztatásától, ez utóbbi viszont nyilvánvalóan érdekeket sérthet, ezért kompromisszumos megoldásként *javasolnám* ...olyan új, járulékos adminisztrációt nem igénylő és a meglévő szervezeti kereteket egyelőre nem érintő *együttműködési formákat* kialakítani és intézményesíteni (pl. munkacsoportok, koordinációs bizottságok), amelyek az egymással horizontálisan vagy vertikálisan kapcsolódó, egymást kiegészítő vagy egymásra épülő tárgyaknak a különböző Karokhoz besorolt tanszékeken dolgozó oktatói között lennének hivatottak az együttműködést, a képzés koordináltságát biztosítani."

1.2 1997-ben az egyetem „Stratégiai munkacsoportja” számára írt levélből

„...A jelenlegi kari struktúra, illetve a dékáni hivatalok struktúrája két, teljesen különböző kritérium szerint alakult (kb. úgy, mint ha az embereket úgy csoportosítanánk, hogy vannak, akik magasak és vannak, akik zöld harisnyát viselnek).

- a. Egyfelől (a múltból örököelve és részben a nemzetközi gyakorlatnak is megfelelően, de egyszersmind zavart keltő terminológiai következetlenséggel) *diszciplináris* megkülönböztetés, illetve csoportosítás szerint (Gazdálkodástudományi, Közgazdaságtudományi és – noha mindkettő egyértelműen társadalomtudománynak számít, külön: – Társadalomtudományi Kar dékáni hivatala);
- b. Másfelől viszont az *oktatás szintje*, illetve a hallgatók *képzési foka* szerint (Általános Közgazdasági Képzés, vagyis alapozó, undergraduális szintű képzés, dékáni hivatala és Posztgraduális Kar dékáni

hivatala). Nem is szólva arról, hogy míg az utóbbi „Kar”-nak számít anélkül, hogy kari tanácsa lenne, az előbbinek csak dékánja van és nem minősül „Kar”-nak, továbbá, hogy amíg a képzés alsó és felső szintjéhez külön dékánátus kapcsolódik, a középső szintnek nincs külön dékánása (hál’Istennek...).

Nem csoda, ha sok a duplikáció és a „sok bába között elvész a gyerek”.

...A *tanszékek kari besorolása* is részben az előbbi „öszvérmegoldást” tükrözi (amennyiben a Közgazdaságtudományi Karhoz főként az elméleti és módszertani alapképzésben nagyobb szerepet játszó tanszékek tartoznak), és nagymértékben esetleges. A Közgazdaságtudományi Karhoz besorolt tanszékek, amennyiben az alsófokú általános közgazdasági képzésben (is) funkcionálnak, voltaképp más karok, főként a Gazdálkodástudományi Kar számára is „alapoznak”, és így – csaknem kivétel nélkül – éppúgy tartozhatnának más Kar(ok)hoz is, különösen persze azok, amelyek a későbbi szakok, szakirányok oktatásában is részt vesznek. De fordított esetek is vannak, amennyiben más Karhoz tartozó tanszékek is oktatnak azonos vagy rokontárgyat a képzés alsó szintjén (mint pl. a Külgazdasági tanszék a Nemzetközi gazdaságtant).

A valójában sem diszciplinárisan, sem a képzés egésze, illetve a szakok, szakirányok tartalma szerint egymástól a kari hovatartozás szempontjából el nem választható tanszékek jelenlegi kari besorolása – tekintettel az alapozó képzést követő szak-, illetve szakirányválasztások orientációjára és a szak-, illetve szakirányvezető tanszékek kari hovatartozására – főleg, sőt káros rivalizálást és a státuszok, pénzügyi keretek elosztása terén járulékos érdekkonfliktust kelt a Karok, elsősorban a Közgazdaságtudományi és a Gazdálkodástudományi Kar között. E kari besorolás indokául felhasznált érvként többnyire a hallgatói létszám Karok szerinti (nem pedig a tanszékek által ténylegesen oktatott hallgatók számának) megoszlása szerepel. Ez az érv nemcsak kedvezőtlenül érinti a Közgazdaságtudományi Kart, hanem a „hallgatószerzés” különféle egészségtelen technikáinak alkalmazására is késztet.

Ennél súlyosabb következmény az, hogy a szakok, illetve főszakirányok Karok szerinti tagozódása, vagyis kizárólag egy Karhoz kötődése még az egyetemen belül is *akadályozza az „átjárhatóságot” és a történetesen különböző Karhoz besorolt tanszékek közötti együttműködést az oktatásban.* (Annak idején az „alternatív blokkok” bevezetése épp a merev kari hatá-

rok áttörését és a tanszékközi együttműködést volt hivatva előmozdítani. Azóta kifejezetten visszarendeződés figyelhető meg.) Jellemző példa, hogy az egyaránt nemzetközi szakterületekre képző, nemzetközi témák kutatásával és oktatásával foglalkozó és a képzés mindhárom szintjén, továbbá a szakirányok oktatásában is szerepet játszó három tanszék: a Külgazdasági tanszék, a Nemzetközi kapcsolatok tanszéke és a Világgazdaságtan tanszék három különböző Karhoz tartozik jelenleg. (Hasonló példák másutt is adódnak.)

A Karok megkülönböztetése, illetve a kari struktúra kialakítása természetesen különböző kritériumok szerint is történhet, ezeket azonban nem helyes vegyíteni, és persze „tisztá” (határesetek és átfedések nélküli) elhatárolásokra, besorolásokra egyik változat mellett sem számíthatunk...

Az lenne kíváncsi, hogy Karokon belül, de egyes esetekben (mint pl. a nemzetközi kapcsolatok szakterülete vagy az „Európa” szakirány) a Karok határait is keresztezve, szerveződjenek a Szakok, illetve „Szakirányok” (mégpedig a Rektorhelyettes javaslatának megfelelően: az első két évben folyó, hasonló struktúrájú alapozó képzésre épülve). Ezek – szinte kivétel nélkül – a tanszékek közötti szervezett együttműködésre épüljenek, és irányításuk (ahelyett, hogy minden esetben valamely „szakvezető” vagy „szakirányvezető” tanszékre tartozna és így monopolizációs, másokat kizáró törekvéseket gerjesztene) a közreműködő tanszékek felelős oktatóiból álló (és esetleg egy-egy külső gyakorlati szaktekintéllyel is kiegészített) munkacsoportra, „szakbizottságra” háruljon, amelynek vezetőjét (aki a szak, illetve szakirány oktatásában való részvétel súlya, aránya szerint a résztvevő tanszékek egyikének vezetője vagy felelős senior oktatója lenne, de akár rotációs alapon is kiválaszthatódna) a Kari, illetve az Egyetemi Tanács nevezze ki vagy hagyja jóvá. Az ilyen „szakbizottságok” dolgozzák ki az operatív programjukat, és elnökeik – mint meghívott vagy tanácskozó jogú tagok – terjesszék azt a Kari, illetve Egyetemi Tanács elé és ők számoljanak be utóbbiaknak a szak, illetve szakirány dolgairól.

Elképzeltető, hogy a nagyobb „szakok” vagy bizonyos „szakiránycsoportok” afféle „school”-okként funkcionálnának és (legalábbis az idegen nyelvű, főként angol nyelvű ismertetésekben) ilyen néven is szerepelnének.

Úgy hiszem, a fenti megoldás nemcsak a félrevezető terminológiai problémákat és a fölösleges konfliktusokat, valamint a pazarló átfedése-

ket okozó kari és tanszéki struktúra problémáját oldhatná meg viszonylag csekély és akár fokozatosan is megvalósítható korrekciókkal, hanem – és talán ez a legfontosabb – elhárítaná az egyetemen belüli együttműködés, koordináció és szabadabb „átjárhatóság” számos akadályát is.

A *döntéshozatali mechanizmust* illetően ugyancsak közismertek (és általam is több ízben nyilvános értekezleteken említettek) a zavart keltő strukturális, illetve intézményi következetlenségek, amelyek elsősorban az *Egyetemi Tanács* jellege, összetétele és megválasztásának gyakorlata vonatkozásában mutatkoznak.

A nemzetközi gyakorlatban az egyetemi tanácsok (Academic Boards) általában az egyetemi döntéshozatal legfőbb (vagy amennyiben az Academic Boardok fölött álló és a Chancellor elnöksége alatt álló University Councileket – miként sokhelyütt – azoktól megkülönböztetjük, úgy egyik legfőbb, az egyetemi élet kérdéseiben mindenképpen meghatározó) intézményei. Elvileg ugyan nálunk is annak számít az ET, de összetétele, illetve választásának módja és szavazási rendje nem mindenben felel meg ilyen jellegének és funkciójának. Voltaképp itt is az „öszvérmegoldás” jelenik meg, pontosabban szólva különböző elvek és kritériumok érvényre juttatásának szándéka, sőt intézményesülése, amiből – miként mindig – az következik, hogy egyik elv, illetve kritérium sem érvényesülhet egészében.

Az *ET tagjai* a szavazati joggal fel nem ruházott „ex officio” tagoktól eltekintve választás útján kerülnek be a testületbe. A választás viszont a Karok szerint és a tanszéki hovatartozástól függően történik. Amikor pl. valakit, sőt nem is egyet, más Karokról is megválasztatni kívántak, vagy éppen ugyanannak a tanszéknek egyszerre két tagja is bekerülhetett volna a testületbe a jelölés, illetve „előválasztás” eredményeként, akkor a „szabály” szerint a más Karról leadott szavazatok nem jöttek számításba, vagyis a választás a kari struktúrát és arányokat kellett, hogy tükrözze, és egy tanszékről csak egy személy kerülhetett be a tagok közé.

Ugyanakkor és mindezzel logikailag is szöges ellentétben a Karoknak a döntéshozatal szempontjából legfőbb képviselője, a Dékán mint „ex officio” tag (hacsak egyszersmind nem lett választott ET-tag is) nem lehet teljes jogú, szavazati joggal bíró tagja a legfőbb döntéshozatali szervezetnek! És miközben egy tanszékről csak egyetlen személy választható ET-tagnak, hogy ti. képviselje tanszékét, *nem minden tanszék* képviseltetheti ma-

gát (persze főként a létszámkorlát miatt) az ET-ben. Vagyis az ET így sem nem valódi döntéshozatali, sem nem valódi érdekképviselési szervezet.

Elvileg az ET lehetne persze valódi „érdekegyeztető”, illetve érdekképviselési fórum is, mely esetben viszont az „egyetemi polgárság” három nagy csoportjának: az egyetemi oktatók, a nem oktatói személyi állomány és a hallgatóság (kari és tanszéki vagy egyéb hovatartozástól függetlenül) megválasztott képviselői foglalnának helyet benne az arányos képviselés jegyében és artikulálnák egymás felé a különböző érdekeket, keresve a kompromisszumok lehetőségét az érdekegyeztetés révén. Ha viszont az ET – miként általában és feltételezetten – valóságos *döntéshozatali szerv*, akkor abban egyrészt minden egyetemi vezetőnek mint ex officio tagnak, különösen pedig a dékánoknak szavazati joggal kell bírniuk, másrészt kivétel nélkül minden tanszék delegátusának (tanszékvezetőjének vagy képviselőjének) helye kell legyen. Ha a korlátozott létszám ezt nem teszi lehetővé, úgy legalábbis 2–3 (kisebb, illetve „rokon”-) tanszék közös, együttesen kiválasztott és esetleg rotált, mindegyiknek felelős információval tartozó képviselője kell, hogy helyet kapjon az ET-ben.

A jelenlegi helyzetben, amikor is jó néhány (semmilyen szempontból nem jelentéktelen) tanszék egyáltalán semmilyen képviseléssel sem rendelkezik az ET-ben, nemcsak az nem biztosított, hogy az ott hozott általános, sőt az adott tanszéket közvetlenül is érintő kérdésekben hozott döntésre bármiféle befolyása legyen véleményének kinyilvánítása és a szavazásban való részvétel révén, hanem még az sem, hogy egyáltalán tudomást szerezzen előzetesen és hivatalosan is a napirendre kerülő kérdésekről. Sőt, még többnyire az is esetleges, véletlenszerű (különösen amióta a Közgazdász megszűnt), hogy utólag és megbízhatóan informálódik-e az ET vitáiról és döntéseiről.

A *Kari Tanácsok* működésében is akad strukturális probléma és javítanivaló. Ezekben csak az adott Karhoz (mint említettem, nagyrészt esetlegesen, önkényesen) besorolt tanszékek képviselői foglalnak helyet, miközben – természetesen – olyan kérdéseket, a tárgyakkal, tárgystruktúrával, szakirányokkal stb. kapcsolatos ügyeket is tárgyalnak, amelyek a más Karhoz tartozó tanszékeket is érintik. Ennek ellenére – bár jó néhányszor javasoltam és az általános gyakorlat, közelebbről pl. az akadémiai osztályok működési gyakorlata is ezt sugallja – nemcsak „tanácskozási joggal” sem vonják be a Karhoz tartozó oktatásban résztvevő

érintett tanszékek képviselőit a Kar tanácskozásaiba, de még alkalmilag sem igen hívják meg őket akkor, amikor éppen a közös ügyet tárgyalják.”

1.3 2000-ben a Rektornak írt levélből

„...az egyetemünkön kialakult tárgyszerkezet – egyes tárgyak tartalmában elért jelentős javulás ellenére – nemcsak korszerűtlen és túlzottan szétaprózott, de egyenesen kaotikus is. A tárgyak száma irreálisan nagy (amiben nyilván szerepe van az oktatási normákhoz kapcsolt pótlékok bevezetésének is, valamint a „klasszikus” tanszéki kollektív munkaszellem elsorvadásának, a kooperatív hajlam gyengeségének). Ennél is súlyosabb baj, amely részben az előbbi is magyarázza, hogy egyre kevésbé biztosított a tárgyak közötti kapcsolódások követelményének érvényesülése. Nemcsak párhuzamos, nevükben és tematikájukban hasonló tárgyak futnak, ami – ha az egészséges versenyt szolgálná – még nem volna baj, hanem alighanem virtuális, csak *papíron létező tárgyak* is, illetve olyanok, amelyek néhány hallgatónak nem is mindig megtartott órákkal gyarapítják ugyan az illető oktató óraterhelési kimutatását, de nem illeszkednek a hallgatók célirányos képzésének kívánatos rendszerébe. Mindezek a jelenségek és az oktatás tárgyszerkezetének, tematikai (és módszertani) felépítésének anomáliái ahhoz a *paradoxonhoz* vezettek, hogy miközben jelentősen, esetenként ugrásszerűen javult az egyes tárgyakon belüli tartalom (és módszertan), és hallgatóink több területen is a legmagasabb szintű ismereteket kapják, ugyanakkor a képzés eredményessége, az ismeretek tartós elsajátítása és alkalmazásának képessége inkább romlott, mint javult...

Valójában magának a *képviselési demokráciának* és az egyetemi döntéshozatali mechanizmusnak a fogyatékoságairól is szólni kell... Sajnos *nem alakult ki* egyetemünkön az a természetes elvárás és a demokratikus képviselőhöz tartozó megfelelő *habitus* sem, amely biztosíthatná az érintettek mindenkori, sőt nemcsak utólagos, hanem előzetes tájékoztatását is és a döntés-előkészítésbe való bevonását is... Nálunk még ritkaságszámba megy, ha a tanszékek, illetve Karok *választott* tagjai rendszeresen beszámolnak az őket megválasztó közösségnek, és ez vonatkozik a hallgatói képviselőre is...”

1.4 2001-ben az egyetem vezetői számára írt feljegyzésből

„Kétségtelen, hogy egyetemünk presztízse a hazai és nemzetközi tudományos életben az elmúlt másfél-két évtized folyamán nem csekély mértékben romlott. Ez annak ellenére is így van, hogy mind több egyetemi oktatónk jutott hozzá nemzetközi tudományos konferenciákra való részvétel és külföldi tanulmányutak lehetőségéhez, továbbá, hogy mind több vezetőoktatónk került be szakértőként hazai és nemzetközi intézmények tanácsadói testületébe, végrehajtó-bizottságába, igazgatótanácsába, sőt a kormányzati gazdaságirányítás, a bank- és pénzügyi szféra legfelsőbb vezetőállásába is, stb., és hogy a rendszerváltás óta egyetemünk négy oktatójával is gyarapodott (minden egyes tagválasztáskor egy újabb levelezőtaggal) a megválasztott közgazdász-akadémikusok csoportja, ami az intézeti és egyetemi akadémikusok arányát az utóbbiak javára változtatta meg. Ennek a *paradox* helyzetnek a magyarázata egyszerre több kedvezőtlen körülménynek és változásnak az együttes hatásában rejlik, és így megváltoztatása sem lehetséges pusztán egyetlen előidéző oknak vagy pláne csak tünetnek a kezelésével.

Az a tény, hogy egyetemünkön (is!) csak elenyésző mértékben szaporodott az *akadémiai doktorok* száma, inkább csak *tünete*, illetve következménye a kedvezőtlen változásoknak, noha nemcsak az egyetem presztízisének alakulása szempontjából tekintendő figyelmeztető jelnek, hanem a jövő akadémikus-utánpótlásában szereshető esélyek szempontjából is, miközben az akadémiai doktorok csekély száma nyilvánvaló *hátrányt* jelent a pályázatok elnyerése és a doktori iskolák akkreditációja terén is. Ezért az egyetem vezetésének az az elhatározása, hogy határozott intézkedéssel ösztönözni fogja az akadémiai doktori cím elnyerésére oktatóit, mindenképpen helyeselhető és üdvözlendő. Ugyancsak és különösen helyeslendő az, hogy mindezt az egyetemi tudományos élet egészének általános fejlesztése keretei között kívánja megtenni. Ez utóbbi szándék ugyanis már nemcsak tüneti kezelést céloz meg. Éppen ezért indokolt az egyszerre ható több körülménynek, oknak a számbavétele.

Anélkül, hogy a presztízsveszteséget, illetve (ami ennél is fontosabb:) az egyetemi tudományos kutatások elégtelen fejlődését *előidéző okok* teljes körének feltárására mernék vállalkozni, úgy vélem, hogy azok között nem csekély szerepe van:

- a. az oktatóink egy jelentős részét sújtó *oktatási*, illetve az oktatással kapcsolatos adminisztrációs *túlterhelésnek*,
- b. a *jövedelmi viszonyok* és az *egyetemen kívüli jövedelemszerzési lehetőségek alakulásának*, vagyis (a megélhetési kényszer miatt vagy éppen az összehasonlíthatatlanul jövedelmezőbb külső munkavállalások vonzereje miatt) a tudományos munkától mint legfeljebb csak hosszabb távon (ha egyáltalán) megtérülő fáradozástól való elfordulásnak, továbbá
- c. az egyetemünkön kialakult és egy idő óta különösen elburjánzott egészségtelen tanterv-„fejlesztési”, pontosabban *tantárgyindítási gyakorlatnak*, valamint
- d. az ezzel is összefüggő, a tudományos együttműködést gátló, nem a természetes versengést, hanem a tanszékek közötti és gyakran tanszéken belüli fölösleges és *káros rivalizálást előidéző* és hatalmi pozíciók szerzésére indító *légkör kialakulásának*, illetve fennmaradásának is, és nem utolsósorban
- e. az egyetemi *habilitációs és kinevezési gyakorlatban tapasztalható liberalizmusnak*, a gyakran meglehetősen alacsony szintű követelmények alkalmazásának.

Ami a fent említett (a) *túlterhelést* illeti, az – miközben igen egyenlőtlen eloszlású volt és maradt – nagymértékben összefügg a még az előző kormányzat idején miniszteri rendelettel bevezetett és egyértelműen *tudományellenes*, az egyetemen végzendő tudományos kutatásokat teljesen negligáló, sőt voltaképp elemi iskolai feladatokra korlátozódó „*normarendszer*” hatásával. Ennek nyomán ugyanis még nagyobb lendületet vett egyetemünkön az oktatóknak, a kezdő fiatal oktatóknak is, a „saját tárgy”, sőt a minél több saját tárgy indítására, az óraszám (olykor csak virtuális) gyarapítására, a tanszékeknek pedig a minél több tárgy és hallgató megszerzésére irányuló törekvése...

...a (különböző tantárgyak esetében és az oktatás különböző szintjein persze korántsem azonos mértékben elvárható) *tudományos munka és teljesítmény* valójában ma sem része és kritériuma az oktatók és tanszékek normatív feladatkörének.

Az *adminisztrációs feladatok* sokasodása, amely a különféle jelentések, beszámolók, adatlapok, kimutatások, értékelések, véleményezések, hagyományos és elektronikus levelezések és az ügyvitellel kapcsolatos ér-

tekezetek szaporodása mellett nem utolsósorban a (más szempontból egyébként helyes, de eredetileg többnyire specifikus célokra való, hazánkban azonban még mindig inkább a fenntartást és minimális gépbeszerzést szolgáló) *pályázatok* gyakorlatából is fakad, szinte az ötvenes évek bürokráciájára emlékeztet. Ez óhatatlanul oda vezet, hogy a tudományos iskolát teremtő, kollektív kutatásokat vezető és ezáltal valódi tanszékeket *szellemileg irányító professzorok helyett* inkább az ügyesen pályázó és jó marketing, illetve PR-képességekkel bíró ügyvezetők kerülnek a tanszékek élére. Egy ilyen eltolódás a tanszékvezetés klasszikus értelme és hagyománya felől és rovására bizonyára sok előnnyel is jár (különösen a tanszék ellátottsága terén), de aligha kedvező a tudományos munka előmenetele szempontjából...

Nem az a baj, hogy a tanszékek adminisztrációját, pénzügyeit, információs és PR-tevékenységét *menedzsertípusú vezetők* irányítják, sőt, ez a mai viszonyok között *kíváncsú* is, hanem az, hogy a kollektíven (is) végzendő szellemi munka, a tudományos kutatások, a tananyagfejlesztés irányítása, továbbá a tanszékek közötti együttműködés ügye és az összegyűrt tudományos és oktatási stratégia kérdéseiben a tanszékek képviselője is az ő kezükben összpontosul.

Önmagában véve a gazdasági gyakorlatban, *az üzleti szférában való részvétel* kifejezetten előnyös, sőt „megtermékenyítő” hatású lehet az egyetemi oktatás és kutatás számára, a más oktató intézményekben való közreműködés pedig éppenséggel növelheti az egyetem presztízsét és terjesztheti az egyetemi tudományos eredményeket. Félő azonban, hogy ma inkább elterelő hatású és mind az oktatás színvonalára (sőt, szervezettségére) nézve, mind pedig és különösen az elmélyült tudományos munka végzése szempontjából kifejezetten hátrányos...

Minthogy az egyetemi tudományos munka zömmel és elsősorban (különösen a társadalomtudományok esetében) *oktatásorientált*, vagyis egyrészt az oktatás fejlesztését szolgálja, másrészt az oktatás révén kaphat nemcsak kutatási indítékot, hanem elsőfokú „laboratóriumi” ellenőrzési lehetőséget is, ezért *az egyetemi tudományos kutatások ügyét nem lehet elválasztani a tananyagfejlesztési és tantárgyindítási gyakorlat problémáitól*.

Egy a nevére valóban rászolgáló *tudományegyetemen* a tananyagfejlesztés saját tudományos kutatómunkára épül, és új tárgyakat csak az indíthat, aki annak „fedezetét” *saját*, a tárgy témakörében végzett tudományos kutatásai eredményeivel biztosítja. (Minthogy néhány évig alkalmam volt

egy olyan külföldi egyetem kinevezési és tantervfejlesztési testületében közreműködni, amelyet annak idején még a brit Nemzetközösség egyetemközi központjából ellenőriztek, személyesen is meggyőződhettem arról, hogy mind a professzori kinevezésnek, mind pedig a pályázó által javasolt és vállalt tantárgy elindításának nagyon szigorú követelményei voltak, mégpedig a vonatkozó témakörben végzett kutatások és publikációkban mérhető tudományos teljesítmények tekintetében.)

Sajnálatos módon egyetemünkön – immár jó ideje – egy olyan gyakorlat alakult ki, hogy szinte „bemondásra” indíthatók a Kari és az Egyetemi Tanács jóváhagyásával (olykor a „hatalmi” viszonyoktól függően) olyan tárgyak, amelyeknek az adott tanszéken, illetve az arra vállalkozó személyek részéről semmiféle tudományos fedezete sincs.

Az egyetem tudományos presztízsének javítása mindenekelőtt az *oktatással kapcsolatos tudományos munka becsületének helyreállítását*, az oktatás valóban egyetemi színvonalához szükséges *saját kutatások követelményének* szigorú érvényesítését követeli meg.

Ez nem azt jelenti, hogy ne volna nagyon is szükség külföldi tankönyvek, illetve szakkönyvek felhasználására az oktatásban. De egyrészt nem *egyetemi* szintű az az oktatás, amely csak interpretál, és nem épül saját kutatómunkára is, másrészt a felhasznált és a hallgatóknak előírt (kötelező vagy ajánlott) irodalom megválasztása maga is kellő tájékozottságot, szakértelmet és kritikai szemléletet kíván.

Bizonyos fokig a múlt kísértete, hogy nálunk még nem vált általános követelménnyé sem a Ph.D. értekezések, sem az akadémiai doktori disszertációk, sem pedig és különösen a tankönyvek és jegyzetek megírásában a „*state of arts*” felvázolása, vagyis a hazai és nemzetközi tudományos irodalom adott témakörben már elért eredményeinek, legjelentősebb nézeteinek összegző bemutatása, még kevésbé az *elméletkritika*. Ez nagymértékben hozzájárul az oktatásban előírt irodalom gyakran nem megfelelő kiválasztásához és ahhoz is, hogy egyik-másik tárgy oktatása csupán egyetlen elméleti irányzat felfogását, tételeit és módszereit tükrözi kritikátlanul – a rendszerváltás előtt megkövetelt „monoteizmus”hoz” hasonlóan, csak éppen a marxizmus-leninizmust egy másik ideológiával váltva fel. (Előfordul, hogy ezt a tudományos szemlélethez nem illő gyakorlatot azzal vélik igazolhatni, hogy a globalizálódás és integrációk korában a tananyagokat sztenderdizálni kell, vagy hogy nem szabad „megzavarni”

a hallgatókat egyszerre több irányzat megismertetésével és főként az oktatott tételek kritikájával.)

Egy-egy új tárgy megfelelő fedezet nélkül és valamely külföldi tankönyv interpretálásával való elindításának lehetősége – a kizárólag vagy főként csak az oktatott órák és hallgatók számára épített „normák” már említett hatásával társulva – az egyetemünkön oktatott *tantárgyak* (osztó-dásszerű) *elképesztő mértékű szaporodását* idézte elő, és egy szinte áttekinthetetlen, kaotikus tárgystruktúrát produkált – a tárgyak megfelelő egymásra épülése és kapcsolódása nélkül...

A tanszéken belüli és tanszékek közötti *együttműködés* azért nem tud a kellő szintre emelkedni, mert az előbbieken leírt jelenségek és hatások inkább az egoizmust, egyéneket, illetve tanszékek közötti rivalizálást és pozícióharcot erősítik, mintsem az egészséges versengéssel ötvözött kollegiális szellemet...

A *habilitációs és kinevezési eljárás* terén nemcsak a mi egyetemünk, hanem néhány más hazai egyetem is kezdetben a „könnyebb ellenállás” irányában mozdult el, amiért ma gyakran általános(ító) kritika éri a professzori kinevezéseknek akadémiai doktori fokozat, illetve cím nélkül történt osztogatását.

Nem kétséges, hogy a habilitálásnak és professzori kinevezésnek az *akadémiai doktori címhez kötése* nagyobb biztosítékot jelent a magasabb mérce és követelmény érvényesítése szempontjából, és ezért is helyeselhető az egyetemi vezetés elhatározása a doktori disszertációk ösztönzését illetően. ...az akadémiai minősítésnek „csak” annyi az előnye, hogy az értékelés kevésbé függ az adott munkahelyi viszonyoktól és érdekektől...

A habilitációs eljárásban az akadémiai doktori címnek vagy egy azzal egyenértékű teljesítménynek a megkövetelése csak akkor reális, ha a jelölteknek objektíve lehetősége is van arra, hogy megfelelő fórumokon az arra érdemes eredményeiket publikálhassa, és azok révén nemzetközileg is ismertté válhasson. Ennek elősegítése – főként a fiatal és még a publikációs (különösen a nemzetközi) fórumok világában járatlan kutatók esetében – az egyetemnek, illetve a már „befutott” és tapasztaltabb kollégáknak is a kötelessége...

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az akadémiai minősítési eljárásban az első és többnyire meghatározó fórum az MTA illetékes osztályának valamelyik tudományos bizottsága, ahonnan csaknem végső döntésre az osztályhoz kerül az ügy. Nagyon sok múlik azon, hogy a

beadott szakmai életrajz, publikációs és hivatkozási jegyzék írásos dokumentumain kívül mennyire ismertek már korábbról a jelölt által írt könyvek vagy más publikációs eredmények. Mint jelenlegi osztályelnök ezért szorgalmazom kezdettől fogva (mind a doktori eljárások, mind az akadémikusválasztás, mind pedig egyéb, különféle kitüntetésekkel kapcsolatos minősítések megalapozottságának elősegítése céljából) azt, hogy az adott diszciplína művelőinek egész hazai táborát felölelni, illetve képviselni hivatott tudományos bizottságok ülésein és azok jelzései révén az osztályüléseken is rendszeresen szóba, sőt lehetőleg bemutatásra kerüljenek a jelentősebb tudományos eredményeket tartalmazó új publikációk...”

2. Oktatási és kutatási elvekről és követelményekről

2.1 1997-ben a Rectorhelyettesnek írt válaszlevélből a kutatások és értékelésük ügyében

„...Az ún. szakmaspecifikus értékelési mutatók kidolgozásával kapcsolatban feltett 3 kérdésre az alábbiakban próbálok választ adni:

Ad 1. A közgazdaságtan, illetve általában a társadalomtudományok területén (is) – szerény véleményem szerint – „*kutatásnak*” indokolt tekintenünk nemcsak

- a. a gazdasági élet, illetve a társadalmi valóság még fel nem tárt összefüggéseinek a megismerésére és megértésére, vagyis a kifejezetten új ismeretek szerzésére, új tudományos tételek, illetve még nem ismert módszerek kidolgozására irányuló, *az adott diszciplína fejlődéséhez, gazdagodásához hozzájáruló* tudományos munkát, elméleti vagy módszertani alapkutatást, hanem
- b. a már ismert elméleti eredményeknek és módszereknek a változó valóság fényében történő kritikai felülvizsgálatát, vagyis pl. az *elméletkritikai elemzéseket* és az elméleti tételek vagy módszerek empirikus vizsgálatát, tesztelését, illetve
- c. (c) a valóság már többé-kevésbé feltárt vagy ismertnek hitt jelenségeinek, folyamatainak és összefüggéseinek az újbóli, új megközelítéssel vagy szempontból történő vizsgálatát, vagyis a valóság „*új-rakutatását*” is, pl. újabb reprezentatív felmérések vagy statisztikai adatok gyűjtése és feldolgozása stb. alapján,

- d. a gazdasági élet, illetve a társadalom valamely részének, szektorának, szférájának a fejlődését és modernizációját célzó új koncepciók, illetve gyakorlati módszerek kidolgozására irányuló tudományos tevékenységet, vagyis a *fejlesztő jellegű kutatásokat*, mint pl. valamely új vállalatirányítási és információs rendszer, új minőség-, illetve teljesítményértékelő módszer, regionális vagy ágazati fejlesztési program stb. kidolgozása, továbbá
- e. a már másutt vagy mások által kidolgozott elméleti tételeknek vagy módszereknek a gyakorlati alkalmazására, az eltérő, illetve változó körülményekhez való *adaptációjára* vonatkozó vizsgálódást, vagyis az *alkalmazott kutatást*, mint pl. a fejlettebb piacgazdaságok valamely gazdaságpolitikai eszközének, gazdálkodási vagy informatikai technikájának, intézményének, jogi szabályozásának stb. alkalmazhatóságára, illetve az alkalmazás feltételeire vagy eredményeire vonatkozó elemzést, valamint (és az egyetemi tudományos munkák esetében nem is utolsósorban)
- f. a vonatkozó szakterület *legújabb nemzetközi eredményeinek* megismerésére és a képzésben, oktatásban vagy a gyakorlatban való felhasználását célzó *feldolgozására* irányuló tudományos munkásságot, beleértve, de külön is kiemelve a legkorszerűbb tudományos ismeretek új, a korábbinál hatékonyabb formában való átadását, illetve terjesztését célzó alkotói tevékenységet, mint amilyen a széles körben használható és a szerző(k) saját tudományos eredményeit is tükröző, a nemzetközi szakirodalom legjavát feldolgozó tankönyvek írását.

Ad 2. A fentiekből következik a „tudományos produktum” meghatározásának összetettsége, illetve pontos definiálásának nehézsége.

Az (a) pontban említett „kutatás” várható terméke még viszonylag könnyen definiálható, amennyiben az adott szaktudomány fejlődéséhez csak olyan „termék” járulhat hozzá, és az elméleti és módszertani alap kutatás esetében tudományos eredménynek jobbra csak az számít, amely nyilvános, lehetőleg *nemzetközi* vagy legalábbis nemzetközileg hozzáférhető szakmai fórumokon nyer *közlést*, mégpedig tudományos szakkönyv vagy könyvfejezet, rangos tudományos folyóiratban megjelent cikk, nemzetközi tudományos konferencia számára írott tanulmány vagy ott elhangzott és nyomtatásban is megjelent előadás formájában.

A (b) pontban leírt tudományos tevékenység terméke általában hasonló formákban jelenik meg.

A (c) pont alatti „re-search”, vagyis újrakutatás esetében azonban már indokolt különbséget tennünk a valamely általános elméleti tétel, illetve módszer verifikálására, empirikus tesztelésére irányuló és így (az előbbi kutatási termékekhez hasonlóan) nemzetközi érdeklődésre és megmértetésre is számító kutatások és másfelől a csak a hazai valóság valamely jelenségének, tendenciájának, összefüggéseinek az újabb vizsgálatát célzó kutatások között. Az utóbbiak terméke – bármennyire is jelentős lehet – esetleg csak illusztratív példaként, illetve érvek vagy ellenérvek alátámasztásául jelenhet meg a rangosabb tudományos közleményekben, esetleg csak „nyersanyagká” válik újabb kutatások számára, vagy éppen a gyakorlati döntéshozatal részére nyújt fontos, tudományosan megalapozott információt. Ez utóbbi esetben a tudományos kutatás termékének megjelenési formája lehet akár egy olyan, részletesen kidolgozott szakvélemény, illetve szakértői jelentés is, amelyben a megfogalmazott állásponthoz, javaslatot vagy bírálatot a szerző a megfelelő mértékben összegyűjtött tények tudományos vizsgálatával támasztja alá.

A (d) és az (e) pont esetében még szélesebb spektrumú a kutatás produktumainak megjelenési változata. A „fejlesztés” célját szolgáló kutatások éppúgy, mint az „alkalmazott”, illetve adaptációs célú kutatások, általában még szorosabban kapcsolódnak a gyakorlati igényekhez, mint az előbbieket. A gyakorlati igények sokféleségéből adódik azonban a „termékek” heterogén jellege. Egy országos jelentőségű, tudományosan kidolgozott stratégiai program vagy valamely ágazat, regionális körzet vagy akár egy vállalat fejlesztési terve éppúgy lehet a kutatás „terméke”, mint új képzési programok tematikáinak és tananyagának kifejlesztése, az adaptáció vonatkozásában pedig pl. a külföldön, valamely fejlettebb piacgazdaságban alkalmazott gazdasági intézmény, szabály vagy módszer bevezetésére vonatkozóan kimunkált (annak feltételeit, költségeit és hasznát, hatásait és menetét is meghatározó) előterjesztés vagy cikk éppúgy, mint pl. a legkorszerűbb nemzetközi irodalom termékeinek adaptációjával készült tankönyv, illetve jegyzet.

Az (f) pontban említett tudományos tevékenység természetes terméke a tankönyv, illetve a tankönyvként is használatos szakkönyv. Ezt az adaptációt a hasonló, annak előző pontban említett esetétől csak az esetben indokolt megkülönböztetni, ha a „termék” a külföldi irodalom kriti-

kai feldolgozását is jelenti és a szerző saját tudományos eredményeit is tükrözi, vagyis nemcsak egyszerű átvételét jelenti a külföldinek...

Ad 3. A kutatás eredményességének, a kutatás produktumai értékének mérése nyilvánvalóan nem lehet teljesen azonos módon a fentiekben felvázolt különböző kategóriák esetében.

Az (a) és a (b) pontban említett kutatások eredményessége (már amennyire, miként általában az elméleti és módszertani „alapkutatások” esetében, az rövid távon és közvetlenül egyáltalán mérhető) leginkább a vonatkozó szakirodalomra és az adott szakterületen folyó képzésre gyakorolt hatás mértéke szerint értékelhető, mégpedig lehetőleg a nemzetközi szinten megnyilvánuló hatás alapján. Ez a megjelent könyvre, illetve tudományos közleményre való hivatkozások (de nem csak a citációs indexben számon tartottak) számával, az újabb, főként külföldi kiadások és több nyelven való megjelenések számával, továbbá az oktatásban és továbbképzésben való felhasználás elterjedésének adataival mérhető leginkább.

A (c) kategória esetében az eredményességet jelezheti a megjelent cikkre, tanulmányra, előadásra történt hivatkozások száma és/vagy a kutatási eredmény újabb tudományos kutatásokban való felhasználása, azok eredményeiben is a (hivatkozott) megjelenése, vagy éppen a közlés nyomán és hatására történt gyakorlati döntések ténye, vagyis a gyakorlati hatás.

A (d) és (e) esetében az eredményesség legfőbb mércéje a gyakorlatban való felhasználás, illetve általában a gyakorlati hatás. (A felhasználás, illetve annak elmaradása, a gyakorlatban mutatkozó siker vagy sikertelenség azonban nemcsak a tudományos kutatás eredményének helyességétől, illetve minőségétől függ. Ezért óvatosan kell itt is eljárni.)

Az (f) esetében az eredményesség magától értetődően az oktatásban és továbbképzésben való felhasználás elterjedtségének adataival és a megjelent értékelések, recenziók számával és minősítésével mérhető leginkább...

A tudománytörténet egyértelműen bizonyítja, hogy mindig vannak olyan tudományos eredmények, amelyek csak posthumus sikert érnek el...

... a „Projekt fogalma” címszó alatt az olvasható, hogy projektnek tekinthető az a kutatás, amely „külön, ill. elkülöníthető forrás(ok) felhasználásával folyik”. Ez – megítélésem szerint – az egyetemeken hagyomá-

nyosan, mégpedig a nemzetközi gyakorlatban is hagyományosan folyó tudományos kutatások egy nem jelentéktelen részét eleve kizárja a „projekt” fogalmából és ezzel (a pályázatokon kívüli) normatív támogatások rendszeréből.”

2.2 2006-ban a társadalomtudomány és az oktatás kérdéseiről tartott egyetemi konferenciára készített tanulmányból

„Mint ismeretes, a valaha egységes társadalomtudomány az elmúlt két évszázadban a különálló diszciplínák és szubdiszciplínák sokaságára bomlott... a múlt század közepétől kezdve a legutóbbi időig a *fragmentáció*, a szakosodás okozta *szétaprózottság* vált mindinkább jellemzővé a társadalomtudomány és annak diszciplínái, köztük a közgazdaságtudomány fejlődésére is.

Ez – miként általában a szakosodás – *egyfelől a részletek hatékonyabb feldolgozása*, elmélyültebb tanulmányozása és kifinomultabb eszközök kidolgozása révén a tudományos ismeretek és módszerek gyarapodását hozta magával, *másfelől viszont a szemléletmód elszegényedéséhez*, a nagyobb és szélesebb összefüggések szem elől tévesztéséhez, a részleteknek valós térbeli és időbeli kontextusaikból való kiragadásához is vezetett.

A valóság, a világtársadalom és világgazdaság legújabbkori fejlődése azonban mindinkább irrelevánssá és anakronisztikussá teszi az egyoldalú megközelítéseket, a szakterületi merev elkülönülést, a szélsőséges nézeteket és az egymást kizáró alternatívákat.

Napjainkban – legalábbis a nemzetközi irodalom legjavát tekintve – felerősödni látszik a *holisztikus szemléletmód*, a *globális megközelítés* és a *multi-, illetve interdiszciplináris megközelítés* igénye, az *elemzés egyszerre több, egymást nem kizáró, sőt egymással összefüggő szintjének* az igenlése.

Különbség van persze a természettudományok és a társadalomtudományok között az alkalmazott terminológia és a közérthetőség tekintetében, továbbá a tudományos eredmények megjelenítésében, formájában is.

A társadalomtudományok nagy részének a *politikához*, politikai hatalomhoz és döntéshozatalhoz *való viszonya* nyilvánvalóan *más*, mint a természettudományoké és orvosi tudományoké. Ez utóbbiak eredményeit általában minden politikai erő és minden, bármilyen pártok alkotta kormányzat elismeri és örömmel fogadja. Képviselőik és a politikai hatalom között legfeljebb csak akkor képződik konfliktus (a költségvetési támoga-

tások mértékének vagy éppen a természettudományos és egészségügyi oktatás mikéntjének ügyétől eltekintve), ha a tudományos eredményeket, felfedezéseket romboló, pusztító célra kívánja a hatalom felhasználni.

Ezzel szemben a közgazdaságtudományi, politológiai, szociológiai, jogtudományi és még más társadalomtudományi kutatások is – természetüknél és funkciójuknál fogva – *eleve a fennálló társadalmi valóság*, a gazdaság állapota és a mindenkori gazdaságpolitika, a meglévő intézményi rend, a jogi szabályozások és politikai döntések kritikai vizsgálatát tétel-
lezi fel. Vagyis magának a társadalomtudományi kutatásnak a természetéhez és funkciójához tartozik a *kritikai szemlélet*, amely nélkül nem is lehet igazán tudományos a munkánk.

Mert *nem* a mindenkori valóság igazolása, a társadalmi cselekvés vagy éppen kormánypolitika indoklása, még kevésbé dicsérete, hanem annak is a *kritikai* elemzése – sőt, még a lehetséges legjobb lépéseknek, intézkedéseknek is az árnyoldalára, kedvezőtlen hatásaira való figyelmeztetés – a mi tudományunk és e tudomány szerény munkásainak is a feladata.

...Elfogulatlan és tárgyilagos *csak az a tudományos kritika lehet*, amelyet nem befolyásolhat az egyik vagy másik politikai erő, illetve párt iránti szimpátia vagy ellenszenv. *Eredendő feladata* ugyanis a társadalomtudományoknak *bírálni a fennálló viszonyokat* – mind az adott társadalomban, mind pedig *a világ mai rendjében*.

...Nem léteznek olyan intézkedések, döntések, amelyeknek ne lenne negatív oldala, kedvezőtlen következménye is. A társadalomtudományi elemzésnek éppen az a feladata, hogy miközben *többféle alternatíva* lehetőségét vázolja fel, kimutassa *azok pozitív és negatív hatásait egyaránt*, jelezve persze azt is, hogy a társadalom mely részeit és generációit érintik azok így vagy úgy.

Ezt persze *tárgyilagos tudományossággal* csak akkor tudja megtenni, ha *nem válik rabjává valamelyik elméleti irányzatnak, divatos „iskolának”, ideológiának...*

A *természettudományok és a technika* fejlődésének, valamint a tőke nemzetközi áramlásának és transznacionalizálódásának, valamint a *globalizációs folyamat* felgyorsulásának következtében a világtársadalom és annak gazdasági rendszere az előrehaladó *regionális és globális integrálódás* útjára lépett. Korunkban a gazdasági folyamatoknak mind a technológiai változásokkal, mind pedig az egyes államok politikájának, jogi és intézményi rendszerének változásaival való összefüggése, valamint a *természeti kör-*

nyezetet, az ökológiai egyensúlyt is erőteljesen érintő hatása mind nyilvánvalóbbá válik. A haditechnika félelmetes fejlődése, a tömegpusztító, sőt világkatasztrófa előidézésére alkalmas fegyverek gyártása és kereskedelme, valamint a terjedő nemzetközi terrorizmus veszélye és az azt tápláló egyenlőtlenségek növekedésének ténye az emberi nem fennmaradásának és fenntartható fejlődésének globális kérdéseit állítja előtérbe.

Mindez nemcsak egy új, de ismét *holisztikus szemlélet alkalmazását* és az egymástól elkülönült, önmagukban gazdagodó, de a többi nélkül mégis elszegényedett társadalomtudományi diszciplínák szorosabb együttműködését, multi- és interdiszciplináris megközelítési módszereket, az eredmények integrálását, valamint új, az eddigieket meghaladó korszerű, reális paradigmák kidolgozását követeli meg, hanem feltételezi és megköveteli a társadalomtudományok *kritikai szerepének* megerősítését, illetve helyreállítását is. Mégpedig mind a valóság, a tapasztalható gyakorlat és a fennálló viszonyok, mind pedig saját eredményeik, téziseik, illetve következtetések és javaslataik rendszeres kritikai elemzését és felülvizsgálatát.

E kritikus szemléletnek megfelelő helyet és súlyt kell biztosítani *az oktatásban*, vagyis a jövő generációk nevelésében is...”

3. Oktatói terhelések, normák, fizetések és pályázatok ügye

3.1 1998-ban az egyetem vezetőihez írt tanszékvezetői feljegyzésből

„...a „tanítás” minimális kötelezettségére vonatkozóan (egyébként félreérthetően) megfogalmazott általános „norma” a leginkább vitatható, minthogy teljesen elmosza, illetve elmoshatóvá teszi

- mind az *oktatók beosztásában*, illetve előmenetelében és tudományos fokozatában meglévő és ebből adódóan *az oktatói feladatok jellegében* is indokolt különbségeket (a tanársegédektől, illetve Ph.D hallgatóktól a professzorokig), holott e különbségeknek az egyetemi oktatás hagyományai szerint éppúgy, mint a nemzetközi gyakorlatban megvan a szerepük,
- mind az *előadások, illetve foglalkozások típusa tekintetében* mutatkozó lényeges eltéréseket (a hagyományos és mindmáig az európai gyakorlatban legfontosabb ún. „nagyelőadásoktól” a kiscsoportos foglalkozásokon át a proszemináriumokig),

- mind pedig *a tárgyak jellegéből adódó különbségeket* (nemcsak a nagy létszámú hallgatóságnak oktatott, egy-egy tanszék kollektív felelőssége alá tartozó, kötelező alap- és szaktárgyak, valamint az egy-egy oktató által egyénileg meghirdetett választható tárgyak között, hanem és főként az erősen *kutatásigényes*, saját tudományos eredményekre, azok publikációjára támaszkodó tárgyak és a nagyjából rutinszerűen oktatott és mások által már megírt tananyagokra támaszkodó, újabb kutatásokat nem igénylő *tárgyak között*)!

Egy ilyen „normának” az alkalmazásával, illetve bevezetésével egyetemünk voltaképpen „abba az utcába sétálna be”, amelybe (ugyan némileg más vonatkozásban, de ugyanazzal a „filozófiával”) a Minisztérium kívánta besodorni (ti. a főiskolai és egyetemi oktatás közötti különbségek elmosásával). A fent említett lényeges különbségek összemosása révén éppúgy egy olyan *egyenlődsdi* irányába vinne, amely végül is a jelenleginél is nagyobb egyenlőtlenségeket okozna a feladatok, terhek elosztásában. E „norma” teljesítése egyes esetekben nagyon is csekély terhelést, más esetekben nagyon is súlyos feladatot jelentene.

Ráadásul joggal lehet attól tartani, hogy e „norma” alkalmazása – az egyetemi tárgyszerkezet egészének átgondolása és alapos revíziója nélkül – még tovább fokozná a képzés szerkezetének már-már kaotikus jellegét. Arra ösztönöznék ugyanis a tanszékeket, illetve azok egyes oktatóit, hogy pusztán a norma teljesítése érdekében újabb és újabb (nem megalapozott vagy éppen mások által már oktatott) tárgyakat indítsanak és azokhoz esetleg épp a követelmények felpuhításával, a könnyű jegyszerzés kecsegtető lehetőségével toborozzanak hallgatókat.

A minimális oktatási kötelezettség bármiféle „normája” csak akkor lehet elfogadható és célirányosan racionális, ha a megszabott „mennyiség” mellett kifejezi *a feladat jellegében, minőségben tartalmában mutatkozó különbségeket is*, vagyis ha legalábbis „súlyozással” kombinált.

Ezen túlmenően, oktatási „normák” bevezetését és alkalmazását aligha indokolt csupán az oktató *egyénekre* korlátozni, vagy akárcsak azt velük kezdeni, amikor az egyetemi oktatás természetes alapegységei a *tanszékek*. (Különösen akkor, ha a „normák” bevezetésének célja „bérmegtakarítási intézkedésekkel” függ össze!) Helyesebb lenne előbb a tanszéki „normákat” és egyáltalán a „tanszék” kritériumait meghatározni (természetesen az ellátandó feladatok jellegére, minőségére, az oktatott tárgyak képzés-

beli strukturális helyére és jelentőségére, az oktatói állomány nagyságára és összetételére stb. is tekintettel!) Hiszen egyetemünkön indokolatlanul nagy a tanszékek száma, és még inkább indokolatlanul szaporodtak (olykor „osztódással”) már a bérmegetakarítási kényszerek idején is, miközben sokasodtak az egymást átfedő tárgyak és tananyagok. A tanszékek oktatási terhelésében (a kutatási teljesítményekről nem is szólva) óriásiak a különbségek – amint ez a Temesi rektorhelyettes úr által készített és igen hasznos, nagyon is figyelembe veendő információkat tartalmazó dokumentumból is jól kitűnik, amely összeveti az egyes tanszékek óratelheléseit, hallgatóinak számát, stb. Kár, hogy ugyanez a dokumentum egyáltalán nem vizsgálja, és nem hasonlítja össze *a tanszékek oktatói állományának összetételét*, holott ez fontos lenne nemcsak a tanszékek költségvetési részesedésére, illetve bérkereteire vonatkozó adatok helyes értelmezése és összehasonlíthatósága szempontjából, hanem a tekintetben is, hogy mennyire felelnek meg egyes tanszékek az egyetemi oktatás-kutatás alapvető szervezeti egységei hagyományos kritériumainak.

A csak, illetve túlzottan az oktatói *egyénekre* koncentráló „norma” még abból a szempontból is megkérdőjelezhető, hogy ti. mennyiben veszi, illetve veheti figyelembe a követelmény teljesítésének ellenőrzése a tanszékeken belüli munkamegosztásnak a tanszékvezetői döntésektől (és a kollektíva magatartásától, a „munkahelyi demokráciától” stb.) is függő alakulását, vagyis a tanszékek viszonylagos autonómiáját, amelyből adódóan nem feltétlenül azonosak a normateljesítés lehetőségei az egyes egyének számára...

Aligha indokolt azonos vizsgáztatási feladatként és időigényűként kezelni egy fontos alap-, illetve szaktárgy záró szigorlatát vagy éppen egy államvizsgát, illetve doktori szigorlatot és egy féléves választható tárgy kollokviumát, gyakorlati jegyét, illetve szemináriumi értékjegyét, nem is szólva a félévközi beszámolókról, tesztekéről, stb.!

Alighanem egyszerűbb és könnyebben értelmezhető lenne *a vizsgáztandó hallgatók számát* meghatározni és *a vizsgák típusa*, illetve szintje szerinti „súlyozást” alkalmazni.

Nyilvánvalóan *tantárgyfejlesztési, jegyzetírási feladatokat* sem egyformán vállalhat, illetve végezhet egy tanársegéd és egy egyetemi professzor! De az „oktatásadminisztrációban” sem hárulhatnak egyformán feladatok mindenkire...

Az ún. „összeférhetetlenség” meghatározhatósága céljából a bejelentési kötelezettség bevezetése azért vet fel kérdéseket, mert az összeférhetetlenséget csupán az egyetemünkkel egyező profilú intézményeknél végzett *oktatási intézményekre* vonatkoztatja (ti. az egyetem „márkanévének” védelme érdekében).

Egyfelől már önmagában véve is kétséges, hogy vajon feltétlenül rontja-e egyetemünk „versenyhelyzetét” az ilyen oktatási intézményeknél végzett oktatás és abban egyetemünk tananyagainak, tankönyveinek használata. Egészen más kérdés az, ha egy szóban forgó oktatási intézmény az által kerül velünk szemben versenyhelyzetbe, ti. az által nyer egyetemi diploma adására akkreditációt, hogy ott egyetemünk magasan kvalifikált oktatói vállalnak szerepet!

Másfelől felvetődik, igaz, egyéb szempontból, az összeférhetetlenség kérdése abban a vonatkozásban is, hogy ha egyes főállású oktatóink *nem oktatási intézményeknél* vállalnak jelentős, az egyetemi oktatás és kutatás szempontjából nem (hanem csak az egyén számára) profitáló, nagy elfoglaltsággal járó munkát, feladatkört. A bejelentési és engedélyeztetési kötelezettséget alighanem indokolt lenne az ilyen esetekre is kiterjeszteni...”

3.2 2000-ben a Rektornak írt levélből

„...egyetemünk presztízse a tanszékeken folyó *tudományos munka*, a kutatások színvonalától, oktatóink tudományos teljesítményétől, eredményeitől is függ. Ez bármennyire is banálisnak hangzó megállapítás, úgy tűnik, hogy az *egyetemi oktatók* „óraterheléseinek” *normái* – különösen az előző oktatási kormányzat által bevezetett – „pontszámítás” kapcsán meglehetősen vagy éppen teljesen figyelmen kívül marad....

Különbséget kell tenni

(a) a *kötelező jellegű feladatok* között is aszerint, hogy

- európai értelemben vett „klasszikus” egyetemi *nagyelőadások* vagy
- tutorialszerű *szeminárium* *foglalkozások*, illetve proszemináriumok tartását, illetve általában
- *saját tudományos kutatásokra* épített vagy legalábbis a nemzetközi irodalom újabb termékeinek rendszeres tanulmányozását, feldolgozását igénylő tárgyak oktatását, vagy pedig
- többé-kevésbé változatlan tartalmú, *rutinszerűen* ismételhető foglalkozások tartását jelentik-e azok, valamint

- (b) a „szabadon választható gyakorlatok” között is aszerint, hogy
- a saját egyetemünk presztízsét növelő oktatási feladatok ellátására, vagy
 - más oktatási intézményben végzett oktatásra, vagy
 - az oktatáshoz és tudományos kutatáshoz *nem* kapcsolódó tevékenységekre irányulnak-e azok...

Az oktatók egy részének (a papíron megszerzett pontszámok ellenére) alacsony óraterheléséből viszont sokan hajlamosak általánosítani és *nyugati, főként amerikai egyetemek* „vezető oktatóinak” jóval magasabb óraterhelésére hivatkozni. Ez a hivatkozás, illetve összehasonlítás azonban több szempontból is félrevezető:

A nyugati egyetemeken a „vezető oktatók” olyan szintű (adó utáni) *alapfizetést* élveznek, hogy nemcsak nem kényszerülnek kiegészítő jövedelemszerzésre, hanem alapfizetésük megtakarított részéből alig néhány év alatt társadalmi rangjuknak megfelelő luxuslakást vagy akár házat is vehetnek, és rendszeresen újra cserélhetik autójukat is.

Az amerikai (és más nyugati, sőt latin-amerikai) egyetemeken az oktatók rendszeresen igénybe veszik a – többnyire hét évenként járó egy teljes évi – kutatási szabadságot, az ún. *kutatóév* (sabbatical) lehetőségét, amikor is teljes felmentést élveznek az óraadási és más oktatással kapcsolatos feladatok alól. Nálunk ma már a tudományos kutatómunka végzésére, sőt a tananyagok megírására is egyre inkább csak a tanulmányi szünetekben van lehetőség...”

3.3 2005-ben az egyetem pályázati stratégiájáról a Rektorhelyettes számára írt feljegyzésből

„A pályázati stratégia kialakítása nyilvánvalóan össze kell, hogy függjön a „kutatási stratégiával”. Ez utóbbi kapcsán azonban (bár a vonatkozó dokumentumtervezetet nem láttam) óvnék attól a mindjobban terjedő *téves feltételezéstől*, hogy a tudományos kutatások várható eredményeit előre meg lehet határozni. Nem egyszer hallani (olykor a TV-ben is) olyan kijelentéseket, hogy a kutatás finanszírozását annak megjelölt eredményeitől teszik függővé, illetve kell függővé tenni. Aki valaha is foglalkozott tudománytörténettel, az tudja, hogy a nagy felfedezések jelentős része bizo-

nyos értelemben „véletlennnek” a szülötte, legalábbis annyiban, hogy nem a várt, illetve remélt eredményt adta, hanem a kutatómunka irányváltásából, illetve „melléktermékeként” jött létre. Nemcsak arról van szó, hogy *a kutatást újra és újra el kell végeznünk* (mert a valóság közben változik, és mert a korábbi kutatási eredményeket is újra felül kell vizsgálni), hanem arról is, hogy a kutatás, amely egy meghatározott probléma feltárására és megoldására irányul, újabb problémákat tár fel, amelyeknek megoldására újabb kutatásokra van szükség. Ez főként, ha nem is kizárólag, az *elméleti és módszertani alapkutatásokra* vonatkozik, amelyek nélkül viszont az ún. „alkalmazott” tudományok, illetve kutatások sem fejlődhetnek (Az előbbiek és az utóbbiak közötti határvonal – mint ismeretes – egyébként is mindjobban elmosódik.)

...Ha szükséges, minden fórumon (elsősorban a Rektori Konferencián) harcolni kell annak a magától értetődő követelménynek a mindenkori kormányzat által történő elismertetéséért, hogy az egyetemeknek mint *tudományegyetemeknek* az eredményes tevékenysége az *oktatás és tudományos kutatás egységét* tételezi fel, és ezért állami finanszírozásuk is e kettő együttesének a fedezetét kell hogy szolgálja. Más kérdés, hogy miként lehet és kell (egy piacgazdaságban) járulékos pénzforrásokat szerezni az egyetem számára a meghatározott (többnyire gyakorlatorientált, a vállalati vagy kormányzati döntéseket megalapozó) kutatási célokra kiírt pályázatok elnyerése révén.

...Ami egyetemünk, illetve általában az egyetemek (különösen azok társadalomtudományi részlegei) kutatási stratégiáját illeti, annak – megítélésem szerint – a fő iránya az *oktatást korszerűsítő tudományos munka* kell, hogy legyen. Ez persze nemcsak az elméleti és módszertani kutatásokat jelenti, hanem a gyakorlati problémák feltárására és megoldására vonatkozó olyan alkalmazott tudományos kutatásokat is felöleli, amelyek friss és a gyakorlatban alkalmazható ismeretekkel gyarapítják az oktatást. Az oktatás korszerűsítését szolgáló tudományos munka becsületét meg kell védeni, illetve helyre kell állítani. Egy tudományegyetem nem rendezkedhet be a másutt produkált tankönyvek interpretálására, mert akkor már nem érdemli meg a tudományegyetemi rangot! De a jó tankönyv nemcsak az egyetemi tanulmányok idejére szolgál, hanem azt követően is, sőt egyszersmind jó szakkönyv is lehet, amely a gyakorlati munka végzésében is segít.

...A pályázatokkal kapcsolatos *adminisztratív munka* igen jelentős idő- és energiavesztést jelent a kutatók számára. (Lásd Jermy akadémikus cikkét a Magyar Tudomány egy régebbi számában!) Sajnos, a pályázati kiírások és formai követelmények egyre inkább bürokratizálódtak, sok fölösleges adatra is vonatkoznak (amelyeket senki sem néz át, illetve amelyek az elbíráláshoz nem is szükségesek). Amennyiben az adminisztratív munka egy jelentős része alól a kutatók felszabadulhatnak, az megrendítheti a pályázási kedvet és a kutatómunkát is. Ebből következően egy *Pályázati Iroda* működtetése mindenképpen indokolt és szükséges egyetemünkön is.”

4. Nemzetközi témájú tárgyak oktatásáról, tananyagáról és szemléletmódjáról

4.1 2001-ben a Rectorhelyettesnek és az „Egyeztető Bizottságnak” írt feljegyzésből

„...Következésképpen egyetlen, közgazdasági diplomát szerző hallgató tanulmányaiban sem nélkülözhető a *Nemzetközi Gazdaságtan*. (E tárgy ismeretanyagának a mikro- vagy a „nyitott makroökonómia” hatáskörébe utalásának az esetleges gondolata, még ha egyes egyetemek gyakorlatára hivatkozással vetődik is fel, nagyfokú tájékoztatlanságra vall és eleve elhibázott lenne.) ...

A *Nemzetközi Gazdaságtan* mint alapozó tárgy – megítélésem szerint – valamennyi hallgatónk számára, vagyis a Társadalomtudományi karok tanulók számára is nélkülözhetetlen, tekintettel hazánk gazdaságának jelentős és növekvő világgazdasági nyitottságára. Hasonlóképpen szükségesnek ítélem a felsőbb szinten oktatott „Világgazdaságtan”, illetve „Nemzetközi politikai gazdaságtan” tárgyak oktatását is, de minden bizonnyal korrigálandó és koordinálandó tartalommal, valamennyi egyetemi hallgatónk számára...

A nemzetközi vonatkozású tárgyakat oktatók, illetve tanszékek egyetlen intézetbe történő összevonásának indokoltsága és az azzal együtt járó ésszerűsítések aktualitása szempontjából egyrészt *másodrendű kérdés* kell, hogy legyen az ilyen intézet kari besorolása (ha már vagy még önálló kar nem akkreditálható?), másrészt bármelyik Karhoz is kerülne az, az a Kar már nem lehetne ugyanaz, mint volt. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi pályára képzendő hallgatók felkészítése nem kívánja és indokolja sem

ugyanazt, illetve ugyanolyan szerkezetben és arányokban a közgazdaságtani tárgyak ismeretanyagát (különösen nem a túlzottan elvont modellek ismeretét), mint a Közgazdasági Karon általában, sem pedig nem szorítkozhat az ún. „szoft” (!) társadalomtudományi ismeretanyagokra, vagyis sokkal többet kell, hogy tartalmazzon a közgazdaságtan és jog tárgyaiból, mint a Társadalomtudományi Karon...

Az, hogy az *alapozó képzésben* mely tanszékek vegyenek részt, az nem szabad, hogy kari besorolásuktól függjön (mint ahogy eddig sem attól függött). Egyébként sem a szükségesnek ítélt tárgyakat kell a tanszékekhez vagy pláne karokhoz igazítani, hanem azokat olyanoknak kell és szabad oktatniuk (bármely tanszékhez tartozzanak is), akik a szóban forgó témakörben *megfelelő tudományos munkával* már megalapozták azt. Egy olyan egyetemen, amely valóban tudományegyetemnek tekinti magát, csak ilyen *tudományos fedezet mellett* volna szabad tárgyakat indítani, és nem oly módon (mint nem egyszer megtörténik), hogy valaki vagy valamelyik tanszék kvázi „kitűzi a zászlaját” valamely területen, meghirdetve egy tárgyat megfelelő fedezet nélkül, esetleg valamely külföldi tankönyv interpretálása alapján!”

V. RÉSZ:

A Világgazdasági Intézet munkatársai

A VILÁGGAZDASÁGI INTÉZET MUNKATÁRSAI (1949-TŐL NAPJAINKIG)

Az alábbi fejezetben a Világ gazdasági Intézet, korábban Tanszék munkatársainak neveit gyűjtöttük egy csokorba 1949-től napjainkig a Budapesti Corvinus Egyetem Levéltárában végzett kutatómunkánk (2019) és Simai tanár úr visszaemlékezésének a segítségével. Mind a kutatómunka, mind a tanár úr és a meginterjúvoltak visszaemlékezései megerősítettek bennünket abban, hogy szeretett intézetünkben érától függetlenül egy olyan, szellemileg pezsgő közösség foglalt helyet, amely nyitottan és törődéssel fordult az újonnan érkezők felé.

A Világ gazdasági Intézet munkatársai 2017-ben

Az intézet ma ehhez hasonlóan, tehát nyitottsággal, törődéssel és elfogadással fordul mindenki felé, aki úgy érzi, hogy szellemileg és emberileg is hozzájárulna működéséhez, értékei és hagyományai továbbéléséhez.

A Világgazdasági Intézet munkatársainak listája 1949-től napjainkig, abc sorrendben:

<i>Almadi Sejla</i>	<i>Káplár József</i>	<i>Porzsolt József</i>
<i>Ádám György</i>	<i>Kengyel Ákos</i>	<i>Ricz Judit</i>
<i>Benczes István</i>	<i>Kollai István</i>	<i>Sass Jánosné</i>
<i>Bertalan Gabriella</i>	<i>Kovács Gyula</i>	<i>Simai Mihály</i>
<i>Bíró Klára</i>	<i>Köpeczi Béláné</i>	<i>Surányi Sándor</i>
<i>Blahó András</i>	<i>Kőműves Imre</i>	<i>Szabó Krisztina</i>
<i>Bognár József</i>	<i>Kubik István</i>	<i>Szajp Szabolcs</i>
<i>Burucs Judit</i>	<i>Kutasi Gábor</i>	<i>Szecskő Tamás</i>
<i>Czirják Gyula</i>	<i>Lányiné Garai Katalin</i>	<i>Szent-Iványi Balázs</i>
<i>Dobozi István</i>	<i>Magas István</i>	<i>Szentes Tamás</i>
<i>Endrődi-Kovács Viktória</i>	<i>Miklós Gábor</i>	<i>Taher Abdel Basit</i>
<i>Fathel Hassab</i>	<i>Miszlivetz Ferenc</i>	<i>Tétényi András</i>
<i>Fábián Klára</i>	<i>Nagy Sándor Gyula</i>	<i>Török Hilda</i>
<i>Fenyő Béla</i>	<i>Nyilas József</i>	<i>Tzorticz Dimitrij</i>
<i>Gál Péter</i>	<i>Orosz Árpád</i>	<i>Urbánné Mező Júlia</i>
<i>George Vassiliu</i>	<i>Paláncsai Tibor</i>	<i>Vassiliu Jorgosz</i>
<i>Haász Árpád</i>	<i>Plenter Lajos</i>	<i>Vigvári Gábor</i>

Nagyon köszönjük, hogy mi is részesei lehetünk egy ilyen fantasztikus kollektívának!

Almadi Sejla és Kollai István,

A Világgazdasági Intézet egyetemi adjunktusai

Budapest, 2019. március 20.

